लुमन्ति दबू

Lumanti Daboo

लुमन्ति दबू

नेपालभाषा केन्द्रीय विभाग अभिमुखीकरण गोष्ठी ११३८ विशेषांक

दँ ८ | नेसं ११३८ | ल्याः ८

मू सम्पादक

डा. ओमकारेश्वर श्रेष्ठ

कार्यकारी सम्पादक

वज्रमुनि वज्राचार्य

राजनलाल (रास) जोशी

रवि शाक्य

जीवनकुमार महर्जन

व्यवस्थापक

राजितबहादुर श्रेष्ठ

किरण केन रंजित

पिकाक

लुमन्ति दबू

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

नेपालभाषा केन्द्रीय विभाग

पाटन संयुक्त क्याम्पस, यल ।

नां : लुमन्ति दबू
नेपालभाषा केन्द्रीय विभाग अभिमुखीकरण गोष्ठी ११३८ विशेषांक

पिकाक : लुमन्ति दबू

पिदंगु दँ : नेसं ११३८ यंला
(विसं २०७५ असोज/ईसं २०१८ सेप्टेम्बर)

मू : ५००/-

ISSN :

लेआउट : राकेश महर्जन (९८४१९७२९८४)

थाकू : डट्स प्रिन्टिङ्ग हाउस
पिन्छैँ, यल । फोन : ५५२४४९० ।
Email: dotsprinting@gmail.com

Lumanti Daboo : Orientation Seminar Special Issue
Copyright © 1138 Lumanti Daboo, Central Department of Nepalbhasa

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र संकाय
TRIBHUVAN UNIVERSITY
नेपालभाषा केन्द्रीय विभाग
CENTRAL DEPARTMENT OF NEPALBHASHA (CDNB)
चैनलाकौल स्मृति भवन, पाटन संयुक्त क्याम्पस, यलध्वाका
५२६०४९४, email : centraldepartmentofnepalbhasha@gmail.com

तिथि : नेसं ११३८ यँलाथ्व १२

भिंतुना

लुमन्ति दबूया गोसालय् मदिक्क पिदनाचोंगु *लुमन्ति दबू ल्याः ८* पिदंगुलिं भिंतुना । थुगुसी नेपालभाषा केन्द्रीय विभागया अभिमुखीकरण गोष्ठीया पत्र मुनाः पिदनेतेंगु विशेषांकं नेपालभाषाया शिक्षक व विद्यार्थीतयत् यक्को तिबः जुइगु भलसा कया ।

डा. ओमकारेश्वर श्रेष्ठ
सहप्रा तथा प्रमुख
नेपालभाषा केन्द्रीय विभाग

प्रायोजकको लेटरप्याड

Newa Cultural Society of Alberta

4815 122A Street, Edmonton, Alberta T6H 3S8, Canada
Phone: 780-437-5449
www.ncsacanada.com

President
Dr. Hemanta Joshi

Vice President
Dr. Pawan Nyachhyon

Secretary
Dr. Kishor Shrestha

Treasurer
Mr. Birendra Piya

Member in Charge
Language, Literature & Arts
Mr. Tri P. Dhoubhadel

Member in Charge
Culture, Tradition & Rituals
Dr. Deepesh Shrestha

Member in Charge
Events & Fund Raising
Mr. Prabin Shrestha

Member in Charge
Communications & Membership
Mrs. Kamal Laxmi Ranjit

Member in Charge
Information & Technology
Mr. Naveen Ranjitkar

Auditors
Mr. Sangyan Joshi, CMA
Mr. Swapanil Kayastha

September 22, 2018

Greetings!

On behalf of the Newa Cultural Society of Alberta (NCSA), I would like to extend warm greetings to all the members of the student wing of the Central Department of Nepal Bhasha, Tribhuvan University (TU), Nepal for publishing the 8th edition of Lumanti Daboo, a Nepal Bhasha magazine dedicated solely to course materials related to the Master's Degree in Nepal Bhasha.

We strongly believe that the publication of the 8th edition of Lumanti Daboo course related magazine not only help the MA students in fulfilling their studies in Nepal Bhasha but also help in promoting and preserving Newa language and literature in the country for the current and future generations. We also believe that the 8th edition of Lumanti Daboo magazine will be useful, interesting and enjoyable to the general readers in Nepal Bhasha. NCSA whole heartily appreciates and supports the initiative taken by the student wing of the Central Department of Nepal Bhasha, TU for the noble cause.

Lastly, our sincere congratulations to all the dedicated publishing committee members of the student wing of the Central Department of Nepal Bhasha, TU and all other contributors without whom the publication of 8th edition of Lumanti Daboo magazine would not be possible.

Subhaye!

Dr. Hemanta Joshi
President

पिकाक:या खँ

नेपालभाषा केन्द्रीय विभाग, त्रिभुवन विश्वविद्यालयया स्वंगूगु व प्यंगूगु सेमेस्टरया विद्यार्थी लक्षित अभिमुखीकरण गोष्ठी २०७५ भाद्र ३ व ४ कुन्हु क्वचाल । पारित पाठ्यक्रमय् दुथ्या:गु विषययात गुहालि जुइकथं गोष्ठीया १५ गू पत्र मुंका: विशेष ल्या:कथं थ्व लुमन्ति दबू पिदंगु दु । थुकिं नेपालभाषा केन्द्रीय विभागयात गुहालि याय्गु ह्वःता चूलागुलिं दबूया सकल दुजः लय्ता । लुमन्ति दबू नीस्वंगुया मूल उद्देश्य नं विद्यार्थी हित हे खः ।

लुमन्ति दबूया थ्व च्याक्वःगु कार्यकालतक च्यागूगु हे लुमन्ति दबूया संस्करण पिहांवःगु लसताया खँ खः । विभागय् ब्वनाच्वंपिं नेपाली व विदेशी विद्यार्थीतय्त थ्व सफुतिं गुहालि याइगु भलसा कया । सेमेष्टरय् दुहांवंगु नेपालभाषा एमए तगिं सुथां लाय्मा:, भिंतुना देछाना ।

लुमन्ति दबूया थ्व ल्या:या निंतिं नेपालभाषा केन्द्रीय विभागपाखें सम्पादक मण्डल पाहांकथं दुहांवःगु दु । व्यवस्थापनया भाला लुमन्ति दबुलिं कया: थ्व विशेष ल्या: पिदंगु दु ।

लुमन्ति दबुलिं विज्ञापन मतसे थ्व ल्या: पिथंगु खः । विज्ञापनरहित सफू पिकाय्त आर्थिक गुहालि यानादीपिं नेवा: कल्चरल एसोसियसन अफ अल्बर्ता (Newah Cultural Association of Alberta/ NCSA) एडमन्टन, क्यानाडा अले सरजु रंजित, रियल्टर (Sarju Ranjit Realtor, EXP Realtor) एडमन्टन, क्यानाडाप्रति यक्को कृतज्ञता देछाना ।

किरण केन रंजित
नाय:
लुमन्ति दबू

सम्पादकीय

त्रिभुवन विश्वविद्यालयं विसं २०७३ सालंनिसें स्नातकोत्तर तगिमय् पूर्ण रूपं सेमेष्टर प्रणाली छेलेत उजं बिल । व हे अनुरूप नेपालभाषा केन्द्रीय विभागं नं थ:गु पाठ्यक्रम दय्कल । पेंगू सेमेष्टरया शैक्षिक पाठ्यक्रम दय्काः डीन कार्यालय फाकल्टी बोर्डय् प्रस्तुत यानाः पास यात । व पाठ्यक्रमया सफू बजारय् मदुनि । उकिं यानाः शिक्षक व विद्यार्थी निखलसित नं बोनेत व बोंकेत समस्या जुइगु खनेदत । उकिं नेपालभाषा एमए तगिं शुरु जूगु दिन भाद्र ४ यात केन्द्रविन्दु यानाः २०७५ भाद्र ३ व ४ गते अभिमुखीकरण गोष्ठी जुल । व गोष्ठी प्रस्तुत जूगु मध्ये १५ गू पत्र सफूया रूपय् पिथनेगु गोसाः विभागं यात । थो गोसा:यात मूर्त रूप बीत लुमन्ति दबुलिं सफू पिथनेगु भाला काल । लुमन्ति दबूया वार्षिक प्रकाशन 'लुमन्ति दबू : नेपालभाषा केन्द्रीय विभाग अभिुमखीकरण गोष्ठी ११३८ विशेषांक' कथं पिदनाचोन । थो भालाः कयादीगुलिं लुमन्ति दबूया नायः लिसें दबूया सकल दुजःतय्त सुभाय् देछाना ।

सफू पिथनेबले निर्देशिका शैली न्हूगु दय्केगु खँ जूसां ईया कारणं थुगुसीयात नेपालभाषा केन्द्रीय विभागं न्हापा छेलात:गु हिज्जेयात हे नालाकागु दु । मेकथं धाय्गु ख:सा हिज्जे छुं नं एकरूप जूगु खनेमदुनि । खालि उद्धरण व लिधँसा धलः जक जो:ला:गु दु ।

सम्पादक मण्डलय् चोनाः जिम्मा कयादीपिं सकल शिक्षकपिंत सुभाय् । लिसें गोष्ठीपत्र तयार यानादीपिं सकल शिक्षकवर्गयात यक्को सुभाय् देछाना ।

पत्रिका पिकाय्त सम्पादक मण्डल छ्गुलिं हे लुमन्ति दबूया पाहां जुयाः वनागु दु । थो ज्याखँयात तिबः बियादीपिं नेपालभाषा केन्द्रीय विभागया सकल शिक्षक व कर्मचारी अले लुमन्ति दबूया दुजःतय्त न्ह्याक्को सुभाय् ब्यूसां म्हो हे जुइगु ताया ।

सहप्रा डा. ओमकारेश्वर श्रेष्ठ
विभाग प्रमुख
नेपालभाषा केन्द्रीय विभाग

लुमन्ति दबू च्याकःगु ज्यासना पुचःया

प्रमुख सल्लाहकारपिं

सहप्रा. डा. ओमकारेश्वर श्रेष्ठ

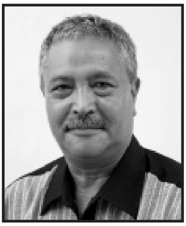

सहप्रा. तुलसीलाल सिंह

शिक्षक प्रतिनिधि

उपप्रा. राजितवहादुर श्रेष्ठ

सल्लाहकारपिं

हिराकाजी महर्जन

सहप्रा. मोहनकृष्ण श्रेष्ठ

प्रकाश शाक्य

सुनिता राजभण्डारी

बाबुराजा महर्जन

भरत महर्जन

हरिशंकर मानन्धर

लुमन्ति दबू च्याकःगु ज्यासना पुचः

किरण केन रंजित
नायः

रामेश्वर श्रेष्ठ
निवर्तमान नायः

विजय वज्राचार्य
न्वकू

संजीव मान वैद्य
छ्याञ्जे

सिल्भा प्रधान
ल्यू-छ्याञ्जे

कबिन श्रेष्ठ
दाँभरी

कबिना नकःमि
ल्यू-दाँभरी

बिना महर्जन
मू दुजः

दर्शनवीर शाक्य
मू दुजः

राकेश महर्जन
मू दुजः

अर्विन्द्रमान सिंह
मू दुजः

करुणा प्रधान
मू दुजः

श्रीधर ङाखुसी (श्रेष्ठ)
मू दुजः

पुष्पनारायण श्रेष्ठ
मू दुजः

धलः

१.	अनुवाद विज्ञान	ओमकारेश्वर श्रेष्ठ	१
२.	भाषा, समाज व संस्कृति	दीपा महर्जन	६
३.	भाषायोजना	रबिन श्रेष्ठ	२८
४.	नेपाःया कला- चित्रकला, वास्तुकला व मूर्तिकला वास्तुकला	वज्रमुनि वज्राचार्य	५५
५.	नेवाः प्रदर्शनकारी कला	राजनलाल (रास) जोशी	८२
६.	गुप्त, कुटिला व सम्भोटालिपि	राजितबहादुर श्रेष्ठ	९७
७.	नेपाललिपिया विशेष परिचय	शरदवीर सिंह कंसाकार	११०
८.	लेखनकलाया इतिहास	जीवनकुमार महर्जन	१२७
९.	भारतीय उप-महाद्वीपया लेखन कलाया इतिहास	भरत महर्जन	१३४
१०.	बिम्ब	ईश्वरीमैयाँ श्रेष्ठ	१४६
११.	आख्यानया सैद्धान्तिक अध्ययन व नेपालभाषाया प्राचीन–माध्यमिककालया आख्यान	रबि शाक्य	१७५
१२.	नेपालभाषाया न्हूबाखं	लसता सिं	१९३
१३.	नेपालभाषा प्याखंया छुं	अगीब बनेपाली	२०६
१४.	नेपालभाषाया उपन्यास	सुनिता राजभण्डारी	२३५
१५.	नेपालभाषा साहित्यया इतिहास (माध्यमिककाल)	निर्मला श्रेष्ठ	२५३

अनुवाद विज्ञान

– ओमकारेश्वर श्रेष्ठ

७.१ वहुभाषिक देश नेपालए अनुवादया थाए व ज्या

नेपालया संविधान २०७२ अनुसार नेपाल बहुभाषिक, बहुसांस्कृतिक, बहुधार्मिक देश खः। सन २०११या जनगणनाकथं नेपालए १२३गू भासं खँल्हाइपि व १२५गू जातिया मनूत दु। थुमिगु भाषाया ल्याखं मूलतः भोटबर्मेली, भारोपेली, आग्नेय, द्रबिड व याकःयाना न्यागू भाषा परिवारया वक्ता दु। धर्मया ल्याखं हिन्दु, बौध्द, इस्लाम, जैन, क्रिश्चियन खनेदु। भुगोलया ल्याखं हिमाल पहाड व तराइ खनेदु। थुकथ नेपाल न्ह्याकथं सोःसां विविधतां जाःगु देश खः। थज्याःगु देशए छम्ह मनुखं थःगु खँ मेम्हलिसे ब्याकेत, खँ थुइकेत अनुवाद मयासे मगाः। खँ ब्याकेत भाए हिलाः वयाचोंगु खनेदु।

नेपालया अन्तरिम संविधान (२०६३), भाग १, धारा ५, उपधारा ३ अनुसार नेपालया भाषा संबन्धि व्यवस्था थथे खनेदु।

राष्ट्रभाषा

(1) नेपालए खँल्हाइगु दक्को मातृभाषा राष्ट्रभाषा खः।

(2) देवनागरीलिपिं चोइगु नेपाली भाषा सरकारी ज्याखँ(कामकाज)या भाषा जुइ।

(3) उपधारा (२) लए न्ह्याग्गु चोयातःसां स्थानीय निकाय व कार्यालयए छेलेत छुकथंया पंगः जुइमखु। अथे छयःगु भाषायात राज्यं सरकारी ज्याखँया भाषाए रूपान्तरण यानाः अभिलेख तइ।

थो संविधानया उपधारा ३ कथं देसए नवाइगु भाषाया अनुवाद (रूपान्तरण) यानाः अभिलेख तएगु व्यवस्थाया संवैधानिक प्रत्याभूति खनेदु। थथे अनुवादया व्यवस्था दुगु संबिधान नेपाःया संबैधानिक व्यावस्थाया न्हापांगु पलाः खः। अनुवाद धाःसा न्हापांखुसी जूगु मखु। थुकिया प्रमाणकथं चांगुनारायणया मानदेवया अभिलेख, खोपया गोमारीया अभिलेख, रानीपोखरीया अभिलेख, हनुमानध्वाखा, यल मूचुक, वा मेमेथाएया अभिलेखए छगूसोया आपाः भाषां कियातःगु पाठ सोएबले अनुवादया परंपरा यक्को हे न्हेवनिसें नेपालए न्ह्याएधुंकूगु खनेदु। थुकिया कारण नेपाः न्हापांनिसें बहु जातिय, बहुभाषिक, बहुसांस्कृतिक देश जूगुलि खः।

थौयाजक खँ मखु नेपालए दोलंदो:दँ न्हेव:निसे विविध जातिया वसोवास जुयाचोंगु देश ख: । थनया मनूत (रैती, जनता वा नागरिक न्ह्यागु थजुइब्यु) छम्ह मेम्हलिसे थ:थ:गु अभिव्यक्ति व्यक्त याएत अनुबाद यानाव:गु सीदु ।

७.२ नेवा:भाषाए अनुवाद परम्पराया व प्रवृत्ति

नेपालसंवत् २८या *एकविंशतिप्रज्ञापारमिता* न्हापांगु सफू ख: । थो सफू संस्कृत भासं नेपालभाषाए अनुवाद जूगु ख: । नेपालभाषाया अनुवाद परम्परा थनंनिसे हे न्ह्यागु खनेदत । नेसं ४८१दँए बंगालया पण्डित श्रीनारायणं १२गूगु शदी चोयात:गु सफू *हितोपदेश*या संस्कृत व नेपालभाषां टिका पिदन । ४९३ या *विचित्र कौतुक* सफू अनुवाद जूगु खनेदु । ४९४ हरमेखलाया नेपालभाषां जूगु अनुवादयात न्हापांगु अनुवाद सफू नालात:गु ख: । आ: थुकिया थाए नेसं ४९३ *विचित्र कौतुकं* काल[1] । नेसं ५०० मानव न्यायशास्त्र (*न्यायविकसिनी*) जयस्थिति मल्लया मन्त्री जयतया निंति नेपालभाषां हीकूगु । ५०१ अमरकोशया नेपालभाषां टिका । ५०६ माणिक्यं अमरकोशया नेपालभाषां टिका चो:गु । ६३८ तन्त्राख्यान नेपालभाषां अनुवाद । ८६६दँए शुकबहत्तरीया नेपालभाषां अनुवाद जुल । ८९५ सिंहप्रताप शाहया पालए नेपालभाषा, चिनिया, व फारसीभाषां नेपाल भोट सन्धि जूगु खनेदु । १०२९दँए प्रज्ञापारमिताया नेपालभाषा अनुवादजुया देवनागरी आखलं पं. निष्ठानन्द पिथना दिल । १०३४ ललितविस्तरया निष्ठानन्दं अनुवाद यानदिल । १०३५ माष्टर जगतसुन्दर मल्लं *एसपया बाखं*या अनुवाद यानदिल । ११०५ कछलाथो १समीक्षापत्राकाए नेपालभाषायाकविता नेपालीअनुवाद पिदंगु। उगु कविता सिसासया कविता गोष्ठी बोंगु ख: (स्यस्य:, ११०७(२०४४), पानाहरु १४५-१५६) ।

७.३ अनुवाद अध्ययन व अनुसन्धानया थौया स्थिति

नेपालए विधिवतरूपं अनुवाद विज्ञानया पठनपाठन त्रिभूवन विश्वविद्यालय, मानविकीशास्त्र संकाय, भाषाविज्ञान विभागया पाठ्यक्रमए २०५५, न्हापांखुसी दुथ्याकूगु ख:। वयांलिपा शिक्षाशास्त्र संकायया अङ्ग्रेजी विभागया पाठ्यक्रमए अनुवाद विज्ञान विसं२०५६ सालए दूथ्या:गु दु । व हे दँए (विस २०५६) मानविकी संकायया नेपाली विभागया पाठ्यक्रमए दुथ्याकल । मानविकी संकायया अंग्रेजी एम फिल कार्यक्रमए २०६८सालया पाठ्यक्रमए पूर्ण पाठ्यांश लागू यात । अनलि शिक्षाशास्त्र संकायया अंग्रेजी विभागया स्नातकोत्तर निगूगु दँ, स्नातक सोंगूगु दँ, भाषाविज्ञान विभाग स्नातकोत्तर तगिंया निगूगु दँ, मानविकी नेपाली विभागया स्नात्तकोत्तर निगूगु दँ, मानविकी अंग्रेजीया एम फिल निगूगु सेमेष्टरए लागू यानात:गु दु । नेपाली शिक्षा स्नातकोत्तर निगूगु दँया

---

1 *२०७५ श्रावण ९, बुधवारखुनु जीवनकुमार महर्जनलिसे खँल्हाबल्हा झुबले थो खँ पिदँगु ख:।*

प्रायौगिक भाषाविज्ञानका आयामहरू, मानविकी अंग्रजी निगूगु दँया Non Western Studies, व शिक्षाशास्त्र संकाय अंग्रेजी विभागया स्नातकोत्तर निगूग दँया Mass Media दुने अनुवाद विज्ञानयात दुथ्याकात:गु दु। मानविकी संकायया नेपालभाषा एम ए सोंगुगु सेमेष्टरए ऐच्छिक विषयकथं अनुवाद विज्ञान विषययात २०१७या पाठ्यक्रमए दुथ्याकुगु दु।

७.४ नेपालभाषाया अनुवाद साहित्यया थौया स्थिति

नेपालभाषा साहित्य त:मि जुइगुली स्वदेशी व विदेशी साहित्य नेपालभाषाए वएगु व वनेगु ज्या नितांया ल्या:चा: तएमा:थे चों। थुकथं सोएबले नेपालभाषाया सफू मेमेगु भाषाए वंगु ३६गू सफू खनेदु। अंग्रेजी भाषाए २३गू, जापानी भाषाए १गू, नापाली भाषाए ११गू, हिन्दी भाषाए १गू खनेदु। विधागत ल्याखं आत्मकथा, जीवनी १गू, इतिहास संस्कृति २ गू, उपन्यास ४ गू, बाखं,न्यकँबाखँ ८ गू, कविता, काव्य १४ गू, निबन्ध १ गू, बालसाहित्य १ गू, संगीत १ गू, यात्रावर्णन २ गू, विविध २ गू याना: ३६ गू जूगु दु। सोयादिसँ टेबल ७.४.क।

टेबल ७.४.क, *नेपालभाषाया सफू अनुवाद जुया: मेमेगु भाषाए वंगु*

विषय	अङ्ग्रेजी	जापानी	नेपाली	हिन्दी	मुक्कं
आत्मकथा, जीवनी			०१		०१
इतिहास संस्कृति			०२		०२
उपन्यास	०१	०१	०१	०१	०४
बाखं, न्यकँबाखं	०८				०८
कबिता, काव्य	१०		०४		१४
निबन्ध			०१		०१
बालसाहित्य			०१		०१
संगीत	०१				०१
यात्रावर्णन	०२				०२
विविध	०१		०१		०२
मुक्क	२३	०१	११	०१	३६

श्रोत: (कर्माचार्य, २०५९:२०७)

अथे हे विविध भाषां नेपालभाषाए व:गु सफू ल्या: ५३गू खनेदु। अंग्रेजी भाषां ३०गू, अवधि भाषां १ गू, नेपाली भाषां ८गू, संस्कृत भाषां २ गू, हिन्दी भाषां ७गू,बर्मेली भाषां १गू, सीमदुगु भाषां ४गू अनुवाद जुया: नेपालभाषाए व:गु दु। विधागत ल्याखं इतिहास, संस्कृतिया ५गू, उपन्यास १६गू, बाखं, न्यकँबाखं १४ व कविता काव्यया १४गू सफू याना: नेपालभाषाए अनुवाद जुया:व:गु खनेदु। सोयादिसँ टेबल ७.४.ख।

टेबल ७.४.ख, *नेपालभाषाए अनुवाद जुयाव:गु सफू*

विषय	अङ्ग्रेजी	अवधि	नेपाली	संस्कृत	हिन्दी	बर्मेली	सीमदुगु	मुक्क
इतिहास, संस्कृति	०३		०२					०५
उपन्यास	०९		०१		०५	०१		१६
बाखं, न्यकँबाखं	१३				०१			१४
कबिता, काव्य	०५	०१	०५	०२	०१		०४	१८
मुक्क	३०	०१	०८	०२	०७	०१	०४	५३

श्रोत: (कर्माचार्य, २०५९:२०७)

थो निगुलिं टेबल २०५९ सालया जुल। आ: २०७५ साल जुइधुंकल। अथे धैगु १६दँ पुलेधुंकल। नेनेदुकथं न्हूगु अनुवादग्रन्थ सूची पिदनेत्यंगु दु। थुकी न्हूगू आंकडा पिजोइ।

७.४.१ मू मू अनुवादया मूल्याङ्कन

फिट्जरल्ड एडवार्डया कृति *रूवैयात अफ ओमर खैय्याम*यात *खैय्यामया रूवाइ* नामं चित्तरञ्जन नेपालीजु नेपालभाषाए हया: नेपालभाषाया पाठकतएत रूवाइया सवा: फेएका:दिल। कविकेशरी चित्तधर 'हृदय'या अमरकृति *सुगतसौरभ* महाकाव्य अंग्रेजी भासं अनुवाद जुइधुंकूगु दु। अनुवादया माध्यमं पश्चिमी संसारं नेवा:संस्कृति अ:पुक थुइकाचोंगु दु। थुकिया श्रेय: भाषा अनुवादकयात हे बीमा:। अनुवाद थुकिया निगूसंसकरण जूगु दु, तर लिपा वना: आ:या संस्करण (दमनराज तुलाधरया अनुवाद)यात अनुवादयात पितहल। धूस्वां साय्मिया *गंकी* ला च्यागू भासं अनुवाद जूगु दु। कवि सिध्दिचरण श्रेष्ठया *उर्वशी* नेपालभाषाए दुर्गालाल श्रेष्ठ व शान्तहर्ष वज्राचार्यपिसं अनुवादयाना दिल। अनुवाद बोनेबले मौलिक कृति सोया: नं मौलिकपन खनेदु। हरिवंश राय 'बच्चन'या *मधुशाला*या नेपालभाषा अनुवाद *सुलिं* दुर्गालाल श्रेष्ठजु यानादिल। थो अनुवादं नेपालभाषाया पाठकतएत बच्चनजुया सवा: बीगु कुत: जूगुदु। थथे नेपालभाषाए विदेसीभासं अनुवाद जुयाव:गु अले नेपालभाषां विदेशीभाषाए अनुवादजुयावंगु कृतिया मुल्याकन याएगु ई जुइधुंकल। थुकिया लागी छगू गहन अनुसन्धान हथाए जुइधुंकल।

लिचो:

थो ब:चाहाक:गु चोसुइ मूलत: वहुभाषिक देश नेपालए अनुवादया थाए व ज्या, नेवा:भाषाए अनुवाद परम्पराया व प्रवृत्ति, अनुवाद अध्ययन व अनुसन्धानया थौया स्थिति, नेपालभाषाया अनुवाद साहित्यया थौया स्थिति व मू मू अनुवादया मूल्याङ्कन उपशिर्षकए टिप्पणी प्रस्तुत जुगु दु। थन प्रस्तुत बुँदायात न्याय याएत छपु छपु विशिष्ट चोसु मा:गु खनेदु। थुकिया सहि मूल्याङ्कन याएत गहन अनुसन्धान मा:गु खनेदु।

लिधंसा (References)

कर्माचार्य, म. (२०५९). *अनुवाद ग्रन्थसूची*. काठमाडौ: नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान.

स्यस्य:, व. (११०७ (२०४४)). नेपालभाषा ख्य:या कालक्रम तिथि व तथ्य. *चकना*, १४५-१५६.

भाषा, समाज व संस्कृति

– दीपा महर्जन

मूति

मानव सभ्यताया विकासक्रमलिसे हे भाषाया विकास जूगु खः । थःथवय् अन्तरक्रियाया माध्यमकथं भाषाया विकास जूगु खः । कालान्तरय् भाषाया भूगोल, संस्कृति, समाज, धर्म आदिकथं थी थी स्वरूपया विकास जुल । भाषाया थो हे विकासक्रमया अध्ययनया सिलसिला नं न्ह्यात । नितान्त व्याकरणय् जक सीमित जुयाचोंगु भाषा अध्ययन १९ गू शदीतकया दुने भाषायात नं विज्ञानकथं केः समाजया थी थी पक्षया लिधंसाय् अध्ययन जुल । समाजया विकासक्रम, संस्कृति, धर्म, भूगोल, मनोविज्ञान आदि नाप स्वानाः अध्ययन जुल । भाषाविज्ञान अन्तरगत समाज भाषाविज्ञान, नृतात्विक भाषाविज्ञान, मनोवैज्ञानिक भाषाविज्ञान, भौगोलिक भाषाविज्ञान आदिया अध्ययन जुल ।

भाषाविज्ञान अन्तरगत छगू महत्वपूण कचा समाज भाषाविज्ञान खः । समाज भाषाविज्ञानं भाषिक माध्यमं समाजया दुगेंक अध्ययन याइ । समुदायया दैनिक जीवनयापन शैलीनिसें संस्कार, संस्कृति, धर्मया विशेषं नं अध्ययन जुइ । समाजय् दुगु व्दैभाषिकता, बहुभाषिकता, बहुसंस्कृतिया अध्ययन नं समाज भाषाविज्ञान अन्तरगत हे लाइ । थी थी जाति, उमेर समुह, लिङ्ग, वर्ग आदिया भाषाया प्रवृति, प्रयुक्ति, भाषिक भेदया अध्ययनया आधार नं समाज भाषाविज्ञान हे जुइ । उकिं समाज भाषाविज्ञान भाषाविज्ञानया छगू कचा खयाः नं थुकिं मानवीय उत्पत्ति, विकासक्रम, सभ्यता, इतिहास आदिया अध्ययन याइ ।

***मू खँगोः** : समाज भाषाविज्ञान, व्दैभाषिकता, बहुभाषिकता, भाषिक भेद, भाषिक प्रयुक्ति ।*

१. भाषा, समाज व संस्कृति

१.१ समाज भाषाविज्ञानया परिभाषा :

मानव उत्पत्ति नापं थःथवय् स्वापु तयत भाषाया विकास जुल । सभ्यताया विकास नापनापं उगु सम्पर्क भाषाया विषयय् चिन्तन मनन जुल । थथे भाषाया चिन्तन मनन व अध्ययनया हुनिं भाषाया विविध पक्षया नं अध्ययन जुल । भाषायात मुख्यतः पुर्वीय व पाश्चात्यकथं निकचाय् बोथल । पुर्वीयकथं संस्कृत भाषा व पाश्चात्यकथं ग्रीक ल्याटिन जुल । भाषाया अध्ययनकथं न्हापा व्याकरण

हे मुख्य तायकीगु खः । तर लिपा व्याकरणयात जक भाषिक अध्ययनकथं मखसे भाषाया सामाजिक, भौगोलिक, समयानुकुल विविध पक्षयात नं वैज्ञानिककथं अध्ययन यात । भाषिक अध्ययनयात न्हापा भाषाशास्त्र वा फिलोलोजीकथं भाषा, साहित्य व सांस्कृतिक पक्षया जक अध्ययन याइ । तर लिपा भाषाया वैज्ञानिक अध्ययन जुइवं थुकियात भाषाविज्ञानकथं अध्ययन यात (थापास, २०६९:१) ।

भाषाविज्ञान दुने भाषाया विविध पक्ष समाज, भूगोल, इतिहास, लिपि, शैली आदिया वैज्ञानिक रूपं अध्ययन शुरु जुल । समग्रं भाषाविज्ञानं भाषिक व्यवस्थाया अध्ययन जुल । भाषा सम्बन्धि सैद्धान्तिक, वर्णनात्मक, तुलनात्मक, संरचनात्मक आदि पक्षयात कःघाना अध्ययन याइ । भाषाया ध्वनि, वर्ण, रूप, वाक्य, अर्थ आदि व्यवस्थाया नं वैज्ञानिक ढंगं व्याख्यात्मक व विश्लेषणात्मक अध्ययन याइ ।

सामान्य भाषाविज्ञानया छगू महत्वपूर्ण कचा समाज भाषाविज्ञान खः । सामान्य भाषाविज्ञानं भाषिक विषय व संरचना (भाषाया कथ्य, अभिव्यक्ति रूप व भाषिक नियम)या अध्ययन याइसा समाज भाषाविज्ञानं भाषिक प्रयोजन (भाषिक प्रकार्य व सम्प्रेषण सामर्थ्य)या अध्ययन याइ । उकिं भाषाविज्ञानया अंग समाज भाषाविज्ञान खः । समाज भाषाविज्ञानया रूपात्मक संरचनाकथं समाज, भाषा व विज्ञानया यौगिक रूप खः । *समाज* खँगोलं मनूतय्‌गु व्यवस्थित पुचःयात थुइकी । *भाषा* खँगोलं मनूतय्‌सं ल्हाइगु अर्थपूर्ण संम्बादयात थुइकी । अले *विज्ञान* खँगोलं समयानुकुल विकास व विस्तारयात थुइकी । उकिं समाज भाषाविज्ञान समाजया मनूतय्‌गु भाय्‌या वैज्ञानिक अध्ययन खः ।

समाज भाषाविज्ञानं भाषा व समाज दथुया स्वापूया अध्ययन याइगुलिं थो भाषाविज्ञान व समाजशास्त्र निगूलिंया कचाकथं काइ । अमेरिकी भाषाविद् विलियम लाबोबं समाज भाषाविज्ञानयात निरपेक्ष भाषाविज्ञान (Secular Linguistics) कथं व्याख्या यानादीगु दु ।

Oxford Dictionary कथं "the Study of language in relation to Social factors, including differences of religion, class and occupational dialect, gender differences and bilingualism." धर्म, सामाजिक स्तर व पेशागत भाषिका, लैङ्गिक अन्तर व बहुभाषिकताया सम्बन्ध थज्यागु सामाजिक तत्व भाषालिसे अध्ययन याय्‌गु हे समाज भाषाविज्ञान खः ।

Peter Trudgill याकथं *"Sociolinguistics* is that part of linguistics which is concerned with language as a *Social and cultural phenomenon. It investigates the field of language and Society &*

has close connections with the Social sciences, especially Social psychology, anthropology, human geography and Sociology." समाज भाषाविज्ञान सामान्य भाषाविज्ञानया छगू बोति खः, गुकी भाषाया माध्यमं सामाजिक व सांस्कृतिक घटनाक्रमया अध्ययन याइ । थुकिं भाषा व समाजया अनुसन्धान यानाः उकियात सामाजिकविज्ञान विशेषतः सामाजिक मनोविज्ञान, नृतात्विक, भूगोल व समाजशास्त्रया आधारय् मानवया अध्ययन याइ ।

Wm. Downes याकथं *"Sociolinguistics is that branch of linguistics which studies just those properties of language and languages which require reference to Social, including contextual, factors in their explanation."* समाज भाषाविज्ञान सामाजिक लिधंसाय् भाषाया विशेषता व भाषायात माःगु सन्दर्भिक कारक, अध्ययन याइगु भाषाविज्ञानया कचा खः।

सामान्य भाषाविज्ञानं भाषिक विषय व संरचना (भाषाया कथ्य, अभिव्यक्ति, रूप व भाषिक नियम) या अध्ययन याइसा समाज भाषाविज्ञानं भाषिक प्रयोजन (भाषिक प्रकार्य व सम्पेषण, सामर्थ्य) आदि विषयया अध्ययन याइ । उकिं समाज भाषाविज्ञान भाषाविज्ञानया अंग खः । भाषाया समाजलिसेया सम्बन्धया अध्ययन हे समाज भाषाविज्ञान खः । समाज भाषाविज्ञानया चर्चा ६० या दशकनिसेजक जुगु खनेदु । थोया न्हेव भाषिकायाजक अध्ययन याय्गु परम्परा दुगु खः । *In particular, it allows the beginnings of an analytical framework to be worked out, containing terms such as language (a body of knowledge or rules), speech (actual utterances), speaker, addressee, topic and S] on* (Hudson,2001:1).

विशेषतः थुकी भाषा, उच्चारण, वक्ता, विषय आदिया विश्लेषणात्मक अध्ययन जुइ । नापं व्यक्ति विशेषया भाषिक व्यवहार नं भाषा व समाजया सम्बन्धया अध्ययन खः । समाज भाषाविज्ञान अन्तरगत भाषिका, नृतात्विक भाषाविज्ञान, बोलीचाली भाषाया विश्लेषण आदिया नं अध्ययन याइ । उकिं समाज भाषाविज्ञानया मूल सिद्धान्त भाषाया माध्यमं सामाजिक मुल्य व मान्यताया अध्ययन हे खः ।

समग्रं समाज व समाजय् व्याप्त सांस्कृतिक विशेषतायात भाषालिसे स्वानाः अध्ययन याय्गु हे समाज भाषाविज्ञान खः । थुकी भाषाया व्याकरण, रूप, ध्वनि नापं मेमेगु तत्वया सामाजिक भाषिका लिसें अध्ययन नं याइ । अथे हे भाषिक पुचःया म्हसीका, भाषाया सामाजिक, क्षेत्रीय व प्रयुक्ति भेद मालाः भाषा परिवर्तनया कारण व राष्ट्रया भाषानिति व योजनाया स्वापूया नं अध्ययन याइ ।

समाज भाषाविज्ञानया विकास १९गू शदी जूगु खः । सन् १९५० या

दशकनिसें हे थुकिया चर्चा शुरु जूगु खः । थुकी विलियम लाबोब, बासिल ब्रेन्स्टाइन थज्यापिं भाषाविदतय्गु विशेष योगदान दु । *समाज भाषाविज्ञान* खँगोः दकले न्हापां समाजशास्त्री कुरिएं सन् १९५२दँय् छ्येलादीगु खः । अथे हे, भाषावैज्ञानिक पुचःया ताजि धकाः सन् १९६२दँय् भाषाविद् गुम्पर्ज जें अर्थ छ्यानादीगु खः । थथे थी थी भाषाविद्तसें समाज भाषाविज्ञानयात थी थी नां बियाः परिभाषित याःगु दु ।

१.२ समाज भाषाविज्ञानया प्रकृति

भाषा व समाजया सम्बन्ध अध्ययन हे समाज भाषाविज्ञान खः । समाज भाषाविज्ञानं भाषा व सामाजिक विषययात भाषिक मध्यमं बृहतकथं अध्ययन याइ । नापं थुकी मानवशास्त्र व मनोविज्ञानया नं अध्ययन याइ । समाज भाषाविज्ञानं समाज व भाषा दथुया स्वापु जक मखुसें सांस्कृतिक भाषिकाया नं अध्ययन याइ ।

समाज भाषाविज्ञानया मेगु महत्वपूर्ण प्रकृति धैगु भाषिकाया अध्ययन जातिय वा भूगोलया आधारय् याइ । नेवाःतय्गु मूल भाषा नेवाः खयानं भूगोल, समाज, जाति, उमेर, वर्ग, लिङ्गकथं भाषाया ध्वनि, रूप, वाक्य संघटन, अर्थ पानाचोनी । थो हे भाषिक विविधताया अध्ययन प्रकृति नं समाज भाषाविज्ञान खः ।

भाषा धैगु परिवर्तनशील खः । विविध भाषाया सम्पर्कया हुनि भाषिक परिवर्तन जुया हे चोनी । गथेकी नेवाःतय्सं नं मेमेगु भाषा ल्हाइपिनिगु संगतय् लाना भाषिकाय् छुं परिवर्तन जुयाचोंगु दु । थथे भाषिक परिवर्तन समाज भाषाविज्ञानया छगू प्रकृति खः ।

१.३ समाज भाषाविज्ञानया लागा

समाज भाषाविज्ञान भाषा व समाज दथुया स्वापू अध्ययन याइगु भाष(ाविज्ञानया छगू स्वतन्त्र विधा खः । थुकी भाषायात असर जुइकथंया लिङ्ग, वर्ग, जाति थज्यागु थी थी सामाजिक विषयया अध्ययन याइ । उकिं समाजिक मुल्य व मान्यतायात भाषाया माध्यमं व्याख्या याय्गु हे समाज भाषाविज्ञानया मू सिद्धान्त खः ।

समाज भाषाविज्ञानं समाजया थी थी विषययात अध्ययन याइ । थुकि अध्ययनया लागा भाषिका, नृतात्विक भाषाविज्ञान, बोलीचाली भाषाया विश्लेषण याय्गु, मानवीय भाषाया वैज्ञानिक अध्ययन, भौगालिक भाषाविज्ञान, सम्पर्क भाषा, निरपेक्ष भाषा, भाषाया मनोविज्ञान व सामाजिक भाषा खः । *"Sociolinguistics* includes *anthropological linguistics, dialectol-*

ogy, discourse analysis, ethno -graphy of speaking, geolinguistics, language contact studies, secular linguistics, the social psychology of language and the sociology of language." (Trudgill,2003:...).

छगू हे भाषाया नं औपचारिक व अनौपचरिक, कथ्य व लेख्य अनेक रूप व पक्ष दइ । अथे हे छगू हे भाषा दुने नं मेमेगु भाषाया सम्पर्कया कारणं यक्व त्यासा खँगोः छेली । भूगोल, समाज, संस्कार, परम्परा, जाति, वर्ग आदिया आधारय् नं छगू हे भाय् खयानं पानाचोनी । उकिं थो फुक्क पक्षयात अध्ययन याय्गु हे भाषिका खः ।

मानवीय स्वभाव धैगु हे समाजय् मुनाचोनीगु खः । समाज निर्माण नापं मनूतय्सं संस्कार, संस्कृति, परम्परा आदिया निर्माण याइ । थुकियात थःथवय् थुइका नापं च्वना ज्याखँ याय्त भाषाया विकास जुइ । अले व हे भासं समा(जयात म्हसीकाचोनी । भाषा व मानवीय स्वापूयात केनीगु हे नृतात्विक भाष(ाविज्ञान खः । समाज भाषाविज्ञानया थी थी लागा मध्ये थो नं महत्वपूर्ण लागा खः ।

समाज भाषाविज्ञानं समाज व भाषाया भौतिक स्वापूया जक मखसे सम्बा(न्धत समाज, समाजया सांस्कृतिक, धार्मिक, राजनैतिक, भौगोलिक, मनूतय्गु मनौविज्ञान नापं भाषाया व्याकरणिक व समाजलिसेया स्वापूया दुग्यंक अध्ययन याइ । सामान्य भाषाविज्ञानया छगू कचा जूसां तबि थुकिं समग्रताय् समाजया तःगूमछि विषयया अध्ययन याइ ।

१.४ नृतात्विक भाषाविज्ञान :

नृतात्विक भाषाविज्ञान, भाषाविज्ञानया छगू कचा खः। थुकी मानव विकासक्रम, समाज, संस्कृति नापं भाषाया सम्बन्धया अध्ययन जुइ । भाषा व संस्कृतिया सम्बन्ध मनूया बिचाः, सामाजिक ज्याखँ, म्हसीका व शक्तिया आधारय् अध्ययन याएगु हे नृतात्विक भाषाविज्ञान खः (Linguistic anthropology examines the links between language and culture, including how language relates to thought, social action, identity, and power relations) थुकी भाषिक सुचनाया आधारय् मानव समाज व संस्कृतिया अध्ययन जुइ । भाषायात मानवशास्त्रीय धारणा, संस्कृति नापं भाषाया प्रयोग, दुरूपयोग व प्रयोगहिनता, भाषिक विधि, भाषिक निर्वाह व धारणाकथं अध्ययन याय्गु हे नृतात्विक भाषाविज्ञान खः (Foley, 1997:3) । समाज व समुदायया सांस्कृतिक विविधता व महत्वयात भाषिक माध्यमं थुइकी । नृतात्विक भाषाविज्ञानया विषयय् विभिन्न भाषाविदतसें अध्ययन याःगु दु । भाषायात

समाज व संस्कृति थुइकेगु छगू दुकुलुगु माध्यमकथं नोम चम्स्की, फ्रान्ज बाओस्, फर्दिनान्द दि ससुर आदिपिंसं अध्ययन व व्याख्या यानादीगु दु । नोम चम्स्कीं मानवीय मनोविज्ञानयात भाषालिसे स्वानाः संज्ञानात्मक मनोवैज्ञानिक भाषाविज्ञानया (Congnitive Psychology Anthropological Linguistics) सिद्धान्तया प्रतिपादन यानादिल । अथे हे फ्रान्स बाओसं वर्णनात्मक भाषाविज्ञान (descriptive-structural linguistics) यात मानवशास्त्रीय आधार सिद्धान्त प्रतिपादन यानादिल । थथे थी थी भाषाविदतसें नृतात्विक भाषाविज्ञानयात मानवीय समाज, संस्कृति, मनोविज्ञान, आदिलिसे स्वानाः व्याख्या व विश्लेषण यानादीगु दु । समग्रय् नृतात्विक भाषाविज्ञानं मानवीय भाषा व संस्कृतिया अध्ययन याइगु भाषाविज्ञानया छगू कचा खः ।

१.५ जातिय भाषाविज्ञान

छु नं समुदायया जातिय संस्कृतियात भाषिक आधारय् अध्ययन याय्गु भाषाविज्ञानया कचा जातिय भाषाविज्ञान खः । वर्शविज्ञान व भाषाविज्ञानया समिश्रण हे जातिय भाषाविज्ञान खः । थुकी समाज, समुदाय व संस्कृतियात भाषिक माध्यमं अध्ययन जुइ । समाज व संस्कृतिइ भाषिक अवधारणाया माध्यमं स्वाना जातिय भाषाविज्ञानया अध्ययन याय्फइ ।

१.६ भाषा भेद, भाषिका व प्रयुक्ति

भाषा न्ह्याबलें परिवतर्नशील जुइ । संसारया छुं नं भाषा स्थिर जुइमखु । सामाजिक, भौगोलिक, राजनैतिक, धार्मिक आदि विविध कारणं भाषाय् परिवर्तन जुयाचोनी । भाषाया कथ्य व लेख्य शैली दयाचोनी । कथ्य शैली वःगु परिवर्तन कालान्तरय् लेख्य शैली नं खनेदइ । थथे भाषा परिवर्तनया कारण हे भाषा भेद जुइ । परिवर्तन भाषाया ध्वनि, वर्ण, शब्द, अर्थ नापं वाक्य व व्याकरणय् नापं जूवनी । थथे छगू हे भाषाय् खनेदइगु अनेक परिवर्तन हे भाषा भेद खः । भाषा भेदया कारणं भाषिका निर्माण जुइ । समाज भाषाविज्ञान अन्तरगत भाषा व भाषाया कारणं समाज व समुदायय् जुइगु परिवर्तनया अध्ययन जुइ । संसारया हरेक देश, उगु देश दुनेया अनगिन्ति समाजया थःथःगु हे संस्कृति, रहनसहन, धर्म, कला आदि दु । थो फुक्क सामाजिक तत्वयात व्याख्या याय्गु व म्हसीकेगु मू तत्व धैगु हे भाषा खः । भाषाय् परिवर्तन वय्वं थुपिं फुक्क तत्वय् नं परिवर्तन वइ । थो परिवर्तनयात वक्ता स्वयं अनुभुति मयाय्फु । तर स्रोता व भाषिक अध्येतां थुइके फइ (थापा, २०६९:३१) । भाषा भेदयात ई व थाय्कथं वर्गीकरण याय्छिं । थो वर्गीकरण हे भाषिका खः ।

ई, समाज, थाय्या आधारय् भाषा छेलीगुलिं भाषिका निर्माण जुइ । ईकथं कालक्रमिक व समकालिन भाषिका जुइ । जाति, वर्ग, लिङ्ग, पेशा, शिक्षा आदिया आधारय् सामाजिक भाषिका निर्माण जुइ । भौगोलिक भाषिका अन्तरगत भौगोलिक संरचनाया आधारय् छेलीगु भाषाया अध्ययन याइ ।

समाज भाषाविज्ञानय् भाषिक प्रयुक्तियात भाषा प्रयोग व प्रयोगकर्ता लिसे स्वाइ । The term Register is widely used in sociolinguistics to refer to varities according to use in contrast with dailects, defined as varities according to user (Hudson, 1999:45). वक्तां थी थीकथंया भाषिक तत्व छेलाः थःगु विचाः, भाव व्यक्त यानाचोनी गुकियात भाषिका अन्तरगत तयाः नं व्याख्या याय्फैमखु । भाषिक प्रयुक्तिं उकियात व्याख्या यानाचोनी

१.६.१ क्षेत्रीय, सामाजिक, ग्रामीण व शहरी

(क) क्षेत्रीय भेद :

भौगोलिक विकटता व क्षेत्रीय दुरीया कारण भाषिक भेद बोलनी । भौगोलिक दुरी नापं अनया प्राकृतिक स्रोत साधन, वन्यजन्तु, खानपानया कारणं भाषिक भेद अपोइ । नेपालया भौगोलिक वनावट हिमाल, पहाड, तराईया कारण सम्बन्धित थाय्या समाज, संस्कार, संस्कृति, धर्म, रहनसहन आदिइ नं भिन्नता दयाचोनी । थो हे क्षेत्रीय भाषिक भेद खः । वक्ता वक्ता दथुइ बोधगम्यता, भाषिक समुदायया विस्तार, राजनैतिक सीमांकन, भाषाव्दीप आदि कारणं नं क्षेत्रीय भाषिक भेद जुइ । गथेकी नेवाः भाषा ल्हाइपिं नेवाःत नेपाःगाः दुने व पिने नापं विदेशय् तकं दु । तर क्षेत्रीयकथं भाषिक भेद खनेदु । नेपाःगाः दुनेया सोनिगः (सोंगू शहर)या नेवाःतय्गु जक नमूना काःसां नं येँ, यल व खोपया नेवाःतय्सं ल्हाइगु भाषिका पाः । क्षेत्रीय आधारय् नेवाः भाषायात येँ/यल, खोप, दोलखा भाषिकाकथं प्रशासानिक सीमांकनया आधारय् वर्गीकरण यानातःगु दु । दसु :

खँगोः	येँ/यल	खोप	दोलखा
लः	लः	ना	लोखु
तिमिला	तिमिला	तिमिला	नेम्ला

(ख) सामाजिक भेद :

सामाजिक संरचनाकथं भाषाय् खनेदइगु भिन्नता हे सामाजिक भाषिक भेद खः । समाजय् विभिन्न जाति, वर्ग, पेशा व्यवसायी आदि मनूतय्गु बसोबास दइ । उमिसं छेलीगु भाषा पानाचोनी । समाजय् विभिन्न जातया मनूत दइ । जात अनुसारया संस्कार, संस्कृति जुइ । अभिव्यक्तिया शैली फरक जुयाचोनी ।

भाषा प्रयोगया आधारय् नं समाजय् तःधं व चीधं धकाः वर्गीकरण जुइ। नेवाः समाजय् गुभाजु, बरे, सेस्यः, ज्यापु, नाय् आदि धकाः जातया वर्गीकरण जुयाचोंगु दु। गुभाजु, बरेतय्सं बिज्याहुँ धाइ, स्यस्यतय्सं झासँ/दिसँ, ज्यापु लगायतपिंसं वा/हुँ धाइ। थथे समाजय् दुगु जातिया न्हियान्हिथंया दैनिकी नापं उमिगु संस्कार व संस्कृतिया आधारय् भाषा छेली। थो हे जातिय भाषिक भेद खः।

अथे हे समाजय् मचा, ल्याम्ह ल्यासे, बुराबुरी विभिन्न उमेर समुह दइ। उमिसं छेलीगु भाषा नं पाइ। लः, दुरु, ला, जा यात छसिकथं मस्तय्सं आकु, तुतु, चिचि, हापु धाइ।

समाजय् लैËिक आधारय् नं भाषिक भेद खनेदइ। मिजं व मिसां छेलीगु भाषा नं पाइ। मिजंतसें थः पासापिंलिसे खँल्हाबला याइबलय् छेलीगु भाषा व मिसातसें छेलीगु भाषा पानाचोनी। नेपालभाषाय् व्याकरणिक रूपं क्रियाय् लिङ्ग भेद मदु। अथे खयाः नं कथ्य अर्थात् नवाइगु पह सोयाः वया भाषिका पानाचोनी। खस(य्) भाषा ल्हाइपिं मिजं व मिसाया भाषाय् लैङ्गिक विभेद दु। अलग अलग भाषा ल्हाइपिं मिजं व मिसा दथुइ ब्याहा जुइगुलिं उमिपाखें दइपिं मस्तय्सं नितां भाय् सइ (थापा, २०६९:४३)।

समाजय् फुक्क मनूतय्सं छगू हे भाषा ल्हाइमखु। समाजय् नं आर्थिक स्तरकथं तःमि व चिमिं नवाइगु भाषा नं पानाचोनी। तःमिपिन्त चिमिपिंसं आदर याना उकथंया हे भाषा छेली। अथे हे पेशागत हिसाबं नं भाषा शैली पानाचोनी। जागिरदार व व्यापारीया भाषा पानाचोनी। थथे सामाजिक भाषिक भेद अन्तरगत जाति, लिङ्ग, उमेर, वर्ग, पेशा आदि कथं भाषिका जुइ।

(ग) ग्रामीण व शहरी भाषिक भेद

राजनैतिक व प्रशासानिक सुविधाया आधारय् भूगोल गां व शहर जुइ। प्रशासानिक व विकासया स्वरूपकथं सुविधासम्पन्न थाय् शहर खःसा अविकसित थाय् गां अर्थात ग्रामीण क्षेत्र खः। हरेक सुविधा व विकासया सामग्री उपलब्ध शहरी क्षेत्रय् नवाइगु भाषा व अविकसित व सुविधाविहिन थासय् नवाइगु भाषाय् तःधंगु अन्तर दयाचोनी। दसुकथं टेलिभिजन, मोबाइल, इन्टरनेट थेंजाःगु खँगोः शहरी समुदाययात सामान्य जुइ। तर ग्रामीण समुदाययात न्हूगु खँगोः जुइ। अथे हे शहरीया समुदायं मेमेगु भाषाया सम्पर्कय् लानाः, जीवन यापन लगायत विभिन्न कारणं मातृभाषाया पलेसा मेमेगु भाषा सय्की। एकिंयानाः उमि नवाइगु शैली, भाषिक लवज आदिइ हिउपाः वइ। तर ग्रामीण समुदायं मातृभाषा हे छेलाचोनी। गथेकी ज्यःना, बेली, बजि नय्गु धकाः ग्रामीण क्षेत्रय् धाइ। तर शहरी क्षेत्रय् बाह्य भाषाया प्रभावया कारणं लन्च, डिनर, खाजा नय्गु धाइ।

थथे चायकं मचायकं ग्रामीण व शहरी क्षेत्रय् भाषिक भेद बो:लनाचोंगु दु। बाह्य समाज, संस्कृति, भाषा आदिया प्रभाव नापं राजनैतिक, प्रशासानिक व विकासया आधारभूत तत्वया शहर केन्द्रीत जूगुलिं भाय् पा:गु खः। थुकियात समाज भाषाविज्ञान अन्तरगत निगू समाजया तुलनात्मक अध्ययन याइ।

१.६.२ अवस्थागत व पेशागत प्रयुक्ति

प्रयुक्ति (Register) भाषाया बिस्कं क्षेत्र गथेकी सामाजिक पुचः, पेशागत पुचः आदि नाप स्वानाचोनी। गथेकी डाक्टर, पाइलट, बैंकर आदि फुक्क छगू नं छगू पेशागत क्षेत्रय् आबद्ध जुयाचोनी। उमिसं थ:थ:गु पेशाय् छेलीगु भाषा हे उमिगु पेशागत प्रयुक्ति खः। अथे हे थ:थ:गु पेशाकथं भाषाया छेलाबुला जूसांतबि अवस्थाकथं भाषाया प्रकृति पानाचोनी। गथेकी न्ह्याइपुगु लकसय् न्ह्याइपुकेगु नाप सम्बन्धित भाषाजक छेली। अले दुखया इलय् दुखलिसे स्वापु दुगु जक छेली। न्ह्याइपुगु इलय् सीगु, स्या:गु, खोबि, उदासपन आदि बो:लनीगु खँगो: व भाषा नितां छेलीमखु। उकिं भाषा प्रयुक्ति धैगु हे थाय् व परिस्थितीकथं छेलीगु माध्यम खः। थो हे भाषाया प्रयुक्ति खः। छगू हे अवस्था व पेशाय् दुपिं मनूतय्गु ध्वनि, शब्द, वाक्य, स:या सुर आदि छता हे जुइ (People participating in recurrent communication situations tend to develop similar vocabularies, similar features of intonation and characteristics bit of syntax and phonology that they use in these situations (wardhaugh, 2000:48).

१.७ समध्वनि व व्दैभाषिकता : भाषिक सीमाङ्कन

निगू अलग व स्पष्ट भाषा दथुइया भाषिक लक्षण (ध्वनि, वाक्य आदि) या आधारय् भौगोलिक सीमांकन हे समध्वनि अर्थात isogloss खः। ग्रीक भाषाय् iso 'same' अर्थात् ज्व:ला:गु, gloss 'tounge' अर्थात् मे खः। isogloss धैगु जो:ला:गु मेचुं पिजो:गु स: खः।

१.८ भाषाय् सांस्कृतिक किचः

भाषा व समाजया संयुक्त अध्ययन हे समाज भाषाविज्ञान खः। समाज व सामाजिक ज्याखँया सम्बन्धित समाजय् छेलीगु भाषाया माध्यमं अध्ययन याय्गु हे समाज भाषाविज्ञान खः। समाजय् दुने वक्तां विभिन्न कथंया खँगो:, वाक्य छेलाचोनी। छगू समाजय् छगू अर्थ बीगु खँगोलं मेगु समाजय् मेगु हे अर्थ बीफु। थथे छगू हे भाषाया भाषिका दथुइ नं जुइफु वा भाषा भाषा दथुइ नं जुइफु। दसुकथं लः यात यँ/यलय् *लः* धाइ सा खोपय् *ना* धाइ।

हाकनं *ना* धाय्‌वं यैं/यलय् *भ्यातना:* थुइकी । उकिं भाषिक समुदाय दथुइ भाषाया अर्थ पानाचोनी । अथे हे अँग्रेजीं मांबौ बाहेक पारिवारिक सम्बन्धयात uncle/aunty धका: सम्बोधन याइ । तर नेवा:भाषाय् सम्बन्ध, उमेर सोया: सम्बोधनया खँगो: छेली, गथे निनि, चमा, पाजु, काका, काकी आदि । थाा फुक्क भाषाया सांस्कृतिक किच: ख: ।

१.८.१ थ:थिति खँगो:

समाजय् सामाजिक सम्बन्धया आधारय् सम्बोधन याय्‌त थ:थिति खँगो: छेली । मचाया जन्मनिसें हे वया मां, अबु, दाजु, किजा, तता, केँहे, काका, काकी, निनि, पाजु, बाज्या, बजे आदि हिया नाता स्वाइ । अथे हे वैवाहिक सम्बन्धं कला:, भात, सस:मां, सस:अबु आदि सम्बन्ध स्वाइ । नेपालभाषाय् थ:थिति खँगोलं जन्म व इहिपा, सम्बन्धया नातां थ:ला:पिं, सिकेबुके मा:पिं, नखत्या स:तेमा:पिं अले थ्याकात:पिं मनूतय्‌त छेलीगु सम्बन्धवाचक शब्दकथं थुइकाचोंगु दु । वक्तां थ: स्वयंयात केन्द्रय् तया: थ: लाहिया नाता मां, अबु, दाजु, किजा, तता, केहेँ, काय्, म्ह्याय्, काका, निनि आदि दयाचेनी । अथे हे वैवाहिक नातां कला:, भात, मलेजु, निनि, पाजु, सस: खल: आदि दयाचोनी । थ:गु ज:लाख:ला सकलसित लाहि व वैवाहिक नाताया आधारय् सम्बोधन याइ । थो मानवीय प्रबृत्ति हे ख: । उकिं समाज भाषाविज्ञानय् थ:थिति खँगोलं समाजया भाषिक भेदयात स्पष्ट यानाचोनी । नेवा:समाज जक मखु मेमेगु समाजय् नं भाषिक भेद केनेगु ज्या उगु समाजय् छेलीगु थ:थिति खँगोलं यानाचोनी ।

१.८.२ धाय्‌मज्यूगु खँ

समाजय् वक्तां न्ह्याबलें ज्यूगु अर्थात बाँलागु खँगो: वा वाक्य जक छेली धैगु मदु । परिस्थितिकथं वक्तां धाय्‌मज्यूगु खँ नं धाइ । थुकियात अँग्रेजीं Taboo Words धाइ । Oxford Dictionary कथं धाय्‌मज्यूगु खँ धैगु समाजय् धार्मिक मूल्य मान्यताया विपरित छेलीगु बन्देज यानात:गु खँ ख: (A social or religious custom prohibiting or restricting a particular practice or forbidding association with a particular person, place, or thing) । सामान्यतया समाजय् विशेष सन्दर्भय् असहज ताय्‌कीगु खँ हे धाय्‌मज्यूगुखँ ख: । सामाजिक मनावशास्त्री एडमन्ड लिचं धाय्‌मज्यूगुखँयात सोबो थलादीगु दु । १. लिङ्ग व शौचलिसे स्वा:गु धाय्‌मज्यूगुखँ, गथेकी खि, चो आदि । २. धार्मिक ज्याखँलिसे स्वा:गु खँगो:, गथेकी आगंद्य:या खँ, मनू सीबलेया खँ, श्राद्ध या इलय् नां काय्‌मज्यूगु खँगो: आदि । ३. पशुनाप स्वा:गु खँगो:, गथेकी गधा, फै, खिचा आदि । समाजय् भाषाया विकास गुलि पुलां धाय्‌मज्यूगुखँ नं उलि हे पुलां । ब्यूत्पत्ति विज्ञान (Etymology) कथं taboo खँगो: दकले न्हापां क्यापटेन

कुकं छेलादीगु खः । वयकलं थ:गु सोकोगु समुद्रीयात्राया झोलय् पाोलिनेसिया देशय् छेलीगु taboo खँगो:यात वर्णनात्मक व्याख्या यानादीगु खः ।

नेपालभाषाय् नं ल्वापु जुइबलय्, बोः बीबले, ख्याः याइबले आदि परिस्थितिइ धाय्मज्यूगुखँ छेली। गथेकी ल्वाइबले खि, चो नापं लिङ्गया नां कयाः म्हुतुवाइ । अथे हे सुयात नं बोः बीबलय् खिचा, माकः, फै थज्यागु पशुया नां छेली । ख्याः याइबलय् न पशुपंक्षी, लिङ्ग आदि विभिन्न कथंया खँगोः छेलाः व्यङ्ग्य याइ ।

१.८.३ लिङ्ग

समाज भाषाविज्ञानय् थी थी भाषिक भेदया अध्ययनया झोलय् लैÏक अर्थात् मिसा व मिजंया भाषिक भेद नं अध्ययन जुइ । मिसा व मिजंया भाषिक ध्वनि, शब्द, वाक्य प्रयोगय् नं पानाचोनी । भाषा व हे खयाः नं इपिं दथुइया भाषिक अभिव्यक्ति पाइ । मिसापिनिगु अभिव्यक्तिइ अनिश्चितता खनेदइ । मिजंपिनिगु अभिव्यक्ति भाषागत शैली नं मिजंपिनिगु आपा छ्वाइ (Guragain, 2005:190-191) । मिजं व मिसाया स:या स्तरीयताया सामाजिक परिवेशया कारणं नं पाइ । मिसां चीसलं, नायू पहलं, मछाला नवाय्मा:गु तर मिजं नं त:सलं, मछाः मजूसे नवाय्माः धैगु सामाजिक मान्यता नं भाषिक भेद जुइ (Wardhaugh, 2000:310) ।

१.९ जाति, धर्म व भाषा

समाज धाय्वं अन दुने समुदायया जाति, संस्कृति, धर्म, भाषा आदि फुक्कं लाइ । समाजय् विभिन्न जातिय समुदायया संस्कार संस्कृति, रहनसहन आदिया आधारय् उमिसं ल्हाइगु भाषाया आधारय् सम्बन्धित समाजया अध्ययन जुइ । उक्त समाजय् समुदायं ल्हाइगु भाषाया आधारय् उमिगु धर्म नं निर्धारण याय्फइ । गथेकी समाजय् विभिन्न जातियापिं मनूत दइ । नेवा:समाजय् हे ज्याया आधारय् जातीय विभाजन दु । उगु विभाजनया आधारय् गुभाजू/बरेतय्सं बिज्याहुँ धाइ, सेस्य:तय्सं झासँ/दिसँ धाइ, ज्यापु लगायतया जातिं वा/हुँ धाइ । थथे जातीयकथं उमिसं छेलीगु खँगोः, लवज, वाक्य आदिया आधारय् उमिगु संस्कृति, जीवनशैली आदिया अध्ययन याय्फइ ।

अथे हे, संसारय् अनेकौं धर्म दु अले उगु धर्म मानेयाइपिं धर्माबलम्बीतय्सं छेलीगु भाषाया आधारय् वक्ताया धर्म कोछीफइ । गथेकी, हिन्दु धर्माबलम्बीतय्सं जय शम्भो, हरिहरि, नारायण आदि द्यः तय्गु नां वइ । बौद्ध धर्माबलम्बीतय्सं भगवान शरण, तारेमाम आदि धाइ । क्रिस्टियनतय्सं जय मसी धाइ । मुस्लिमतय्सं सलाम वालेकुम धाइ । थथे हे थी थी धर्मया धर्माब्लम्बीतय्सं थः थः आराध्यदेवया नां काइ । थुकिं वक्ताया धार्मिक झुकाव नापं वया सामाजिक धार्मिक विचार नापं प्रष्ट जुइ ।

समग्रय् भाषा हे मानवीय समाज, संस्कार, संस्कृति, धर्म आदि अध्ययनया मू स्रोत खः । भाषाया आधारय् जातिया इतिहास, भूगोल, मनोविज्ञान आदि नं अध्ययन जुइ । समाजशास्त्रीय व मानवशास्त्रीय आधारय् मानव उत्पत्तिनिसें मानव विकासक्रम व मानवया इतिहास, संस्कृति आदिया अध्ययनया मू स्रोत भाषा खः । संसारय् हजारौं भाषा दु, अले भाषा ल्हाइपिं भाषीत दु । गुलिं भाषा संसारभर आपासिन ल्हाइ, गथेकी चिनियाँ, अँग्रेजी आदि । गुलिं भाषा म्होजक मनुखं ल्हाइ, अले गुलिं ला ल्हाइपिं मदयावनेधुंकल । न्हनावंगु भाषालिसे व जातिया अस्तित्व नं न्हनावनी । उकिं समाजया विविध आधारया अध्ययन याय्त भाषा हे माः । अले उगु भाषायात समाजय् आधारित यानाः अध्ययन याय्गु विधा हे समाज भाषाविज्ञान खः ।

२ : व्दैभाषिकता व बहुभाषिकता

२.१ परिचय

छम्ह मनुखं याइगु निगू भाषिक संम्प्रेषण हे व्दैभाषिक खः । थःगु मातृभाषा बाहेक मेगु छगू भाषा नं बाँलाक नवाय्गु, बोनेगु, चोय्फुगु अवस्था व्दैभाषिक जुइ । व्दैभाषिक खँगोः ल्याटिन खँगोः खः (*Latin :bilingius, bi – two & lingua– tounge*) । सन् १८२९ य् व्दैभाषिक खँगोःया दकले न्हांपा छ्य्ःगु खः (*webster's dictionary : 1961*) । *A Balanced bilingual is someone whose command of both languages is equivalent (crystal :2008).* सामान्यतः व्दैभाषिक धैगु निगू भाषायात समानकथं छ्येलेफुम्ह वक्ता खः । बुमफिल (१९३५)याकथं व्दैभाषिक वक्ता धैपिं निगू भाषाय् दखल दुपिं आदिवासी वा मूलाबासी खः । समग्रताय् व्दैभाषिक वक्तां मातृभाषानापं मेगु छगू भाषं नवाय्गु, च्वय्गु, बोनेगु योग्यता दुम्ह जुइ ।

बहुभाषिक खँगोलं निगूसिबें अपोः भाषाय् दखल दुम्ह वक्ता धैगु थुइकी । थी थी भाषाया प्रयोग याय्फुम्ह वक्ता हे बहुभाषी खः । बहुभाषा छ्येलीबले भाषा व संस्कृतिया प्रभाव नं उत्तिकं हे लानाचोनी । समग्र रूपं शाब्दिक रूपं व्दैभाषिक व बहुभाषिकता फरक खयाः नं सामान्यतया व्यवहारय् छगू हे कथं छ्येली ।

वक्तां दकले न्हापां सय्कीगु भाय् हे मातृभाषा खः । वं थः मांबौ, थःथिति, जलाखलायाके सय्की। उगु भाय् बाहेक नं वक्तां समाजय् सहजतापूर्वक चोनेत, थी थी ज्याखँ याय्त भाय् नं सय्की । व भाय् वया निगूगु भाय् जुइ । न्हापां अर्थात् मातृभाषा स्वतन्त्र, अनियन्त्रित व स्वाभाविक जुइसा निगूगु भाय् नियमित, नियन्त्रित व कृत्रिम जुइ (थापा, २०६९:४९) । भाषा धैगु न्ह्याबलें छगू हे जुइमखु । सामाजिक, भौगोलिक, राजनैतिक आदि कारणं भाषा परिवर्तन

जुयाचोनी । थो हे यर्थाथताया लिधँसाय् व्दैभाषिक व बहुभाषिक वक्ताया नं भाषाय् परिवर्तन जुयातुंचोनी ।

विश्वय् स्विजरल्यान्ड, क्यानाडा, हाइटी, बेल्जियम, बेलायत, भारत, नेपाल व पाकिस्तान आदि देश बहुभाषिक मुलुक खः । नेपालय् सच्छिंसिबें अपोः भाषा ल्हाइपिं दु (थापा,२०६९:५०) । उकीमध्ये नेवाः भाषा नं छगू खः । नेवाःत नेपाःया आदिवासी खः । नेवाःतय्सं जन्मजात हे नेवाः भाषा सय्की, व उमिगु मातृभाषा खः । लिपा विविध कारणं मेमेगु भाषा गथेकी खय्, अँग्रेजी, हिन्दी आदि सय्की । थो फुक्क निगूगु भाषा खः । उकिं नेवाःत व्दैभाषिक व बहुभाषिक नितां खः । थुकिया अर्थ सकल नेवाःत धैगु मखु। गुम्ह नेवाः वक्तां मेमेगु भाषा नं सय्की, व व्दैभाषिक व बहुभाषिक जुइ । नेपाःया सन्दर्भय् नेवाः जक मखुसें आपालं आदिवासी जनजाति व्दैभाषिक व बहुभाषिकताया सुची दुने लाः । नेपाःया औपचारिककथं खसभाय् जुयाब्यूगु कारणं नं नेपाःया अधिकांश जाति व्दैभाषिक व बहुभाषिक खः । उकिं वक्ता व्दैभाषिक व बहुभाषिक जुइगु मू कारण हे सामाजिक, राजनैतिक, भौगोलिक, आर्थिक आदि खः ।

२.१ व्दैभाषिकताया ताजि :

सामान्यतया निगू भाषा सम्प्रषेण याय्फुम्ह वक्ता हे व्दैभाषिक खः । व्दैभाषिकताया ताजिया विषयसं सहज वर्गीकरण यानातःगु मदु । अथे खयाः नं समाज व समुदाय अर्थात सामाजिककथं व्यक्तिगत व संस्थागत यानाः व्दैभाषिकतायात निथिकं बोथलातःगु दु ।

२.१.१ व्यक्तिगत :

वक्ताया निगू वा निगूसिबें अपोः भाय् छेलीगु सामर्थ्य हे व्यक्तिगत व्दैभाषिकता खः। *Individual multilingualism* refers to the ability of an individual person to use more than two languages fluently. थुकीयात नं संयोजित (cordinate) व यौगिक (compound) कथं निबो थलेछिं । वक्तां छगू हे सामाजिक लकसय् निगू मांभाय् सहजकथं छेलेफुगु हे संयोजित व्दैभाषिकता खः । गथेकी छगू परिवारय् अबु व मां नं बिस्कं बिस्कं भाय् ल्हाइगु अवस्थाय् मचां नितां भाय् सय्की । अथे हे वक्तां मांभाय् नापं मेगु भाय् लिपा सय्कीगु यौगिक व्दैभाषिकता खः । समग्रं थो निगू नं अवस्थायात हे व्यक्तिगत व्दैभाषिकता खः ।

व्दैभाषिकताया ताजिया खँय् मरिया रोजरियायाकथं व्दैभाषिकता सोथी दु । वक्तां छगू हे सामाजिक लकसय् निगू भाय् सहज रूपं व्यक्त याइगु यौगिक (compound) व्दैभाषिकता खः । मांअबु बिस्कं बिस्कं भाय् ल्हाइगु

अवस्थाय् वक्तां निगुलिं भाय् सय्की। अथे हे, यदि निगू भाय् बिस्कं बिस्कं लकस गथेकी स्कूल व छेँय् सय्की। अले बिस्कं बिस्कं थासय् हे छेलीसा व संयोजित (coordinate) व्दैभाषिकता खः। वक्तां सय्कूगु निगू भाय् मध्ये छगूलिं मेगुयात अधिनस्थयात सहसंयोजित (sub-coordinate) व्दैभाषिकता धाइ। थुकी मातृभाषी अभिभावकं थः मस्तय्त छेँनं पिने नं निगूगु भाय् हे सेनेगु कुतः यानाचोनी, तर वक्ता निगूगु भाय् नापं थःगु मांभाय्प्रति नं आकर्षित जुयाः तुं चोनी (थापा,२०६९:४३)।

अथे हे, व्दैभाषिकतायात समकालिन (simultaneous), ग्रहणयाइगु (receptive) व क्रमबद्ध (sequential) व्दैभाषिकता यानाः सोथिकय् बोथलातःगु दु। समकालिन व्दैभाषिकता अन्तरगत वक्तां समान अवस्थाय् निगू भाषा हे दकले न्हापांगु भाय्कथं सय्की। मां अबु बिस्कं बिस्कं भाय् ल्हाइपिं जूसा मचां उपिं नितां भाषा सय्की। ग्रहण याइगु व्दैभाषिकताय् वक्तां निगू भाषा थू, तर वं छगू जक भासं थःत प्रस्तुत याइ। सामाजिक रूपं निगूगु भाषा यक्को छेलाबुलाय् वःसांतबि वक्तां थःगु सम्पर्क भाय्कथं न्हापांगु मांभाय् हे छेली। गथेकी नेवाः समाजय् बाह्य रूपं टेलिभिजन, रेडियो लगायत थी थी सामाजिक, राजनैतिक आदि ज्याखँय् खय् भाय् छेलाचोंगु खंसातबि थः छेँजःया सर्म्पक भाय्कथं नेवाः भाय् हे छेली। छगू भाषा बांलाक्क छेलेसःम्ह वक्तां मेगु भाषा नं सय्कीगु अवस्था हे क्रमबद्ध व्दैभाषिकता खः।

२.१.२ संस्थागत :

समाज व समुदाय दुने दुगु भाषिक विविधता हे संस्थागत व्दैभाषिकता खः। थुकियात सामाजिक व्दैभाषिकता नं धाइ (*Societal bilingualism* is linguistic diversity that can be found in a country.) निगूसिबें अपोः भाषा स्थानीयकथं प्रयोग जुयाचोंगु समाज वा देशय् संस्थागत व्दैभाषिकता दइ। थुकियात नं औपचारिक (official) व वास्तविक (de facto) व्दैभाषिकता कथं बोथलेछिं। छगूसिबें अपो भाषा ल्हाइगु समाजय् राज्यस्तरं संवैधानिक मान्यता बियातःगु औपचारिक व्दैभाषिकता खः। गथेकी नेपालया न्हूगु संविधानं स्थानीय भाषा नं औपचारिककथं छेले दु धकाः न्हेथना छेलावयाचोंगु अवस्था हे औपचारिक व्दैभाषिकता खः। अथे हे, वास्तविक व्दैभाषिकता धैगु आधिकारिक भाय् व वास्तविक स्थानीय भाय्या स्थिति खः। गथेकी आधिकारिक रूपं स्थानीयभाय् नापं बाह्यभाय् नं छेलेफैगु अवस्था, गुकीयात सम्बन्धित समाजया वक्तायात बहुभाषिक जुइगु अवसर दइ (Clyne, १९९७)।

व्दैभाषिकतायात थी थीकथं बोथले छिं। सामान्यतया ई, थाय्, व्यक्ति, संस्था आदिया थी थी सामाजिक परिवेशया आधारय् थुकीया ताजि कोछी।

२.२ सम्पर्क भाषा, भाषिक मिलन, भाषिक विचलन

मनुखं थःगु अवयव संचालन यानाः उच्चारण याइगु सार्थक व अर्थपूर्ण विचार हे भाषा खः । संसारया फुक्क सजीव प्राणीया थः थःकथंया भाषा दयाचोनी, तर मानव भाषा अर्थपूर्ण जुइ । भाषां समाज व समुदाय दुने अपेक्षाकृत तःधंगु थाय् कयाचोंगु दु । छगू हे भाषाया रूप नं फरक फरक जुइ । थो भाषाया थी थी भेद हे भाषिका खः । सामाजिक, भौगोलिक, ई, आदि विविध कारणं भाषाया भेद जुइ गुकियात हे भाषिका धाइ । छगू हे भाषाया फरक फरक भाषिका जूसां उगु भाषिका दथुया बोधगम्यता धाःसा छगू हे जुइ (थापा,२०६९:२०) ।

भाषा व भाषिकाया आधारय् समाजय् थी थी पुचःया मनूत दथुइ सम्पर्क यायत, भाषाया विकासया नीतिलिसें भाषा न्हनावनीगु विषययात कयाः सम्पर्क भाषा, भाषिक मिलन व भाषिक विचलनया आधारय् अध्ययन याय्छिं ।

२.२.१ सम्पर्क भाषा :

छगू हे भाषा वा निगू अलग अलग भाषाया दथुइ स्वापू तय्त छगू मंकाःभाषा छेली, उकियात सम्पर्कभाषा धाइ । समाजय् निगू समुदाय दथुइ समन्वय याय्त अले समाज व भाषिक घटनाक्रमया आधारय् थः थवय् भाव सम्प्रेषण याय्त सम्पर्कभाषा छेली । सम्पर्क भाषा निगू भाषाया वक्तामध्ये छम्हसिया मांभाय् जुइ नं फु मजुइ नं फु । तर सम्पर्कभाषा कथं छेलेगु खःसा निम्ह वक्तां व भाषा ल्हाय्सःगु जुइ हे माः (थापा, २०६९: २३) । सम्पर्क भाषा हे भाषिक परिवर्तनया नं मू कारक खः । थो छगू जाति वा छगू भाषाया जक भाषिक प्रक्रिया मखुसे वंशाणुगत व सामाजिक रूपं नं पाइ । गुलिं समुदाय फुक्क हे बहुभाषिक जुइसा गुलि समुदायया छपुचः जक बहुभाषिक जुइ । व्दैभाषिकता व बहुभाषिकताया बाहुल्यता दुगु समाजय् सम्पर्कभाषा छेलेमाः । सम्पर्कभाषाया अधिकार क्षेत्रय् भाषा ग्रहण (), भाषिक प्रक्रिया व उत्पादन (language processing and production), संवाद (), भाषाया सामाजिक ज्या व निति (Social functions of language and), भाषिक वर्गीकरण व परिवर्तन (and) वइ । ई, सन्दर्भ व सामाजिक, भौगोलिक लगायत थी थी परिस्थितिया लिधंसाय् सम्पर्कभाषा राष्टभाषा, मातृभाषा, निगूगु भाषा जुइ ।

२.२.२ भाषिक मिलन :

छगू भाषा मेगु भाषालिसे समान जुइगु अवस्था भाषिक मिलन खः । तत्कालिन समाज, वातावरण, भूगोल आदि लगायत थी थी कारणं भाषिक मिलन जुइ । भाषिक मिलनया अवस्थाय् छुं नं छगू भाषाया ध्वनि, शब्द, वाक्य वा अधिकांश भाषाय् हे नं हिलाबुला जुइ । भाषिक मिलनया कारण विविध दु । सामाजिककथं जाति, भाषा, धर्म, लिङ्ग, वर्ग आदि, भौगोलिककथं मनूतय्गु थाय्बाय्, मनोवैज्ञानिककथं

मनूतय्गु आनिबानी, भाषाविज्ञानकथं मानवया ध्वनि अवयव संचालन आदि कारणं भाषिक मिलन जुइ । भाषिक मिलनया आधारय् न्हूगु भाय्या नं जन्म जुइ, नापं छेलाचोंगु भाय् नं हिली। गथेकी नेवाः भाय् ल्हाइम्ह वक्ता मेमेगु भाय् खय्, अँग्रेजी, हिन्दी आदि ल्हाइपिं वक्तालिसेया संगतय् नेवाः भाय् दुने उपिं निगूगु भाय्या खँगोः, वाक्य आदि स्वतः छेली । छुं नं गल्ती याइबले नेवाः वक्तां माफ फोनेगु भ्nolय् 'सरी' धैगु अँग्रेजी खँगोः छेली । 'माफ यानादिसँ' वा 'क्षमा यानादिसँ' धाय्गु सिबें 'सरी' धाय्गु अःपु ताय्का व हे छेली । थुकथं भाषिक मिलनया कारणं न्हून्हूगु खँगोःया छेलाबुला अपोया चोनी । भाषिक मिलनया बाँलागु व बाँमलागु नितां पक्ष दु । बाँलागु पक्ष धैगु थुकिंयानाः छुं नं भाषाया शब्दकोशय् न्हून्हू खँगोः अपोइ सा बाँमलागु पक्ष धैगु दुगु खँगोः नं तनावनी ।

२.२.३ भाषिक विचलन :

छुं नं भाषाय् बाह्य भाषाया प्रभाव लाना मूल भाषा हे न्हनावनीगु अवस्थायात हे भाषिक विचलन धाइ । भाषिक विचलन अन्तरगत मूल भाय् वा मातृभाषाया छेलाबुला म्हो जुइगु वा उकी निगूगु वा बाह्य भाषाया अपोः प्रभाव लाइ । भाषिक विचलनया कारणं भाय् हे मदयावनेफु । भाषाया सामाजिक मुल्य व मान्यता हे तनावनी । गुगु भाषाया कारणं समाजय् समुदाय दथुइ एकता कायम जुयाचोंगु खः, उकी हे तःधंगु असर लाइ । भाषिक विचलनया मू कारण मध्ये छगू मातृभाषाया प्रयोग व उपयोगिताया मापन नं खः । हरेक वस्तु वा चीजया आर्थिक उपयोगिता नापं स्वाना समुदायं भाषायात नं स्वाइ । भाषा छेलाः गुलि आर्थिक लाभ काय्फइ, अले उकिं थः म्वाय्त गुलि गुहाली याइ धैगु थुइकातिनि मातृभाषा छेली । यदि व फाइदाजनक जुलधाःसा भाषा म्वानाचोनी, मखुसा अन भाषिक विचलन खनेदइ । नेपालया आदिवासी जनजातिया भाषाय् विचलन वयाचोंगु मू कारणं धैगु हे उकीया आर्थिक उपादेयता मदुगुलिं खः । नेपालय् प्रशासनिक ज्याखँ खस व अँग्रेजी भाय् छेली । उकिंयाना जनजातिया मूल भाषाय् विचलन वल । मूल भाषायात नं अधिकार सम्पन्न याय्त संवैधानिक व्यवस्था दसांतबि उकीया दैनिक व्यवहारय् छेलाबुला म्हो जूगुलिं नं भाषिक विचलनया स्थिति दु । अथे हे वक्ताया थःगु मातृभाषाप्रतिया जिम्मेवारीबोध म्हो जूगुलिं नं भाषिक विचलन वःगु दु । अथे हे, भौगोलिक व सामाजिककथं वक्ताया बसाइसराइया कारणं नं भाषिक विचलनया स्थिति बोलनी । उकिं भाषिक विचलनया मू कारण धैगु हे सामाजिक, भौगोलिक, आर्थिक, राजनैतिक, प्रशासानिक आदि खः ।

२.३ बहुभाषिकता व बहुसंस्कृति

सामान्यकथं निगूसिबें अपोः भाय् छेलीम्ह वक्ता बहुभाषिक खः । अले व

क्षमता हे बहुभाषिकता खः । संसारया अधिकांश देशय् बहुभाषिकता दु । सामान्य दैनिकी हनेत नं मनूतय्सं निगूसिबें अपोः भाय् छेली । थःगु छेँय्, समाजय् प्रचलित थी थी भाय् छेलाचोनी । प्राकृतिक व अचेतकथं हे बहुभाषिकताया प्रयोग जुइ । एकल भाषिकता संसारय् म्हो जक प्रयोग जुयाचोंगु दु । जापान थें जाःगु भाषिक रूपं छगू जक भाय् ल्हाइगु देशय् हे ainu व कोरियन भाय् ल्हाइपिनिगु बसोबास दु (Guragain, 2005:163) । बहुभाषिकताया मू कारण बसाइसरुइ खः । मनूत सामाजिक, भौगोलिक, आर्थिक, राजनैतिक, शैक्षिक आदि थी थी कारणं बसाइसराइ जुइ । उकिया थःगु मातृभाषा बाहेकं मेगु भाषा सय्केगु अले उकीयात छेलेगु उमिगु बाध्यता व आवश्यकता नितां जुइ । मेगु बहुभाषिकताया कारण धैगु देश देशया दथुया औपनिवेशिकताया निति खः । गथेकी व्रिटिस उपनिवेशवादया कारणं संसारया अधिकाशं देशय् अँग्रेजी भाषाया प्रयोग अपोः जु । उकिं बहुभाषिकता प्रत्येक वक्ता, समाज, राष्ट फुक्क थासय् दइ, गन अपोः गन कम जक जुइ ।

बहुसंस्कृति खँगोः समाजशास्त्र, राजनितिशास्त्र नापं उकी सम्बन्धित यक्को थासय् प्रयोग जुइगु खँगोः खः । बहुसंस्कृतियात बहुजातीय () कथं नं काइ । गथेकी थी थी जातीय समुदाय दथुया सहकार्यया भ्कोलय् बहुसंस्कृतिं ज्या याइ । सांस्कृतिक विविधता दुगु समुदाय वा देशय् बहुसंस्कृतिया सिद्धान्त प्रयोग जुइ ।

जाति व समाजया म्हसीका, सामाजिक एकीकरण, शिक्षा, विकास आदिया मूल आधार धैगु हे भाषा खः । भाषाया छेलाबुलाया आधारय् सांस्कृतिक विविधता व अन्तरसांस्कृतिक संवाद विकास जुइ । समाज निर्माणलिसें सांस्कृतिक सम्पदा म्वाकेत नं भाषाया महत्व उत्तिकं हे दु । अथे हे, विज्ञान व प्रविधिया विकास व उकिया सही सदुपयोग यायत नं भाषा मद्यकं मगाः । उकिं समाज, समुदाय व संस्कृतियात म्वाकातय्त बहुभाषिकता व बहुसंस्कृतियात नापं स्वाकेमाः ।

२.४ बहुभाषिक देशय् भाषिक समस्या : अल्पभाषी

निगूसिबें अपोः भाषिक पुचः दुगु देश हे बहुभाषिक देश खः । बहुभाषिकता दुगु देशय् भाषिक मिलन नापं भाषिक विचलनया सम्भावना बराबर जुइ । भाषिक मिलन व विचलन जक मखुसें म्हो जक जनसंख्यां ल्हाइगु भाय् तन(ावनी वा उपिं अल्पमतय् लाइगु सम्भावना नं यक्को हे दइ । अल्पमतय् लाःगु भाषिक पुचः हे अल्पभाषी (language minority group) खः । छु नं छगू भाषा अल्पभाषी जुइगु धैगु हे उगु भाषिक समुदाय म्हो जुइगुलिं खः । नापं समुदाययात राज्य स्तरं हे भाषिक अधिकार सम्पन्न मयाइगु कारणं नं उमिगु भाषा ल्यूने लाःवनी ।

सन् २००९ सं स्पेनया Autonoma de Barcelona विश्वविद्यालयं पिथंगु छगू जर्नलय् अल्पभाषीयात थुकथं परिभाषित यानातःगु दु The term 'minority language' refers to "languages that are traditionally used within a given territory of a state by nationals of that state who form a group numerically smaller than the rest of the state's population and which is different from the official language(s) of that state (Thematic report, 2009:5). अल्पभाषीयात परिभाषित याय् थाकु । छुं नं देशय् परम्परागत रूपं भाषा छेलीगु चीधंगु पुचः गुगु पुचःयात राज्यं निगूगु तहसं तयातःगु नापं आधिकारिकता बियामतःगु भाषिक पुचः हे अल्पभाषी खः । अथे हे मेम्ह चोमिं अल्पभाषीयात राज्य विहिन भाषाकथं परिभाषित यानातःगु दु । राष्टभाषासिबें बिस्कं निश्चित भाषिक समुदायं जक छेलीगु परम्परागत भाषा गुगु सम्बन्धित समुदायं जक छेली, उगु भाषा हे अल्पभाषा खः । अले समुदाय अल्पभाषी खः ।

नेपाल नं बहुभाषिक देश खः । सन् २००९ या भाषिक निरिक्षण कथं नेपालय् जम्मा १०४ भाषा दु । नेपालय् दुगु भाषा वंशाणुगत कथं मुख्य पेंगू भाय्खलः नापं स्वापु दु, भारोपेली, भोटबर्मेली, आग्नेयी व डबिडेली (गिरि, २००९:३४) । सन् १९९० या नेपालया संविधानं खस नेपाली भाय्यात राष्टभाषाया रूपय् उल्लेख यासें मेगु भाषायात राष्टिय भाषा धकाः उल्लेख यात । थुकिंयाना जनमानस् न्ह्याथाय् नं खस नेपालीभाय् जक छेलेमाःगु मानसिकताया विकास जुल । व्यावहारिक रूपं राष्टभाषां जक फाइदा काल, मेगु राष्टियभाषा धकाः बगीकरण जूगु भाषा अल्पमतय् लाःवन । तर सन् २००७ य् जूगु बृहत जनप्रदर्शन धुंकाः स्थापित गणतान्त्रिक सरकारं संविधानय् फुक्क भाषायात समान अधिकार सम्पन्न याय्गु संविधानय् उल्लेख जुल । संविधानय् उल्लेख जूसांतबि फुक्क आदिवासी जनजाति भाषाया सहि संरक्षण, संभार व प्रयोगय् व्यवहारिकता खनेमदु । उकी छु नं भाषा अल्पभाषा जुइगु अले समुदाय अल्पभ(ाषीी जुइगुया मू कारण धैगु राष्टया अदुरदर्शी भाषानिति नापं भाषाया प्राचीनता व उकिया सिद्धान्त (Cynicism)यात बेवास्ता याइगुलिं नं खः (गिरि, २०० ९:३५) । नेपालया अधिकांश आदिवासी जनजाति अल्पभाषीकथं दु । गथेकी पहरी, छिन्ताल, कोचे, लेप्चा, दुमि आदि ।

समग्रताय् अल्पभाषी धैगु भाषिक रूपं कम अधिकार सम्पन्न समुदाय खः । सामाजिक, राजनैतिक, आर्थिक आदि विविध कारणं ल्यूने लानाचोंगु भाषिक समुदाय अल्पभाषी खः । विशेष यानाः राज्यया सहि भाषिक नीतिया अभाव व बहुभाषिकताया सम्बन्धि सहि वैचारिक व व्यावहारिक सिद्धान्तया कारणं भाषा

अल्पभाषा जुयावनी । स्थानीय समुदायया जाति व वर्गीया पहिचान (ethnicity) यात बेवास्ता याइगु राज्यया निति हे अल्पभाषिकता व अल्पभाषीया कारण खः (गिरि, २००९:४२) ।

२.५ भाषिक धारणा, भाषिक निर्वाह व परिवर्तन

२.५.१ भाषिक धारणा :

मनूखं व्यक्त याइगु अर्थपूर्ण भाव, विचार वा प्रतिक्रिया हे भाषा खः । सामाजिक, भौगोलिक, आर्थिक, राजनैतिक लगायत विविध कारणं मनूखं थःगु मातृभाषा बाहेक मेमेगु भाषा नं छेलाचोनी । संसारया फुक्क देशय्, समाजय् व्दैभाषिकता व बहुभाषिकताया सिद्धान्त लागु जुइ । थो हे सिद्धान्तया लिधँसाय् भाषिक धारणा निर्धारण जुइ । भाषिक धारणायात वक्ताया भाषिक छेलाबुलाया आधारय् सकारात्मक व नकारात्मक (Positive & Negative Attitude) निगू अवधारणाकथं बोथलेछिं । छगू भाषिक समुदायया वक्तां मेगु भाषिक समुदायया वक्तालिसे याइगु भाषिक व्यवहारया आधारय् अवधारणाया अध्ययन याय्छिं । उकिं भाषिक अवधारणा धैगु हे थी थी भाषाया प्रकारया मुल्यांकन याय्गु प्रतिक्रिया खः (Language attitudes are evaluative reactions to different language varieties) । थुकिं सामाजिक वर्गीकरण व समुदायया फुक्क पक्षयात क्रमिकरूपं संज्ञानात्मक प्रक्रियाकथं अध्ययन याइ (two sequential cognitive processes: social categorization and stereotyping) । भा(षिक धारणाया आधारय् भाषिका, ध्वनि परिवर्तन, व्दैभाषिकता, बहुभाषिकताया विषयसं स्पष्ट धारणा निर्माण याय्फइ । वक्ताया अनगिन्ति भाषिक बानी, भा(षिक असमानता, सामाजिक समस्या आदिया विषयय् अध्ययन यायत नं समाज भाषाविज्ञान अन्तरगत भाषिक धारणा ज्या याइ ।

२.५.२ भाषिक निर्वाह व परिवर्तन :

भाषिक निर्वाह व परिवर्तन भाषिक गतिशीलताया अध्ययन खः । समाज भाषाविज्ञान अन्तरगत भाषिक निर्वाह व परिवर्तनयात भाषाया अल्पमत व बहुमतया व्याख्या यायत छेली । भाषिक पुचःया आर्थिक, राजनैतिक, प्रशासनिक, सांस्कृतिक लगायतया स्रोत नाप तुलनात्मक अध्ययन पाखें भाषिक अल्पमत व बहुमत निर्धारण जुइ । अले थो हे तुलनात्मक अध्ययनया आधारय् भाषिक निर्वाह व परिवर्तन मापन जुइ । भाषिक निर्वाह व परिवर्तन धैगु हे नृतात्विक व समाज भाषाविज्ञानया अध्ययन खः । थुकिं भाषिक बनोट, अभ्यास, विचार, संवाद, अन्तरक्रिया, तःधंगु चीधंगु सामाजिक परिमाण, विश्वव्यापी समस्या नापं समुदाय, विज्ञ, आधिकारिक क्षेत्रया भाषिक निति व सामाजिक परिस्थितियात

थुइकी (It engages a focus on both linguistic structure and linguistic praxis, including language ideologies, discourse and interaction, micro- as well as macro-sociological parameters, issues relating the self and society to global concerns, and a feedback between what communities understand as their sociolinguistic condition and what scholars, academics, and various institutional sources of authority perceive as shift and maintenance (ElOSS). समुदाय दथुइया सामाजिकरणया कारणं नं छगू भाषा मेगुलिं परिवर्तन जुइ ।

व्दैभाषिकता व बहुभाषिक समाज व समुदायं भाषिक धारणा, भाषिक निर्वाह व परिवर्तन छगू स्वाभाविक प्रक्रिया खः । समाज परिवर्तनशीलता नापनापं भा(षिक अवस्थाय् नं परिवर्तन जुयाचोनी, उकिया न्हून्हूगु भाषिक धारणाया निर्माण जुइ । भाषिक धारणाया निर्माण नापं अन भाषिक निर्वाह व परिवर्तन नं जुइ ।

२.६ भाषिक संकट व भाषिक मृत्यु, नेपाःया संकटापन्न भाषा

लोपोन्मुख भाषा हे भाषिक संकट खः । प्रयोगविहिनता, प्रयोगहिनता व मेगु बल्लागु भाषाया प्रभावया कारणं भाषिक संकटया अवस्था बोलनी । छु नं भाषाया प्रयोगविहिनताया अवस्थाय् उगु भाषा याकन हे न्हनावनीगु सम्भावना अपोइ । संसारय् यक्को भाषा लोपोन्मुख जुइगु अवस्था दु । गुलि भाषाया छम्हजक वक्ता ल्यंदनीगु भाषा नं संसार दु । गथेकि नेपालय् लोपोन्मुख भाषा(कथं कुसुन्दा भाषायात कयातःगु खः । तर सन् २०१८ अप्रिलय् कुसुन्दा भाय् ल्हाइम्ह छम्ह जक वक्ता नं मदुगु अवस्थाय् आः कुसुन्दा भाय् लोपोन्मुख जक मखु भाषा हे न्हनावन । थथे भाषा न्हनावनीगु अवस्थायात भाषिक मृत्यु धाइ । भाषिक मृत्यु जुइगु अवस्था छुं नं मेगु भाषां उकियात सट्टा भर्ना याय्फइ मखु । उकिं जातिसंहार हे भाषिक मृत्युया मू कारण जुयाबी ।

भाषिक संकटयात याकः भाय्या संज्ञा नं बी । वंशाणुगत प्रबृति म्हसीके मफैगु, भाषाया शाब्दिक, व्याकरणिक आदि म्हसीके मफैगु कारणं नं याकःभाय् जुइ । भाषिक संकटया कारणं भाषिक मृत्यु बोलनी । जब भाषा मदइ अन छगू जातिया सामाजिक, सांस्कृतिक म्हसीका नापं जातिया इतिहास हे मदइ । युनेस्कोया तथ्यांककथं नेपालय् करिब ६२ मूलभाषा संकटय् लानाचोंगु दु । गुकीमध्ये २९ मातृभाषा न्हनावनेधुंकल, १३ भाषा पुलांगु पुस्तांजक ल्हानाचोंगु दु, खुगु भाषा तसकं संकटग्रस्त जुयाचोंगु दु । थो भाषिक संकटया कारण नेपाःया अधिकांश मूलभाषा न्हनावनीगु अवस्थाय् दु । थुकिया नेपाःया साम(ाजिक, सांस्कृतिक नापं इतिहास हे न्हनावनीगु अवस्थाय् दु ।

अथे हे नेवाःभाय्‌या सन्दर्भय्‌ नं नेवाः समुदायं *भाषा म्वाःसा जाति म्वाइ* धैगु सर्वव्यापी मान्यतायात आत्मसात यानाः भाषा म्वाकेगु कुतः यानाचोंगु दु । सन्‌ २०११ या जनगणनाकथं नेपाःया जनसंख्यामध्ये मात्र ३ प्रतिशतं मूल नेवाःभाषी कथं तथ्यांक सार्वजानिक जूगु खः । भाषा नापं समुदायया इतिहास, समाज, संस्कृति, धर्म आदि स्वानाचोनीगुलिं नेवाः समुदायं नेवाःभाय्‌यात प्राथमिक तहनिसें उच्च शैक्षिक तहतक दुथ्याकेत ताःलागु दु । थो छगू सकारात्मक पक्ष खः । अथे खयाः नं उकियात व्याबहारिक रूपं छेलेत ज्यामछिंगु परिस्थिति ल्यंहे दनी । नेवाः जक मखु तामांग, लिम्बु, मैथिलि आदि भाषा नं भाषिक संकटय्‌ लानाचोंगु भाषा खः ।

लिधंसा

घिमिरे, बासुदेव, २०६४, *ऐतिहासिक भाषाविज्ञान* । काठमाडौं : अस्मिता पब्लिकेसन ।

थापा, दीनबहादुर, २०६९, *समाज भाषाविज्ञान* । काठमाडौं : काष्ठमण्डप पुस्तक घर प्रा.लि ।

महर्जन, तुयुबहादुर, ११२८, *भाषाविज्ञान परिचय* । यँ : कल्याणी ताम्राकार ।

Bohannan, Paul (Ed.), 1988, *High Point in Anthropology*. New York: Alfred A. Knopf.

Coulmas, Florian (Ed.), 1998, *The Handbook of Sociolinguistics*. Oxford: Blackwell Publishers Ltd.

Cruse, Alan, 2006, *A Glossary of Semantics and Pragmatics*. Edinburgh: Edinburgh University Press Ltd.

Foley, William, 1997, *Anthropological Linguistics: An Introduction*. China: Blackwell Publishers Ltd.

Fought, Camen, 2006, *Language and Ethinicity*. Cambridge: Cambridge University Press.

Giri, Ram Ashish, 2009, *The Politics of Unplanning of Languages in Nepal.* : Journal of NELTA.

Guragain, Dilli Prasad and Bhesh R. Phokhrel, 2005, *Psycholinguistics and Sociolinguistics*.

Kathmandu: Jupiter Publishers and Distributors Pvt Ltd.

HudS]n, R.A, 1999, *S]ciolinguistics.* Cambridge: Cambridge University Press.

Huebner, Thom (Ed.), 1996, *Sociolinguistics Prespectives : Papers on Language in Society*. New York : Oxford University Press.

Meyerhoff, Miriam, 2006, *Introducing Sociolinguistics.* London : Routledge Taylor & Francis Group.

Musk, Nigel, 2002, *Performing Bilingualism in wales with the spot light on welsh. wales* : National Assembly for wales.

Trudgill, Peter, 2003, *AGlossary of Sociolinguistic*s.Oxford: Oxford University Press/

Trudgill, Peter, 2000, *Sociolinguistics: An Introduction to Language and Society*. London : Penguin Books.

Wardhaugh, Ronald, 2000, *An Introduction to Sociolinguistics*. Oxford: Blackwell Publishers Ltd.

'Language Minority'. (Accessed on January 2009).

'Anthropology'. (Accessed on July 2018).

भाषायोजना

– रबिन श्रेष्ठ

मूति

देशया राष्ट्रिय नीतिकथं भाषानीति दय्केगु, आधुनिकीकरण याय्‌गु बोनेकुथी मातृभाषां बोनेगु ब्यवस्था याय्‌गु, पाठ्यक्रम दय्‌केगु व भाषा सम्बन्धी सैद्धान्तिक ज्ञान बीगु आदि भाषायोजना ख: । भाषायोजनाया निताजि दइ (क) स्तरगत योजना (Status planning) व (ख) संरचनागत योजना (Corpus Planning) । स्तरगत योजना (Status planning) य् संविधानय् भाषिक प्रावधान, राज्यया भाषा सम्बन्धी योजनाया अध्ययन, राज्यय् दुगु भाषाया यथार्थ मूल्याङ्कन आदि लाइ । संरचनागत योजना (Corpus Planning) य् भाषायाक्षेत्र (Domain), अवधारणा / प्रकृति (Attitude) आदि लाइ । बहुभाषिक समाजय् भाषायोजना तसकं आवश्यक जुइ । उकिं गुगु तगिंया शिक्षाया माध्यम छु भाषा याय्‌गु, सरकारी ज्याकुथी छु भाषा छेलेगु नीति दय्‌की । थुकथं थी थी सन्दर्भय् देशं नालाका:गु भाषासम्बन्धी नीति हे भाषानीति (Language Policy) ख: । भाषाया मानकीकरण याय्‌त, भाषिक सुधार व विस्तार याय्‌त, भाषाया शुद्धीकरण याय्‌त, भाषा म्वाकेत, शैलीगत सरलीकरण व पारिभाषिक शब्दावलीया विकास याय्‌त भाषायोजना व नीतिया नं उतिकं हे आवश्यक जुइ ।

१. परिचय

योजनाया सामान्य अर्थ छुं नं ज्या व्यवस्थितकथं न्ह्याकेत न्हापा हे कोछीगु ज्याइव: वा रुपरेखा ख: (पराजुली, २०६७ : १०५०)। भाषायोजना नंसमाजय् छेलाबुलाय् दूगु भाषाया छेलाबुला व विकास याय्‌त दय्‌कीगु नीति व उकीयात छेलेगु प्रक्रिया ख: ।

देशया राष्ट्रिय नीतिकथं भाषानीति दय्केगु, आधुनिकीकरण याय्‌गु बोनेकुथी मातृभाषां बोनेगु ब्यवस्था याय्‌गु, पाठ्यक्रम दय्‌केगु व भाषा सम्बन्धी सैद्धान्तिक ज्ञान बीगु आदि भाषायोजना ख: । भाषायोजनाया व हे ज्यायात 'भाषिक निर्माण' धाइ । थुकथं 'भाषिक निर्माण' प्रक्रियाय् या:गु ज्यायात हे भाषायोजना धाइ (पोख्रेल, २०६९:१७७) ।

२. प्रारम्भ व विकास

भाषायोजना शब्द सन् १९५० या दशक लिपा छेल । सन १९५७ दँय् जूगु छगू गोष्ठीया

शिर्षकया रुपय् युरिल वेनरिचं थो शब्दयात न्हेथंगु ख: । सन् १९५९ दँय् हागेनं थो शब्द स्पष्टकथं परिभाषित याना: नर्वेया भाषा विकासयाय्त छय:गु ख: (वन्धु, २०७४:२६६)। भाषायोजना शब्द छेला: थी थी देसय् जूगु राष्ट्रिय भाषायोजना सम्बन्धी ज्याइव: उलि सुथां मला:गुलिं सन् १९८० लिपाजक भाषायोजनाया पलेसा भाषानीति शब्द छय:गु खनेदु । थो शब्द समाज भाषाविज्ञानलिसे स्वापू दुपिं युरोपेली व अमेरिकी विद्वानतय्सं छय:गु ख: (थापा, २०६९:६७) ।

बहुभाषिक समाजय् भाषायोजना तसकं आवश्यकजुइ । उकिं गुगु तगिंया शिक्षाया माध्यम छु भाषा याय्गु, सरकारी ज्याकुथिइ छु भाषा छेलेगु नीति दय्की । थुकथं थी थी सन्दर्भय् देशं नालाका:गु भाषासम्बन्धी नीति हे भाषानीति (Language Policy) ख: (वन्धु, २०७४:२६५) ।

भाषायोजना दय्कीबले सरकारं गनं राष्ट्रभाषा व सरकारी ज्याखँया भाषाया मान्यता छगू हे भाषायात ब्यूगु दइ सा गनं छगू हे भाषायात राष्ट्रभाषा व छगू सिबें उपो; भाषायात सरकारी ज्याकूया भाषाया मान्यता ब्यूगु दइ(थापा; २०६९) या कथं । भाषायोजनां भाषा सम्बन्धी ज्याइव: ब्यवस्थितकथं न्ह्याकेत न्हापा हे ज्याइव: दय्की । भाषायोजनाय् ला:गु तसकं मूवंगु पक्ष भाषानीति ख: । भाषानीतिइ सरकार वा संस्थां भाषाया संरक्षण याय्त आधारभूत आचार संहिता वा सिद्धान्त तयार या:गु दइ । थो हे राज्यया आधारभूत सिद्धान्तयात हे भाषानीति धाइ । अथे हे गुगु भाषायात शिक्षा, सञ्चार आदि क्षेत्रय् गुगु तगिंतक थेंकेगु, गुगु भाषायात थकाय्गु, गुगु भाषायात मानकीकरण याय्गु, गुगु भाषायात सरकारी ज्याखँय् छेलेत योग्य याय्गु थें जा:गु नीतियात हे भाषानीति धाइ (पोख्रेल, २०६९:११५) ।

भाषानीतिइ छुं नं देसया सरकारं थ:गु देसय् ल्हाइगु भाषा व विदेशी भाषायात गुगु थासय् तया: स्वय्गु ख: उकीया स्पष्ट नीति दय्की । अथे हे देस दुनेया भाषायात नं गुगु भाषायात आधुनिकिकरण, मानकीकरण याय्गु, गुगु भाषायात राष्ट्रभाषादय्केगु, गुगु भाषायात सम्पर्क वा साझा भाषाया रुपय् विकास याय्गु व तनावनेत्यंगु व सिनावेत्यंगु भाय्यात गुकथं संरक्षण याना: म्वाका तय्गु धैगु स्पष्ट नीति दय्कात:गु दइ (थापा, २०६९:६८) । विश्वय् हरेक राज्यया थ:थ:गु हे भाषायोजना व नीति दइ । सन् १९६०दँय्पारागुवाय् ग्वारानी भाषा व स्पेनिस भाषा छेलीगु ख: । उगु देसय् ग्वारानी भाषा राष्ट्रभाषाया रुपय् व स्पेनिस भाषाया छेलाबुला औपचारिक सन्दर्भय्, सरकारी ज्याखँ, शिक्षा व कानून ब्यापारय् छेलीगु ख: । सन् १९९२ वया: थो निगुलिं भाषायात पारागुवा सरकारं राष्ट्भाषाया मान्यता बिल । अथे हे तान्जानियाय् राष्ट्रभाषाकथं स्वाहिली दु, सरकारी ज्याखँया भाषाकथं स्वाहिली व इङ्लिस भाषा दु (Holmes, 1913:102-103)। अथे हे *नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३* निसें देसय् ल्हाइगु फुक्क मातृभाषायात राष्ट्रभाषा नाला: सरकारी ज्याखँया भाषा नेपाली जुइ धैत:गु दु ।

३.भाषायोजनाया ताजि

३.१ स्तरगत योजना (Status planning):

राज्यया नीतिगत योजनालिसे सम्बन्धीत योजनायात स्तरगत योजना धाइ । थुकिं भाषाया स्तर कोछीगु, हैसियत कोछीगु, भाषिक सर्वेक्षण याय्‌गु, तथ्याङ्क मुनेगु,अभिलेख तय्‌गु व मेगु भाषाया विकास याय्‌त ह:पा: नं बी । अथे हे भाषायोजना अन्तरगत (क) संविधानय् ब्यवस्थित भाषिक प्रावधान, (ख) राज्यया भाषा सम्बन्धी योजनाया अध्ययन, (ग) राज्यय् दुगु भाषाया यथार्थ मुल्याङ्कन,व (घ) व भाषाया स्तरिकरणयाइ (थापा, २०६९:७२) । थो योजना अन्तरगत संविधाय् भाषाया व्यवस्था, भाषा सम्बन्धी ऐन आदि लाइ ।

३.१.१संविधानय् भाषिक प्रावधान

नेपालय् संविधान दकलय् न्हापां विसं २००४ सालय् दय्‌कुगु ख: । वयांलिपा नेपाल सरकारको वैधानिक कानून २००४, नेपाल अन्तरिम शासन विधान २००७, नेपाल अधिराज्यको संविधान २०१५, नेपालको संविधान २०१९, नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७, नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३, नेपालको संविधान २०७२ लागू जुल।

दकले लिपांगु *नेपालको संविधान २०७२* बाहेक मेगु संविधान जुजु व जुजुया प्रतिनिधिं संविधानविज्ञतय्‌गु गुहालिं दय्‌कुगु ख: । नेपा:या इतिहासय् दकले न्हापां ६०१म्ह जनप्रतिनिधिं*नेपालको संविधान २०७२* दय्‌कल । थुकी चोय्‌या थी थी संविधानय् ब्यवस्था यानात:गु भाषिक प्रावधान थुकथं दु :

1. **नेपाल सरकारको वैधानिक-कानून २००४ :**

राणा प्रधानमन्त्री पद्म शमसेरं विसं २००४ माघ १३ गते *नेपाल सरकारको वैधानिक-कानून २००४*जारीयाना: २००५ साल बैशाख १ गते निसें लागू यात । थो संविधानय् भाषा सम्वन्धी छगू हे जक धारा ४४ दय्‌का: नेपाली भाषायात *राष्ट्रभाषा*दय्‌का: सरकारी ज्याखँया भाषा नेपाली हे दय्‌कल । मेमेगु मातृभाषायात छुं कथंया मान्यता बिउगु मदु (तामाङ्ग,२०७४:३)।

2. **नेपाल अन्तरिम शासन विधान २००७ :**

नेपालय् १०४ दँतकया राणाशासनविरुद्धजनआन्दोलन सफल जुइधुँका: २००७ साल फागुण ७ गते नेपालय् प्रजातन्त्र वल । प्रजातन्त्र वय्‌धुंका *नेपाल अन्तरिम शासन विधान २००७* जुजु त्रिभुवनं २००७ साल चैत्र २१ गते जारी यात । चैत्र २९ गते निसें लागू नं यात । अन्तरिम काल २०१५ सालतक न्ह्यात । थुलि ईया दुने उगु विधान खुक:तक संसोधन जुल । थो संविधानय् मौलिक अधिकारया ब्यवस्था यानात: सां भाषा सम्वन्धी छुं कथंया प्रावधान मदु (तामाङ्ग,.२०७४:३) ।

3. **नेपाल अधिराज्यया संविधान २०१५ :**

भगवतीप्रसाद सिंहया नाय:सुइ गठन जूगु न्याम्ह दुज: दूगु मस्यौदा समितिंविसं २०१४

चैत्र ३ गते गठन जुल। थो समितिं दय्कुगु *नेपालअधिराज्यको संविधान २०१५* फागुन १ गते जारी जुल । थो संविधानय् नं मातृभाषीया दृष्टिकोणं छु बांला:गु पक्ष मदु । थो संविधानय् भाषिक प्रावधान राणाकालीन संविधानया थें हे जूवन। खँगो:जक हिलाबुला या:गु दु। थो संविधानय् भाषा सम्वन्धी छगू हे जक धारा ७० लय् नेपाली भाषा नेपा:या राष्ट्रभाषा जुइ धयात:गु दु। विसं २००९/२०११ सालय् न्हेबो:गु राष्ट्रिय जनगणनाया प्रतिवेदनं नेपालय् ३२ भाषा दु धा:सां मेगु मातृभाषीयात नेपाली हे लादेयात (तामाङ्ग,नेसं११३६:४)।

4. नेपालको संविधान २०१९

तत्कालीन जुजु महेन्द्रं २०१७ पुष १ गते कू याना: निर्दलिपा २०१९ साल पुष १ गते *नेपालको संविधान २०१९* लागू यात । थो संविधानय् नं न्हापायागु हे धारायात हे दोहरेयाना: *राष्ट्रभाषा* नेपाली भाषा हे जुइ धयाबिल (तामाङ्ग, २०७४:४)।

थुकथं चोय्यागु पेंगू संविधानया भाषिक प्रावधान स्वय्बले नेपालीभाषी शासकतय्सं थ:गुभाषायात राष्ट्रभाषा दय्का: मेगु भाषायात कोतेला: तय्गु नीति का:गु खनेदु।

5. नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ :

२०४६ सालय् पञ्चायत ब्यवस्थाया अन्त्य जुया प्रजातन्त्रया पुनर्स्थापना जुल । प्रजातान्त्रिक सरकारं २०४७ सालय् *नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७* लागू जुल। थो संविधानया धारा४ कथं दकले न्हापां नेपा:यात बहुभाषिक मुलुकया रुपय् स्वीकार यात। धारा ६.२ य् नेपालय् नवाइगु फुक्कं मातृभाषायात राष्ट्रियभाषाया रुपय् सम्बोधन नं यात। अथे हे धारा१८ य् मातृभाषाया संरक्षण व सम्वर्द्धन याय्त मातृभाषी समुदायं मातृभाषाया बोनेकुथि चाय्का: बोंके दइगु शिक्षा सम्वन्धी हकया नं ब्यवस्था यात। थो संविधानय् भाषा सम्वन्धी प्रावधान थुकथं दु :

धारा ४ : नेपा: बहुजातीय, बहुभाषिक अधिराज्य ख: ।

धारा ६ : देवनागरी लिपी नेपालीभाषा नेपा:या राष्ट्रभाषा जुइ। नेपालीभाषा सरकारी ज्याखँया भाषा जुइ । नेपा:या थी थी थासय् नवाइगु मातृभाषात नेपा:या राष्ट्रिय भाषा ख:।

धारा १८ : फुक्क समुदायं थ: मस्तय्त प्राथमिक तगिंतक थ:गु मातृभाषां शिक्षा बीगु बोनेकुथि

संचालन याय् दइ। थोगु संविधानय् भाषाया सम्वन्धय् पेँगू न्हूगु खँ खनेदु (१) नेपा:यात बहुभाषिक देसकथं नालाका:गु । (२) मातृभाषायात राष्ट्रियभाषाया रुपय् मान्यता ब्यूगु (३) थ:थ:गु मातृभाषा संरक्षण याय्गु हक ब्यूगु (४) थ: थ:गु मातृभाषां शिक्षा बीत चाय्केगु हक ब्यूगु । ऐतिहासिक दृष्टिकोणं सोय्गु ख:सा थो भाषिक ब्यवस्था तसकं क्रान्तिकारी खनेदु तर दैनिक ज्याखँय् अथे मजू। भाषाया आधारय् यको: कथंया विभेद खनेदु :

(१) नेपालीभाषायात राष्ट्रभाषा व मे मेगु मातृभाषायात राष्ट्रियभाषा धका: विभेद यात। थुकिंयाना: भाषिक असमानता खनेदत।

(२) थो संविधानं नेपालीभाषा राष्ट्रभाषा जुइ, नापनापं सरकारी ज्याखँया भाषा नं जुइ धका: को:छित।

(३) मातृभाषी समुदायं थ: मस्तयूत मातृभाषां शिक्षा बीत थ:पिसं हे बोनेकुथि चाय्केमा:गु वाध्यता सिर्जना यात । नेपालीभाषी समुदाययात सरकारं हे प्राथमिक तगिंनिसें विश्वविद्यालयतकया शिक्षाया ब्यवस्था यात। तर मातृभाषी समुदायं थ:पिसं हे बोनेकुथि चाय्केमा:गु विभेद यात । थो प्राबधानं मातृभाषायात कोतेला: मातृभाषी मस्तयूत मातृभाषा शिक्षां वञ्चित याय्त सोत।

(४) विदेशीतय्सं नागरिकता काय्त नेपालीभाषा हे थो व नवाय्स:गु जुइमा: । थो वाहेकं नेपा:या मेगु भाषा थो व नवाय्स:गु जुयां मगा:गु थें जा:गु प्रावधान तया: राज्यं मातृभाषा यात कोयंकेगु ज्या यात।

दक्षिण एसियाय् हे तसकं बांला:गु धयात:गु थो संविधानं थो सिबें न्हापायागुसंविधानं थें हे भाषायात समानतया हक ब्यूगु मदु (तामाङ्ग: २०७४:६,७)।

विसं २०४७ सालय् लागुया:गु संविधान विसं २०५४ साल श्रावण १० गते यें नगरपालिकां नगरपालिकाय् नेपालभाषा प्रयोगय् हय्गु व मेगु थाय् सप्तरी जिल्लाया राजविराज नगरपालिका व धनुषा विकास समितिं मैथीली भाषा छेलेगु कोछित । लिचो:कथं यें, यल, ख्वप, मध्यपुर-थिमि व किपू नगरपालिकाय् नेपालभाषाया छेल । अथे हे राजविराज व धनुषा विकास समितिइ नं मैथिलीभाषा छेल। थो ज्याया विरोधय् एकभाषानीतिया पक्षधरतय्सं (यज्ञनिधि दाहाल, लालबहादुर थापा, डा. हरिप्रसाद पोख्रेल, ध्रुव थेवे, अच्युतरमण अधिकारी) सर्वोच्च अदालतय् मुद्दा तल । उगु मुद्दाय् न्यायाधीश हरिश्चन्द्रप्रसाद उपाध्यायया एकल इजलासं विसं २०५४ चैत्र ६ गते मुद्दाया अन्तिम किनारा मजूतले यें महानगरपलिकाय् नेपालभाषा आधिकारिककथं मछेलेत व मछेय्केत अन्तरिम आदेश जारी यात।व मुद्दाया किनारा विसं २०५६ सालय् जुल। विसं २०५६ साल जेष्ठ १८ (नेसं११११९ अनलागा २) खुनु उत्प्रेरण आदेशपाखें नेपालभाषा व मैथिलीभाषा स्थानीयतगिमय् आधिकारिककथं छेलेमदु धका: रीत जारी यात । थुकिं याना: *नेपाल अधिराज्यया संविधान २०४७* य् न्ह्याग्गु चोयात:सां व्यवहारय् मान्यता मन्त (महर्जन;११३२:८८)।

6. नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ :

२०६२/६३ या १९ दिं तकया जनआन्दोलन लिपा गणतन्त्र पलिस्था जुल। ६०१ दुज:त दूगु ब्यवस्थापिका-संसदं दय्कूगु *नेपा:या अन्तरिम संविधान २०६३*, २०६३ साल माघ १ गते परित याना: उखुन्हुनिसे हे लागू जुल । थो संविधानया धारा ३ य् राष्ट्र

बहुजातीय, बहुभाषीक, बहुधार्मिक जुइ। धारा ५ य् नेपालय् नवाइगु फुक्क मातृभाषा राष्ट्रभाषा जुइ। नेपाली भाषा सरकारी ज्याखँया भाषा जुइ। उपधारा (४.२) लय् स्थानीय निकायया ज्याकुथी मातृभाषा छेलेदइगु व थुकथं छय:गु भाषायात राज्यं सरकारी ज्याखँया भाषाय् हिला: अभिलेख तइ। धारा (१७) य् मातृभाषां शिक्षा काय्गु हक बियात:गु दु। अथे हे नेपालय् चोंपिं फुक्क समुदाययात थ:गु भाषा, लिपि, साँस्कृतिक सभ्यता व सम्पदाया संरक्षण व संवर्द्धन याय्गु हक ब्यूगु दु। थो हे संविधानया धारा ३५ य् राज्यया नीतिइ नं भाषा ला:गु दु। थो संविधानया पेँगू धाराय् न्हूगु प्रावधान खनेदु -

(1) थो संविधानं नेपालय् नवाइगु फुक्क मातृभाषा ख: (धारा ५.१) धका: फुक्क भाषायात समान मिखां सोया: फुक्क भाषायात समान तगिं *(equal footing)* ब्यूगु खनेदु।
(2) स्थानीय निकायलय् मातृभाषा छेलेदइगु ब्यवस्था या:गु दु।
(3) मातृभाषी मस्तय्सं थ:गु मांभासं आधारभूत शिक्षा काय्गु हकया नं ब्यवस्था यानात:गु दु।
(4) नेपा:या संविधानया इतिहासय् दकले न्हापां थो संविधानं फुक्क भाषायात समानताय हक बिया: भाषाया आधारय् भेदभाव याय्दैमखु धैगु खँ न्हेथन। थोसिबें न्हापाया संविधान (२००४, २००७, २०१५, २०१९, २०४७) य् भाषिक समानताया हकया ब्यवस्था मदु (तामाङ्ग, २०७४:९)।

ए. नेपालको संविधान २०७२ :

नेपा:या इतिहासय् २०७२ साल असोज ३ गते *नेपालको संविधान २०७२* जारी जुल। थो संविधानय् भाषा सम्बन्धी न्हय्गू धारा दु -

धारा ६ राष्ट्रभाषा : नेपालय् नवाइगु फुक्क मातृभाषा राष्ट्रभाषा ख:।

धारा ७ सरकारी ज्याखँया भाषा : (१) देवनागरी लिपिया नेपाली भाषा नेपा:यासरकारी ज्याखँया भाषा जुइ। (२) थो बाहेकं प्रदेशं थ:गु प्रदेश दुने अपो: जनतां ल्हाइगु छगू वा छगूसिबें अपो: मेगु राष्ट्रभाषायातप्रदेश कानून बमोजिम प्रदेशया सरकारी ज्याखँया भाषाकथं कोछीफु। भाषा सम्बन्धी मेगु खँ भाषाआयोगया सिफारिसय् नेपाल सरकारं निर्णय या:कथं जुइ।

धारा १८ समानताया हक : (२) सामान्य कानूनया छेलाबुलाय् धर्म, वर्ण, जात, जाति,लिंग,शारीरिक अवस्था, अपांगता, आर्थिक अवस्था,भाषा वा क्षेत्रकथं छुं नं कथंया भेदभाव जुइमखु।

धारा ३१ शिक्षा सम्बन्धी हक : (१) हरेक नागरिकयात आधारभूत शिक्षा काय्गु हक बियात:गु दु । (२) हरेक नागरिकयात राज्यं आधारभूत तगिंतकया शिक्षा अनिवार्य वनि:शुल्क अथे हे माध्यामिक तगिंतकया शिक्षा नि:शुल्क काय्गु हक ब्यूगु दु। (३) मातृभाषां शिक्षा काय्गु व उकीया लागिं बोनेकुथि चाय्केगु हक ब्यूगु दु।

धारा ३२ भाषा व संस्कृतिया हक : (१) हरेक ब्यक्ति व समुदाययात थ:गु भाषा छेलेगु हकब्यूगु दु । (२) नेपालय् चोंपिं हरेक नेपाली समुदाययात थ:गु भाषा, लिपि, संस्कृति, सांस्कृतिक सभ्यता व सम्पदाया संवर्धन व संरक्षण याय्‌गु हक अधिकार दइ ।

धारा ५१ (ग) सामाजिक व सांस्कृतिक रुपान्तरण सम्बन्धी नीति : बहुभाषिक नीति नालेगु ।

धारा २८७ भाषाआयोग (३) भाषाआयोगया अध्यक्ष व सदस्यतय्‌गु पदावधि खुदँया जुइ । (४) भाषाआयोगया अध्यक्ष व सदस्य जुइत (क) मान्यता दूगु विश्वविद्यालयपाखें सम्बन्धीत विषयलय् स्नातकोत्तर याय् धुंकूम्ह जुइमा: । (ख) नेपा:या थी थी भाषाया अध्ययन, अध्यापन, अनुसन्धान व अन्वेषणया म्होतिंनं २०दँया अनुभव दय्‌मा:। (ग) ४५ दँ पूवँगु जुइमा: । (घ) चरित्र बांलाय्‌मा: । (५) भाषाआयोगया अध्यक्ष वा सदस्यया पद खाली जुइगु थी थी कारण थुकथं दु : (क) अध्यक्ष वा सदस्य पिसं राजिनामा ब्यूसा । (ख) अध्यक्ष वा सदस्ययात नेपाल सरकारया मन्त्रिपरिषदं चीकुसा । (ग) अध्यक्ष वा सदस्य सितधासा । (६) भाषाआयोगया ज्या, कर्तव्य व अधिकार थुकथं जुइ : (क) सरकारी ज्याखँया भाषाया मान्यता काय्‌त पूवंकेमा:गु आधार निर्धारण याना: नेपाल सरकारयात भाषाया सिफारिस याय्‌गु । (ख) भाषाया संरक्षण, संवर्धन व विकासया नितिं छेलेमा:गु उपाय नेपाल सरकारयात सिफारिस याय्‌गु । (ग) मातृभाषातय्‌गु विकासया स्तर स्वया: शिक्षाय् गुकथं छेलेगु धैगु बारे नेपा: सरकारयात सिफारिस याय्‌गु । (घ) थी थी भाषाया अध्ययन, अनुसन्धान व अनुगमन याय्‌गु । (७) भाषाआयोगं उपधारा (६) या खण्ड (क) वमोजिमया ज्या आयोग गठन जूखुनुनिसे न्यादँया दुने पूवंकी । (८) नेपालसरकारं प्रदेश सरकार नाप समन्वययाना: प्रदेशय् भाषाआयोगया शाखा पलिस्था याय्‌फइ । (९) भाषाआयोगया मेगु ज्या कर्तव्य, अधिकार व कार्यविधि संधीय कानूनकथं जुइ ।

थो संविधानय् व्यवस्थायानात:गु न्हय्‌गू प्रावधानमध्ये स्वंगू न्हूगु प्रावधान दु-

1. थो संविधानं नेपाली बाहेक प्रदेशदुने आपालं जनतां नवाइगु छगू सोयां आपा राष्ट्रभाषायात प्रदेश कानूनकथं प्रदेशया सरकारी ज्याखँया भाषा कोछीफु (धारा ७.२) । उकिंनेपाली बाहेक मेमेगु मातृभाषा नं सरकारी ज्याखँया भाषा जुइगु ब्यवस्था दु । अथे हे २०६३ या संविधानय् स्थानीय निकाय व ज्याकुथी मातृभाषा छेलेदइगु (धारा ५.३) ब्यवस्था यानात:गु ख: । तर थो प्रावधान थो संविधानय् मदु ।
2. घारा ५१ (ग) (७) य् बहुभाषिक नीति नालेगु प्रावधान दु । नेपालय् भाषानीति दय्‌कूगु मदुनि ।
3. थो संविधानया धारा २८७.१ य् भाषाआयोग गठनयाप्रावधान दु । थुकिंयाना: नेपा:या भाषा समस्या जेनीगु आसकाय्‌फु (तामाङ्ग; २०७४:१२) ।

३.१.२ राज्यया भाषा सम्बन्धी योजनाया अध्ययन

(क) यें महानगरपालिका स्थानीय राजपत्र–भाग १(आव २०७४/२०७५ या नीति व कार्यक्रम)

ऐतिहासिक संविधानसभां नेपालया संविधान जारी जुइधुंका: गठन जूगु न्हापांगुयें महानगर सरकारया आव २०७४/२०७५या नीति व कार्यक्रमय् *'हाम्रो मातृभाषा, हाम्रो गौरव'* नारा तया: भाषानीति तथा कार्यक्रम दय्कुगु दु। थो कार्यक्रम अन्तरगत स्थानीय भाषाया संरक्षण, प्रवर्द्धन व विकास याय्गु नीति काइ। थुकियात :

1. येँया आदिवासी नेवा: समुदायया भाषा संस्कृती ब:बीगु तातुना 'मंका: दबू छेँ' दय्केगु।
2. स्थानीय नेपालभाषाया प्रवर्द्धनयाय्त योगदान या:पिन्त *श्रेष्ठा सम्मान महानगर साहित्य पुरस्कार कोष* स्थापना याना: दँय् दँसं पुरस्कार बीगु।
3. नेपालभाषा तथा संस्कृति संरक्षणया ज्याय् संलग्न थी थी संस्थां यानाचोंगु ज्यायात ह:पा: बीत मा:गु अनुदान बीगु। नेपालभाषा व रञ्जनालिपिया विकासयाय्त उगु लिपिं पिहांव:गु पत्रपत्रिकायात आर्थिक गुहालि बीगु।
4. स्थानीय भाषा, साहित्य संरक्षण व प्रवर्द्धन याना: *मातृभाषा हाम्रो गौरव* नारायात आत्मसात याना: नेपालभाषायात महानगरया ज्याखँया भाषाकथं ज्या याय्त मा:गु नेपालभाषाया डेस्क तय्गु।
5. नेपालभाषा सार्वजनिक पुस्तकालय संचालन याय्त गुहालि व ह:पा: बीगु। विद्यालयस्तरीय नेपालभाषा साहित्यिक ज्याझ्व: याय्त ह:पा: बीगु।
6. यें महानगरया स्थानीय आदिवासीतय्गु भाषा साहित्य उत्थानयाय्त मा:गु ज्याझ्व: हय्गु।

३.१.३ राज्यय् दुगु भाषाया यथार्थ मुल्याङ्कन

(क) शिक्षाय् नेपालभाषा:

मातृभाषां शिक्षा बीमा: धका: दकले न्हापां स: थोय्कूम्ह नेपालभाषाया पेंग:थां मध्ये छग:थां मास्टर जगतसुन्दर मल्ल ख:। नेसं१०७१ (विसं २००७) य् नेपालय् प्रजातन्त्र वय्धुंका: नेसं१०७४ (विसं २०११) य् माध्यमिक तगिमय् पूर्वीय भाषा (Oriental Language)या रुपय्नेपालभाषा वमैथिली, हिन्दी तल। नेसं१०७५ (विसं२०१२) निसें वीरगंज एसएलसीस्तरया प्रवेशिका परीक्षा कयाचोंगुली नेपाल राष्ट्रिय विद्यापीठं (नेरावि) नेपालभाषायात प्रवेशिकानिसें विद्यालंकारतक थाय् बिल।

थनंलिपा नेसं१०८५ (विसं २०१६/०१७) सालय् कला संकायदुने मूलविषय व कमर्स, विज्ञानसंकाय दुने मातृभाषा (Vernacular) या रुपय् इण्टरमिडियट तगिमय् बोंकल।

नेसं१०९१ (विसं २०२८) सालय् नयाँ शिक्षा लागु जुल । उगु शिक्षां साधारण माध्यमिक बोनेकुथी नेपालभाषा, हिन्दी, मैथिली सोंगुलिं पूर्वीयभाषायात संस्कृत, अंग्रेजी, फ्रेञ्च, रसियन, जर्मन, जापानी, पुर्चुगाली, स्पेनीश, चिनिया, तिब्बती, उर्दू, अरवी, फारसी, भोजपुरी १४ गू भाषाय् ल्वाकछयाना: १७ गू भाषाया पुच:या विषय दय्कल । नापनापं गणित, भौतिकशास्त्र, रसायनशास्त्र, जीवशास्त्र, शरीररचनाशास्त्र, ग्रामीण अर्थशास्त्र, गार्हस्थ विज्ञान याना: न्हय्गू विषय छथासय् हे ल्वाकछयाना: मुक्कं २४ गू विषयलय् छगू विषय बोनेगु व्यवस्था जुल । थुकथं नयाँ शिक्षा लागु जूसांनिसें तराइलय् मैथिली व सोनिगलय् नेपालभाषा बोनिपिं म्हो याय्गु षडयन्त्र यात । बोनामि मदुगु तोह चिना: धमाधम नेपालभाषा विषय लिकाल ।

नेसं१०८२ (विसं २०१८) दँय् मूलविषय नेपालभाषा कया: आइए पास जूपिं विद्यार्थीत दत । थुकिंयाना: व हे दँय् बीए तगिमय् नेपालभाषा मूल विषययाना:बोंकल । थुकथं नेपालभाषा कया: बीए पास जूपिं दय्वं स्वत: हे नेसं१०८४ (विसं २०२०) निसें एमए तगिमय् नं नेपालभाषा बोंकेमा:गु ख: । तर एमएयात मा:गु पाठ्य-पुस्तक मदुगु तोह तया: बोंके मबिल । नेसं १०९७ (विसं२०३४) निसें *शोध-प्रवन्ध* चोका: डिग्री (*Degree by Dissertation*) याय्गु ब्यवस्था यात (जोशी,१११८:३१-३८)। थुकी कृष्णसुन्दर मल्ल (मल्ल के. सुन्दर) छम्हसिनं जक डिग्री काय्फत (श्रेष्ठ;११२५:९२)।

पेदँ लिपा नेसं ११०१ (विसं २०३८ भाद्र ४ गते) चित्तधर 'हृदय' व शिक्षाध्यक्ष महेन्द्र प्रसादजुं नेपालभाषा एमएया नियमित कक्षा संचालनया उलेज्या यानादिल । नेपालभाषा एमए बोनीपिनिगु संख्या नं अपोयावन । थो हे इलय् नेसं ११०५ चौलागा ९ (विसं २०४२ वैशाख १ गते) नेपाल राजपत्रय् तात्कालिन श्री ५ या सरकारय् निजामतीसेवाय् पद्दोन्नति जुइत दैगु एमएयानम्वर नेपालभाषा, मैथिली, हिन्दी, गृहविज्ञान आदि विषय कया: बोंपिन्त मबीगु जुल । गुकिंयाना: नेपालभाषा एमए बोंपिसं दथुइ हे तोतल । हाकनं *नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३* य् मातृभाषां शिक्षा काय्गु हक बिया: नेपाल सरकारय् सेवाय् पद्दोन्नति जुइत नेपालभाषायात नं मान्यता बिल (जोशी, १११८:३८) ।

थौंतक नेपालभाषा विषय कया: न्याम्हसिनं विद्यावारिधि यानादी धुंकल । आ:हे च्याम्हसिनं विद्यावारिधि याय्त नां दुतिनात:गु दु । थौकन्हय् नेपालभाषा केन्द्रीय विभागय् विद्यावारिधिया नियमित कक्षा संचालन याय्त पाठ्यक्रम निर्माण जुयाचोंगु दु ।

(1) **माध्यामिक तगिं**

२०४७ सालय् *नेपाल अधिराज्यया संविधान २०४७* लागू जुल । थो संविधानया (धारा४) दकले न्हापां नेपा:यात बहुभाषिक मुलुककथं स्वीकार यात । नेपालय् नवाइगु फुक्कं मातृभाषायात राष्ट्रियभाषाकथं मानय् यात । अथे हे (धारा१८) लय् मातृभाषाया बोनेकुथि चाय्का: बोंके दइगु ब्यवस्था नं जुल । थुकिंयानां नेपालभाषाया माध्यमं आख: बोंकेत विसं २०४७ फागुण १३ गते शिक्षा दिवसखुनु*जगतसुन्दर बोनेकुथि* पलिस्था जुल ।

मुक्कं ४४ म्ह मस्त तया: नर्सरी कक्षा न्ह्याकूगु ख: (मानन्धर, ११२६:१२)। नर्सरी तगिंनिसें शुरुजूगु *जगतसुन्दर बोनेकुथिं*थौंकन्हय् झिगू (SEE)तगिंया परीक्षातक बीकेधुंकल।

जगत*सुन्दर बोनेकुथि*या पलिस्था लिपा *नेवा: वस्ती नेवा: स्कूल* अभियान न्ह्यात। थो अभियान अन्तर्गत नेवा:भाय्‌या माध्यमं बोंकीगु व नेपालभाषा विषय दुथ्या:गु व नापनापं नेपाली व अंग्रेजी नं दुथ्या:गु १२ गू स्कूल दु। नेपा:गा:या थी थी थासय् नेवा:भासं अलेनेपालभाषाविषय दुथ्या:गु पूर्वप्राथमिक तगिंनिसें नेपालभाषा बोंकीगु बोनेकुथि ४४ गू दु। माध्यामिक तगिमय् जक नेपालभाषा बोंकीगु गुंगू स्कूल दु।

नेपालं पिने सिक्किमय् नं नेपालभाषा बोंकीगु ब्यवस्था सिक्किम सरकारं यानात:गु दु। सिक्किमय् प्राथमिक तगिंनिसें नेपालभाषा दुथ्या:गु स्कूल च्यागू दु।

(2) **उच्चमाध्यामिक तगिं**

विसं २०६७ सालनिसें प्रवीणता प्रमाणपत्र तगिं त्रिभुवन विश्वविद्यालयं चीकेधुंका: उच्चमाध्यामिक (१०+२)तगिंतक नं नेपालभाषा बोनेगु ब्यवस्था सरकारं यानात:गु दु।

3. **विश्वविद्यालयतगिं**

विसं. २०६७ साल निसें प्रवीणता प्रमाणपत्र तगिं त्रिभुवन विश्वविद्यालयं चीकल। वयालिपा बिएतगिंनिसें जक विश्वविद्यालयलय् बोनेगु ब्यवस्था जुल। बिए तगिंमय् नेपालभाषापाटन संयुक्त क्याम्पस, पद्मकन्या क्याम्पस, रत्नराज्य क्याम्पसय् बोनेदु। एमए नेपालभाषा व पिएचडी याय्‌त नेपालभाषा केन्द्रीय विभागय्‌बोनेगु ब्यवस्था दु। नेपालभाषा एमए नेपालभाषाया नियमित कक्षा नेसं११०१ निसें शुरू जूगु ख:। नेसं ११३७ निसें सेमेष्टर प्रणाली लागु जुया: कक्षा न्ह्यानावयाचोंगु दु। थुकथं प्राथमिक तगिंनिसें पिएचडीतकं याय्‌दुगु विश्वया छगू जक भाषा *नेपालभाषा* ख:।

३.१.४ भाषाया मानकीकरण(Standardization)

भाषायात ईकथं व मा:कथं हिलायंकेगु अर्थात शुद्ध, स्तरीय, औपचारिक व सर्वस्वीकृत दय्‌केगु हे *मानकीकरण* वा *स्तरीकरण* याय्‌गु ख:। भाषायात मानकीकरण याय् मफुतधासा सर्वग्राह्य जुइमखु। उकिं भाषायात स्तरीय, शिष्ट, सबल याय्‌त मानकीकरणया तसकं त:धंगु भूमिका दइ। मानकीकरण अन्तर्गत लिपि, हिज्जे, व्याकरण, शिक्षाया माध्यम, सरकारी ज्याखँय् भाय् छेलेगु थज्यागु खँ वइ।

1. **लिपि :**

नेपा: देसय् १२३ भाषा दु, तर थो फुक्क भाषाया थ:गु लिपि मदु। म्हो जक भाषाया थ:गु लिपि दु। थथे लिपि दूगु भाषा मध्ये छगू नेपालभाषा ख:। थो भाषाया लिपियात *नेपाललिपि* धाइ। गैर नेवा:तय्‌सं थो लिपियात *नेवारीलिपि* नं धाइ। थो लिपि *ब्राम्हीलिपि* पाखें विकास जूगु लिपि ख:। *ब्राम्ही लिपि* ईपू पेंगूगु शदी भारतय् विकास जूगु

खः। उगु लिपि विकास जूबले निगू भाग जुल। छगू भाग ईशाया पेंगूगु शदीनिसें खुगूगु शदी भारतय् हे वन, गुकियात *गुप्ता लिपि* धाल। छगू भाग ईशाया न्यागूगु शदीनिसें खुगूगु शदी नेपालय् विकास जुल गुकियात *पूर्व-लिच्छवि लिपि* धाल। खुगूगु शदीनिसें गुगूगु शदीतकया दुने भारतय् *गुप्तलिपिया कुटिला- लिपि* व नेपालय् *उत्त लिच्छविलिपि* विकास जुल।

नेपालय् दकले न्हापां लूगु निगू अभिलेखमध्ये छगू ईपू २४९दँय् लुम्बिनीया अशोक-स्तम्भया खः। मेगु निग्लिहवाय् ईपू २४४दँय् जुजु अशोकं हे पलिस्था याःगु स्तम्भ खः। थो निगुलिं स्तम्भय् लिपिंब्राम्ही खःसा भाय् पालीखः।

नेपाललिपिं नेपालभाषा, संस्कृत व मैथिली भासं यको: हे वाङ्मय चोल। मल्लकालय् वयाः थो लिपिया तसकं विकास जुल। उकिंयानाः उबलेया मंकाः लिपि हे जूवन। थुकिया चोज्या शैली विविधता वल, अलय् लेखन शैलीया नामं गुताजि लिपिया नं विकास जुल। गथेकि, (क) *प्रचलित* (ख*) रञ्जना* (ग) *भुजिंमोः* (घ) *कुंमोः*(ङ) *कोँय्मोः* (च) *पाचुमोः* (छ) *गोःमोः* (ज*) लितुमोः* (झ) *हिंमोः*।

भुजिंमोःया विकास ११गू शदीनिसें १७ गू शदीतक जुल। थो लिपिं नेसं ४९४दँय्*हरमेखला*, नेसं ५००दँय् *नारदस्मृति*, नेसं ५०१ व ५०६ दँय्*अमरकोष*, नेसं ५०९दँय्*गोपालराज वंशावली*चोल।

*रञ्जना*या विकास ११गू शदी जुल। थो लिपिं तालपत्र, नीलपत्र, शिलापत्र उपो हे चोल। उपोः थें थो लिपिं महायानी बौद्धग्रन्थ चोल। थो लिपिया छेलाबुला नेपालय्जक मजूसे चीन, तिब्बत, जापान आदि देशय् नं जुल।

प्रचलित नेपाल लिपिया विकास गुंगू शदी जुल। व लिपि थौंकन्हय्तक नं छेलाचोंगु दनि। थो लिपिं चोयातःगु दकले पुलांगु ग्रन्थ *लङ्काअवतार* (नेसं २८) व *प्रज्ञापारमिता* (नेसं ४०) खः। थो लिपिं चोय्त अःपुगुलिं यको हे शिलापत्र, ताम्रपत्र, ताडपत्र, नीलपत्र, पौभाः, वंशावली, साहित्यया सफू, ज्योतिषशास्त्र, राजनैतिकशास्त्र, नीतिशास्त्र आदि चोयातःगु दु।

नेसं १०२० पाखे वयाः नेपालभाषाया साहित्यकारतय्सं नं नेपालभाषाया साहित्यया पुनरजागरणया नितिं *नेपाललिपि*तोःताः देवनागरी लिपिं हे चोल। हस्तलिखित परम्परा तोःताः मुद्रण परम्परा शुरु जूसांनिसे सफू चोय्त देवनागरी लिपिं हे उपोः छेल। विसं २००७ सालया प्रजातन्त्र लिपा *नेपाल लिपि* पुनर्उत्थानयाय्त*नेपाल लिपि गुथि, लिपि थपू गुथि* थेंजाःगु संस्था पलिस्था जुल। व संस्था थी थी थासय् लिपि सेनेगु यानाः लिपि विकास व प्रचारप्रसार यानाचोंगु दु (तुलाधर , ११३४:२५)।

*नेपाल लिपि*यात युनिकोडय् तय्त छु नामं तय्गु धैगु खँय् सन २००१ निसें निरन्तर १४ तक आपालंआपाः वाद-विवाद, सल्लाह सुझाव, तर्क- वितर्क जुल। सन् २०१४ अक्टोवर ४-७ खुनु येँ जूगु युनिकोड अधिकारित लिसें नेवाः समाजया *नेवाः लिपि*

विशेषज्ञ व सल्लाहकारतय्‌गु भेलां कि *नेवालिपि* कि *नेपाललिपि* नां तय्‌गु धैगु कोछित। लिपा युनिकोड प्राविधिक समितिया सनिबेल, क्यालिफोर्नियाय् सन् २०१४ अक्टोवर २७-३१ तक जूगु १४१ गू भेलाया लिपांगु दिं *'नेवा लिपि'* नांयात स्वीकार यात। युनिकोडं नेवा लिपिया ९२ गू लिपिचिन्ह (क्यारेक्टर) यात मान्यता बिल। थुकि *रणित खास वर्ण* (*ङ्ह, न्ह, म्ह, ह्न, ल्ह*) लिपियात नं एकल वर्णया रुपय् मान्यता ब्यूगु दु (तमोट, २०७४:३७)।

2. **व्याकरणिक व्यवस्था :**

नेपालभाषां दकले न्हापां व्याकरण नेसं९५१ दँय् अमृतानन्द बन्द्यं चो:गु ख: । थो व्याकरण बेलायतं रेजिडेन्ट जुयाव:म्ह Brian Houghton Hodgson जुं वय्‌क:यात चोकादीगु ख: । थो धुंका: नेसं १०४६ निसें नेपालभाषाया व्याकरण सफू चोय्‌गु ज्या न्ह्यानावन । दकले न्हापां सिद्धिदास महाजुया *सिद्धिव्याकरण*, निगूगु धर्मादित्य धर्माचार्यंयागु *संक्षिप्त आदि नेपालभाषाया व्याकरण,* सोंगूगु शुक्रराज शास्त्रीयागु *नेपालभाषा व्याकरण* पिहांवल । थो व्याकरण वय्‌कलं नेसं १०४६ दँय् चोया: नेसं १०४८दँय् पिदँगु ख: । थो धुंका: डेनमार्कया नागरिक Hans Jorgensen जुं *A Grammar of classical Newari* (1941) चोयादिल। थो धुंका: मेमेपिसं नं यको: हे व्याकरण चोल। नेसं १०६८ दँय् आदिवज्र वज्राचार्यजुं *नेपालभाषाया मूलँपु,* नेसं १०७२ दँय् चित्तधर 'हृदय' जुं वर्णविन्यास सम्वन्धी *नेपालभाषा गय् चोय्‌गु*, व हे दँय् पुष्परत्न 'सागर'जुं *सुबोध नेपालभाषा व्याकरण,* नेसं १०७५ दँय् लोकमान सिंजुं *नेपालभाषा व्याकरण,*नेसं १०८१ दँय् ज्यानबहादुर नेवाजुं *संक्षिप्त नेपालभाषा व्याकरण* चोयादिल।

व्याकरण चोय्‌गु ज्याय् नेसं १०८४ दँय् वया: इश्वरानन्दजुं भचा ह्यूपा: हयादिल । वय्‌कलं *मूलुखा* नांया व्याकरण चोयादिल ।डा.सुन्दरकृष्ण जोशीजुं नेसं ११९२ दँय् *नेपालभाषाया भाषावैज्ञानिक व्याकरण*चोयाव:गु ख: । नेसं११२७ दँय्डा. तुयुवहादुर महर्जनजुं*स्तरीय नेपालभाषा व्याकरण* पिथनादीगु दु।

नेपालभाषाय् वर्णविन्यास विद्यमान समस्या ख: । थुकिया समाधान मजू नि । उगु समस्या जेंकेत धर्मोदय पत्रिकाया कुतलय् स्वयम्भूया आनन्दकुटी विहारय् नेसं १०६८ दँय् छगू मुँज्या जुल। उगु मुँज्याय् अकार, आकार, विसर्ग तय्‌गुलीतक खँ मिलेजुल। ह्रस्वं चोय्‌मा:, दीर्घ चोय्‌मा:, विसर्ग तय्‌मा: कि म्वा: आदि विषय ल्यन।

थो धुंका: नेसं १०७० (२००८) असार ३० गते व साउन ६ गते निगू शनिवार चोसापासाया ग्वसालय् व्याकरण गोष्ठी जुल। उगु गोष्ठी नं छुं बांला:गु लिचो: मव:। नेसं १०६८ दँय् हृदयचन्द्रसिंह प्रधानजुया *शुद्धाशुद्धया ता:चा,* नेसं १०७२ दँय् चित्तधर 'हृदय' जुं वर्णविन्यास सम्वन्धी *नेपालभाषा गय् चोय्‌गु,* नेसं १०७६ दँय्*नेपालभाषा ख: कथं चोय्‌गु लँपु*, नेसं १०७८ दँय्*शुद्धं चोय्‌गु सुत्र* सफू पिदन।

उगु विवादयात जेंकेत नेसं ११०१ दँय् काशीनाथ तमोटजुया *स्तरीय नेपालभाषा*

नियमावली पिदन। थो धुंका: हाकनं विसं २०३९ सालय् चोसापासाया हे गोसालय् मेगु गोष्ठी जुल। उकीया लिचो:कथं *सहलहया सुचं* सफू पिदन (महर्जन,११३२:११०,१११)

3. **खँगो:धुकू (Dictionary)**

खँगो:धुकू निर्माण याय्‌गु ज्या नं मानकीकरणया महत्वपूर्ण आधार ख: । खँगो:धुकू निर्माण याना: प्राविधिक, पारिभाषिक व मेमेगु खँगो: छेलेगु मानकीकरणया महत्वपूर्ण ज्या ख: । नेपालभषाय् खँगो:धुकू चोय्‌गु ज्या ६०० दँ न्ह्य: हे न्ह्या:गु खनेदु। विश्वप्रसिद्ध कोशकार अमरसिंह बाँडां चो:गु *अमरकोश*यात अमरकोश नामं नेसं ५०१ दँय् कोशग्रन्थ चो:गु ख: (तुलाधर, २०६९:१३०) अमरकोश संस्कृत भाषाया आधारभूत ग्रन्थ ख: । थुकिया खास नां *नामलिङ्गानुशासनम्* ख: (तमोट,११३५:१९)। उगु कोश कल्लह्र देव धइम्ह मनुखँ थ: काय् छय्‌पिंत बोंकेत चो:गु ख:। थुकिया नां *पुत्रपौत्रादिबोधिनी* जूवन। थो धुंका: *बालबोधिनी विवृति, धनञ्जय कोश, निघन्टु* थें जा:गु मेमेगु कोश नं पिहांवल। उबले कोश चोइबले अकारादि क्रम मिलेयाना: चोय्‌मा: धैगु मदु। लिपा नेपालभाषाय् अकारादि मिलेयाना: दकले न्हापां नेसं ८८२ दँय्‌*नेपालभाषा इटली कोश* पिहांवल। उगु कोशय् १२००० खँगो: दु। अनं लिपा कर्कपेट्रिक नेपालय् वया: नेपालभाषा नापं नेपाली, मगर, लिम्बु भाषायाना: ४५० खँगोःया सन १८११ दँय् *नेपालअधिराज्यया बयान* दुगु सफू पिदन। अथे हे देनमार्कया हाय्न्स जोर्गेन्सनं करिव ९००० खँगोः तया: सन १९३६ स *A Dictionary of Classical Newri* पिथन।

अनं लिपा जगतसुन्दर मल्ल (नेसं१००२-१०७२) जुं *अङ्ग्रेजी-नेपालभाषा, नेपालभाषा-अङ्ग्रेजी कोश* पिकया दिल। थो हे झोलय् पन्नाप्रसाद जोशी (विसं. १९४४-२०२३) जुं *संक्षिप्त नेपालभाषा शब्दकोश*, लोकमान श्रेष्ठं *नेपालभाषाया त्वाथ:*, आदिवज्र वज्राचार्यजुं *पर्यावाची कोश,* सुगतदाश तुलाधरजुं नेसं १०६९ दँय्‌*नेपालभाषाया शब्द संग्रह*, इश्वरानन्दजुं *The Newari Root Verb* व *Jyapu Vocabulary*, ठाकुरलाल मानन्धरजुया नेसं १०६९ दँय् *नेपालभाषा कोश*, सत्यमोहन जोशीजुया नेसं ११०७ दँय् *बःचाधंगु खँगो:धुकू* पिहांवल (महर्जन;११३२:१११-११२)।

थनंलि ता:ई लिपा नेपालभाषा आकादमिं इन्द्र मालीया सम्पादनय् नेस ११३० दँय् *नेपालभाषा त:खँगो:धुकू* पिहांवल। थो धुंका: नेसं ११३७ दँय् सिद्धिदास महाजुया सफुती दुगु खँगोः जक मुना: डा. तुयुबहादुर महर्जनजुं *सिद्धिदाश कोश* पिथना दिल।

4. **पाठ्यपुस्तक :**

नेपालभाषा प्राथमिक तगिंनिसें एमएतगिंतक बोंकाचोंगु दु। प्राथमिक तगिंया पाठ्यक्रमया रुपय् नर्सरी तगिमय् *गो:आख:सफू भाग १*, एल केजि व केजीतगिमय् *गो:आख:सफू भाग २* बोंकी। छगू तगिं निसें न्यागूतगिं तक *लुँहिति भाग १-५* तक व *पलेस्वां भाग १-५ तक*बोंकी। अथे हे गुंगूगु तगिमय् *लुँहिति* ९ व १०गूगु तगिमय् *लुँहिति १०*बोंकी।

नेपा:या संविधान व स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन २०७४कथं छगूतगिं निसें

च्यागूतगिं तक १०० पूर्णाङ्कया स्थानीय पाठ्यक्रम विकास याना: लागू याय्फैगु व्यवस्था या:गुदु । थो हे झोलय् खोप नगरपालिकां सामुदायिक विद्यालयया स्थानीय पाठ्यक्रम दय्कुगु दु । केन्द्रीय पाठ्यक्रम विकास केन्द्रं तयार या:गु आधारभूत तगिं (तगिं१-८ तक) यात या:गु व्यवस्थाकथं नगरपालिकां *'ख्वपया पहिचान'* नांया स्थानीय पाठ्यक्रम तयार यात। २०७५ या न्हूगु शैक्षिक सत्र वैशाखनिसें उगु पाठ्यक्रम लागू या:गु दु । उगु व्यवस्था ख्वप नगरपालिकां न्हापांगु खुसी नमूनाया रुपय् न्हापांगु व खुगू तगिमय्१००,१०० पूर्णाङ्कया छगू स्थानीय पाठ्यक्रम लागू या:गु ख: ।

5. **आमसञ्चार**

(1) **टेलिभिजन :**

नेपालभाषाया ज्याझो: प्रशारण जुइगु टेलिभिजन : नेपालमण्डल, इमेज च्यानल, इन्डिजेनस टेलिभिजन, नेपाल टेलिभिजनख: ।

(2) **रेडियो**

नेपालभाषाया ज्याझो: प्रशारण जुइगु रेडियो : नेवा: एफएम, मेट्रो एफएम, रेडियो उपत्यका, रेडियो सगरमाथा, उज्यालो एफएम, रेडियो मिर्मिरे, कान्तिपुर एफएम, भक्तपुर एफएम ख:।

(3) **पत्रपत्रिका :**

न्हिपौ : *नेपालभाषा टाइम्स*, वा:पौ : *देशय्मदु झ्या:, तिकिझ्या:, लहना*, बा:छिपौ *: पेज श्री, लाय्कु*, लय्पौ : *न:लि, थौंकन्हे, न्यू प्रेष्टिज नेपा: लिपिपौ, लुँआख:* ख: ।

(4) **अनलाइन पत्रिका**

नेपालभाषां पिहांवयाचोंगु अनलाइन पत्रिका www.newaonlinenews.com, www.lahananews.com, www.jhiguinformation.com, www. NepalMandal.com, www.newadaboo.com ख: ।

(5) **सफू**

नेपालभाषाया चोज्या गबलेनिसें जुल धैगु थौंतक सी मदुनि । आ:तक लुयाव:गु प्रमाणकथं नेपालसंवत २७ या *लंकाअवतार* न्हापांगु नेपाललिपिं चोयात:गु सफू ख: (श्रेष्ठ, ११३८:१) । नेपालभाषां गैर साहित्यिक रचना अर्थात ग्रन्थ वाङ्मय चोय्गु ज्या नेसं ४९४ निसें न्ह्यात । थुबले चो:गु ग्रन्थ *हरमेखला* ख: । थो सफू चिकित्सा तथा तन्त्र मन्त्र सम्बन्धी चोयात:गु सफू ख: । अथे हे न्यायशास्त्र सफू, कोशया सफू, इतिहास सम्बन्धी, ज्योतिषशास्त्र, सफूत नं पिहांवल । प्राचीनकालय् थी थी बाखँ, मे, नाटक चोय्गु ज्या न्ह्यात । थुपिं फुक्क नेपाल लिपिं चोयात:गु ख: ।

माध्यामिक कालय् वया: पं. निष्ठानन्द वज्राचार्यं नेसं १०२९ दँय् *एकविंशतिप्रज्ञापारमितास्तोत्र* सफू थासा आखलं पिकासांनिसें नेपालभाषाया वाङ्मयत देवनागरी लिपिं चो:गु खनेदु (श्रेष्ठ, ११३८:१) । थोयां लिपांनिसें नेपालभाषाया थी थी

महारथीपिनिगु साहित्य पिहां वल । थुपिं हे महारथीपिनिगु देनं याना: भाषा साहित्यया विकास जुल । आधुनिक कालय् वया: नेपालभाषा साहित्यया अझ उपो: विकास जुया: नेपालभाषाया वाङ्मयया धुकुतिइ आपालं आपा: सफूलिं जाल ।नेसं ११९७ दँतकया दुने मुक्कं २३६१ सफू पिहांवल । नेपालभाषां पिहांव:गु थी थी विधाया सफू थुकथं दु :

विधा	*विषय*	*सफू*	*मुक्कं*
दर्शन	बौद्ध दर्शन मेमेगु दर्शन	४९ १८	 ६७
धर्म	बुद्ध धर्म मेमेगु धर्म	९३९ ५३	 ९९२
सामाजिक शास्त्र	सामाजिक विकास जातिवर्ग संस्कृति राजनिति रीतिथिति नख:चख: लोक साहित्य	४ ६ १७ ९ ९ २३	 ६८
भाषाविज्ञान	पालि नेपालभाषा लिपि कोष व्याकरण पाठ्यसफू	६ २३ ९ २९ २७ १५	 १०९
विज्ञानप्रविधि	विज्ञान प्रविधि	३ ११	 १४
कला	बौद्ध कला वास्तुकला किपाबाखँ सङ्गीत	४ ९ ३० १४८	 १९१
साहित्य			७९
इतिहास, जीवनी	इतिहास जीवनी	२६ ६०	 ८६
विविध	सामान्य ज्ञान वाङ्मयसूची अभिलेख पत्रिका सम्बन्धी संघ, संस्था सम्बन्धी	१३ ४ १२ ९ ७	 ४५
		मुक्कं	१५७२

वाङ्मय धलखय् नेपालभाषा साहित्य क्षेत्रय्‌जक ला:गु सफू थुकथं दु :

विषय	*सफू*	*मुक्कं*
साहित्य, संकलन,इतिहास, समालोचना		९२
कविता		२८७
प्याखँ : पूधा प्याखँ छधा प्याखँ	४९ १८	 ६७
उपन्यास		७२
बाखँ, चिबाखँ		१३८
निवन्ध		५३
पत्र साहित्य		७
यात्रा वर्णन		५
हास्य व्यंग्य		२५
मचा साहित्य		४३
	मुक्कं	७८९

(अमात्य,१११८:क-घ)

थोयां लिपा बिमल ताम्राकारजुं नेसं ११३० तकया दुने पिहांव:गु १९९४ गू सफूया धल: पिका:गु दु।

6. भाषावैज्ञानिक अध्ययन

नेपालभाषां दकले न्हापां नेसं९५१ सालय् अमृतानन्द बन्द्यं व्याकरण चोय्‌गु ज्या न्ह्याकुसां निसें नेपालभाषाया व्याकरण सफू चोय्‌गु ज्या न्ह्यानावन । नापनापं भाषा वैज्ञानिक अध्ययननं जुयावन नेपालभाषाय् भाषा वैज्ञानिक अध्ययनय थुकथं जूगु दु :

नेसं १०९८ दँय् शिशीरकुमार स्थापितजुं *English, Nepali & Newari : A Comparision and its Pedagogic Application* शीर्षकय् विद्यावारिधि यानादिल। उकी खुग: मागो: (इ, उ, ए, ओ, अ, आ) नालादीगु दु।

नेसं १०९९ दँय् तेजरत्न कंसाकारजुं *A Generative Phonology of Kathmandu Newari* शिर्षकय् विद्यावारिधि यानादिल । वय्‌कलं थ:गु शोधय् नेपालभाषाया स्वर च्याग: (इ, उ, ए, अए, ओ, अ, आए, आ) नालादिल । नेसं११०२ दँय् नेपालभाषा व भाषाविज्ञान सफू पिकयादिल । उकी नं वय्‌कलं च्याग: हे स्वर नालादिल । नेसं ११०३ दँय् वय्‌कलं विदेशीतय्‌त नेवा:भाय् सेनेत *Basic Course of Colloquial Newari* पिकायादिल । उकी नं वय्‌कलं च्याग: हे स्वर नालादिल ।

नेसं ११०१ य् काशीनाथ तमोटजुं *स्तरीय नेपालभाषा* पिकया दिल।

नेसं ११०४ दँय् सुन्दरकृष्ण जोशीजुं *A Descriptive study of the Bhaktapur Dialect of Newari* नामं विद्यावारिधि यानादिल । थुकी वय्‌कलं मागो: न्याग: (इ,उ,ए,अ, आ) दु धका: कोछिनादिल । नेसं ११११ दँय् वय्‌क:या *नेपालभाषाया भाषावैज्ञानिक व्याकरण* नेपालभाषां पिदंगु न्हापांगु वर्णनात्मक शैलीया व्याकरण ख:। थो सफुती नेपालभाषाया वर्णविज्ञान, रुपविज्ञान व वाक्यविज्ञानय् तथ्ययात व्याख्या विश्लेषणयाना: उकिया प्रयोगात्मक लिचो: नं न्हेबोयादीगु दु।

नेसं ११०५ दँय् कमलप्रकाश मल्लजुं *The Newari language : A Working Outline* चोयादिल। वय्‌कलं ठाकुरलाल मानन्धर, पुष्परत्न सागर, ईश्वरानन्द श्रेष्ठाचार्य, रमापतिराज शर्मा, तेजरत्न कंसाकार, शीशीरकुमार स्थापित थज्या:पिं नेवा: विद्वान भाजुपिं अले अष्टिन हेल, मार्गरिट हेल, बर्नरड कोएल्भर थजा:पिं विद्वान व विदुषितय्‌गु अनुसन्धानयात बह कया थो सफू चोयागु धका: उगु सफूया भूमिकाय् चोयादिल। वय्‌कलं नं च्याग: (इ,उ,ए,अए,ओ,अ, आए,आ) मागो: नालादिल।

नेसं ११०९ दँय् तुयुवहादुर महर्जनजुं न्याग: (अ, आ, उ, ए, ओ) नाला: *चोसा* (वर्ण विन्यास) चोयादिल। नेसं १११० दँय् *झीगु व्याकरण,* नेसं ११२७ दँय् *स्तरीय नेपालभाषा व्याकरण* पिकयादिल। अथे हे वय्‌कलं नेसं ११२८ दँय् *भाषाविज्ञान परिचय,* नेसं ११३२ दँय् *नेपालभाषाया भाषावैज्ञानिक अध्ययन* पिकयादिल । वय्‌कलं नं भाषाविज्ञानय् हे विद्यावारिधि यानादीगु दु।

नेसं ११३० दँय् ओमकारेश्वर श्रेष्ठजुं *A Grammar of Pahari* नामं विद्यावारिधिया शोधग्रन्थ चोयादिल। उकी पहरी भाय्‌या मागो: खुग: (इ, उ, ए, ओ, अ, आ) कोछिनादीगु दु। मागो: व मागो:या देवनागरी वर्ण, उकिया चिं (Diacritics) बियादीगु दु। अझ व चिं व्यञ्जनलिसे चिनीगु पह नं बियादीगु दु।

नेसं ११३२ दँय् दानराज रेग्मीजुं *Khopa Newar : A Grammar Sketch* पिकयादिल। उकी वय्‌कलं न्याग: मागो: (इ,उ,ए,अ, आ) नालादिल। आक्षरिक बनोट (बा) (श्रृ) मा (X) केनादीगु दु।

नेसं १११२ दँय् तुलसीलाल सिहजुं *नेपालभाषाया प्यांगां भाषिका* नामं नेपालभाषा एमए उपाधि काय्‌त अध्ययन यानादिल। उगु अध्ययनय् नाम, सर्वनाम, विशेषण, क्रिया, नामरुपायन, क्रियारुपावली बियात:गु दु। प्याङ भाय्‌या '...क्रिया ये, ले, पे, के व्यञ्जनं अन्त जुइ' चोयात:गु दु।

नेसं १११२ दँय् दयारत्न शाक्यजुं *Nominal and verbal Morphology in six Dialects of Newari*नामं येँ-यल, प्याङ्गां, ख्वप, बन्दीपुर, दोलखा व बडिखेलया पहरीया एमएया उपाधि काय्‌त अध्ययन यानादिल। उकी वय्‌कलं खुग: मागो: (इ, उ, ए, ओ, आ, अ) कोछिनादिल।

नेसं ११११२ दँय् रूद्रलक्ष्मी श्रेष्ठजुं *दोलखाया वर्णनात्मक अध्ययन* यानादीगु ख: । नेसं ११२१ दँय् नेवा: भाय्या बडिख्य: पही भाषिकाय् वर्ण तथा रुप व्यवस्था : छगू अध्ययन लघु अनुसन्धान पत्र चोयादिल। उकी वय्कलं पही भाषाय् च्याग: मागो: (इ, उ, उए, अय्, अ, आय्, आ) कोछिनादिल ।

नेसं१११० दँय् क्यारोल इलेन जेनेटीजुं *A Descriptive and Historical Account of The Dolakha Newari Dialect* चोयादिल । वय्कलं दोलखाभाषाया खुग: मागो: (इ, उ, ए, ओ, अ, आ) नालादिल । उगु शोधग्रन्थयात परिमार्जन याना: नेसं ११२७ दँय् यको: हे पाठ तना: *A Grammar of Dolakha* सफू पिदन । उगु सफुती दोलखा नेवा: मागो:या ध्वनितात्विक अध्ययनय् यक्को: हे तँसा छायाब्यूगु दु ।

नेसं ११२० दँय् ओमकारेश्वर श्रेष्ठजुं *VerbMophology in the Tansen Dialect of Nepalbhasha* अंग्रेजीया एमए उपाधि काय्त चोयादिल । नेसं ११२१ दँय् *तानसेन नेवा: भाषिकाय् रुपायन पद्दति* सफू पिकयादिल । थो निगुलिं सफुती क्रियार्थकया प्रत्यय –ए नालादिल । नेसं ११२२ दँय् *पोखरा र काठमाण्डौं-पाटनको नेपालभाषामा रुपायन भेद* नामं पोखराया नेवा: भाय्या अध्ययन यानादिल । उकी नं क्रियार्थकया प्रत्यय –ए नालादिल (श्रेष्ठ, ११३८:८-१८)।

सन् १९६९ दँय् त्रिभूवन विश्वविद्यालय अन्तरगत Summer Institute of linguistics या नाय: जुया: अष्टिन हेल अमेरिकां नेपा: झाल । वय्कलं पेंगू दर्जनति भाषा व भाषाविज्ञानया सफू चोयादिल । उकी आपालं सफू नेपालभाषा सम्बन्धी हे दु । वय्कलं *Person Markers : Finite Conjunct and Disconjunct Verb Forms in Newari* सफू चोया: नेपालभाषाय् पुरुष अध्ययनय् ह्यूपा: ह:गु ख: ।

अथे हे नेपालय् हे मझा:सें डेनमार्कयाम्ह Hans Jorgensen जुं सन् १९३६ दँय् *ADictionary of the Classical Newari* व सन् १९४१ दँय् *A Grammar of the Classical Newari* नांया निगू सफू चोया नेपालभाषाया नितिं त:धंगु गुण यानादीगु दु । थो सफू चोय्गु नितिं वय्कलं नेसं ४८१ निसें ९२० तकया हस्तलिखित ग्रन्थ अध्ययन यानादीगु ख: (महर्जन.११३२:४०)

३.२ संरचनागत योजना (Corpus Planning) :

भाषिक एकाइया आन्तरिक ह्यूपा: लिसे स्वापूदुगु योजनायात स्वरुपगत वा संरचनागत योजना (Corpus Planning) धाइ (थापा, ११३२:७३) । थो योजनां थी थी भाषाया विकास व स्तरीकरण याइ । अथे हे थो योजनां हिज्जेया सुधार, लेखन पद्दति, शब्द भण्डारया विकास, शब्दकोष दय्केगु, ब्याकरण दय्केगु ज्याय् गुहालि याइ (Wardhaugh, nd :336) ।

३.२.१ भाषायाक्षेत्र (Domain)

1. शिक्षाया माध्यमकथं : २०४७ य् नेपा: अधिराज्यया संविधान २०४७ लागू जुल ।

थो संविधानया (धारा ६.२) लय् नेपालय् नवाइगु फुक्कं मातृभाषायात राष्ट्रिय भाषाया रुपय् मानय् यात । अथे हे थो संविधानया धारा १८ लय् मातृभाषाया बोनेकुथि चाय्का: बोंके दइगु ब्यवस्था यात । अथेख:सां फुक्क बोनेकुथि व क्याम्पसय् शिक्षाया माध्यम नेवा: भाय् मजूनि । निजी स्तरं याय्मा:गु ख: तर मया: ।

2. स्थानीय निकायलय् छेलाबुला : स्थानीय निकायलय् येँ महानगरपालियाया मूज्याकुथी व १२ वडाया ज्याकुथी, यल उपमहानगरपालिका, ख्वप नगरपालिका,व किपू नगरपालिकाया ज्याकुथी नेवा:भासं छुंनं कथंया निवेदन काय्गु ज्या जुइधुंकूगु दु ।
3. संस्कारजन्य प्रयोग : संस्कारजन्य प्रयोगय् नं नेवा: भाय्सिबें नेपाली वा अंग्रेजी भाय् हे उपो: छेलाबुला जुयाचोंगु दु । ब्याहा, कय्तापुजा, बाह्रा: भ्वय्या बोनापौ चोइबले तसकं म्हो हे जक नेवा:भासंबोनापौ चोय्गु यानाचोंगु दु । नेवा:भासंबोनापौ चो:सां छखे नेवा:भाय् व छखे नेपालीभासं वा अंग्रेजीभासं याना: निगू भासं बोनापौ चोय्गु यानाह:गु दु । अथे हेमनू सीबलेबोनापौ चोइबले नं नेवा:भासंबोनापौ मचो:सें नेपाली भासं चोय्गु यानाहल । उगु हे बोनापौया दकले चोय् द्य:या स्तोत्र चोइबले नं नेवा:भासं मचो:से संस्कृत भासं चोय्गु याइ ।
4. मस्तय्त बाखँ कनेगु : थौंकन्हय् प्रविधिया विकासया कारणं मस्तय्सं नं मांबौपिनिगु बाखँ नेनेगु सिबें आधुनिक प्रविधिलिसे उपो: भेलेपुनेगु यानाहल ।थुकिंयाना: मस्तसें मांबौपिसं कनीगु बाखँ नेनेगु च्यूता: नं मयाय्धुंकल । मांबौपिसं नं थ: मस्तय्त नेवा:भाय् मल्हाकुगुलिं, मस्यंगुलिं मस्तय्त बाखँ कनीबले नं नेवा:भासं बाखँ कनेगु मयाय् धुंकल । छखें प्रविधिया उच्चतम विकासया कारण व मांबौपिसं थ: मस्तय्त नेवा:भाय्मस्यंनेगुलिं नेवा: भाय्या छेलेगु म्हो जुयावन ।
5. धर्मदान : नेवा: बौद्ध समाजया मनूत सितधासा धर्मदानकथं सफू पिकाय्गु चलन दु । सफू पिकाइबले नेवा:भासं भगवान बुध्दया बारे सफू पिकाइ । थथे सफू नेवा:भासं स्कूल क्याम्पसया पाठ्यक्रमयात गुहालि जुइगुकथं सफू पिका:गु जूसा बोमिपिंत नं अपुइगु अले धर्म नं लाइगु ख: ।
6. मे हालीबले : प्रविधिया विकास नापनापं समाजय् व:गु थी थी भाषाया मेया उपो:गु प्रभावं याना: नं छेँय् नेवा:मे हालीगु म्होजुयावन । तर नख:, जात्राबले धासा नेवा:मे हालेगु व नेवा:मेया बोलया बाजं थाय्गु यानावयाचोंगु दनि ।
7. द्य:या प्रार्थना : द्य:या प्राथना याय्गु श्लोक नेवा:भासं चोयात:गु तसकं म्होजक दुगुलिं याना: नेवा:भासं प्राथना मया:सें गैर नेवा:भासं याइ ।
8. पितृयात बौ बीगु: मदय्धुंकूपि मांबौ, बाज्या, बजे, तापाबाज्या, तापाबजेपिन्त बौ बीगु व ल: छाय्गु या स्तोत्र सेनीबले नं नेवा:भासं मस्यंसे संस्कृत भासं सेनीगुलिं बौ बीगु व ल: छाइबले नं नेवा:भासं स्तोत्र बोनेगु मयात ।

9. म्हगसय् खनीगु : सुंनं मनुखँ न्हियान्हिथं छु भाय् ल्हाइ अर्थात व मनूया दिमागय् गुगु भासं थाय् काल वहे भासं म्हगसय् म्हनी। उकिंनेवा:भाय् सिबें उपो: नेपाली वा मेगु भाय् ल्हानाहगुलिं याना: नेवा:भासं म्हगसय् मखँसे नेपाली वा मेगु भासं हे खनी।
10. सामूहिक ज्याझोलय् : सामुहिककथं याइगु ज्या कय्तापुजा, इही याइबले नं कय्तापुजा, इहीयाइपिं मस्त नेवा:भाय् ल्हाय् मस:पिं हे उपो: दइगु जूगुलिं नं सामुहिक ज्याझोलय् नेवा:भाय् सिबें नेपाली भाय् छेलीगु अपोल।
11. बो:बीगु : बो:बीबले, तं वइबले नं उम्ह मनू गुगु समाजय् चोनाचोंगु ख: व हे थाय्या भाय् छेली।

३.२.२ अवधारणा / प्रकृति (Attitide) :

1. भावनात्मक सम्वन्धय् छेलाबुला: आ: थौंकन्हय् वया: प्रेमी व प्रेमिकाया दथुइ उपो: धैथें नेवा:भासं खँमल्हासें नेपाली वा अंग्रेजी भाय् हे छेलेगु यानाहय् धुंकल। अथे हे कला: भा:तया दथुइनं नेवा:भाय्या पलेसा नेपाली भाय् ल्हाय्गु यानाचोंगु दु। थथे जूगुया कारण मांबौपिसं थ: मस्तय्त नेवा:भाय् मल्हाकुगुलिं जुइफु। ब्याहा या:पिं मिसा वा मिजं मध्ये छम्हसिनं जक नेवा:भाय् ल्हाइगु जुल। मेम्हसिनं नेपाली वा मेगु भाय् ल्हाइगु जुलधासा नं इमिसं थ:गु मातृभाषां खँ मल्हाइगु जुल।
2. छगू पुस्तां मेगु पुस्तालिसे खँल्हाबल्हा : हरेक मांबौ नं थ: मस्तय्त थ:गु नेवा:भाय् स्यनकिं मेपिसं थ: मस्तय्त हेपेयाइ धइगु मानसिकतां व मस्तय्त थ:गु नेवा:भाय् मस्यंसे मेगु स्यनकिं थ:त गौरव ताय्किगुलिं याना: थ: मस्त लिसे नेवा:भासं खँल्हाबल्हा: मया:सें नेपाली वा मेगु हे तश्रो भाषां खँल्हाइगु जुल।
3. विदेशय् चोंपि नेवा:तय्सं खँ ल्हाइगु : थ:गु देय् तो:ता: विदेश वनाचोंपिं नेवा:तय्सं थ:गु भाय् प्रति मतिना जुया: नेवा:भाय् ल्हाय्गु याइ। तर उम्ह मनूया मस्त विदेशय् जन्म जूम्ह वा हुर्के जूम्ह ख:सा उम्ह मस्तय्सं नेवा:भाय् मल्हा:सें उगु हे देय् या भाय् ल्हाइ।
4. गैर नेवा: लिसेया ब्याहा : आ: थौंकन्हय् ब्याहा याइबले गैर नेवा:त लिसे उपो:याय्गु यानाहयाचोंगु दु। थथे गैर नेवा: ब्याहा याना हइबले व मनुखँ व लिसे थ:गु नेवा:भासं खँ मल्हा:सें वा वयात नेवा:भाय् स्यनेगु कुत: मया:से उम्ह मिसाया हे भासं खँ ल्हाय्गु याइ। अथे हे गैर नेवा: लिसे ब्याहा यानावंम्ह मिसां नं थ:गु नेवा:भासं खँ मल्हा:से मिजंनं ल्हाइगु भासं हे खँ ल्हाइ।
5. आर्थिक उपार्जन : देशय् हरेक चिजय् ह्यूपा: वल। राजनैतिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, सामाजिक, लजगा क्षेत्रय् नं ह्युपा: वल। मनुत उपो; जुया; लजगा नं मगाना वन। लजगा: याय्त नेवा:भाय् जक सय्का मगाना मेमेगु भाय् नं सय्के मालावन। थुकथं नेवा:भाय् जक सयां लजगा चूलाइमखु, आर्थिक उपार्जन जुइमखु धैगु जुयावल। नेवा: भाय्या सिबें मेगु गैर नेवा: भाय्या प्रभुतो उपो: जूगुलिं याना: हरेक थासय् नेवा:

भाय्या छेलाबुला म्हो जुयावयाचोंगु दु । उकिया लिचो थी थी ज्याकुथी, ब्यापार ब्यवसाय अर्थात आर्थिक उपार्जन याय्गु थासय् नं लात । उकिंयाना: नेवा:तय्सं नं आर्थिक उपार्जन याय्गु थासय् नेवा:भाय् ल्हाय्गु म्हो जुयावन ।

6. संस्कारय् व:गु ह्यूपा:
1. धौबजि नकेगु : मिसातय् मचा प्वाथय् दया: मचा बुइ न्ह्य: धौबजि नकिगु चलन दु आ: थौंकन्हय् उगु चलन म्हो जुया बेबि सावर धैगु चलन वल । उकिं याना: धौबजि खँगो: न्हनावना: बेबि सावर खँग्वलं काल ।
2. पि ध्यनेगु : न्हापा न्हापा हस्पितलय् मचाबुइकेगु चलन मदुनिबले छेँ हे अजिपिसं मचा बुइकी । मचाया पि ध्यनेत नौनी वया: छलंचां पि ध्यनी नौनि मदुसा मचा बइकुम्ह अजिं हे ध्यकी । तर आ: थौंकन्हय् हस्पितलय् मचा बुइकिगुलिं फुक्क ज्या डाक्टर, नर्सं याइ । उकिम याना: अजि, नौनि धैगु खँगो: छय;गु ताय्मन्त ।
3. जन्मदिं : थौंकन्हय् खेँ सगं कया: जन्मदिं मया:सें केक ताना: Happy Birthday मानेयाइ । उकिंयाना: जन्मदिं खँगो:या थाय् Happy Birthday खँग्वलं काल ।
4. बाह्रा: तइबले : मिसामचा बाह्रा: तइबले चाग:या यकंधाला म्हिती । थौंकन्हय् प्रविधिया विकासंयानां चाग:या थासय् मोबाइल, ट्याबलेट, कम्प्युटरय् थी थी कासा म्हितिगु जुल उकिं याना: नं यकंधाला थें जा:गु खँगो: न्हनावन ।

४. नेपालभाषाया सामाजिक भौगोलिक भाषिका

४.१ सामाजिक भाषिका (Social Dialect)

भाषा सामाजिक सम्पत्ति जूगुलिं थुकीया छेलाबुला नं समाजया मनूतय्सं हे याइ । समाजय् थी थी वर्ग, जात, लिङ्ग, उमेर, धर्म आदिया मनूत दइ । वर्ग धाय्बले धनी व गरीव, जात धाय्बले, स्यस्य:, ज्यापु, ब्रम्हू, उराय्, बरे, गुभा:जु आदि, लिङ्गया ल्याखँ मिसा, मिजं उमेरया ल्याखँ बुरा बुरि, ल्यासे ल्याय्म्ह, मचा अथे हे धर्मया ल्याखँ हिन्दू, बौद्ध, मुस्मा:, क्रिश्चियन आदि । थो फुक्कया समग्र संरचना हे समाज ख: । थो फुक्क थी थी वर्ग, जात, लिङ्ग, उमेर, धर्म आदिया मनूतय्गु बिस्क बिस्कं कथंया भाषा दय्फु । गथेकि,

४.१.१ जातिपुच:

स्यस्य:	ज्यापु	ब्रम्हू
झासँ	वा	बिज्याहुँ
दिसँ	फेतु	फेतुना बिज्याहुँ
ज्य:ना:	जा	आल:

४.१.२ उमेर कथं

त:धिक:पिं   *मस्त*

दुरु	बुबु	
मरि	पापा	
जा	हापु	

४.१.३ धर्म कथं : थी थी धर्म कथं सुथन्हापां सुयातं नापालात धासा थुकथं धाइ :

हिन्दू	बौद्ध	मुस्मा:
नारायण वा जय शम्भो	भगवान शरण	सलाम वालेकुम

स्यस्य:, प्रधान, जोशी, अमात्य, राजभण्डारी आदि व ब्रम्हू समुहया उपो: याना: सर्वनाम, क्रियाय् आदरार्थी खँगो: छेली । गथेकि, सर्वनामय् *छि, छिकपिं, वयूक:पि* क्रियाय् *झासँ, दिसँ, भपि, धइदिसँ* आदि । थुमिसं ल्हाइगु भाय् अफिस, सभा समारोह इत्यादि थासय् छेली । सामान्य मनूतय् औपचारिक भाषा मजूसे जनसाधारणया भाषा जुइ (महर्जन,११३२:९३) ।

थुकथं समाजया छगू छगू समुह वा वर्गया छगू छगू बिस्कं बिस्कं भाषा दयूफु थुकीयात हे सामाजिक भाषिका धाइ ।

४.२ भौगोलिक भाषिका (Geographical Dialect)

छुं नं भाषा छुं छगू भौगोलिक थासय् जक लिकुना चोनीमखु । छगू भौगोलिक थासय् ल्हाइगु वा दुगु भाय् मेगु थासय् नं ल्हायूफु वा दयूफू । निगुलिं मयाक्क थी थी थासय् भाषा ल्हाइबले भतिचा हे मपाक नं ल्हायूफु, भचाभचा पाक्क नं ल्हायूफु । थुकथं छगू हे भाषा भौगोलिक कारणं बिस्कं बिस्कंकथं छेलाबुलाय् वयाचोन धासा उकियात हे भौगोलिक भाषिका (Geographical Dialect) धाइ । अर्थात भौगोलिक कारणं भाषाय् खनेदुगु भेदयात हे भौगोलिक भाषिका धाइ (भट्टराइ,२०७०:९) ।

नेपालभाषाया न्यागू भाषिका दु – येँ-यल भाषिका, ख्वप भाषिका, द्वाल्खा भाषिका, चिलं भाषिका, पही भाषिका । थुकिया नं उपभाषिका दु । गथेकि,

1. ख्वपया बन्दीपुर, पाल्पा, पर्वत, बाग्लुङ, चौतारा उप-भाषिका
2. दोलखाया लिस्ति, तौथली, दुति उप-भाषिका
3. चित्लाङया गमाल, गोपाली, बलामी उप-भाषिका
4. पहरीया खोपासी, लेले, चिसापानी उप-भाषिका

थुकथं छगू छगू भौगोलिक लागाय् छगू हे मूल भाषाया कचाय रुपय् पानाचोंगु भाषिकायात

भौगोलिक भाषिका धाइ (महर्जन,नेसं ११२८:१४)

४.२.१ भाषायोजना व भाषानीतिया आवश्यकता :

देय्यात सुथांलाक्क न्ह्याकेत नीति व योजनाया तसकं आवश्यक जुइ ।

भाषायोजनाय् नं समाज शास्त्री, भाषाशास्त्री, मानवशास्त्री, शिक्षाशास्त्री, अर्थशास्त्री व राजनितिज्ञतय्गु ल्हा: दइ। थमिगु हे मंका:ज्यां हे भाषानीति तयार जुइ (थापा, २०६९:६९)। भाषानीतिया आवश्यकता थुकथं दु :

1. भाषाया मानकीकरण यायृत :

मानकीकरणं भाषायात एकरुपय् हय्त गुहालि याइ । नापनापं सम्बन्धीत भाषाया पाठ्यसामाग्री दय्केत, व्याकरण चोय्त, खँगो: धुकूया निर्माण याय्त व पत्रपत्रिका व प्रशासनिक भाषायात एकरुपता हय्त भाषा नीतिं गुहालि याइ।

2. भाषिक सुधार व विस्तार याय्त :

भाषायात भौगोलिक, सामाजिक, राजनैतिक कारण व वैदेशिक हस्तक्षेपया कारणं प्रभाव लानाचोनेफु। थो हे प्रभावं भाषिक वर्ण, उच्चारण, शब्द भण्डार व व्याकरणय् ह्यूपा: वइ। थो प्रभाव व ह्यूपा: मवय्केत भाषिक सुधारया नापनापं भाषा छेलेगु लागा: व वक्ता उपोय्केगु व विस्तार याय्मा:। थुकीयात भाषायोजनाया तसकं आवश्यक जू।

3. भाषाया शुद्धीकरण याय्त :

हरेक भाषाय् विदेशी भाषाया शब्दया आगमन, देय्या हे मेमेगु भाषाया शब्द छेलाबुलाय् हय्गु व थ:गु मातृभाषा मछय:सें मेगु भाषा नालाकाय्गु याना व:गुलिं भाषा तनावनीगु व सिनावनीगु समस्या मवय्केत नं भाषायोजनाया आवश्यक जुइ।

4. भाषा म्वाकेत :

बहुभाषिक समुदायलय् फुक्क मातृभाषायात समान अवसर व सुविधा राज्यं बीमा। हरेक भाषिक वक्तातय्गुथ:गुमातृभाषाया सुरक्षा नं जुइमा:। अथे हे देय्या परिस्थीति कथं भाषाया आधुनिकीकरण, मानकिकरण, विस्तारिकरण याय्मा: अथे जुलधासा जक थ:गु मातृभाषाया संरक्षण व सुरक्षित जुया: म्वानाचोनी उकें भाषा म्वाकातय्त नं भाषायोजनाया आवश्यक जुइ।

5. शैलीगत सरलीकरण व पारिभाषिक शब्दावलीया विकास याय्त

गुगु भाषाय् शैलीगत सरलता व पारिभाषिक शब्दावली उपो: दइ, उगु भाषाया वक्तात नं उपो: दइ। उकिं भाषाया शैलीगत सरलीकरण व पारिभाषिक शब्दावलीया विकास याय्त नं भाषायोजनाया आवश्यक जू।

5. जनगणना प्रतिवेदनय् नेवा: भाषा व वक्ता (वितरण) :

नेपालय् जनगणनाया आतक लुयाव:गु अभिलेख स्वय्बले *Nepal-German Manuscript Preservation Project* य् संरक्षण जुयाचोंगु MS No. E 47844 या *'कान्तिपुर ललितपुरादि नगर विवरण'* नांया अभिलेखकथं बि.सं. १९११ जेष्ठ १ गते निसें शुरु जूगु खनेदु। उगु जनगणनाय् उगु ईया येँ, यल नगरया जक गणना जूगु ख:।

नेपा:या जनगणना २०११ कथं नेपालय् मुक्कं १२३ मातृभाषा दु। उकी मध्ये नेपालीभाय् ल्हाइपिं ४४.६ % अर्थात ११,८२६,९५३ म्ह, मैथिलीभाय् ल्हाइपिं ११.७

% अर्थात ३,०९२,५३० म्ह, भोजपुरीभाय् ल्हाइपिं ६.० % अर्थात १,१८४,९५८ म्ह, थारुभाय् ल्हाइपिं ५.८ % अर्थात १,५२९,८७५ म्ह, तामाङ ५.१% अर्थात १,३५३,३११ म्ह, नेवा: ३.२ % अर्थात ८४६,५५७ म्ह, मगरभाय् ल्हाइपिं ३.० % अर्थात ७८८,५३० म्ह, डोटेलीभाय् ल्हाइपिं ३.० % अर्थात ७८७,८२७ म्ह, उर्दूभाय् ल्हाइपिं २.६ % अर्थात ६९१, ५४६ म्ह दु (केतवि २०६८)।

नेपा:यात न्हय्गू प्रदेशय् बोथलात:गु दु। थो न्हय्गू प्रदेशया नेवा:तय्गु तथ्याङ्क निथिकं दु नेवा:भाय् ल्हाइपिं व नेवा: भाय् मल्हाइपिं। नेवा: भाय् ल्हाइपिं सिबें नेवा: खँ मल्हाइपिनिगु ल्या: उपो: दु। नेवा:भाय् ल्हाय् मस:सां उम्ह मनुखँ थ: नेवा: ख: धका: ल्या: बिल उकिं व नेवा:भाय् ल्हाय् मस:म्ह नेवा: जुल। स्वभाविकं उज्व:पिनिगु ल्या: उपो: दइगु जुल। अथे हे गुम्हसिनं नेवा:भाय् ल्हाय् स:, नेवा: ख: धका: ल्या: बिल थुज्व:पिनिगु ल्या: म्हो जुल। न्हय्गू प्रदेशय् नेवा: भाय् ल्हाइपिं व नेवा:भाय् मल्हाइपिं नेवा:तय्गु जनसंख्या थुकथं दु (केतवि २०६८) :

प्रदेश	नेवा:	प्रतिशत	भाय् ल्हाइपिं	प्रतिशत	भाय्मल्हाइपिं	प्रतिशत
१	१६८,८७१	३.७२४	७७,५५९	४५.९३	९१,३१२	५४.०७
२	४०,६८९	०.७५३	१६,९४४	४१.६४	२३,७४५	५८.३६
३	९३५,३१२	१६.९१५	६८०,०२७	७२.७०	२५५,२८५	२७.३०
४	१००,०९६	४.१५	३९,९०२	३९.८६	६०,१९४	६०.१४
५	६४,५९८	१.४२	२९,६७५	४५.९४	३४,९२३	५४.०६
६	५,२२१	०.३४४	८६६	१६.५९	४,३५५	८३.४१
७	७१४६	०.२८	१,५५३	२१.७३	५,५९३	७८.२७
	१३,२१९३३	४.९९	८४६,५२६	६४.४	४७५,४०७	३५.९६

प्रदेशया ल्याखँ स्वय्बले दकसिबे उपो: नेवा:त प्रदेश ३य् दु। थनया मुक्कं जनसंख्या ५५,२९,४५२ मध्ये नेवा:तय्गु जनसंख्या ९३५,३१२ (१६.९१५%) दु। थो लागाय् झिदँ न्हेव (नेसं ११२१/ बिसं २०५८) मुक्कं जनसंख्या ४५,२६५८० मध्ये नेवा:त ८३८,४८७ (१८.५२%) जुयाचोंगुली झिदँलिपाया अनुपातया ल्याखँ स्व:सा झन कुहांवंगु दु। थुकथं हे कुहांवनधासा मेगु जनगणनाया इलय् झन कुहांवनीगु अनुमान याय्फु (अमात्य, ११३६:१३)।

नेपा:गालय् नेवा:तय्गु स्थिति (केतवि २०६८) :

	मुक्कं जनसंख्या	नेवा: जनसंख्या	प्रतिशत
यें	१७,४४,२४०	३८३,१३६	२१.९६
यल	४६८,१३२	१५५,६०४	३३.२४
ख्वप	३०४,६५१	१३८,८७३	४५.५८

चोयूया तथ्याङ्ककथं येँया मुक्कं जनसंख्या (१७,४४,२४०) मध्ये ३८३,१३६ म्ह (२१.९६%) नेवा:त दु । तर येँया नेवा:त मध्ये २९५,४३९ म्ह (७७.१०%) मनुखँ जक जनगणनाय् मातृभाषा *नेवारी* (नेपालभाषा) धका: चोकूगु दुसा ८७,६९७ म्ह (२२.९०%) मनुखँ नेपालभाषा मखु कत:या भाय्यात मातृभाषा धका: चोके धुंकूगु अवस्था दु ।

अथे हे यलया १५५,६०४ म्ह (३३.२४%) नेवा:त मध्ये १३८,९३८ (८९.२९%) नेवा:तयूसं नेवा:भाय् ल्हानाचोंगु दुसा १६,६६६ म्ह (१०.७१%) मनुखँ नेपालभाषायात तो:तेधुंकूगु दु ।

ख्वपय् १३८,८७३ म्ह (४५.५८%) नेवा:त मध्ये नेवा:भाय् ल्हाइपिं १२६,५९२ म्ह (९१.१६%) व नेवा:भाय् ल्हाय् मस:, मथू धाइपिं १२,१२८ म्ह (८.८४%) दु (अमात्य,११३६:१६) । थो तथ्याङ्क स्वय्बले येँ, यलया नेवा:तयूसं सिबें ख्वपया नेवा: तयूसं उपो: नेवा:भाय् ल्हा:गु व स:गु खनेदु ।

प्रदेश नं ३ य् नेवा:तयूगु स्थिति (केतवि २०६८) :

	जिल्ला	नेवा:	%	भाय्ल्हाइपिं	%	भाय्मल्हाइपिं	%
१	दोलखा	१७,४९८	९.३८	३,६५५	२०.८६	१३,८४८	७९.१४
२	रामेछाप	२९,३७७	१४.५०	१३,८८९	४७.२८	१५,४८८	५२.७२
३	सिन्धुली	१८,६०२	६.२८	६,९६१	३७.४२	११,६४१	६२.५८
४	काभ्रेपाल्चोक	५०६७०	१३.२५	४२,५४२	८३.९६	८,१२८	१६.०४
५	सिन्धुपाल्चोक	३१,९७७	११.११	१७,०१७	५३.२२	१४,९६०	४६.७८
६	रसुवा	१,०१२	२.३४	३१९	३१.५२	६९३	६८.४८
७	नुवाकोट	२०,६५५	७.४४४	५,५१९	२६.७२	१५,१३६	७३.२८
८	धादिङ	३१,५८७	९.४०	३,१०४	९.८३	२८,४८३	९०.१७
९	चितवन	३०,२५६	५.२२	९,१७४	३०.३२	२१,०८२	६९.६८
१०	मकवानपुर	२६,०६५	६.२०	१२६,५९२	९१.१६	१२,२८१	३५.२३
११	भक्तपुर	१३८,८७३	४५.५८	१२६,५९२	९१.१६	१२,२८१	८.८४
१२	यल	१५५,६०४	३३.२४	१३८,९३८	८९.२९	१६,६६६	१०.७१
१३	येँ	३८३,१३६	२१.९६५	२९५,४३९	७७.११	८७,६९७	२२.८९
		९३५,३१२	१६.९१५	६८०,०२७	७२.७०	२५५,२८५	२७.३०

लिधंसा :

Central Bureau of Statistics (2012).*Census of Nepal (2011),* Kathmandu : Central Bureau of Statistics, Government of Nepal.

Holmes, J. (1913). *An Introduction to Sociolinguistics.* New York: Routledge.

Wardhaugh, R. (n.d.). *An Introduction to Sociolinguistics.* Basil Blackwell.
अमात्य, ओमचरण (नेसं११३६),*नेवा: म्हसिका (पहिचान) या सम्वर्द्धन व प्रवर्द्धनया बारे* । ख्वप: धौभडेल फाउण्डेशन.
अमात्य, पूर्णप्रसाद, (नेसं१११८),*नेपालभाषाया वाङ्मय सूची* । येँ: नेपालभाषा एकेदेमी।
पराजुली कृष्ण प्रसाद , (विसं. २०६८), *नेपाली बृहत शब्दकोश* । येँ: नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठन।
जोशी, सुन्दरकृष्ण, (नेसं१११८), *नेपालभाषा ल्या: २* 'नेपा:या शिक्षाय् नेपालभाषा'। यल: नेपालभाषा केन्द्रीय विभाग।
तमोट, काशीनाथ, (नेसं११३५). *नेपालभाषा वाङ्मय.*। येँ: रामभक्त भोमि।
तमोट, काशीनाथ, (विसं.२०७४),*नेपालमा प्रचलित प्रमुख लिपिहरु* 'नेवालिपि'। येँ: अक्षरसदन।
तामाङ्ग, अमृत योञ्जन (विसं २०७४), *संविधानमा भाषा, उपलब्धि र दायित्व* । यल: आदिवासी जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठन।
तुलाधर, प्रेमशान्ति (नेसं११३४), *नेवार जातिको अभौतिक संस्कृति* । यल: लोक साहित्य परिषद।
तुलाधर, प्रेमशान्ति (विसं२०६९), *नेपालका मातृभाषा भाग-१* 'नेपालभाषाको वर्तमान अवस्था'। येँ: नेपाल प्रज्ञाप्रतिष्ठान।
थापा, दिनबहादुर (विसं.२०६९), *समाज भाषाविज्ञान* । येँ: काष्ठमण्डप पुस्तक घर प्रा.लि।
पोख्रेल, शैलेजा (बि.स२०६९), *नेपाली भाषाको समाज भाषा वैज्ञानिक अध्ययन* । येँ: त्रिभूवन विश्वविद्यालय किर्तिपूरयात ल:ल्हा:गु पीएच.डीया शोध-प्रवन्ध (पिहांमव:नीगु)।
भट्टराइ, रामप्रसाद (बि.स२०७०), *भाषाविज्ञानका सन्दर्भहरु* । येँ: अक्सफोर्ड इन्टरनेशनल पब्लिकेसन प्रा.लि.।
महर्जन, तुयुवहादुर (नेसं११३२), *नेपालभाषाया भाषा वैज्ञानिक अध्ययन* । यल: लुमन्ति दबू।
महर्जन, तुयुवहादुर (नेसं११२८), *भाषाविज्ञान परिचय* । येँ : कल्याणी ताम्राकार।
मानन्धर, सुनिता (नेसं११२६). *मांभासं शिक्षा : जगतसुन्दर बोनेकुथिया योगदान* । यल: नेपालभाषा केन्द्रीय विभागयात ल:ल्हा:गु शोध-प्रवन्ध (पिहांमव:निगु)।
वज्राचार्य, धनवज्र (विसं. २०६८),*पूर्वमध्यकालका अभिलेख* । येँ: नेपाल र एसियाली अनुसन्धान केन्द्र।
वन्धु, चुडामणि, (विसं. २०७२) *भाषाविज्ञान* । यल: साझा प्रकाशन।
श्रेष्ठ, ओमकारेश्वर (नेसं ११३८), *नेपालभाषाया 'ए' वर्ण* । यल: नेपालभाषा केन्द्रीय विभाग।

श्रेष्ठ, निजिरोस (नेसं ११२५), *नेपालभाषा ल्या: २* 'नेपालभाषा केद्रीय विभागया विकास'। यल: नेपालभाषा केन्द्रीय विभाग।

Nepal-German Manuscript Preservation Project, MS No. E 47844 या *'कान्तिपुर ललितपुरादि नगर विवरण'*।

यें महानगरपालिका (विसं २०७२), *यें महानगरपालिका स्थानीय राजपत्र –भाग १* (आर्थिक वर्ष २०७४/ ०७५ या नीति तथा कार्यक्रम) www.lawcommission.gov.np

नेपाःया कला-
चित्रकला, वास्तुकला व मूर्तिकला

– वज्रमुनि वज्राचार्य

सार

(कला मानवीय योग्यता थुइकेगु कसि खः । मानवीय चेतनाया विकास नापनाप कलाय् नं उत्कृष्ट जुजुं वन । थुजागु कलायात सामान्यत ६४ कलाय् न्ह्यब्वय्गु जुल ।थःगु बुद्धियात ल्हाःतुति, म्हया अंगत छ्यलाः नुगःया खँ ब्वय्गु झ्वलय् गुलि अःपुक, याकन मेम्ह मनूयात थुइके फत कला उलि हे उत्कृष्ट जुइ । कलाया विकास मनूतय्के ब्वलंगु बुद्धिया ह्यूपाः नापनापं जूगु खः । मनूत गुफाय् च्वनाः थःगु जीवन सुरक्षा, जीवनया आनन्द, खुसि व अःपुक म्वाय्गु सोचपाखें सृजना जूगु खः । थःगु नुगःया खँ पासाभाइपिन्त कनेत चित्रकलाया विकास जुल । थः थः लिक्क च्वंपिं मनूत सुरक्षित रूपं च्वनेगु लागि छेँ वास्तुया विकास जुल । धार्मिक आध्यात्मिक विश्वास कथं थः व थः लिक्क च्वंपिं मनूत न्ह्याबलें नं बांलागु अवस्थाय् दयाच्वनेमा धैगु भावना कथं मूर्तिकलाया विकास जुल । थःपिं हनाबना यानाः तयापिं न्ह्याबलें सुरक्षित जुइमा धैगु भावना ब्वलंगुलिं द्यःयात तय्त देगःवास्तुया विकास जुल । संघर्षपूर्ण जीवनया आनन्द व मनोरञ्जन याय्त बाद्य, संगित, नृत्य, नाट्य कलाया विकास जुल । थुकिया हे उपज थौंवयाः तसकं हे उत्कृष्ट चित्रकला, उकिसं भित्ते, सफुतिइ किपा, च्वय्गु, पौभाः च्वय्गु, मनूत च्वनेगु, द्यः च्वनेगु, द्यः दय्केगु उत्कृष्ट कला खनेदत । थुगु हे कलायात नेवाः समाजय् जीवनया अभिन्न अंगया रूपय् सांस्कृतिक व सामाजिक जीवनय् छ्यलाः वयाच्वंगु दु ।)

१. कलाया म्हसीका

"साहित्यसंगितकलाविहीन साक्षात् पशु पुच्छविषाणहीन"

- भर्तृहरी

साहित्य, संगिंत व कला मदुम्ह मनू न्यकू व न्हिपं मदुम्ह पशु थें खः ।कला मनूतय्गु थःगु नुगःया खँ प्वंकेगु माध्यम खः । कला मनूतय्गु सृजना खः । मनूतय्सं थःगु नुगः खँ न्वंवाना प्वंकी, तर ख्वाँय्तय्त लाटातय्त थुइकेमाःसा

ज्याया माध्यमं थुइकेमाः । थःगु खँ न्ह्याइपुक अःपुक थुइकेत गुजाम्ह मनू खः उजाम्ह मनूया स्वभाबयात थुइकाः कल्पना छ्यलाः थःगु कुसलता, क्षमतायात ब्वय्‌गु माध्यम हे कला खः । कला कलपाखें वःगु खः । कलया अर्थ गुम्हसिनं धाइ, गुगु सिइकाः काय्‌फै वहे कला खः ।

कलाया माध्यमं, केबल कलाया माध्यमं, केबल कलाया हे माध्यमं झीसं झीगु पूर्णता जूगु अनुभव याइ । झीसं जीवनया रहस्य मालाच्वनी, जीवनया रहस्य हे कला खः । - जर्ज बनार्ड शाह ।

कलाया परिभाषा न्हापांनिसें छगू हे मजू । पाषाण युगय् कलायात जादूया रूपय् व कलाकारयात जादूगरया रूपय् काइ । पशुपंक्षी स्याय्‌त हिप्नोटाइजया लागि कला विकास जुगु खः । लिपा वनाः कला जीवनया रहस्यया रूपय् विकास जुल । कला सी धुंकाःया जीवन, कलाकार सी धुंकाः म्वाकीम्ह जीवनदाता (मिश्र, २०३९:१७)या रूपय् परिभाषित जुल । लिपा वनाः कला सौन्दर्य व मनोरञ्जनया रूपय् खनेदत ।

कला मनूतय्‌के दुनुगलंनिसें वैगु कुशलता, क्षमता खः । गुगु दक्वसिके दइमखु । मनूतय्‌के दैगु ज्ञान व कल्पनाया उपज विकास जुइगु खः । गुगु छ्यःलिसें बांलाना वइ, यचुया वइ । सुयाके उजागु क्षमता दुगु खः उगु सुचुकाः मतसे पिब्वय्‌गु चाहना दइ । थथे पिब्वय्‌गु इलय् थीथी भाषा, चित्रकारिता, म्ये, प्याखं, शिल्प छ्यलेगु याइ । सामान्यतया अभिब्यक्त याय्‌गु माध्यमया रूपय् चौसाठीकला धाय्‌गु चलन दु ।सामान्यत कलायात सामान्य व ललित धकाः निगू कथं ब्वथलातःगु दु । थुगु च्वसुइ चित्रकला, मूर्तिकला व वास्तुकलायात न्ह्यब्वय्‌गु जुइ ।

२. कलाया विकास

चौसाठिकला मध्ये दकले न्हापां चित्रकलाया विकास जूगु अनुमान याःगु दु । चित्रकलाया विकास गन गुकथं जुल धैगु खँय् विद्वान्‌पिनिगु छगू हे मत खनेमदु । गुफाया जीवन हनाः, जंगलया कन्दमूल नयाः, पंशुपंक्षी शिकार यानाः जुगु इलय् थःत यःगु वस्तु खनाः थःगु ज्याभलं गुफाया दुने हे क्यूगु अनुमान याःगु दु । गुलिसिनं शिकार वंगु इलय् थःसिबें बल्लापिं पंशुपक्षीयात शिकार याय् मफुगु इलय् उजापिं पशुत लुमंकाः च्वःगुकथं कयातःगु दुसा गुलिसिनं तसकं ग्यानापुपिं जनावरपाखें बचे जुयाः वःगु खँ थः लिक्कया पासापिन्त कनेगु लागि कीया क्यंगु जुइमाः धैगु अनुमान याःगु दु ।गुफाया गुलि नं चित्रत दु जनावरत नाप स्वापू दु । बाह्रसिंगे, सल, किसि, बंडेल, विस्युं वनाच्वंगु, आक्रमण यानाच्वंगु हे खनेदु । थःया थाय् न्ह्योने दुगु, थम्हं खंगु तत्वयात मनूतय्‌सं थःत न्ह्याइपुकेया

लागि, थः च्वनागु थाय् बांलाकेगु लागि, थःत ब्वय्‌त, प्रकृतिया सौन्दर्य यःगुलिं धार्मिक भावनाया लिच्वकथं चित्र च्वय्‌गु पद्दती जुइ धैगु अनुमान याय्‌छिं ।

उत्तरी स्पनेया अल्तामीरा, गुगु गुफा स्पेनया छम्ह मनू व वया न्यादँ दुम्ह काय्‌म्हं लुइकुगु खः ।प्राचीन मिश्रया पिरामिड व राजदरबारय् च्वयातःगु चित्र, भारतया अजन्ता अलौराया चित्र व हिन्दू बौद्ध द्यःपिनिगु मूर्तित, दक्षिण फ्रान्सया फ्रन्त द गोम, फ्रान्सया कम्बारेल्स, लसकस गुफाया दुने दुने, हङ्गेरी, रुसया गुफाय् थौं नं उगु चित्र स्वय्‌त मतया ब्यवस्था याय् माः । थुजागु चित्रपाखें नं तत्कालीन ईया जीवनशैलीया अनुमान याय्‌फु ।

साहित्यिक ग्रन्थय् चित्रकलाया बारे न्ह्यथनातःगु दु । श्रीमद्‌भागवतय् उषा व अनिरुद्धया प्रेमबाखंया चित्रकलाया ब्याख्या दु । भिक्षुपिन्त चित्रशालाय् दुहाँ वनेगु निषेध यानातःगु वाङ्‌मयलय् न्ह्यथनातःगु दु । रामचरित्रय् राम, लक्ष्मण, सीताया मन छगुली क्यनातःगु दु । महाभारतय् द्रोपतीया चीरहरणया चित्रया खँ दु । रामायणय् चित्रशालाया खँ दु (क्षेत्री, २०५६:१८०) । नारदमुनिं अंया रसं चित्र च्वयाः उर्वशी दय्‌कूगु, रामायणय् चित्रशालाया खँ वयाच्वंगु दु । थुकिं चित्रकलाया प्राचीनतायात ब्वःगु दु । तर चित्रकलाया विकास गुकथं जुल धैगु एकीन यानाः धाय्‌फैगु अवस्था मदु । चित्र दकले न्हापां गुफाय् लुयावःगुपाखें जंगली, फिरेन्तेयुगनिसें हे चित्रकलाया विकास जुइधुंकूगु स्पष्ट जू ।

गुलि गुलि मनूयाके ज्ञान बुद्धिया विकास जुइ, उलि हे कल्पना शक्तिया नं विकास जुइ । कल्पनाशक्ति नापनाप कला नं परिस्कृत जुजुं वइ । उकिं कला सभ्यता मापन याय्‌गु दापु नं खः । कलापाखें मानव सभ्यतायात म्हसीके फइ । सभ्यताया आधार कला व संस्कृति खः ।

३. नेपालय् चित्रकलाया पृष्ठभूमि

गोपालराज बंशावलीकथं मल्ल शासन शुरु जुइन्ह्यो न्हापां नेपालय् शासन याःपिं गोपाल, महिषपाल, किराँत, लिच्छवित धैगु सीदु । तर नेपाःगालय् लुयावःगु अभिलेखकथं चाँगुनारायणया मानदेब अभिलेख ई. ४६४ या खः । थुगु ईनिसें ई. ७३३ जयदेव द्वितीयया अभिलेख लुयावःगु ईतक करीव २५० शिलाभिलेख लुयावल । तर प्रत्यक्ष सीदय्‌क चित्रकला खनेमदु । सायद लः मि, फ् चापाखें नष्ट जुयाः वनीगु जुगुलिं ताः ईतक ल्यनामच्वंगु जुइफु । उगु अभिलेखया खँग्वलं न्ववानाच्वंगुकथं अंशुवर्माया सम्वत् ३२ साँगामा अभिलेखय् कैलाशकूट भवनया वर्णनय् मिखा हे लिमकासे स्वयाच्वने थें च्वंगु, पृथ्वीया सिन्ह थें थिनाच्वंगु खँग्वलं तसकं बांलाक अलंकार दुगु रङ्गरोगन दुगु धैगु संकेत याःगु दु । सम्वत् १२२ या जुजु शिवदेव द्वितीयया गोरखाया गोरखनाथ गुफाया

वज्रभैरबया सन्दर्भय् *पंचरंग चित्रकर्मण* धैगु खँग्वलं न्याता रंगं चित्र च्वइगु खँ न्ह्यथनातःगु दु । जयदेव द्वितीययया नक्साल नारायणया अभिलेखय् *प्रासादरथ चित्रणे* धैगु खँग्वलं चाःहीकीगु रथयात चित्र च्वयाः रंग पाइगु धैगु सीदु । अथेहे लिच्छविकालया अभिलेखय् 'चेल कर' धैगु खँग्वः दुथ्यानाच्वंगु दु । थ्व रङ्ग नाप स्वापू दुगु खँग्वः खः ।चाबहिया किन्नरी जातकया बारे अंगलय् च्वयातःगु सीदु (वज्राचार्य, २०३०:१) । लिच्छविकालय् चीनं भारत वंम्ह ब्हेनसाङ्गं नरेन्द्रदेव च्वनीगु दरवारया वर्णन याय्गु झ्वलय् मकराकुटं लः वयाःच्वंगु तसकं कलात्मक धैगु खँग्वलं चित्र कियातःगु अनुमान याय्छि । तर लिच्छविकालय् चित्रकला दु धैगु ब्वय्गु दसि धाःसा लूगु मदु ।

४. चित्रकलाया विकास

एघारौं शदी वयाः दकले न्हापां खनेदय्क चित्रकलाया दसित लुयावल । दकले न्हापां सफुतिइ पाठ याय्गु स्रोत्र नापं दथुइ, जबय्, खवय्, ब्यंसफू, थ्यासफूया गाता (ऋयखभच) य् दुने सफूया पतिइ चित्र च्वयातःगु लुयावल । गुकियात गाताचित्र धाइ । अथेहे कापतय् द्यःया चित्र च्वयाः, द्यःया श्लोक च्वयाः, च्वःम्ह चित्रकारया नां, प्रयोजन च्वनाः छेँय् छेँय्, विहारय्, बहाबही, आगमय् ब्वया तःगु खनेदत । गुकियात पौभा चित्र धाइ । कापः नापनापं द्यः छेँ, दरवार, बहाबही, देगःया पिने दुने अवदान, जातक, पुराण, लोक धारणा नाप स्वापू दुगु बाखंया लिधंसाय् अंगलय् च्वयातःगु नं लुयावल । गुकीयात भित्तेचित्र धाइ ।

५.चित्रकलाया ताजि

चित्र च्वयातःगु माध्यम वा भूमिया रूपय् चित्रकलायात स्वगू ब्वय् थलेगु पाय्छि जू ।

क) गाताचित्र ख) पौभाःचित्र ग) अंगःचित्र

५.१. गाताचित्र

नेपालय् लिच्छविकाल धुंकाः स्थितिमल्लसिबें न्ह्योया ईयात राजनैतिक इतिहासय् अन्धकार युग जूसां बुद्धधर्म विकासया स्वर्णयुग थ्व हे ई खः । थुगु इलय् लिच्छविकालय् थें अभिलेख तय्गु, ततहाकः वर्णन यानाः च्वय्गु मजुल । तर महायान वज्रयान बुद्धधर्मया विकास, सिद्ध पुरुषपिनिगु अभ्यास याय्गु थाय्, चीन व भारतया विद्वान्पिनिगु आश्रयस्थल जुगुलिं महायान ग्रन्थ च्वय्गु, च्वकेगु ज्याय् तिब्र विकासया ई खः । गुकिया कारणं महायान ग्रन्थ च्वय्गु नापं ग्रन्थय् चित्र च्वय्गु नं जुल । उगु ग्रन्थत लः, फय्पाखें बचे याय्त द्योने व ल्यूने

सिँयागु कडागुलिं त्वःपुनाः मलमलया कापतय् प्वःचिनाः सुरक्षित यानातैगु खः । उगु इलय् सफू नं धर्मया अभिन्न अंगया रूपय् कयाः भक्तजनपिन्सं द्यःयात भागी याय् थें यानाः हाकनं उगु हे थासय् ब्वने सिधय्काः तयातैगु परम्परां यानाः उगु सफुतिइ द्यानेच्वंगु गाताय् द्यःपिं च्वय्गु, दुने पतिइ नं ग्रन्थय् च्वंगु बाखंनाप स्वापू दुपिं द्यःपिं तय्गु च्वय्गु परम्परा खः । थुजागु चित्रदुगु ग्रन्थ दकले न्हापां नेसं ४० या महाबौद्धया प्रज्ञापारमिता, नेसं १३५ या क्याम्ब्रिज युनिर्भसिटि पुस्तकालय्या अष्टसहस्रिकाप्रज्ञापारमिता, नेसं १४८ या कलाकत्ता एस.के. सरस्वतीया पुस्तकालय्या प्रज्ञापारमिता खः । थ्वयां लिपा मध्यकालय् वयाः हिन्दू, बौद्धधर्मया ग्रन्थय् नं थुकथं चित्र च्वयातःगु खनेदत ।

पंचरक्षा, विष्णुधर्मशास्त्र, हरिबंश, हितोपदेश, शिवधर्म, नवसंगिति, मन्थन भैरबतन्त्र, अश्वबैदिकशास्त्र, सप्तसती आदि ग्रन्थय् राक्षस, गन्धर्व, पशुपंक्षी देवदेवी, सिमा, स्वाँमा, पलेस्वां, स्वाँया हः, पंचबुद्ध, शिव, पार्वती, मञ्जुश्री, विष्णु, सिद्धार्थ, तारा, वज्रसत्व, शंख, मतया चित्रत च्वयातःगु दु (क्षेत्री, २०५६:१८५) । थुजागु ग्रन्थचित्र नेपाः दुने व नेपाःपिनेया पुस्तकालय् यक्व मुनाच्वंगु दु । विशेष यानाः नेवाःतय्सं ग्रन्थयात न्हापांनिसें द्यःया रूपय् छेँय्, आगमय् बहाबही, विहारय् तयाः स्वां-सिन्ह, जाकिं पूजा यानाः सुथय्, बहनी पाठ यानाः सुरक्षित थासय् तयाः मुंकाः तःगु दु । थुजागु ग्रन्थ छेँय् तय्वं विध्नबाधा मदया वनीगु, ल्वय् लनावनीगु, पिनेया अकुशल तत्वपाखें थीफैमखुगु, नखःचखःबलय्, जन्म दिनबलय् म्हंमफइबलय् पाठ यातकि लनावनी अशुभ तत्व चिलाः वनी धैगु विश्वासया कारणं छेँय् तयाः तय्त, पूजा क्वथाय् ब्वय्त नं च्वकेगु परम्परा व विश्वासया कारणं लाखौं हस्तलिखित ग्रन्थत मुनाच्वंगु दु । द्यःया पर्यायकथं काइगु जुगुलिं नागसंगीति, प्रज्ञापारमिताया सफूयात हे नेवाःतय्सं द्यःया रूपय् मूर्ति हे दय्का पूजा यानावयाच्वंगु दु । थुजागु ग्रन्थ नेपाःया लागि ब्रिटिश नागरिक हडसनं रेजिडेण्ट जुयाः वःगु इलय् जंगबहादुरं छ्वय्के त्यंगु ३७१ वण्डल सफू व थःम्हं अमितानन्दया ग्वहाली कयाः च्वकाः व न्यानाः यंकूगु ग्रन्थया कारणं देशपिने नं ग्रन्थत पुस्तकालय् च्वंवन । थुजागु पुलांगु हस्तलिखित ग्रन्थय् च्वयातःगु चित्र हे नेपाःया गाताचित्रया दसी खः । थुजागु चित्रकला क्याम्ब्रिज, एशियाटिक सोसाइटी अफ बंगाल, तिब्बतय् नं मुनाच्वंगु दु ।

५.२. पौभाः चित्र

पौभाः खँग्वः पुलांगु ग्रन्थय् पतिबहार, पतिभलाद, पतिभराड खँग्वःपाखें वःगु खः । पौभाःया मूल खँग्वः संस्कृत भाषाया पत्रभट्टारकपाखें वःगु खः (चित्रकार, ११३६:६६) । थुकियात तिब्वतीयन भाषां थाङ्का धाइ । पौभाः नेपालया मौलिक

सृजना खः । थुकिया प्रेरणा धाःसा तिब्बत वा चीनपाखें जूगु खः । नेपाल व तिब्बतया स्वापू लिच्छविकालय् अंशुवर्मा धुंकाः जूगु सीदु । अंशुवर्मा मदय् धुंकाः उदयदेवयात थनया गुप्ततय्सं ख्यानाः विसिके छ्वःगु इलय् तिब्बतय् शरण काःवंगु इलंनिसें हे खनेदु । नेपाल व तिब्बतया ब्यापार नं थुगु हे इलय् जूगु सीदुसा । नेपल व तिब्बतया क्वातुगु स्वापूया कारणं नेपाः व भारतया विद्वानपिं धर्म प्रचार, ब्यापार व राजनैतिक ग्वहालि काय्गु जूवंलिं तिब्बतया छुं छुं संस्कृति नेपालय् नं दुहाँ वःगु खनेदु । वहे भ्र्वलय् तिब्बतय् विहार विहारय् धार्मिक उपदेश कापतय् च्वयाः खायातय्गु चलनपाखें (वांग्देल, २०३४:४२) नेपाःमिपिन्सं द्यःया चित्र च्वयाः विहार, गुम्बा वा द्यःद्यःया देगलय् खायातय्गु उद्देश्यं च्वय्गु यात । थुजागु पौभाः धार्मिक आस्था व विश्वासपाखें सृजना जूगु खः । लिपा वनाः नेपाःया कलाकारपिन्सं तिब्बतया चाहना अनुरूप ब्यापारया मनसाय तयाः किपाः दय्केगु प्रचलन वल । नेपालय् नं धार्मिक प्रयोजनय् पौभाः च्वय्गु पद्दतीया विकास जुल ।

पौभाः च्वय्गु परम्परा गुगु इलंनिसें जुल धैगुली विद्वापिनिगु छगू हे विचाः खनेमदु । नेपालय् एघारौंनिसें तेह्रौं शदिया दुने दकले न्हापां लुयावःगु न्ह्यथनातःगु दु ।नेपालय् लुयावःगु दकले न्हापांया पौभाः रत्नसंभव, अमिताभ व अमोघसिद्धियात कयाःतःगु दु । थ्व पौभालय् छुं नं आखः च्वयातःगु मदुसां शैली व लुँ छ्यलामतगु आधारं १२/१३ शदियागु अनुमान याःगु दु (चित्रकार, ११३६:६८) । १३ निसें १६ औं शदितकया नेपाः शैलीया पौभालय् छगू हे रूप खनेदु । थुजागु पौभाःत सुस्वास्थ, दीर्घायु, संबृद्धिया लागि च्वके विइगु चलन दु । अथेहे छुं नं धार्मिक अनुष्ठान, जीवन संस्कारय् पौभाः च्वयाः ब्वय्गु चलन दु । बुढा जंकु याइगु इलय् ग्रहमण्डल, उष्णीष विजयामण्डल, बसुन्धरा मण्डल च्वकाः ब्वय्गु चलन दु । अथेहे हिन्दू बौद्ध, तान्त्रिक द्यः, विभिन्न द्यःपिनिगु मण्डला, बौद्ध जातक, अवदान, पुराणया आधारय् छम्ह द्यःया चित्र नापनापं तःपाःगु स्वानाः ह्वनातःगु कापतय् ततपाः यानाः बाखंया लिधँसाय् नं पौभाः च्वयातःगु दु । थुजागु पौभाः नेपालय् जक मखु, तिब्बत, अमेरीकाया लस एण्जलस काउण्टी म्यूजियमय्तक नं दु ।

नेवाः संस्कृतिइ नं पौभाःया तःधंगु महत्व दु । चथाबलय् गणेद्यःया पौभाः न्ह्योने तयाः पूजा याय्गु, मोहनीबलय् महिषासूरमर्दिनीया पौभाः च्वकेगु, ब्वय्गु, ख्वपय् नवदूर्गाया पौभाः पूजा याइ । स्वन्तिबलय् लक्ष्मीया पौभाः व लक्ष्मी च्वयातःगु किपायात सन्दूकय, फँय् तिकाः पूजा याइ । नासःद्यः, चक्रसम्बर, आगंद्यः वा गुह्य द्यःपिनिगु थासय् मेपिं सुनानं मखनेमा धैगु कथं धकिं खाय्गु नं चलन दु । नासःद्यः मिसातय्सं स्वय्मज्यू धैगु मान्यताकथं थथे धकिं तःगु खः । इहि संस्कारय् मिसामचायात मोकी च्वयाः छ्यनय् तिकेगु याइ ।

५.३. अंगः चित्र

सामान्यतया छेँ, विहार, देगः, दरवारया अंगःत बांलाकेगु उद्देश्यं कियातःगु चित्र हे अंगः चित्र खः । थथे अंगलय् चित्र च्वय्गु चलन लिच्छविकालनिसें हे दुगु संकेत खनेदुसां लः, मिं फय्या कारणं स्यनाः उडेजुयाः वनीगु, सीमदया वनीगु जुगुलिं गुगु इलंनिसें अंगलय् चित्र कीगु चलन वल धैगु धाय्फुगु अवस्था मदु । चाबहिया किन्नरजातक, ब्हेनसाङ्गया वर्णन, हाँडिगांया कैलाशकुट भवनया वर्णनपाखें अंगः चित्रया बारे संकेत ब्यूगु दु । प्रमाणकथं आःतक लुयावःगु अंगः चित्रकथं विशालनगरया टुंडालदेवीया देगः लिक्क ल्वंतय् कियातःगु बोधिसत्वयात कयातःगु दु (अमात्य, २०३१:४९) । थ्व बाहेक ख्वप तलेजुया द्यःछेँया अंगलय्, न्यय्न्यापाः झ्याःया बैठक क्वथाय्, स्वयम्भूया शान्तिपुरया अंगलय्, जयवागेश्वरी, चण्डेश्वरी, कीर्तिपुरया बाघभैरब देगःया अंगलय्, येँया लतेजु देगःया अंगलय्, विहार, गुम्बा, दरवार आदिया अंगलय् चित्र च्वयातःगु खनेदु । थथे च्वइगु चित्र मुख्य यानाः देवदेवी, द्यःपिनिगु ज्वँसा, मण्डः, अवदान बाखं, तान्त्रिक द्यःपिं, लोकबाखं, अलौकिक प्राणी, भूतप्रेत, किन्नर, गन्धर्ब, नाग, यक्ष, गरुड, ख्याः कवं, स्वां, सिमा, लहरा, पुखू, खुसि आदिया किपात खनेदु ।

विशेष यानाः बौद्ध देगः जूसा जातक, अवदान, तान्त्रिक द्यः, मण्डः च्वयातःगु खनेदुसा, हिन्दू वा दरवारया अंगलय् रामायण, महाभारत, व सम्बन्धित द्यःया किपा च्वयातःगु खनेदु ।अंगलय् अप्वः यानाः किपा हना बाखं च्वय्गु चलन दु । थथे च्वय् धुंकाः च्वकूम्ह जुजु वज्रासनय् च्वनाः ल्हाःनिपां विन्ति यानाः क्वचाय्कूगु खनेदु ।

५.४ थी थी चित्र

सफू, अंगः व कापः बाहेक नं चित्रकला विविध थासय् छ्यलेगु यानाः वयाच्वंगु दु । छुं नं संस्कार व संस्कृतिया ज्याय् चित्रत च्वय्गु याः । मनू सीगु इलय् दुर्गती परिशोधन मण्डः कोतःया ल्यूने अक्ष्योभ्य बुद्ध च्वयाः पूजा याइ । श्राद्ध याइगु इलय् पुरोहितपिन्सं पोताय् चुं नं पूजाया सामान दिकेत बँय् चित्र च्वय्गु याइ । पूजा याइगु थाय्या न्ह्योने पौभाः खाय्गु याइ । इहि वा ब्रतवन्ध याइगु इलय् ग्वय्पलाः छिकेत पोताय् चुं, अविरं बँय् च्वइ । बरे छुइगु व कय्ता पूजा याइगु इलय् लुँया प्रतिक म्हासुगु सिन्हलं छ्यनय् स्वस्तिक च्वय्गु याइ । इहि व बाह्रा तइम्ह मिसामचायात कपालय् ह्याउँक सिन्ह पाय्गु याइ । इहिपाःबलय् मह्विकसी अष्टमंगल च्वय्गु याइ ।

अथेहे विभिन्न संस्कृतिया ज्याझ्वलय् पुं व नेमकुलपिन्सं आधिकारीक रूपं ज्या यानावयाच्वंगु दु । नागपंचमीबलय् लुखाया फुसय् नाग च्वय्गु,

नागया किपा तिकेगु, जात्राबलय् रथया पाङ्गाय् भैरब च्वनय्, नाग च्वय्‌गु, बुढा जंकुबलय् खत वा रथय् सल, हँय् गरुडया किपा च्वय्‌गु, इहिपाः वा भिं ज्याय् लुखाय् पंचबुद्ध च्वय्‌गु, हिन्दू जूसा, ब्रम्हा, विष्णु, शिव, गणेश, मैना, कलश, गथांमुगःबलय् राक्षसया प्रतिक हासाय् ख्वाः च्वय्‌गु, सायाःबलय् साचा छ्वय्‌त गणेश व साया ख्वाः च्वयाः मचातय्‌त तपुली दय्‌काः पुइकाः छ्वय्‌गु (चित्रकार, ११३६ः ५२,५३), मिखा च्वय्‌गु, मोहनीया न्ह्यो लुखाय् मिखा, सिन्हः, न्हाय् च्वय्‌गु, जंकुया होम याइगु इलय् कुमाःतय्‌सं दय्‌काः हःगु धाला, ग्वंप, कुलिंचाय् अष्टमंगल, शिव पार्वती, यक्ष यक्षणीया किपा च्वय्‌गु, पूजाआजा याइबलय् सु द्यः सःते माःगु खः उम्ह द्यःया मण्डः थःथु न्ह्योने च्वय्‌गु, म्हपूजा, धलं दनेगु व मेमेगु पूजाय् चित्र च्वय्‌गु यानाः वयाच्वंगु दु ।

जनै कै बइगु इलय् म्हय् सिँह च्वय्‌गु याइ । ल्हाःतय् म्हय् त्यातू च्वय्‌गु याइ । सायाःबलय् ख्याःखी वइगु इलय् ख्वालय् थी थी किपा च्वय्‌गु, छेँ पनिस्था याइगु इलय् लः बौ वीत बौ थलय् भैरब च्वय्‌गु मदुसा भैरबया किपा च्वयातःगु तियाः यंकेगु, छेँ चाःहीक अष्टमंगल च्वयातःगु चाःहीकेगु आदि यक्व संस्कृतिइ चित्र छ्यलावयाच्वंगु दु ।

६. नेपाःगाःयाचित्रकलाया विशेषता

चित्र च्वइगु इलय् थःपिन्सं हे रङ्ग दय्‌काः छ्यलीगु । चित्र च्वइगु इलय् दर्जाकथं जुजुपिनिगु चित्र दकले तःपाः, वयां लिपा रानी, काय् म्ह्याय् मन्त्री व मेमेपिं भ्वँभ्वं चिचीपाःयानाः च्वय्‌गु याइ । जुजु ल्ह्वंम्ह नोकरचाकर गंसियानाः क्यनी । जुजुयात रंग तइबलय् ह्याउँगु व नोकरचाकरयात हाकुगु रंग तइ ।

धार्मिक ग्रन्थया आधारय् न्ह्यथनातःगु अवदान, पुराण, जातकया लिधंसाय् नेवाः जीवन संस्कारय् छ्यलेगु याइ । थथे चित्रकला छ्यलीबलय् नेपाःगाःया धार्मिक विश्वास कथं छगू हे जक धर्मया चित्रत संस्कारय् मछ्यसे समन्वयात्मक चित्र छ्यलाच्वंगु दु ।

तान्त्रिक द्यःपिं, धर्मय् छ्यलीगु सांकेतिक वस्तु, कल्पनां सृजित पशुपक्षी (गरुड, हितिमंगः, कवं, ख्याः, बेताः, यक्ष, किनर, गन्धर्व) आदि द्यःपिनि सहायक व रक्षकया रूपय् छ्यलेगु याइ ।

चित्रकलाय् छ्यलीगु रङ्ग थःपिन्सं हे दय्‌काः छ्यलेगु याइ । चित्रकलायात छगू सम्मान याय्‌कथं चित्रकारयात चित्र गुगु नं संस्कार संस्कृतिइ ब्वय् न्ह्यो ल्हाः पूजा याय्‌गु याइ । चित्रयात पेशाया रूपय् मकासे छगू आराधना, ध्यान वा धार्मिक समर्पणया रूपय् कयाः च्वय्‌गु न्ह्यः पूजा यानाः, स्वःल्हुयाः, अपसं च्वनाः च्वय्‌गु याइ ।

चित्रयात जीवन संस्कारया छगू अंगया रूपय् कयातःगु दु । चित्र छगू छुं नं छगू वस्तुया अनुकरण जक मजूसे, कलाकारं सृजना याःगु चित्रय् जिवन्तता, सजीवता दइगु विश्वास याइ । उकिं हे करुणामय द्यःयात नेमकुल जातं रङ्ग पाय्गु, मिखा कंकेगु नापं दच्छिया छकः, न्यादँया छकः झिंनिदँय् छकः द्यःया ख्वालय् रङ्ग पाय्गु, जीवतय्गु पूजा यानावयाच्वंगु दु । अथेहे चैत्यया हर्मिकाय् सख्वाः पानाः मिखा कंकेगु याइ ।

रङ्गयात तान्त्रिक साधनाया माध्यमया रूपय् कयातःगु दु । मनोवैज्ञानिक उपचारया साधनया रुयय् कयातःगु दु । जनै कै वइगु इलय् सिंह च्वयाः, दशा फाय्केगु, भैरबया पूजा याय्त हाकुगु कापः तया पूजा यानाः, लाखेया ख्वाःपातय् ह्याउँगु, ख्याः जूसा हाकुगु, कवं जूसा तयूगु, बसुन्धरा जूसा म्हासुगु, कालभैरब हाकुवँचुगु रङ्गं च्वयावयाच्वंगु दु ।

रङ्ग सम्बन्धि ज्या याइत पेशा हे दय्काः, सामाजिक जीवन हनेगु आधार दय्काः थःगु हे न्ह्योने दुगु स्रोत साधनयात चित्रकलाय् छ्यलेगु, सामाजिक, धार्मिक, सांस्कृतिक ज्याय् छ्यलाः अर्थनाप स्वाकाः ब्यूगुलिं नेवाः संस्कृतिया अभिन्न अंग चित्रकला जूवन गुगु नेवाः चित्रकलाया विशेषता नं खः ।

वास्तुकला

१. छेँ वास्तु

१.१.पृष्ठभूमि

संस्कृतया वस् धातुपाखें वास्तु वःगु खः । थुकिया अर्थ छुं नं छगू वस्तु च्वनेगु थाय् खः । द्यः च्वनेगु थाय्यात देगः वास्तु, मनू च्वनेगु याय्यात छेँ वास्तु, जुजुपिं च्वनीगु छेँयात दरवार वा दरवार वास्तु, भिक्षुभिक्षुणीपिं च्वनेगु थाय्यात विहार वास्तु, आनि लामापिं च्वनेगुयात गुम्बा, बौद्ध द्यःपिं च्वनीगु थाय् चैत्य वास्तु, बौद्ध तान्त्रिक द्यःपिं च्वनीगु थाय्यात आगं वास्तु खः । थुजागु वास्तुया शुरु आदिमकालनिसें मनूत गुफाय् च्वनाः लः, मि, फय्, जंगली जनावरपाखें थःगु जीवनयात रक्षा याय् ससांनिसें हे जूगु खः । प्राकृतिक रूपं निर्माण जुयाच्वंगु गुफा व ओडार आःतक नं विभिन्न देसय् ल्यनाच्वंगु दनि तर मनूतय्सं थःगु बुद्धि व विवेक छ्यलाः थः च्वनेगु लागि दय्कूगु प्राचीन वा आदिमकालया वास्तु धाःसा नष्ट जुइधुंकूगु दु । न्हापाया मनूतय्सं सिँ, चा, झारपातयात माध्यम दय्काः च्वनेगु थाय् दय्का तःगु अनुमान याय्फु । थुजागु वस्तु ताः ईतक ल्यनाच्वनी मखुगु जुगुलिं आःतक आदिम मनूतय्सं दय्कूगु वास्तु गनं ल्यनाच्वंगु मदु ।

सभ्यताया विकास नापनाप च्वनेगु वासस्थानया स्वरूप आकारप्रकार नं

पापां वन । संसारय् मनूत सभ्य जूलिसे इमिगु नसात्वँसा, च्वनेगु, पुनेगु जक मखु इपिं च्वनीगु पहःलय् नं विविधता खनेदत । संसारय् दुगु भौगोलिक विविधताया नापं मनूतय्गु थःथःगु रुचि, धर्म, दर्शनया प्रभावया कारणं इपिं च्वनीगु छेँय् थी थी शैली खनेदत । थःथःगु जात जाति, समुदायया मूल्यमान्यता अनुरूप छेँ वास्तुया निमार्ण नं फरक फरक जूवन । थज्यागु वास्तुया भिन्नता केवल कला , सौन्दर्य पक्षं जक मजूसे थुकी दुगु सूक्ष्मसिबें नं सूक्ष्मगु धार्मिक दार्शनिक पक्ष नं जूवन । थथे हे थःगु हे विशिष्ट कथंया बास्तुकलां युक्तगु थाय् नेपाः देय्या स्वनिगः नं खः । थ्व स्वनिगःया आदिवासी धयापिं हे नेवाःत खः । स्वनिगयाः प्राचीन कला कौशल धयागु हे नेवाःतय्सं दय्काः तःगु ,छेँ, दरवार , देगः फल्चा सतः आदि खः गुगु थौं स्वनिगःया प्राचीन वास्तुकलाया दसि जुयाः धस्वानाच्वंगु दनि ।

नेवाःत वास्तुकलाय् गुलि जाः धयागु खँ ला थ्व हे स्वनिगःया –छेँ, दरवार ,बहाः बहीं हे क्यनाच्वंगु दु । मेगु दसि थज्यागु सीप कला लिपा न्हू पुस्तां नं सय्के सीकेमा, लिपा वइपिनिगु नितिं नं मार्गदर्शन जुइमा, धैगु उद्देश्यं च्वयातःगु वास्तुकलासम्वन्धी नेपालभाषाया प्राचीन हस्तलिखित ग्रन्थत जूगु दु । अभ्क नेवाः जातिया दुने नं वास्तुकला / स्थापत्यकलाया ज्यायाइपिं स्थापित धकाः छगू अलग्ग हे जात छुटे यानातःगु दुगुलिं पुष्टि जूगु दु । स्थापित जातिं सिँया थीथी वस्तु दयकीसा भवन निर्माणसम्वन्धी इञ्जिनियरिङ्गया नं ज्या याइ । नेवाःतय्सं छेँ वास्तुया निमार्णय् बाह्य अर्थात् भौतिक पक्षयात जक मखु आन्तरिक पक्ष अर्थात् धार्मिक मान्यतायात नं उलि हे च्यूताःतःगु खनेदु । छेँ वास्तुया बाह्य पक्ष धाय्बलय् वास्तुया कला, सौन्दर्य तथा निमार्ण विधिसम्वन्धी जूगु दुसा आन्तरिक पक्ष धाय्बलय् वास्तु निमार्ण याय्त पालन याय्माःगु धार्मिक मान्यता खः । गुगु थनया सामाजिक दर्शन, विश्वास व विचारया सूक्ष्मरूपं मधासे मगाः । नेवाःतय् छेँ दय्के न्ह्यः, छेँ दय्केबलय्, छेँ दय्के धुंकाः च्वंवनेत अनेक धार्मिक विधि विधान पूवंके माःगु चलन दु । थज्यागु विधि विधान पूमवंक छेँ दन वा अज्याःगु छेँय् च्वंवन धाःसा व छेँय् च्वनीपिनिगु भिं जुइमखु धैगु लोक विश्वास थौंतक नं दनि । आधुनिक भवन,महल दय्केगु याःसां, कला सौन्दर्ययात जक मखु नेवाःतय्सं थःपिनिगु धार्मिक मान्यतायात त्वःतेगु याःगु मदुनि । साइत कयाः छेँया जग तय्गु, जगय् सिजःया वास्तु नापं लुँ ,वह, थी थी रत्न स्वनेगु ,छेँ दने सिधय्काः बौ बीगु आदि थौंतक यानावयाच्वंगु दनि ।

गोपालराज वंशावलीकथं गोपाल, महिषपाल, किराँततय्सं नेपालय् शासन याःगु च्वयातःगु दु । तर उगु ईया छुं नं वास्तु क्यनेफैगु अवस्थाय् मदु । उगु

ईया दरवार, मनू च्वनीगु छेँ, देगः, ल्वंहिति, फल्चा, विहारया अवशेषतक नं मदु। किराँत धुंकाः नेपालय् लिच्छवितय्सं शासन यात। थुगु ईया छुं अवशेष साहित्यिक ग्रन्थ, अभिलेख, विदेशीतय्गु धापूपाखें सीकेफैगु आधार दु। हाकःगुंया दथुइ लाःगु उपत्यका हे नेपाःया न्हापांगु नेवाःतय्गु वासस्थान खः। लिच्छविकालनिसें हे छेँ वास्तु नापनापं मनूतय्त माःगु तुं, हिति, वःपि, फल्चा, धर्मशाला, विहार, देगः, चैत्य, दरवारया आधारत खनेदत तर स्वनिगः दुने पूर्वमल्लकालया छेँ वास्तु शैली बाहेक वसिवें न्ह्योया छेँया अवशेष भुकम्पया कारणं ध्वष्ट जुइधुंकल उकिं थन मल्लकालया नेवाः छेँ वास्तुयात न्ह्यथनेगु जुइ।

१.२. नेवाः छेँ वास्तु

नेवाःत थौं जक मखु प्राचीनकालंनिसें ब्यवस्थित ढंगं संगठितरूपं च्वने सःपिं तथा विशेषरूपं शहरय् च्वनीपिं जाति खः। थ्व हे कथं अमिसं थःपिनिगु छेँ दनीबलय् केवल थःपिंत ज्याछिंक, अःपुक जक दनेगु मयासे स्वय्बलय् बांलाक कलायुक्त जुइक अभ्र जग्गा म्हंचाय्क छेँ दनेगु नं याइ। थ्व खँ नेवाःत च्वनीगु बस्ति तथा अमिगु छेँया भौतिक स्वरूपं नं सीकाकाय्फु। नेवाःतय्गु बस्तिइ सडकया जवंखवं भ्वःलाक पौ थितुं थीक छेँ दय्कातःगु दइ। छेँया लिउने प्यकुंलाक मंकाः चोक दयाच्वनी। अप्वः थें चोकय् तुं ,देगः दयाच्वनी। चोक नं थी थी कथंयागु दइ, गुकियात थुकिया आकार प्रकार कथं *-लाछि, ननि,लिबि* धाइ। छेँया सडक क्वस्वःगु पातायात छेँया ख्वाः कथं कलात्मक भ्याः, लुखा खापा छुनाः छेँयात आकर्षक जुइकथं छाय्पिया तइ। थज्याःगु भ्याःलुखां व छेँया सम्पन्नता जक मखु धर्म आस्थायात नं ब्वय्गु याइ। मातं तल्लाय् विशेष यानाः तिकाभ्याः छुइगु याइसा च्वतय् छेँय् भचा पिहाँवय्क कलात्मक सँभ्याः छुइगु याइ। बइगलय् नं विचय् अंगः मतसे सिँयागु थां तय्गु याइ। थ्वहे थां तयाः थांया न्ह्यःने लिउनेयागु अंगः चीजाः यानाः लःमथाइ कथं पाःलुइकाः धलिं दिकाः आँय्पाया पौ छुइ। भुतूया कुँ पित छ्वय्त पलिइ भौ प्वाः तयातइ। थथे पौ छुइगु पौ मर्मत याय्गु ज्या नेवाःतय् *आवाः* धाःपिं छगू अलग्गगु जातिं याइ। सिंकःमिं याइ मखु। गुलिं छेँय् बछि पौ तयाः बछि कःसि नं पिकाइ। थज्याःगु कःसिई पँचा तयाः चिकं अप्पां सीगु याइ। मू सडक नाप स्वाःगु गल्लि नं दयाच्वनी। थज्यागु गल्ली चिब्या जुइगुलिं, गल्ली लाःगु छेँय् आपाःस्यां छेँया ख्वाःपाः चोकपाखे लाकेगु याइ।

छेँ विशेष यानाः प्यत जाः जुइ -छ्यलि, मातं, चोत बैगः। अथे हे छेँ मूलतया निगू नालियागु जुइ। छेँया न्ह्यःने ल्यूने तथा दथुइ च्वंगु अंगलं हे

छेँया भार फय्गु याइ । छगू नालिया छेँय बिचय् अंगः दइमखु । परम्परागत नेवाःतय्गु छेँ कचि अप्पा,चा, सिँ छ्यलाः दय्की । छेँया लुखा,झ्याः खापा जक मखु धलिं, क्वतापू, निनाः थां, स्वाःने, भत्तुपञ्जः, क्वपु नस, मूसि, म्हुतः फुक्क धैथें हे सिंइ दय्केगु याइ । सतक क्वस्वःगु छेँ जूसा छेँया छ्यलि तल्ला पसः वा ज्यासःया निति छ्यलेगु याइ । पसः ज्यासः अदिया निति छेलि छ्लीगु मखुसा छेलि विशेष यानाः बस्तुभाउ लहिइगु, बुँज्याया सामान तय्गु लागी छ्यली । थज्यागु छ्यली तिकिझ्याः तयातइगुलिं खिउँसे च्वनी । छेलिया च्वसं च्वनीगु तँयात मातं धाइ ।

१.२.१. मातँ

छेँया दकलय् माःगु तँ जुयाः मातं धाःगु धैगु धापू दु । मातँयात द्यनेगु लागि छ्यलेगु याइ । मातनय् अप्वः क्वथा खुयातःगु दैसा महत्वपूर्ण सामान व धनसम्पत्ति मुंकेगु लागि ढुकू नं मातनय् हे दय्केगु याइ । द्यनेगु लागि छ्यलीगु क्वथा जुगुलिं उगु थासय् तिकिझ्याःया प्रयोग यानाःतइ । बुढापिनिगु धापू कथं कवं, ख्यातय्सं ल्हाः दुत छ्वयाः हेकाःवइ धकाः अथे तिकिझ्याः तैगु खः । वास्तवय् न्हापा न्हापा तिकिझ्याः तइगुया कारण पिनेयापिन्सं दुने खने मदैगु व दुनेयापिन्सं पिने बांलाक खनेदैगु जुगुलिं खः । मातनय् मूलुखाया फुसय् लाकाः कलात्मक मातिकिझ्याः छुनातइ । मातिकिझ्याः अजिमाया प्रतिक खः धैगु लोक धारणा दु । झ्याः ज्वःलाक छुइमत्यः बिज्वर यानाः छुइमाः धैगु मान्यता कथं गुलिस्यां मातनय् छपाः जक तिकिझ्याः छुइसा गुलिस्यां मातिकिझ्याःया जःखः मेगु तिकिझ्याः नं छुइ । मातिकिझ्याःयात दुने अंगलय् दुचूबाहाःतया च्वय् व क्वय् निखेपाखे माकःचात तयाः ताः कयाः ज्वंकाः तइसा तिकिझ्यालय् तँक्वपू तयाः छुनातइ (तुलाधर, ११३६:५) ।

१.२.२. च्वतँ

मातंया च्वय्या तँ च्वतँ खः । मूलतया च्वनेगु तँ जूगुलिं हे च्वतँ धाःगु खः । थुगु थासय् अप्वः क्वथा दैमखु । थाय् खुल्ला यानाः तःगु दै । च्वतँ विशेष यानाः सुं नं मनूत वःसा च्वनाः छलफल याय्गु, पाहाँ याकेगु, अन्न यक्व दुपिं जूसा भकारी दय्का तय्गु, लागि प्रयोग याइ । उकिं खुल्ला यानाः उगु तँय् झ्याः नं तपागु खुल्ला ् सँझ्याः छुइगु याइ । सँझ्याः धयागु स्वपाः वा न्यापाः व्हनाः छधी यानाः दय्कातःगु झ्याः खः । सँझ्याःया दथुयागु झ्याःयात मासँझ्याः धाइ । सँझ्याः बाहेक जवंखवय् मेगु निपाःझ्याः नं छुइगु चलन दु । सँझ्याः अंगलं पिकयाः बार्दलि थें यानाः भचा भेसेंलुइकाः भ्वसुनाच्वंगु थें यानाः छुनातइ । सँ

भ्याःलय् विशेष यानाः हाकुगु रंग पाय्गु याइ । थज्याःगु भ्याःया खापा लुखाया खापा थें निपा यानाः छुनातय्गु मयासे छपाः भ्याःया छपा छपा खापा यानाः चाय्के मालकि च्वय् धलिंपाखे क्यंकेगु यानाः छुनातइ । थथे भ्याः खापाय् बुट्टाकियाः कलाकौशल ब्वय्माःगु जूगुलिं थज्यागु ज्याया नितिं नायूगु सिँ सल्ला वा चसिँ(चाँप) छ्यली । अझ किलं मनइगु, याउसेच्वंगु पालिसदार जुइगुलिं चसिँ हे अप्वः छ्यली ।

१.२.३. बैगः

च्वतँया च्वय्यागु तल्लायात बैगः धाइ ।बइगलय कोठा खुइगु याइमखु । भ्वय् नके मालीबलय् छिंकेगु निर्तिं बैगः जिक्व चकंका तइ । उगु थाय् जा थुइगु लागी छ्यलेगु याइ । आय्पा पलिं चिइत प्यतया दथुइ च्यागू भिगू फुट थकयाः थां तयाः मूसि वा धुरी तयाः जवंखवं पाःलुइकाः तैगु जुगुलिं दथुइ न्त्याथे यानाः जुइज्यूसां पाःलूगु थासय् क्वः छुनाः जुइमाय्क दय्काः तइ । जा थुइबलय् वैगु कुँ पित छ्वय्गु लागि भौप्वाः पलिइ तय्गु याइ । पलिया वजनयात फय्केगु लागि पिनेया अंगलय् दिकाः ४५ डिग्रीया लेभलय् तुनासि तयाः पाखासिँ काकाः फसं आय्पा मपुइकेगु लागि म्हूतः तानाः तःगु दै । आय्पां चिइगु लागि सिँया धलिं ब्वयाः पं वा सिँया बाला वा बाल्चासिँ तयाः छपा आय्पां मेगु आय्पा ल्हाकाः लः दुहाँ मवंक तय्गु याइ । छगू तल्लां मेगु तल्लाय् वनेगु लागि सिँया स्वाहाने छ्यलेगु याइ । सिँया स्वांनय् न्हय् ताकःजक तय्गु याइ । स्वां नं कुतुं मवनेमाः धकाः स्वाःने बाः तइसा स्वाःने व लव छुटय् याय्त भत्तुपञ्जः तइ । थज्यागु भत्तुपञ्जलय् अनेक बुट्टा कीगु यानातइ । कुनेयापिं तलय् थाहां वय्मजीकेगु लागि स्वानय् तःखा तय्गु याइ । अथे हे दाजु किजा ब्यागलं जुयाः छखा छेँयात बाखा बाखा याय्माल धाःसा सिँयागु बसि खुयाः बाखा याइ ।

सामान्यतया छेँय् मातँ, च्वतँ अप्वः तःजाः याःसा ६ फुट तक तजाः याइ । दथु अंगःलय् पिने अंगलय् धलिं दिकेगु लागि सिँया थां छ्यलेगु याइ । थां दय्केत विशेष यानाः ग्वय्छाःसिँ छ्यली । छगू सिँ मेगु सिँ ज्वंकेगु लागि नकिं मछ्यसे नस तय्गु धकाः सिँया चुकू हे छ्यलेगु याइ । छेँया लुखा नं सामान्यतया ५ फुट तः जाः जुइ अप्वः जूसा ५'.५" फुटतक तजाः यानाः दय्केगु याइ । ताकि दुहाँ वनेवलय् क्वछुनां दुहाँ वनेमाय्क दय्केगु याइ । छेँया जग ल्वंया तय्गु याइ । निश्चित उचाई तक ल्वहँ तय् धुंकाःतिनी कचि अप्पा वा बूगु अप्पा तयाः दनेगु याइ । प्यत जाःगु छेँ दने माःसा जग ६० निसें ८० से.मी क्वहाँ वनेगु याइ । चौडाई ७० से.मी.सिबें अप्वः जुइमखु (कर्न, १९९३:१०४) । अप्वःयानाः क्वय् या अंगः २४ इञ्चतक तःगु खनेदुसा च्वय् वयाः १८ इन्च तय्गु याः जगय् लः

दुहां मवनेमा धका छैँया पिने फः थकाय्‌गु याइ । दाति अप्पाः आदि तयाः छैँया ख्वाःपाः बांलाकेगु ज्या याइ । अथे हे बँय् माथंवंक चा तयाः क्वदाय् धुंकाः ह्या(उँक बँ इलेगु याइसा अंगलय् लिउन (चा, मो ,गोबर फिनाः दय्‌कातःगु) तयाः उकी तुइसे च्वंक सविता पाइ । छैँय् चखुं बखुँतय्‌त बास बीमा धकाः च्वत, प्यत बैगःया अंगलय् चखुंप्वाः बखुंप्वाः तय्‌गु याइ । सामान्यतया अप्पा, चा, ल्वँ व सिँया प्रयोग यानाः छैँ दनेगु क्वचाय्‌की । जग स्वनेगु, गः दनेगु ज्या दकःमिं याइसा धलिं खापाः लुखा आदि दय्‌कीगु ज्या सिकःमिं याइ । अथे हे पलिइ आय् पाः लाय्‌पा लायाः पा छुइगु ज्या आवाःतय्‌सं याइ । झ्याः लुखा, खापा, थां, तोरं, म्हुतः, कोताः, भत्तुपञ्जः आदी थी थी बुट्टा कीगु ज्या सिकःमियागु जूगुलिं छैँ वास्तुइ दकःमियागु स्वयाः नं सिँकःमियागु ल्हाःज्या अप्वः दयाच्वनी ।

२. दरवार वास्तु

२.१.पृष्ठभूमि

साहित्यिक ग्रन्थय् न्ह्यथनातकथं जुजु दुगु देसय् शासन न्ह्याकेत ततधं जुइक दरवार दय्‌काः वःगु सीदु । उजागु दरवार नगरया दथुइ खुल्ला थाय् तयाः पिनेपाखें बचे जुइत नगरयात हे छ्चाखेरं किल्लाबन्दी यानाः तसकं बल्लागु दूर्ग दय्‌कीगु सीदु । उगु नगरया पिने जंगल व लखं चाःहीका उगु थासय् विषालुपिं विच्छि, ताहा, गोही त्वःता वइगु सीदु । नगरयात पिनेपाखें आक्रमण मजुइमा धकाः द्वारपाल तय्‌गु पःखाः ग्वयाः, ध्वाखा तइगु सीदु (दाहाल, २०६०:२३५) । दरवारय् नं ततधंक ध्वाखा, द्वारपाले, दरवार दुने तुं, प्रशासन न्ह्याकेत माक्व क्वथा, पूजा क्वथा दय्‌कातै धैगु खँ कपिलवस्तुया दरवारया अवशेषपाखें सीदु ।

राजा महाराजपिन्सं थः च्वनेगु लागि दय्‌कूगु छैँ हे दरवार वास्तु खः ।नेपाःया इतिहास झिंप्यसः दँसिबें पुलां मजू । मानदेवया चाँगु अभिलेखपाखें बुलुहुं नेपाःया सभ्यताया इतिहास यचुया वल । थ्वसिबें न्ह्यो किराँती जुजुपिन्सं दय्‌कूगु दरवार गथे च्वं धैगु सीमदु । किराँतकालीन दरवारया बारे बंशावली गोकर्णय् लाः धैगु न्ह्यब्वगु दु तर गनं अवशेष लूगु मदु । लिच्छविकाल अभिलेख दुने खनेदुगु मानदेवं दय्‌कूगु दरवार, मानगृह, कैलाशकुट, भद्राधिवास दरवारया नां खनेदु । लिच्छविकालया अभिलेखय् २७ थाय् मानगृहया खँ वयाच्वंगु दु । दकले न्हापांया मानगृहया खँ थानकोटया वसन्तदेवया सम्वत ४२८ या अभिलेखय् वःगु खः । थुगु दरवारया खँय् गोपालराज बंशावली दकले उत्तमगु दरवार धकाः न्ह्यथनातःगु दु । थुगु दरवार न्ह्यगू तल्ला धैगु सीदु (क्षेत्री, २०५६:२९८) । थुगु दरवार मालिगामय् लाः, मानगृहया अपभ्रंश मालिगां खः । मालिगाउया नेवाः रूप मंगः खः (मानन्धर, २०३०:९) ।कैलाशकुट भवनया नां

लिच्छविकालया अभिलेखय् १५ थाय् वयाच्वंगु दु । नरेन्द्रदेवं भद्राधीवास दरवार दय्के धुंकाः थः विरोधीपिं च्वनाः शासन याःगु दरवार जुगुलिं लिपा थुनाछ्वःगु खँ न्ह्यथंगु दु (रेग्मी, २०५३:१३३) । चिनीया यात्री ब्हेनसाङ्गया वर्णनकथं भद्राधीवास दरवारय् लःया फोहरा, मकरया म्हुतुं लः हायाच्वंगु न्ह्यथनातःगु दु । हाँडिगांया अंशुवर्माया अभिलेखय् कैलाशकुट दरवार तसकं टल्के जूगु, स्वयाच्वनेमास्ति वैगु, कलात्मक धैगु वर्णनपाखें लिच्छविकालय् दरवार विशिष्(टकथं दय्केगु जुइधुंकल धैगु सीदु । अथेखःसां दरवारया वास्तु थथेहे च्वं धाय्गु आधार मदु । श्लसरया कथं मल्लकालया दरवार थें हे प्यकुंलाःगु, न्ह्योने तःकूख्यः, दुने खलि छगू कुनय् सिंहासन, न्ह्योने तःकू बैठक क्वथा, प्यगू किल्ला दुने देगः, भण्डार छेँ, सल तय्गु थाय्, पूजा व गोहीया म्हुतुं लः वयाच्वंगु फोहरा दइगु कल्पना याःगु दु (स्लसर, १९८२:-भाग-१, १६३) । अथे हे पूर्वमल्लकालय् ख्वपय् त्रिपुर व बनेपाय् युथमम दरवार दय्कूगु सीदु । गुगु दरवार गथेच्वं धैगु अनुमान बाहेक छुं आधार मदु । आः गुलि नं दनिगु दरवार खः मल्लकालय् दय्कूगु खः । गुकिया आधारय् थन न्ह्यब्वय्गु जुइ ।

२.२. मल्लकालिन लाय्कू वास्तु

नेसं ६०२ लय् यक्षमल्ल मदय् धुंकाः काय्पिन्सं राज्ययात इनाः शासन यात । वहे झ्वलय् मुख्य यानाः येँ, यल, ख्वप स्वगू शहरय् शासन याःपिं जुजुपिन्सं स्वगू दरवार दय्कल । थथे हे स्वनिगःयापिने नं दरवार दय्केगु जू । कीर्तिपुर दरवार, नुवाकोट, गोरखा व मेमेगु दरवारत नं दु । थुगु दरवारयात समग्र रूपं स्वयबलय् मल्लकालया दरवार वास्तुयात थुकथं ब्वथलेछिं-

२.२.१. हनुमान ध्वखा दरवार

मल्लकालयादरवारत मध्ये महत्वपूर्ण दरवार थौंकन्हय् हनुमान ध्वखा नामं प्रचलित जू । थुगु दरवारयात प्रतापमल्लसिबें न्ह्यो गुन्पो दरवार धाय्गु याइ । लिपा प्रतापमल्लं हनुमानया मूर्ति पलिस्था याय्धुंकाः थुगु दरवारया नां हनुमानध्वखा दरवार जुल । धर्मशास्त्रय् दरवार दय्केगु वास्तुया बारे न्ह्यथनात(:गु दुसां लिपा शास्त्रीय वास्तुइ छुं ह्यूपाः वःगु खनेदु ।दरवारयातदरवार धाइ । थुगु दरवार दुहाँ वनेवं जवंखवं सुरक्षाया दृष्टिं पाः च्वनेत फल्चा दय्कातःगु दै । उगु थासं दुहाँ वनेवं तःधंक चतुष्कोणाकार चुक दय्काःतःगु दै । दरवार सामान्यतया नितँ जाः जुइ । क्वय्या तल्ला अंगः मदंसे खुल्ला रूपं प्रशासननीक ज्या याय्छिंकः दय्काःतःगु दैसा वयां च्वय् च्वनेगु प्रयोजनकथं क्वथा दय्काः तिकिझ्याः, सँझ्याः तयातःगु जुइ । पिने क्वस्वय्गु थासय् स्वपाः, न्यापाः झ्

याः दैसा लबुइ तिकिझ्याः तयातःगु दै । छेलीया ब्वय् कलात्मक थांत विमया रूपय् तइ । उगु दरवारया झ्यालं क्वस्वय्वं छगू दबू दय्काःतगु दै । गुगु दबुलिइ च्वनाः राजपरिवारपिन्सं प्याखं स्वय्गु याइ । ततःधंगु सांस्कृतिक ज्याझ्वः याइ । दरवारया मूल चोकं मेगु चोकत वनेगु लँपु नापं चीध्वागु लुखा दै । गुगु थासं मेमेगु प्रयोजनया लागी दय्कातःगु चोकय् थ्यनी । जुजुपिन्त माःगु दैनिक जीवननाप स्वापू दुगु धार्मिक, सामाजिक, शारिरीक प्रयोजनकथं ल्वंहिति, देवदेवीपिं, थःया कुलद्यः, पुखू, सामान भण्डार याय्गु भण्डार, कलात्मक मूर्ति व धार्मिक अभ्यास याय्गु थाय्, म्वः ल्हुइगु थाय् निभाः पाय्गु, ध्यान याय्गु, चाःहिलेगु, आराम काय्त थी थी चोकया ब्यवस्था यानाः तःगु दइ । दरवारया पिने तःकू जुइक चतुष्कोणाकार थाय् दै । उगु थासय् दरवारया जुजुपिनिगु आस्थाकथंया द्यः देगः, तलेजु, प्याखं दबूया ब्यवस्था यानातःगु दै ।दरवार काष्ठकला, मूर्तिकलां छाय्पियातःगु दै । दरवारया अंगलय् गनं धार्मिक ग्रन्थया लिधंसाय् किपात च्वयातःगु दै ।

हनुमान ध्वखा दरवार दुने नं नासलचोक, उकिया पूर्वय् न्यातँ जाःगु हनुमान देगः, दुने न्यापाःख्वाः दुम्ह हनुमानया मूर्ति, नासलचोकया उत्तरय् मोहनचोक, उगु थासय् द्यःया मूर्तित दु । दरवार दुने जुजु व जुजु परिवारपिनि म्वः ल्हुइत लुँहिती, जुजुया सुं नं सःतेमाःसा, सुं नाप लाय्त व छुं ज्याझ्वः चोकय् न्त्याकेगु याइ ।हनुमानध्वखादरवारयात कलात्मक याय्गु ज्या जुजु प्रतापमल्लं याःगु खः । दरवारया लिक्क कुमारी छेँ, कृष्ण देगः, इन्द्रपुर, शिवदेगः, कालियदमन, कालभैरब, हनुमान, नरसिंह, विश्वरूप भैरव, दरवारया पिने मयूर सूर्य, चन्द्र झ्यालं कलात्मक पिज्वःगु दु । थथे कलात्मक शैलीं दरवार दय्केगु मल्लकालया विशेषता खः ।

२.२.२. यल दरवार

मल्लकालय् शिवसिंह मल्लं लाय्कूया प्यगू कुनय् किल्ला दनाः ब्यूगुलिं थुगु दरवारया नां चौकोट जूगु खः । मल्लकालय् चोकोट दरवारया नां जुयाच्वंगु दरवार दकले न्हापां उगु थासय् सुनां दय्कल धैगु मस्यूनि । थुगु लाय्कुली बाह्रौं शताब्दी हे रुद्रमल्ल, अमृतदेवपिन्सं चोक दय्कूगु खँ न्त्यथनातःगु दु । यल दरवारया थौंकन्हय्या वास्तु स्वरूप सत्रौं शदिया खः । थुकी इलय्ब्यलय् कलात्मक द्यः देगः तनेगु जूवंगु खः । यलया महापात्रपिन्सं तलेजु दय्कल । पुरन्दरसिंहं प्यम्ह नारांद्यः व नरसिंहया शिखर देगः दय्कल । सिद्धिनरसिंह मल्लया पालय् दरवार दुने सुन्दरीचोक दय्काः तुषाहिती तल । देगुतल्ले देगःयात न्यातजाः यात ।दरवार दुने कवीरचोक, घडाचोक, केशवनारायणचोक,

डोयमाजुचोक, तलेजुया देगः, भण्डारखाला बगैंचा तनाः गुगू चोक (दाहाल, २०६०:२४६) दय्कल ।दरवार दुहाँ वनेगु लुखाया न्ह्योने सिंह, हनुमान, नरसिंह, न्यागः छ्योंया गणेश, दुहो वनेवं पाः च्वनेगु फल्चा, दुहाँ वनेथाय् तोरण दयातःगु दु । सिद्धिनरसिंह मल्ल कृष्णया भक्त जुगुलिं दरवारया न्ह्योने नीछगू गजू दुगु कृष्णया देगः, आगं छेँ दय्काःतःगु दु । थ्वहे लाय्कुली श्रीनिवास मल्ल, योगनरेन्द्र मल्लं नं द्यः देगः दय्केगु याःगु दुसा तलेजु, दरवारया पलि थाकेत तुनासिँ तयातःगुली अष्टमातृका, नवदूर्गा, गणेश, कार्तिकेय, महिषासूरमर्दिनी, विष्णुया सिँया मूर्तित कियातःगु दु ।

दरवारया पिनेया ब्वयात सिँ, ल्वं, अप्पा छ्यलाः सम्भव दतले उगु थासय् कला न्ह्यब्वय्गु दरवारया मेगु विशेषता खः ।

२.२.३. ख्वप दरवार

येँ व यलसिबें नं पुलांगु दरवार ख्वपया दरवार खः । लिच्छविकाल धुंकाः नेपाःया शासन न्ह्याकेगु ज्या थुगु हे थासं जूगु खः । दकले न्हापां आनन्ददेवं त्रिपुर दरवार दय्काः शासन याःगु खः । थुगु दरवार दुने ९९ चोक दु धाय्गु धापू दु । यक्षमल्लं थुगु दरवारयात किल्लाया रूपय् विकास यात । थुगु दरवार दुने दकले न्हापां तलेजु पलिस्था याःगु खः । थुगु थासय् मूलचोक, भैरबचोक दु । नितँजाःगु छेँया न्ह्योने द्यःपिनिगु मूर्तित दु । लिपा थुगु हे दरवारनाप स्वानाः भूपतीन्द्र मल्लं न्यय्न्यापाःझ्याः दुगु दरवार दय्कल । पुलांगु दरबार, तलेजु व भूपतीन्द्रमल्लं दय्कूगु दरवार नाप यानाः स्वगूब्व खनेदु । दरवार दुनेया ब्वः कलाकृति व देगः दरवार वास्तु नापं मूर्तिकला, काष्ठकला, चित्रक(लाया संग्राहलय् खः । पचपन्न झ्याः दरवारया अंगलय् चित्रात्मक यानाःतःगु दुसा, देगलय्, दरवारय् थी थी द्यःपिनिगु मूर्ति कियाः तुनासिँ तयातःगु दुसा देगलय् तोरण तयातःगु दु । उगु हे दरवार दुने इलय् ब्यलय् संस्कृतित न्याय् केगु यानावयाच्वंगु दु । विदेशीतय्गु लागी संग्राहलय्कथं चाय्कातःगु दु । थुगु दरवार दुहाँ वनेगु लुखाया च्वय् लुँया तोरण तयातःगु दुसा जवंखवं नरसिंह हनुमानया मूर्तित दु । दरवारया पिने तःकू जुइक खुल्ला ख्यः नापं देगःत दय्काःतःगु दु ।

सामान्यतया दरवार नगरया दथुइ लाक्क दय्कातःगु दइसा आध्यात्मिक रूपं दरवारया रक्षा याय्त तान्त्रिक द्यःपिं ध्वाखाया जवंखवं, पूजा क्वथाय् तयातःगु दै । दरवारयात कलात्मक खनेदय्केत पिनेनिसें हे सिँया कलात्मक झ्याः, द्यःपिं पलिस्था यानातःगु दै । दुने प्रशासन न्ह्याकेजीक दरवारया कुनेया ब्व खुल्लारूपं चाय्कातःगु दै । दुने चोक, हिती, दबू, देगः दै । छगू चोकं मेगु चोकय् दुहाँ

वनेबलय् छ्यों क्वछुनाः वनेमाय्क चीध्वाः यानाः छगू जक लुखा तयातःगु दै । सुं नं शत्रु दुहाँ वइगु इलय् छथासं खापा तिइबलय् पिने वय्मफय्मा, लुखा वासस्थानया आधार खः उकिं छ्यों क्वछुनाः समान याय्माः । जुजुया दरवार नं द्यः समान खः । उकिं लुखाया च्वय् तोलं तयातःगु दै । थुजागु वास्तु स्वरूप हे दरवार वास्तुया विशेषता खः ।

३.चैत्य वास्तुकला

३.१. चैत्य वास्तुया विकासक्रम

चित्त च्वनेगु थाय् हे चैत्य खः । चैत्यया न्हापांगु आधार शाक्यमुनि भगवान बुद्धया महापरिनिर्वाण लिपा जूगु खः । चैत्ययात स्तुप नं धाय्गु याः । थुकीया पाली नां थुवे खः । थ्व हे थुवेपाखें हे नेपालभाषाय् थुर खँग्वः वःगु खः । दकले न्हापां शाक्यमुनि बुद्ध परिनिर्वाण जूगु इलय् भारतया शोदश जनपद मध्ये च्यागू राज्यं शाक्यमुनिया अस्थिधातु काःवःगु खः । मसानय् द्रोणं च्यागू राज्यया पिन्त खरानी इनाबिल । उगु हे खरानी वा अस्थिधातु तयाः प्रत्येक राज्ययापिन्सं दकले न्हापां च्यागः स्तुप दय्कूगु खः । वयांलिपा मगधया जुजु अशोकं च्यागू स्तुपयात स्यंकाः उकी दुनेच्वंगु खरानी वा अस्थिधातु लिकयाः चौरासीहजार स्तुप दय्केगु ज्या न्ह्याकल । थ्वहे झ्वलय् अशोक जुजु निग्लिहला, गोटीहवा, लुम्बिनी नं वःगु जुल । डेनियल राइटया बंशावली कथं अशोक महाराजा नेपाःया पाटनय् वयाः प्यगः स्तुप वा थुर दय्कल । वयांलिपा छगः किपूया चिलंच्वय् दय्कूगु खँ न्ह्यथनातःगु दु ।

थुगु हे थुर वा स्तुपय् शाक्यमुनि बुद्धया क्वँय् वा चित्त लानाच्वंगुलिं चित्तं पशादिती चेतीय, चित्त ल्वाकज्यागु भवन वा थाय् जुगुलिं चैत्य धाय्गु यात । थुगु चैत्ययात नेवाःतय्सं चिबाः वा चिभाः धाय्गु यात । थुकथं अशोक महाराजं दय्कूगु, दय्केगु ब्यूगु गुलि नं चैत्यत दु, उगु फुक्कयात हे अशोक चैत्य धाय्गु नं याः ।

शाक्यमुनि बुद्धया चित्त वा खरानी तयाः चा द्वं थकाय्गु चैत्यया न्हापांगु वास्तुया स्वरूप खः । न्हापां न्हापां बौद्धमार्गीपिनिगु लागि स्तुप धैगु सीपिं मनूतय्गु चिहान वा मसानय् च्वय् दय्कीगु छगू संरचना जक खः । लिपा जूलिसे मसानयात नं पवित्र व सम्मानितकथं नालाकाल । लिपा वनाः उगु थाय् यात पूजा प्रार्थना याय्गु देगःया रूपय् पूजा याय्गु जुल । थ्वहे झ्वलय् बुद्ध व मेपिं बौद्ध सन्त, बुद्धधर्मया अनुयायीपिनिगु अस्थिधातु नं तय्गु यानाहल (नदीम, २०६६:६१) । वयां लिपा उगु हे चाद्वँय् च्वकाय् गजू वा यष्ठि थकाय्गु जूवन । थथे दय्केगु झ्लय् आस्था, श्रद्धा दुपिनिगु नामय् नं क्वँय्तयाः चैत्य दय्केगु

जुल । आस्था विश्वास व श्रद्धा दुपिन्सं छ्यलातःगु वस्तु नं उलि हे श्रद्धावान तायकल, इमिंसं धयातःगु वचन नं महत्वपूर्ण धर्मया वचन तायकल । उजागु वचन संग्रह जुयाच्वंगुयात नं श्रद्धां पूजा याइग जुल । थ्वहे भ्ववलय् शाक्यमुनि बुद्धया पिण्डपात्र, चिवर, श्रद्धावान भिक्षु सन्यासीतय्गु क्वँय्, धार्मिक ग्रन्थयात नं दुनेतयाः चां त्वःपुइगु जुल । गुकियात थी थी नां विल । शाक्यमुनि बुद्धया अस्थिधातु तयाः दयकाःतःगु चैत्य शारीरिक वा अस्थिधातु चैत्य, बुद्धं थःगु हे जन्मय् भोग यानातःगु वस्तुतयाः दयकाः तःगु चैत्य भोग यानातःगु चैत्य, सफूत तयाः दयकाः तःगु धर्मधातु चैत्य, छुं नं छगू उद्देश्य पूवंकेगु उद्देश्यं दुने बहुमूल्य वस्तु तयाः दयकातःगु उद्देशिक चैत्य व लक्ष्य चैत्य, अष्टमी ब्रत चैत्य आदि प्रयोजन व स्वरूपयाकथं नं चैत्यया नां तनायंकेगु जुल ।

अशोक महाराजसिवें न्ह्योया स्तुप वा चैत्यय् गजू मतसे चाद्वं थकया दय् कातःगु दु । अशोकया पालय् चाया द्वंय् दथुइ यष्ठि थकाय्गु चलन वल । लि(च्छविकालय् वयाः स्वगू गजू तय्गु चलन वल । वयां लिपा न्हय्गू गजू नापं डोमय् प्यखें प्यगू गवाक्ष तय्गु चलन वल । लिच्छविकाल धुंकाः भिंछगू गजू नापं डोमय् पंचबुद्धया मूर्तितय्गु चलन खनेदत । मल्लकालय् वयाः त्रियोदश भूवन, पंचबुद्ध, हर्मिकाय् मिखा च्वय्गु, तारा तय्गु प्रचलन खनेदत । थुकथं चैत्यया वास्तु स्वरूपय् ह्यूपाः वःगु खनेदु ।

३.२.चैत्य वास्तुया विशेषता

बुलुं ई व परिस्थिती नापनापं चैत्यया वास्तुइ नं ह्यूपाः वःगु दु । दकले अप्वः खनेदय्क चैत्यया चक्काय् ह्यूपाः वःगु दु । थ्व ह्यूपाः हे बुद्धधर्मय् खनेदुगु साम्प्रदायिक इतिहास खः । थन मल्लकालया चैत्य वास्तुया अध्ययन न्ह्यथनेगु जुइ ।

क) छगू खुल्ला थासय् चैत्य दय्केत न्हापां पेटी वा चाः हिलेत प्यकुंलाक वा चाकः लाक दय्की । उगु चाकः बँसिवें छुं भच्चा तज्जा यानाः थकयातःगु दै । गनं छगू गनं स्वगू तँ दइसा गुगुं माथं बँ जुइ ।

ख) उगु पेटीया द्योने बाःचाः वा चन्द्रमा बां जुइक बच्छि ग्वःलाक थकयात(ःगु दै । गुकियात डोम, भ्वरी, गर्भ धाइ । उगु गर्भया प्यगू कुनय् प्यगू ग्वाखंप्वाः दै । ग्वाखंप्वालय् पूर्वय् अक्ष्योभ्य, दक्षिणय् रत्नसंभव, पश्चिमय् अमिताभ व उत्तरय् अमोघसिद्धिया मूर्ति दै । उगु मूर्ति जवखवं द्यःपिनिगु बहान दै । गनं गनं आग्नेय, नैऋत्य, वायुब्य, ईशान कुनय् प्यम्ह तारापिं लोचनी, मामकी, पाण्डुरा व आर्यतारापिं दै ।

ग) गर्भया च्वसं हर्मिका दै । आयतकारय् गर्भया दिकातःगु प्यगू कुनय् हे

मिखा निगः उर्णा व न्हाय् च्वयातःगु दै । उकिया च्वय्पाखे तोरण दै ।

घ) थुगु हे हर्मिकाया च्वय् न्हय्गु, झिंछगू वा झिंस्वगूया चक्का दै । उगु चक्कां सम्प्रदाय व दय्कूगु ईया प्रतिनीधित्व यानाच्वनी । मल्लकालय् दय्कूगु अप्वः हे चैत्यय् झिंस्वगू चक्का दयातःगु दै । थुगु हे थःगु हे दर्शन दु । झिंस्वगूली झिगू चक्का दशपारमिता, झिंछगू वज्रकर्म पारमिता, झिंनिगू रत्नपारमिता व झिंस्वगू वज्रभूमि खः (वज्राचार्य, १०२९:१६) । थुगु भूमि पार याइम्ह मनू हे संम्यकसंबोधि जुइ ।भूमिया कथं नं दशभूमि झिंछगू समन्तप्रभ, झिंनिगू अधिमुक्ति व झिंस्वगू वज्रभूमि खः । दर्शनया ल्याखं झिंस्वगू चक्का तय्गु याइ ।

ङ) त्रियोदश भूमिया च्वय् गजू तय्गु याइ । गजू दिकेत पलेस्वाँया बुट्टाया पद्मचक्र तै । उगु पलेस्वाँयात थाकेत चक्र व आसनय् स्वगू तुति दुगु त्रिखुट्टि तयाः स्वाइसा गजूयात त्वः पुइत नं बुट्टा दुगु स्वगू तुतिदुगु त्रिखुट्टि दइ ।

च) गजूयात लः, फय्, निभाःपाखें त्वःपुइत छत्रया व्यवस्था यानाः तै । उगु छत्र गनं प्यकुंलाक कापः चानाः सिथय् छल्लर तयाः प्यगू कुनय् पं वा कथि तानाः त्वःपुयातःगु दैसा तःगःगु चैत्यय् छत्र तय्त प्यगू कुनय् बल्लागु धातुया पाइप तयाः धातुया हे छत्र दय्काः त्वःपुयाः तःगु दै ।

चैत्य तग्वःगु व चीग्वःगु यक्व ताजिया दु । स्वयम्भू बौद्धया चैत्य, बह(ाबहीया चीचीग्वःगु चैत्यत नं दु । दक्व चैत्य हे खः अथेखःसां चीग्वःगु यात नेवाःतय्सं चीभाः व तग्वःगुयात चैत्य हे धाय्गु यानावयाच्वंगु दु । नेवाःतय्सं चिभाः धयावयाच्वंगुली चाः हिलेगु प्रदक्षिणा पथ दैमखुसा चैत्यय् प्रदक्षिणापथया व्यवस्था यानातःगु दु । गथेकि खास्ती, स्वयम्भू चैत्य, चिलंच्व खःसा, स्वयम्भूया हारतीया ल्यूने च्वंगु दक्व चिभाःत खः । स्थानीय रूपं धाय्गुली पाःसां चिभाः व चैत्यया धार्मिक दर्शन धाःसा छगू हे खः ।

४. मूर्तिकला

४.१. मूर्तिकलाया विकास

थःगु नुगःया खँ ब्वय्गु माध्यमया रूपय् मनूतय्गु चेतना विकास नापनाप न्हून्हूगु कलाया नं विकास जुल ।सभ्यताया विकास जुइधुंकाः सुं नं मनूत सित धाःसा उकियात म्वाकाःतैपिं कलाकारतय्सं याइ धैगु विश्वास ब्वलन । मिश्र मेसोपोटामियाय् मूर्तियात जीवनया प्रतीक आत्मा खः धकाः सी धुंकाः नं म्वाकातय्फै धैगु विश्वास ब्वलन । युद्ध जुयाः च्वनीगु इलय् बूम्ह जुजुयागु छ्यं दय्काः खुकुरीं पालाः विइ ताकि हाकनं उम्ह जुजुं ब्वलसा काः वय् मफय्मा । सुमेरियन सभ्यताय् नं मिश्रय सभ्यताय् थें जुजुपिं सीगु इलय् समाधीस्थलय् कलाः काय्, नोकरचाकर, पासापिं, नाताकुतापिनिगु मूर्ति दय्काः तय्गु चलन दु

(मिश्र, २०३९:४८)। थ्व धैगु सीधुंकाः नं थः लिक्क च्वंपिं न्ह्याबलें नापलानाः च्वनेदै धैगु आध्यात्मिक विश्वासया उपज मूर्तिकलाया उत्पत्ति जुगु खनेदु।

लिपा वनाः प्राकृतिक शक्तियात मानवीय रूपय् पूजा यायगु चलन विकास जुल। दकले न्हापां चा, सिँ, अप्पा, ल्वंयात माध्यम दय्काः मूर्ति दय्केगु परम्परायात हाचांगायाः धातुया मूर्ति दय्केगु चलन खनेदत। मृण्मयकला, काष्ठकलासिबें नं ता ईतक तुइगु माध्यम जुगुलिं धातुयात याकनं हे अप्वःसिनं नालाकाल। धार्मिक विश्वास, आध्यात्मिक दर्शनपाखें मूर्तिकलाया विकास जुगुलिं मूर्तिइ आत्मा दै, उकिया लागि गुलि अप्वः वास्तविकता नाप लिक्क लाइ उलि हे अप्वः शक्ति दै धैगु धारणाकथं बांलाकेगु कुतः जूवन। मिश्रया समाधि स्थलय्, सिन्धुघाँटी न्याद्वःदँ न्ह्यो हे मिसा द्यःयात पूजा याय्गु, चायागु खेलौंना, द्यःया मूर्तित पूजा याय्धुंकूगु सीदु। अथेहे नेपालय् नं ईपू निगूगु शताब्दीनिसें हे यल च्यासलया गजलक्ष्मीया मूर्ति (बाङ्गदेल, २०३९:२५) खनेदय् धुंकल। अथेहे हौगलया मातृका, सिकुबहीया उमामहेश्वर, हाँडीगांया यक्षया मूर्तियात नेपाःया हे प्राचीन ईया मूर्तिया रूपय् न्ह्यब्वगु दु।

नेपाःया मूर्तिकलाया इतिहास प्राचीन इलंनिसें हे न्ह्याःगु खनेदु। नेपालया तिलौराकोट, बन्जराहीया उत्खनन अन्दाजी ईपू द्वितीय शदिया मां व मचाया मूर्ति लूगु दु। पूर्वमल्लकालया आर्यघाटया विरूपाक्ष, राष्ट्रिय संग्राहलयया उमामहेश्वरया फलक, यक्ष व पूर्णकलश, प्रमाणकथं लिच्छवि जुजु मानदेवनिसें ल्वंया मूर्ति धर्मया आधारय् वैष्णव, शैव व बौद्धकथंया दय्केगु जुल (पौड्याल, २०५७:११)। थ्वयां लिपा सीदय्क हे ल्वं, सिँ, सिजः, लि धातुया मूर्तित उत्कृष्ट रूपं दय्कातःगु खनेदत। लिच्छविकालय् मूर्तिकला नाप स्वापू दुगु, संस्थागत रूपं द्यः दय्केगु स्यनेगु अर्चा (प्रतिमा) गुथि (वज्राचार्य (सं.), २०५६:८८) हे दय्धुंकूगुपाखें लिच्छविकाल मूर्तिकलाया दृष्टिं उत्कृष्ट ई खः धैगु अनुमान याय् छिं। लिपा मल्लकालय् वयाः तन्त्रया प्रभाव यक्व लाःवंगु इलय् निपा ल्हाःया थासय् प्यपा, खुपा, च्यापा, झिंखुपा ल्हाः दुपिं, निगः, स्वगः, प्यगः, न्यागः छ्यं दुपिं ज्वँसा यक्व दुपिं द्यः दय्केगु चलन वल। पन्ध्रौं शदिनिसें ल्वं व सिँसिबें अप्वः धातुया मूर्तित दय्केगु, धार्मिक भावनासिबें नं ब्यापारया भावनां धातुया मूर्तित दय्केगु चलन अप्वः खनेदत।

४.२. धातुकला

नेपालया कलाया बारे कनीगु स्रोत धैगु तत्कालीन ईया साहित्य, मुद्रा, चीनीया यात्रीतय्गु यात्रावृत्तान्त, ल्यनाच्वंगु मूर्तित हे खः। धातुकलाया विषयलय् नं चीनिया स्रोत कथं स्रोङचोङ्ग गम्पो नं भृकुटी इहिपाः याःगु इलय्

अक्ष्योभ्य, मैत्रीय, आर्यताराया मूर्ति उपहार स्वरूप यंकूगु खँ न्ह्यथनातःगु दु। भृकुटिं ल्हासाय् यक्व मेमेगु मूर्तित नं यंकूगु खँ दु। चिनीया यात्री वाङ युन्चे नं न्ह्यथनातः कथं जुजु नरेन्द्रदेवया पालय् दरवारया प्यगू कुनय् मकरया म्हुतुं लःहायाच्वंगु, नरेन्द्रदेवं चीगु पेटिइ बुद्धया मूर्ति दुगु न्ह्यथनातःगु दु। रुद्रयामल तन्त्रय् नेपालया तामा भारतय् बांलाक धेवाकयाः मीगु खँ न्ह्यथनातःगु दु। लिच्छवि इलय् ताम्रकुटशाला, धातु खानी दुगु, तिसा दय्काः तीत प्रोत्साहन यानातःगु प्रसंग अभिलेखय् न्ह्यथनातःगु दु। अंशुवर्माया सम्बत् ३१ ई अभिलेखय् चाँगुनारायणय् गरुड व कवच जीर्णोद्धार याःगु न्ह्यथनातःगु दु। तिलौराकोटया उत्खननय् चाक्वाय्गु, पा, इँ, कू लुयावःगु दु। लुँ, वहः, सिजः, तिसात, थलबल लुयावःगु न्ह्यथनतःगु दु। अथेहे वज्रपाणी, रत्नपाणी, कुण्डल, मुद्रा, तिसा, बुद्धमूर्ति (क्षेत्री, २०५६:१५६-१५९) आदि धातुया मूर्तित लुयावःगु दु।

मल्लकालय् तन्त्रया प्रभाव लाय्धुंकाः वैष्णव, शैव, बौद्ध धर्मनाप स्वापू दुगु, ल्हाःतुति यक्व दुगु मूर्तित दय्केगु जुल। धातुया मूर्ति दय्केगु सौखिन मल्ल जुजुपिन्सं चीधंगुनिसें ततधंगु मूर्तित दय्केगु याःगु सीदु। थुजागु धातुया मूर्तित दय्केगु प्रविधि नं मल्लकालय् तसकं बांलाक विकास जूगु खनेदु।

४.२.१ ताचा दय्काः धाले याय्गु प्रविधि

दकले न्हापां गुगु साइज व गुजागु मूर्ति दय्केगु खः, उकिया नाप, तालमान व अनुपातकथं सीया मूर्ति दय्केगु। उगु सीयात बल्लाकेगु व कडा याय्त छुं भच्चा सालधुप ल्वाकछ्याय्गु याइ।उगु सीया मूर्तियात चा, गोब्वर व मो ल्वाकछ्यानातःगु नायूगु चां भुनेगु याइ। न्हय्कः च्याकः भुनेधुकाः निभाः मदुथाय् पानाः गंकेगु याइ। गनेधुंकाः अगलय् छुनाः दुनेया सी नाय्काः लिकाइ। उगु अगलय् छुनातःगु चाय् दुने मूर्तिया बान्कि दइ। उगु हे चाय् धातु दाय्काः सी नाय्काः लिकागु प्वालं लुनाः दुतछ्वय्गु याइ। लिपा ख्वामुकाः द्योने च्वंगु चा तछ्यानाः दुने च्वंगु धातुया मूर्ति लिकाइ। उगु धातुया मूर्तियात बांलाकेत कःतां कियाः मिले याइ। द्यः तयार जुइ। थथे याय्बलय् ल्हाः तुति नापं ज्वँसा छकलं धाले याय्बलय् बांलाइ मखु। चीधंगु ज्या याय्त थाकुइगुलिं गुलि संभव दु, उलि यानाः लिपा स्वाय्गु याइ।

४.२.२. थ्वज्यामाज्या प्रविधि

थ्वज्या व माज्या निगू ज्या खः।थुकियात छकलं धाय्बलय् अंग्रेजीं Repousse धाइ। धातुपत्रय् थी थी ज्याभःत छ्यलाः घ्वानाः बुट्टा कीगुयात थ्वज्या धाइ।बुत्ता कीगु धातुपत्रयात द्यःने छ्यानाः ल्यूने पिहाँ वय्के ज्यूसा, ल्यूने

घ्वानाः द्योने पिहाँ वय्के नं ज्यू (शाक्य, ११३६:११८) ।दायाः थकाय्गु हे थ्वज्या खः । थुकिया लागि दकले न्हापां छु दय्केगु खः, उकिया चित्र च्वय्माः । थथे थ्वय्बलय् थःत माःगु साइजय् चानाः थ्वय्गु याइ । तःधंगु दय्केमालीबलय् दक्व छगू हे पाताय् मयाःसे छुट्टै टुक्रा टुक्रा यानाः ध्वानाः लिपा स्वाय्गु याइ । गुगु गन तय्गु खः चित्र स्वयाः ह्वनेगु वा पाता स्वानाः मिले याय्गु यात माज्या धाइ । माज्या धैगु हनेगु ज्या खः । थथे याय्धुंकाः अन्तिम रूप विइगु लागी कःतां कियाः मिले याय्गु याइ । थथे टुक्रा हनेबलय् वा स्वाय्बलय् लिसं तय्गु, की तानाः स्वाय्गु, मुला स्वाय्गु, नकिं तानाः स्वाय्गु याइ ।

ग्रीसय् ई.सं. तेस्रो शदिइ विकास जूगु थुगु थ्वज्यामाज्या प्रविधि नेपालय् लिच्छविकालय् विकास जुइधुंकूगु खनेदु । थुगु प्रविधियात ल्यंकाःतय्गु, न्ह्याकाः यंकेगु ज्या नेपाःगाःया आदिवासी नेवाःतय्सं यानाच्वंगु खनेदु ।

५. देगः वास्तुकला

५.१. देगः वास्तुया पृष्ठभूमि

नेपाः द्यः देगःया खुल्ला म्यूजियम खः । मनूसिबें अप्वः द्यः दुगु दे नेपाः धाय्गु चलन दु । देगः द्यः च्वनीगु थाय् वा द्यःया वासस्थान खः । न्हिथं सुथय्, बहनी, संस्कार संस्कृतिया ज्याय् द्यःयात पूजा यानाः जीवननाप स्वापू दुपिं नेवाःतय्गु लागी द्यः व देगः जीवनया अभिन्न अंग खः । देगः पूजाया उद्देश्य तयाः दय्काःतःगुलिं आस्थाया केन्द्र नं खः । भारतय् देगः वास्तुया शुरुवात वैदिक मण्डपपाखें जूगु खः । सम्राट अशोक चैत्य वास्तुकला न्ह्याकेवं भारतय् ई.सं. चारौं शदिजक हे स्थायी रूपं देगः दय्काः तय्गु चलन वःगु खः । थ्वसिवें न्ह्यो द्यः त्वःपुइत मण्डप जक दय्केगु चलन खः । वैदिककालय् यज्ञ होम याइगु इलय् जज्ञशालाय् च्यानाच्वंगु मियात च्याकाःतय्गु लागि ध्यः कस्ति हाय्काःतय्त दथुइख्वलायात थाकेत त्रिखुट्टि तय्गुपाखें देगः दय्केगु धारणाया विकास जूगु खः । गुकिं द्यःयात लः निभाः, फय्पाखें वचे याय्त त्रिखुट्टियात भुनेगु झ्वलय् देगः वास्तुया धारणा विकास जूगु खः ।

५.१.१. शिखर देगः वास्तु

वैदिक मण्डपपाखें शिखर शैलीया देगःत दय्केगु धारणा विकास जुल धैगु धारणा दु । थुजागु शैलीया देगः दय्केगु चलन गुगु इलंनिसें वल धैगु एकीन धाय्फुगु अवस्था मदु । गुलिसिनं चैत्यया विकास जुइधुंकाः शिखरशैलीया देगः दय्केगु वल धैगु धारणा दुसा गुलिसिनं यज्ञहोम मण्डपपाखें शिखर शैलीया देगः दय्केगु वल धाय्गु याः ।

नेपालय् यक्व पुलांगु शिखर शैलीया देगःत मदु । यक्व तःग्वःगु शिखर देगः

नं खनेमदु। चाँगुनारायणया थौंया तल्लेशैलीया देगः दय्के न्ह्यो उगु देगः शिखर शैलीया जुइमाः धाय्गु नं याः । उगु थासय् अवशेषया रूपय् दुगु ल्वंया आधारय् थुगु अनुमान याःगु खः । नेपाःया आःतक दनिगु दकले पुलांगु शिखर शैलीया देगः धैगु पशपतीया उत्तर पश्चिमया चीग्वःगु ब्रम्हाया देगः खः । मल्लकालय् वयाः नेपालय् यक्व शिखर शैलीया देगःत दय्केगु जुल । शिखर शैलीया देगः दय्कूसां पूर्ण रूपं शिखर मजूसे नेपाःया हे थःगु हे मौलिकता तनाः दय्केगु जूगु दु । थुकियात नागर, द्रविडा व बेशर शैली धाय्गु याः ।

५.१.१.१ शिखर शैली देगःया विशेषता

सामान्यतया शिखर शैलीया देगःया दथुइ द्यः पलिस्था यानातःगु दै । देगःयात चाः हिले ज्याछिंकः प्रदक्षिणा लँ तयातःगु दै । शिखर दय्केत छतँ, स्वतँ विजोर फः थकयातःगु दै । न्ह्योने गवाक्ष दुहाँ वनेगु थासय् त्वजाः जूसा त्वाथः दय् काः त्वाथःया फलय् सिंह, जवंखवं तयातःगु दै । देगःया न्ह्योने मण्डप दै, उगु मण्डपय् थां तयातःगु दै । थुजागु देगः ल्वं वा अप्पा मुकं तयाः सिँ छ्यलातःगु दैमखु । देगःया प्यगू कुनय् मण्डप पिकयातःगु दैसा गनं छगू हे थासय् हे जक पिकयातःगु दै । शिखर शैलीया देगः क्वंनिसें च्वय् अशोक सिमा थें चुलि थां वनाच्वंगु जुइ । दकले च्वय् आम्रकलश धातुया तयातै । उगु अम्बः आकारया चक्काय् द्योने, छत्र, गजू तयातःगु दै । देगलय् गनं ब्हः दइमखु, द्यःया गर्भ गृहया च्वय् ल्वं मिले यानाः च्वय् थ्यंकः खनेदै कथंया जूसां च्वय् थां वने मज्यू । पिने देगलय् कुने कुने सल, किसी, माकः व मेमेगु द्यःपिनिगु मूर्तित नं तयातःगु दै ।

नेपाःया शिखर शैलीया देगः छगू जक शैली मजूसे कृष्णमन्दिर थें नीछगू गजू दगु, छगू हे शिखरय् चीचीगःगु मेगु शिखरया देगः मण्डप, त्रिरथ, पंचरथ, सप्तरथ विचाः यानाः तँचा तँचा मेगु शिखर तयाः यंकाःतःगु दुसा महाबौद्ध देगलय् थें रथ दय्काः कुनय् जनवार पंछी नाप प्वाःपत्तिं बुद्धया मूर्ति तयाः दय्काः तःगु दु । थुजागु शिखर देगः चतुष्कोणाकार, अष्टकोणाकार, चाकलागु दय्कातःगु दुसा ल्वंयागु व अप्पायागु निथी कथं दु । शिखर शैली गनं सिँ छ्यलातःगु दैमखु । खापा मतसे द्यःया गर्भगृह खुल्ला जुइसा मेगु दिशाय् ल्वंया खापाया बान्कि पिकया खापा सीदय्कातःगु दै ।कृष्ण देगःया कार्नेसय् महाभारत व रामायणया किपा हना बाखं ल्वंतय् कियाः धार्मिक शिक्षा नापं कलाकारिता ब्वयातःगु दु ।

५.२. तल्ले शैली देगः

थुगु शैलीयात नेपाःया थःगु हे मौलिक शैलीया रूपं काइ ।मूल द्यःयात दुने तयाः प्यकुं लाक वा चाकलाक देगः दय्कातै । थुजागु देगः छतँनिसें न्यागू तँतकया तल्ला दुगु नेपालय् दु । थुजागु देगः दय्केत न्हापां माथं वंगु थासय्

वा माथं वंगु थासं छतँ, नितँ, स्वतँ, न्यातँ यानाः फः थकयाः उगु द्योने देगः दय्केगु याइ । थथे फः थकयाः दय्काःगु थासय् फःपत्तिं सल, किसि, गरुड, सिंह आदि तँय् तय्गु याइ । जवंखवं ल्वं यापिं जनावरत तयाः दथुइ थहाँ वनेगु त्वाथः दय्काः तै । शिखर शैलीया देगलय् थां तयाः देगःयात लिधंसा वियातःगु दैसा उगु थासय् भजन कीर्तन याय्गु, च्वनेगु थाय् दय्काः तःगु दै । गुकियात मण्डप धाइ ।उगु थासय् द्यःया छुं नं ज्या याय्त छ्यलेगु याइ । गनं उगु थासय् छचाखेरं मत च्याकेत पालाः, तयातःगु दै ।

दकलेसिवें क्वय्या तल्लाय् द्यः दइसा य्वगू तल्लाया देगः खः न्ह्याक्व हे तल्लाया जूसां च्वय्या तल्लाय् द्यःया सामान तय्गु बाहेक मेगु प्रयोजनया लागी मजूसे बांलाकेगु उद्देश्यं जक दय्कातःगु जुइ । तल्ले शैलीया देगःलय् आय्पा पौ, लीया पौ चिनातःगु जुइ । उगु पौ व देगःया च्वय्या तँ फय्केत सिँया तुनासिँ ४५ डिग्रीइ तयातःगु दैसा कुनय् बल्लाकेत कुँ सल सिँइ कियातगु तुनासिँ तै । प्रत्येक तँय् फय्गं तयातःगु दै । दकले च्वय् गजू दै । गजू विजोर संख्याय् दै । गनं क्वय्या तँय् नं गजू तय्गु याइसा गजूनिसें क्वय् थ्यंक पताः क्वकयातःगु दै । गजूली गनं गनं लीया पताः ब्वय्काःतःगु दै ।

देगःयाप्रत्येक तँय् ह्याउँगु इल्लां दै । लुखाया फुसय् तोरण दै । तोरण तकसं कलात्मक जुइसा तोरणया दथुइ दुने छु द्यः खः वहे कियाः तःगु दै । यक्व द्यःपिं दःसां दथुया द्यः मूलम्ह जुइ । तोरणया छचाखेरं क्षेपुं ताहायात नयाच्वंगु बुत्ता कियातःगु दै । गनं देगःया लिक्क गं तयातःगु दै । ल्वं अप्पा, सिँ, धातु छ्यलातःगु दै । लुखा सिँया कलात्मक जुइ ।

तल्ला तल्लाय् म्हुतपौ दै, म्हतपौसिबें न्ह्यो ६ इन्तति पिकया आय्पाः तयातःगु दै । तल्लापतिं सिँयागु धलिं तयाः क्वतापौ तानातःगु दै । गुलिं देगलय् तुनासिँइ निगू स्वगू तहयानाः सिं कियातःगु दै । गनं शक्ति वा तान्त्रिक द्यःया देगलय् कामुक चित्र कियातःगु दै ।

थुजागु तल्लेशैलीया देगः नेपालय् यक्व दु । पशुपती, चाँगुनारायण, पलाञ्चोक भगवती, दतात्रेय, न्यातापोल, जयवागीश्वर, कुम्भेश्वर, बाघभैरब, उमामहेश्वर, नाला भगवती, हनुमानढोकाया भीमसेन देगः भक्तपुरया च्यासिं देगः, तलेजु देगः आदि यक्व दु । थुजागु तल्लेशैलीया देगःया दकले क्वय्या अंगलय् चित्रत कियातःगु खनेदु ।

निष्कर्ष

कलाया विकास मानवीय बुद्धि मापन याय्गु साधन खः । परम्परागत चौंसाठ्ठी कला मध्ये वास्तुकला, मूर्तिकला व चित्रकला महत्वपूर्ण कला खः ।

चित्रकलाय् भित्तेचित्र, पौभाः चित्र व गाताचित्र नेपाःगाःया जनजीवननाप क्वातुगु स्वापू दु । द्यः च्वनीगु देगःया भित्ताय् धार्मिक बाखं च्वयाः धार्मिक शिक्षा विइगु, विभिन्न संस्कारया ज्याय् पौभाः चित्रत ब्वय्गु, धार्मिक रूपं ब्वनीगु सफुतिइ सफूनाप स्वापू दुगु किपात च्वय्गु विशेषत नेपाःगाः हे विशेषता खः ।

धार्मिक रूपं थःगु जीवनयात पारलौकिकतक थ्यंकेगु माध्यम जक मखु, इह लोकय् नं थःगु जीवन म्वाय्गु आधार कथं मूर्ति दय्केगु, मूर्तियात अर्थया ल्याखं आम्दानीया स्रोत दय्केगु जुयाच्वंगु दु । थुजागु मूर्तित बांलागु भिंगु संस्कारय् छ्यलेगु, ब्वय्गु, आस्था व विश्वास कथं सुरक्षित याय्गु नेवाःतय्गु मेगु विशेषताया रूपय् दु ।

थुजागु मूर्ति दय्केगु नेपाःगाःया स्थानीय प्रविधि दु । थःगु देसय् दुने जक मखु, देशंपिने छ्वय्त नं दय्केगु यानाच्वंगु दुसा, विभिन्न अवसरय् द्यः पलिस्था याय्गु, द्यःयात नं मनूयात थें हे जीवन वियाः म्वाकाःतय्गु, उगु हे द्यःया सहारा कयाः जीवन हनेगु पद्दती नेपाः गालय् दु । मनू तं द्यः दय्काः, द्यःयात जीवन वियाः, द्यःया भरोसाय् थःत समर्पित याय्गु यानावयाच्वंगु दु । थुजापिं द्यःयात थः सिवें नं छगू दर्जा च्वय्तयाः पूजा याय्गु आसन दय्केगु, सुरक्षित तय्गु झ्वलय् थःगु देयात ल्वःगु तल्ले शैलीया देगःत दय्केगु यानावयाच्वंगु दु । थुगु देगः नेपाःया भूगोल, थाय्कथं दय्काःतःगु दुसा, चैत्य, शिखर, गुम्बज शैलीया द्यः वास्तु दय्काः वयाच्वंगु दु । थुकीकलाकारपिन्सं थःगु कलायात ब्वय्गु, थःगु बुद्धि छ्यलेगु, थःगु पन क्यगु दु । गुकिं यानाः नेपाःया कला दे दुने जक मखु तिब्वत, चीन, मंगालेतक नं प्रचारप्रसार जूगु दु । थ्व नेपाःया कलाकारपिनिगु कला ब्वय्गु माध्यम जक मजूसे, नेपाः देया म्हसीका जुयाब्यूगु दु ।

लिधँसा

कर्न, वोल्फ ग्याङ्ग (ई. १९९३),*द टेडिसनल आरकिटेक्चर अफ द काठमाडौं भ्याली* । काठमाडौंः रत्नपुस्तक भण्डार।

क्षेत्री, गणेश र रामचन्द्र रायमाझी (वि.सं. २०५६), *नेपाली कला, वास्तुकला र प्रतिमालक्षण* । काठमाडौंः एशिया पब्लिकेसन्स् ।

क्षेत्री, गणेश प्रसाद र महेशराज दाहाल(वि.सं.२०४८), *सँस्कृति सभ्यता र पुरातत्व* । विराटनगरः कोशी प्रकाशन ।

दाहाल, पेशल र सोमप्रसाद खतिवडा, (वि.सं. २०६०), *नेपालको कला र वास्तुकला* । काठमाडौंः एम.के. पश्लिशर्स एण्ड डिष्ट्रिब्यूटर्स ।

नदिम, इशान एच.(वि.सं. २०६६), *बौद्ध गन्धार इतिहास, कला र वास्तुकला* । लाहोरः नियाज अहमद सांग-इ-मील प्रकाशन ।

पुं (चित्रकार), प्रेममान (नेसं ११२७), *परम्पराय् च्वज्या विधि* ।किपू: नेपालभाषा आकादेमी ।

पौड्याल, वीणा, (वि.सं.२०५७)*नेपाली मूर्तिकला र चित्रकला* । कीर्तिपुरः नेपाली इतिहास, संस्कृति तथा पुरातत्व केन्द्रीय विभाग ।

बाङ्गडेल, लैनसिंह (वि.सं. २०३९), *प्राचीन नेपाली मूर्तिकलाको इतिहास* । काठमाडौंः नेपाल राजकीय प्रज्ञा - प्रतिष्ठान ।

बाङ्गडेल, लैनसिंह (वि.सं. २०३४), प्राचीन नेपाली चित्रकला । ने.रा.प्र.प्र ।

मिश्र, मनोज बाबु (वि.सं. २०३९), *विश्वकलाको इतिहास* । काठमाडौंः पाठ्यक्रम विकास केन्द्र ।

रेग्मी, जगदीशचन्द्र (वि.सं. २०५३), *लिच्छवि इतिहास* । काठमाडौंः सिनास, त्रि.वि.वि ।

वज्राचार्य, धनवज्र (वि.सं. २०३०), *लिच्छविकालका अभिलेख* । काठमाडौंः सिनास ।

वज्राचार्य, भद्ररत्न (सं.) (वि.सं. २०५६), *धनवज्र वज्राचार्यको ऐतिहासिक लेखसंग्रह भाग १* । लोटस रिसर्च सेन्टर ।

वज्राचार्य, यज्ञमानपति, (नेसं ११२९), *स्वयम्भू : संक्षिप्त परिचय* । काठमाडौंः स्वयम्भू व्यवस्थापन तथा संरक्षण महासमिति ।

<u>पत्रपत्रिका</u>

अमात्य, साफल्य (वि.सं. २०३१), नेपालका केही महत्वपूर्ण भित्ते चित्रहरू, *प्राचीन नेपाल* । संख्या २८, काठमाडौंः पुरातत्व विभाग ।

चित्रकार, लोक, (नेसं ११३६), नेपाःया परम्परागत चित्रकला पौभाः, प्रेमशान्ति तुलाधार (सं.)*नेवाः कला व प्रविधि* (पृ. ६५-७५) । यलः लोक साहित्य परिषद्,।

चित्रकार, शारदा, (नेसं ११३६), नेवाः समाजय् पुंज्या" प्रेमशान्ति तुलाधार (सं.), *नेवाः कला व प्रविधि*(पौ. ४६-६४) । यलः लोक साहित्य परिषद् ।

तुलाधर, प्रेमशान्ती व वज्रमुनि वज्राचार्य, (नेसं ११३६), स्वनिगःया प्राचीन वास्तु व धार्मिक मान्यता, प्रेमशान्ति तुलाधार (सं.), *नेवाः कला व प्रविधि*(पौ.१-१६) । यलः लोक साहित्य परिषद्,।

शाक्य, राजकुमार, (नेसं ११३६), थ्वज्यामाज्या (धातुपत्रकला) Repousse, प्रेमशान्ति तुलाधार (सं.), *नेवाः कला व प्रविधि* (पृ. ११७-१२४) । यलः लोक साहित्य परिषद् ।

नेवाः प्रदर्शनकारी कला

– राजनलाल (रास) जोशी

नेवाः लोकजीवन लोकसाहित्यं, वांगमय, वास्तु, थी थी शीप, प्रविधि व ज्ञानं तःमि । उकीसनं प्रदर्शनकारी संस्कृतिं मुक्कं नेवाः लोकजीवनयात हे च्वन्ह्याकेत ग्वहालि यानाच्वंगु दु । प्रदर्शनकारी कला लोकवार्ताया छगू ज्वःमदुगु कचा खः । लोकवार्ता दुने लाःगु प्रदर्शनकारी कला सार्वजनिक रूपं क्यनेगु, व्वति काय्‌गु क्षमतां जाःगुलिं नं समाजय् थुकिया विशेष थाय् दु । प्याखं हुलेगु, प्याखं क्यनेगु, कासा म्हितेगु थें जाःगु प्रदर्शनकारी कलां नेवाः लोकजीवनयात सत्तिक थुइकेगु नितिं भूमिका म्हिताच्वंगु दु । जीवनय् माःगु आमोदप्रमोद अर्थात हुलाप्याखं मात्र आमोदप्रमोदय् जक सीमित मजूसें समाजयात शिक्षा बीत, खःगु लँय् यंकेत व नैराश्यपूर्ण जीवनय् नं आशाया जः ह्वलेगु नितिं भूमिका म्हिताच्वंगु दु । थुजाःगु हुलाप्याखं समाजं हनाः वयाच्वंपिं द्यः जुइमाः वा सर्वसाधारण मनू हे थुमिसं न्ह्यब्वइगु प्याखं हे समाजयात सत्मार्गय् यंकेगु नितिं मू भूमिका म्हिती । अथे हे, लोकप्याखं नं समाजया नितिं मदय्‌क मगाःगु तत्व खः । थुके नं समाजं हनाः वयाच्वंपिं द्यः वा समाजया हे घटनावस्तुयात कयाः नाटकीय रूपान्तरण यानाः न्ह्यब्वय्‌गु याइ । गुकिं समाजय् ल्यंगु विकृति, विसंगतिया उजागर याय्‌गुनिसें कयाः समाजयात भिंगु लँय् यंकेगु नितिं उत्प्रेरित याइ । थुकथं समाजयात उत्प्रेरित याय्‌गु उद्देश्य तयाः न्ह्याकाः वयाच्वंगु लोकप्याखं अनुष्ठानिक जुइफु वा सामान्य नं जुइफु । थथे लौकिक व परलौकिक विषयवस्तुइ बः कयाः समाजया मिखा चाय्‌केगु भूमिका म्हिताच्वंगु लोकप्याखं नेवाः समाजया ज्वःमदुगु तिसा खः ।

१.० प्रदर्शनकारी कलाया पृष्ठभूमि

नेवाः लोकवार्ता लागाय् प्रदर्शकारी कलाया व्यागलं थाय् दु । व्यक्ति वा समाजय् ल्यंदुगु कलायात थी थी अवसर विशेषय् न्ह्यब्वय्‌गु याइ । कथ्यय् सीमित जुयाच्वंगु लोकसाहित्यसिबें सार्वजनिक रूपं भाव भंगिमा, मनोविज्ञान आदियात बः कयाः पुर्खानिसेंया दुःख, उपलब्धी वा पीडा थें जाःगु अभिव्यक्ति

वा जीवनशैलीया अनुकरण यानाः वाद्य, नृत्य व नाट्यया माध्यमं न्ह्यब्वय्‌गुयात प्रदर्शनकारी कला धाय्‌गु याइ। गुकिं सुयातं न्ह्याइपुइ। सुनां थुगु कलापाखें आनन्द काइ वा गुलिसिनं थ्व हे कलाया माध्यमं ज्ञानया लुखा चाय्‌काः बी।

मानव सभ्यताया विकासय् दुःख, पीडा, उपलव्धी, सुख आदिया अभिव्यक्ति धयागु हे प्रदर्शनकारी कलाया प्रारम्भ खः। गुकिया निरन्तरता धयागु थौंतकया नृत्य, नाट्य, संगीत थें जाःगु कला खः। नेपाःया सन्दर्भय् हाडीगांया अंशुवर्माकालीन दबूया आधारय् लिच्छविकालय् हे थ्व कलायात उच्चस्थानय् तय् धुंकूगु खनेदु। राज्यं हे प्रदर्शनकारी कला ब्वय्‌गु थाय् दय्‌काः ब्यूगु धयागु हे नाट्यकलायात उच्चस्थान ब्यूगु खः। जनतायात प्रभावित यानाः राज्यस्तरं हे प्रदर्शनकारी कला न्ह्यब्वय्‌त दबू थें जाःगु थाय्‌या प्रवन्ध यानाब्यूगु धइगु अनुमान याय्‌फु। मल्लकालय् नं थुकिं निरन्तरता काल।

१.१ प्याखंया म्हसीका

नेवाःतय् नाट्यया परम्पराया इतिहास तसकं पुलां। थी थी पर्वय् क्यनीगु नाटकत धर्मय् आधारित जुयाच्वंगु दु। असत्ययात सत्यं त्याकी धइगु सन्देशं जाःगु नाटकय् नुगलय् थीकथंया संगीत नं दुथ्याकाः वयाच्वंगु दु। थुकथं न्ह्यब्वइगु नाटकयात लोकंह्वाकेत थी थी द्यःया ख्वाःपाः पुयाः प्याखं हुलेगु यानावयाच्वंगु दु। थुजाःगु ख्वाःपाः पुयाः हुलीगु प्याखंयात हुलाप्याखंया भ्वलय् तय्‌गु याःसां थुकिया बाखंचु व थी थी भावया आधारय् थुकियात प्राचीन नाटक धकाः व्याख्या याय्‌छिं।

हरसिद्धि पुराणकथं इशापूर्व १५० सिबेंन्ह्यः जलप्याखं (हरसिद्धि प्याखं) या नामय् नाटकया विकास जुइधुंकूगु खनेदु (इल्टिस, १९८८ः ५)। उग्रतारा नील सरस्वतीयात मू पात्र दय्‌काः सूत्रवीरं नागेन्द्रया वध याइगु बाखंचुइ आधारित थुगु नाटक ईया ह्यूपाःलिसें लोप जुल। सन् ६०५ य् हाकनं न्ह्याकल व हाकनं दित (वज्राचार्य, ११११२ः४३)। थुकथं नाटक संचालनय् वय्‌धुंकाः नं द्यूगु थुगु नाटकयात येँयाम्ह जुजु प्रताप मल्लं न्ह्याकल (कसाः, १०८४ः ६-७)। जल प्याखंयात गुलिसिनं यलया जुजु सिद्धिनरसिंह मल्लं (वज्राचार्य, ११०२ः ७०) व तान्त्रिक गयो जुजुं (वज्राचार्य, ११०८ः २१) हाकनं न्ह्याकल नं धाय्‌गु याः। थुगु प्याखंयात कयाः गोपालराज वंशावली नं न्ह्यथनातःगु दु (वज्राचार्य र मल्ल, १९८५ः ६४)।

गोपालराजवंशावली नेसं ३७६ य् नम्ही प्याखं क्यंगु नं न्ह्यथनातःगु दु। जुजु जयदेवया शासनकालय् *मेनंटुठिय नागपट्टुपन्ध* विधि याःगु इलय् उगु नाटक क्यंगु खः (वज्राचार्य र मल्ल, १९८५ः ४७)। नेसं ४४० य् क्यंगु *रत्नागत* नाटकय् जयरुद्रमल्लदेव थः हे प्याखंम्वः जुयाः ब्वतिकाःगु खः। उगु नाटक

स्वय्‌त जुजु जयारि मल्ल व:गु ख: (वज्राचार्य र मल्ल, १९८५: ५३) । धर्म मल्ल बुइसिबें लच्छि न्ह्य: (नेसं ४८७) *चतुरंक रामायण* क्यंगु ख:सा इहिपाया लसताय्‌ (नेसं ५०३) *भैरवानन्द नाटक* क्यंगु ख: । गुगु स्वंगुलिं शहरय्‌ क्यंगु ख: (वज्राचार्य व मल्ल, १९८५ : ६९) ।

*गोपालराजवंशावली*जक नेपा:या नाटक परम्पराबारे न्ह्यथनात:गु मखसें चीनया ताङ वंशावली नेवा:तय्‌ प्याखं बारे न्ह्यथनात:गु दु । मध्यकालय्‌ यलया ईबहाबही (राजश्री महाविहार) दय्‌केगु भ्वलय्‌ रामाभारों च्व:गु *वीरवाहु* नाटक क्यंगु ख: (जोशी: ११११९:७) । विहार नीस्वनेगु भ्वलय्‌ क्यंगु उगु नाटक गुदँ लिपा उगु हे विहारया गजू छुइगु भ्वलय्‌ हाकनं क्यंगु ख: (हृदय: १०९१: १३ (१४) ।

जुजु जयदेवया शासनकालया नक्सालया अभिलेखय्‌ न्ह्यथनात:गु प्रेक्षण मण्डपी शव्दया आधारय्‌ लिच्छविकालय्‌ हे नाट्‌य विधायात व्यवस्थित याय्‌त प्रेक्षालय दय्‌केधुंकल धका: धाय्‌फु । यक्ष मल्लया पालय्‌ (नेसं ५६०) चतुरंग रामायण क्यने धुंका: नाटक लागाय्‌ लाय्‌कुया तप्यंक स्वापू खनेदत । गंगादेवी, त्रैलोक्य मल्ल व त्रिभुवन मल्लया शासनकालय्‌ नरसिंहं कथा प्याखन (नेसं ७०६) च्वय्‌ धुंका: नाट्‌य क्षेत्रय्‌ मेगु हे ह्यूपा: व:गु खंकेफु । पुम्हांगत जुजुया बाखनय्‌ आधारित थ्व नाटकय्‌ न्हापाया नाटकय्‌ थें परम्परागत सोचसिबें ब्यागलंकथंया खंकेफु (वज्राचार्य, ११०८: २४) । विकास निर्माणया भ्वलय्‌ जलय्‌ (हरसिद्धि) लँय्‌ ल्वहंतं स्यूगु लसताय्‌ राक्षस (नेसं ८३०), टोखाय्‌ दबू स्यंल्ह्वं या:गु लसताय्‌ ज्ञानवति (नेसं ८४१), ख्वपया माहेश्वरी देग:या गजू नीस्वंगु व ङकवार पाटी दय्‌कूगुया लसताय्‌ रुक्मनिहरण (नेसं ८६६), धर्ममल्लया इहिपा धुंका: जितामित्र मल्लया किजा उग्रमल्लया इहिपाया इलय्‌ दरशण नाटक (नेसं ७९४), भुपतिन्द्र मल्लया इहिपाबलय्‌ मदालसा हरण (नेसं ८०७), रणजित मल्लया इहिपाबलय्‌ उषाहरण (नेसं ८३३) (वज्राचार्य, ११०८: २७) । नेसं ७४९ य्‌ सूर्यग्रहणया भ्वलय्‌ तुलादानलिसें जगज्योर्ति मल्लं हरगौरी विवाह नाटक दय्‌कूगु ख: । भूपतीन्द्र मल्लं तलेजुइ गजू नीस्वंगु इलय्‌ विक्रम चरित्र (नेसं ८२६) नाटक क्यंगु ख: । ख्वपया जुजु भूपतीन्द्र मल्ल (नेसं ८०७)या इहिपाबलय्‌ ग्वसा:ग्व:गु प्याखं महोत्सवय्‌ चांगु, टोखा, नादल, भक्तपुर, थिमि, सांगा, यँ व चपलीच्वंपिन्सं ब्वति का:गु ख: । अथे हे, रणजित मल्लया इहिपाया लसताय्‌ (नेसं ८३३) नं प्याखं महोत्सव जूगु ख: । गुकी खम्पु, धौख्य, पन्ति, नाला, साँगा, बोडे, थिमि, भ्वत व चौक्वाठय्‌ च्वंपिन्सं ब्वति का:गु ख: । प्याखंया पारश्रमिक बीगु नं व्यवस्था यानात:गु खंकेफु (वज्राचार्य, ११०८: २८-२९) ।

पुराण, लौकिक घटनाय्‌ आधारित जुया: नाटक क्यनेगु या:सांनिसें प्याखं साहित्य अझ अप्व: लोकंह्वा:गु खनेदु । कात्ति प्याखंया विषयवस्तु पौराणिक सिबें नं लौकिक

घटनावस्तुया बाखं नं अप्वः आकर्षित याः धइगु क्यं । सामाजिक बाखनय् आधारित करुण, रौद्र, विभत्स, हास्य आदि रसं जाःगु प्याखं क्यनेमाल धाःसा यँयाःया इलय् क्यनेगु याइ । नेपाःगालय् विशेष यानाः भ्यालिचा प्याखं, कात्ति प्याखं, ज्यापु प्याखं, घिन्तांमुनि प्याखं, चैनसिपाही प्याखं, कतांमरि प्याखं क्यनेगु याः ।

१.२ लोकप्याखंया विशेषता

शास्त्रीय वा शास्त्रं पिनेच्वंगु बाखंया आधारय् श्रुति परम्पराया लोकप्याखं न्ह्यब्वय्गु याःसा थुकिया भाषा धाःसा सरल सहज अले न्हिथं छ्यलाःवयाच्वंगु भाषाया हे जुयाच्वंगु दु । सर्वसाधारणयात थुइकेमाःगु जूगुलिं भाषाय् सरलपन, ताःहाकःगु सम्वाद याइ । विशेष यानाः ख्वाःपाः पुयाः न्ह्यब्वइगु प्याखनय् सम्वाद पक्ष तसकं गौण वा शून्य हे जुयाच्वनी । बाजंया माध्यमं प्याखंम्वःयात निर्देशित अले प्याखं नं धाय्त्यंगु विषयवस्तु धाय्गु याइ ।

लोकप्याखं छगू पुस्तां मेगु पुस्तायात लःल्हानाः वनीगु थुजाःगु प्याखं सामान्य दर्शकयात क्यनेगु ताःतुनाः दय्कातःगु जुइ । थुजाःगु प्याखं अःपुक्क उपलब्ध जुइगु सामाग्रीं छाय्पियाः न्ह्यब्वइ । सामाजिक वा ऐतिहासिक बाखंया लिधँसाय् न्ह्यब्वइगु प्याखनय् दर्शकतय्सं थुइमा धकाः सूत्रधारया व्यवस्था यानाः न्ह्याकेगु नं याइ ।

१.३ लोकप्याखंया वर्गीकरण

१.३.१ आकारया आधारय्

क) लघु - थुजागु प्याखं चीधंगु घटनावस्तुइ आधारित जुयाच्वनी ।

ख) वृहत - थुजागु नाटकय् तःगु घटना दइसा पात्र नं तःम्ह दइ ।

१.३.२ प्रस्तुतिया आधारय्

क) प्रहसन प्रधान - न्हीका वा ध्याचूजक नकाः समाजय् मखूगु लँय् वनाच्वंपिन्त खःगु लँय् हय्गु

ख) नृत्य नाट्य प्रधान - हुलाप्याखं हुलाः प्याखं नं धाय्त्यंगु विषयवस्तु स्पष्ट याय्गु

अ) नृत्य प्रधान (ज्यापु प्याखं) आ) संगीत प्रधान -चचा प्याखं) इ) अभिनय (लाखे प्याखं)

१.३.३ भावया आधारय्

क) प्रेमभाव - मायामतिना, यौन वा श्रृंगारिक विषयवस्तुयात न्ह्यब्वयाः प्याखं नं धाय्त्यंगु सन्देश बीगु याइ । गथेकि , भ्यालिचा प्याखं ।

ख) भक्तिभाव - धर्मय् आस्था, देय्प्रति ममता वा मांअबु वा जेष्ठनागरिकप्रति

माया सद्भाव क्यना: नैतिकवान जुया: सन्मार्गय् यंकेगु कुत: जुइ ।

ग) वीरभाव - प्रकृतिया प्याखं विशेष याना: देय्या अस्मिता रक्षा याय्गु नितिं संघर्षय् वनेत लिचिले मज्यू। थुजा:गु प्याखं धार्मिक वा ऐतिहासिक वा सामाजिक विषयवस्तुइ आधारित जुइफु ।

१.३.४ सहभागीताया आधारय्

क) सजीव - समाजयात सचेत, सतर्क, मनोरञ्जन बीत प्याखं सृजना याइगु जूगुलिं उजा:गु प्याखं समाज आधारित जुयाच्वनी । गुकिया मूल उद्देश्य सजीवन पात्रया समाजय् छु भूमिका दु धका: क्यनेत ख: । गथेकि, नरदेवी प्याखनय् द्य:, मनू, खिचा, ध्वंयात थाय् बियात:गु दु ।

ख) निर्जीव - समाजयात सन्मार्गय् यंकेगु नितिं न्ह्यब्वइगु प्याखनय् सांकेतिक रूपं नं प्रस्तुत याय्फु । विशेष याना: कतांमरि प्याखं न्ह्य:ने ला: ।

१.३.५ प्रभावया आधारय्

क) त्रासद - समाजयात ख:गु लँय् लीकेगु नितिं न्ह्यब्वइगु प्याखनय् समाजं आस्था वा विशिष्ट धका: न्ह्यथनात:पिं धार्मिक वा सामाजिक व्यक्तित्वयात हे पात्र दय्का तइ ।

ख) कामद - न्ह्यागगु पीडाय् नं धैर्यवान वा थी थी कुत: याना: संघर्ष याना: न्ह्या: वन धा:सा अन्तत: सफलता ल्हातय् लाइ धका: क्यनेगु याइ ।

१.३.६ विषयवस्तुया आधारय्

क) पौराणिक ख) ऐतिहासिक ग) सामाजिक घ) किवंदन्ती ङ) अतिप्राकृतिक विषयवस्तुया आधारय् ब्वथलेछिं ।

१.४ लोकप्याखं व शास्त्रीय प्याखं दथ्वी समानता

समाजयात शिक्षा बीगु हे मू उद्देश्य तया: न्ह्यब्वइगु प्याखंया दथ्वी गुलिखे अवस्थाय् छगू हे पह खनेदु ।

- निगुलिं प्रकृतिया प्याखं दृष्यया माध्यमं जक न्ह्यब्वय्फइ ।
- निगुलिं प्याखं अभिनय मूलक अले रंगमंचय् न्ह्यब्वइ ।
- प्याखं संवाद प्रधान जुइ ।
- निगुलिं प्याखनय् लिच्व: आकस्मिकतां जा:गु जुइ ।

१.५ लोकप्याखं व शास्त्रीय प्याखं दथ्वी भेद

- लोकप्याखं खास नियमय् चिनातइमखु ।
- शास्त्रीय प्याखनय् थी थी नियमय् चिना: तइ ।
- लोकप्याखं लोकया हे सृजना जुइ । थ्व ईकथं हिला: हिला: वनी । श्रुति

परम्पराय् आधारित जुइ
- शास्त्रीय प्याखं निश्चित सुं व्यक्ति विशेषं न्ह्याकाः थकी। गुकिं छुंकथंया सुधार वा थप याय्‌दइमखु।
- लोकप्याखं लोकया आवश्यकताकथं न्ह्यब्वइ।
- शास्त्रीय प्याखं न्ह्याब्लें नं न्ह्यब्वय् दइमखु। निश्चित सिद्धान्त व नियमय् लिधनाः जक न्ह्यब्वय् दइ।
- लोकप्याखं अलिखित जूगुलिं निश्चित पाठ दइमखु। ईकथं घटनालिसे स्वापू दुगु सम्वादत थप यानाः यंकेफु।
- शास्त्रीय प्याखनय् निश्चित पाठ दइ। प्याखंम्वः नं स्वकुमियात स्वयाः वा परिस्थिति अनुकुल सम्वाद न्वःवाय् दइमखु।
- लोकप्याखं स्थानीय आवश्यकताकथं हिलेफु।
- शास्त्रीय प्याखं स्थानीय आवश्यकताकथं हिलेफइमखु।
- लोकप्याखं समाजलिसे स्वापू दुगु विषयवस्तुइ आधारित जुइ।
- शास्त्रीय प्याखं धार्मिक विषयवस्तुइ आधारित अले निश्चित सिद्धान्तय् लिधना न्ह्यब्वइगु जूगुलिं अस्वाभाविक जुइ।
- लोकप्याखं क्यनेत दबू हे माः धइगु मदु। थ्व खुल्ला नं जुइफु।
- शास्त्रीय प्याखं नाट्यशालाय् वा परम्परागत दबुली जक प्रदर्शित जुइ।
- लोकप्याखं सामान्य श्रृंगार व पहिरनय् न्ह्यब्वइ।
- शास्त्रीय प्याखं विशिष्ट श्रृंगार व पहिरन आवश्यक जुइ।
- लोकप्याखं अनौपचारिक जुइ। निश्चित विधान दइमखु।
- शास्त्रीय औपचारिक जुइ। प्याखं पिदनेत थी थी विधान पूवंकेमाः।
- लोकप्याखनय् प्रसंगया आधारय् नृत्य, म्ये, हास्य दुथ्याइ।
- शास्त्रीय प्याखनय् प्रसंगया अभाव जुइ। गुकिं यानाः माःकथंया नृत्य, म्ये व हास्य दुथ्याके फइमखु।
- लोकप्याखं स्थानीय भाषाय् आधारित जुइ।
- शास्त्रीय प्याखं पात्र अनुसार स्तरीय भाषा जुइ। गुगु समाजं थुइ हे माः धयागु मदु।

१.६ शास्त्रीय प्याखं

धार्मिक बाखंया लिधँसाय् न्ह्यब्वइगु जलप्याखं, न्यतमरुअजिमाया प्याखं, खोनाया सिकाली, नवदुर्गा प्याखं, पचलि भैरव, लुमरि अजिमाया प्याखनय् तसकं म्हो जक बाखं ल्यनाच्वंगु दु।

१.६.१ जलप्याखं

हर अर्थात शिव सिद्धि अर्थात शक्तिया मंका: रूपकथं कयात:गु हरसिद्धि प्याखंयात जलमितय्सं त्रिशक्ति (ब्रम्हा, विष्णु व शिवया मंका: रूप) देवीकथं हना: वयाच्वंगु दु (महर्जन: २०६२: ४३) ।

१.६.२ न्यतमरु अजिमा (नरदेवी) प्याखं

पुराण वा धर्मशास्त्रयात ब:कया: प्याखं हुला: वयाच्वंगु न्यतमरु अजिमाया प्याखं नेपा:गालय् थ:गु हे कथंया महत्व दु । जुजु अमर मल्लया पालय् (नेसं ५८०) निसें शुरु जूगु धका: विश्वास यानात:गु थुगु प्याखं दैत्ययात बुकेत न्यतमरु अजिमां तन्त्रबलं थ: म्ह्याय् कुमारीयात शक्ति सम्पन्न या:गु बाखंलिसे सम्वन्धित ख:।

१.६.३ सिकाली प्याखं

श्रीकाली वा शिवकालीपाखें सिकाली जूवंगु यल खोनाया थुगु प्याखंयात रुद्रायणी प्याखं नं धाय्गु या: । धार्मिक व पुराणलिसे स्वापू दुगु बाखंचुइ लिधना: दँय् निक: न्ह्यब्वइगु थुगु प्याखनय् मू बाखं महिषासुर बध ख: । प्याखनय् शूरुइ महिषासुरयात स्याय्त भैरव वइगु थुगु प्याखनय् सतिदेवीया अंग कुतुं व:गु घटना नं दुथ्याकात:गु दु (डंगोल: २०६२: ५८) ।

१.७ लोकप्याखं

बाजाया तालय् सिबें नं बाखंचु वा सम्वादपाखें हे न्ह्याका: वयाच्वंगु प्याखंयात लोकप्याखंया धलखय् तय्फु । थुजा:गु प्याखं धार्मिक बाखं वा लौकिक बाखंया आधारय् नं जुइफु । थुजा:गु प्याखं नेपा: गालय् स्वतन्त्र वा मेमेगु प्याखंया कचाकथं नं न्ह्यब्वय्गु या: ।

१.७.१ कात्ति प्याखं

नेपा: गालय् दकले लोकंह्वा:गु सामाजिक विषयवस्तुइ आधारित प्याखंया धलखय् कात्ति प्याखं दकले न्ह्य:ने ला: । जुजु सिद्धिनरसिंह मल्लं न्ह्याकूगु व श्रीनिवास मल्लं तँसा तना: थकूगु थुगु प्याखनय् धार्मिक विषयवस्तुइ आधारित वराह व नृसिंह प्याखंया लिसें लौकिक विषयवस्तुयात कया: च्वयात:गु बाथ: प्याखं न्ह्यब्वय्गु याइ ।

१.७.२ मकवानपुरया प्याखं

मकवानपुरया चित्लाङ व टिष्टुङय् धार्मिक विश्वास ल्वाकछ्याना: प्याखं पिदनेगु प्रचलन दु । चित्लाङय् च्वंपिं गमाल व बलामीतय्सं झिंनिदँय् छक: प्याखं धार्मिक बाखनय् आधारित प्याखं व सामाजिक विषयवस्तुं जा:गु प्याखं क्यनेगु याना: वयाच्वंगु दु ।

१.७.३ झ्यालिचा प्याखं

नेपाः गालय् गुगुं इलय् तसकं प्रचलित झ्यालिचा प्याखं थौंकन्हय् यलय् जक सीमित जुयाच्वंगु दु । यँयाःया झ्वलय् यलया च्यासलय् क्यनीगु झ्यालिचा प्याखं किचः प्याखंया रूपय् नांजाः ।

१.८ मेमेगु प्याखं

१.८.१ ज्यापु प्याखं

ज्यापु प्याखं नेपाःगाःया पुलांगु व न्हूगु प्याखंया दथ्वी लाःगु प्याखंकथं कयातःगु दु । पुलांगु प्याखंया परम्परायात गथे खः अथे हे स्वीकार मयाःगु व थौंकन्हय्या समस्यायात न्ह्यथनाः क्यनाः वयाच्वंगु ज्यापु प्याखंयात खः प्याखंयात गति ब्यूगु प्याखंकथं नं काइ ।

१.८.२ घिन्तांमुनि प्याखं

मगःखिं थानाः प्याखं हुलीगु थुगु प्याखं सायाःनिसें यँयाःजःछियात क्यनी । शुरुइ थुगु प्याखंयात ज्यापु प्याखं धकाः धाःसां लिपा थुगु प्याखंयात घिन्तांमुनि धकाः थाय् ब्यूगु खः । (कसाः, १०८४:३३) ।

१.८.३ चैन सिपाही

स्वकुमिपिन्त न्हीकेत थुगु प्याखं छ्यलाः वयाच्वंगु दु । स्वकुमिपिन्त हाय्काः वा सामाजिक वेथिति उलाः चैन सिपाही प्याखं न्ह्यब्वइ । थुगु प्याखं नं सायाः निसें यँयाःतक क्यनेगु याइ ।

२. हुलाप्याखं

२.१ म्हसीका

सृजनात्मक आंगिक कलाया छगू दसु खः - हुलाप्याखं । समाजय् आनन्द काय्गु नितिं सृजित प्याखंया सृष्टि गुब्ले जुल धकाः यकीन यानाः धाय्मफुसां द्वलंद्वः दँनिसें छगू पुस्तां मेगु पुस्तायात प्राकृतिक, परम्परात्मक व मेमेगु थी थीकथं प्रसार जुयावःगु खनेदु । थ्व निश्चित छगू जाति विशेष वा भूगोल विशेषय् जक नं तक्यनाच्वंगु मदु ।

मनूया अनुभूति, स्थानीय सौन्दर्य झ्चायुवं पिज्वइगु छगू दसु खः लोकप्याखं । थुकियात जीवनया गतिशीलताया कलात्मक अनुभूतिकथं काय्फु । लोकप्याखं स्वच्छन्द आंगिक कला खः । शास्त्रीय प्याखं थें मुद्रा, श्लोक थें जाःगुया अभ्यास जुइमखु । हुलाप्याखंया विकासक्रमयात दुवालेबलय् मनूया नुगलय् गबले स्वाँ ह्वइ अबले लसतां ब्वइगु अभिव्यक्ति हे हुलाप्याखं खः । मनंनिसें लसतां जाःबलय् पिज्वःगु शव्दसिबें नं अभिव्यक्ति अझ स्यल्लाइ । हुलाप्याखंया विकास

वा प्रारम्भ नं थुजाःगु गतिविधिं हे जूगु जुइ धकाः नालेफु ।

नेपाःया सन्दर्भय् नेवाःतय् दथ्वी लेख्य परम्परा मदुगु इलंनिसें थःगु अभिव्यक्तियात हुलाप्याखंया माध्यमं प्वंकाः वयाच्वंपिं खः । जयदेवया अभिलेखय् प्रेक्षण मण्डपी धइगु शव्दया आधारय् लिच्छविकालय् हे विकास जुइ धुंकूगु हुलाप्याखं मध्यकालय् अझ अप्वः विकास जूगु खनेदु ।

२.२ हुलाप्याखं विशेषता

लोक हुलाप्याखं छुं नं शास्त्रीय नियमं चिनातःगु मदु । नेवाःतय्गु सन्दर्भय् प्याखं पिथनेत प्रारम्भय् नासःद्यःया आवाहन याय्गु याःसां उज्वःगु पूजापद्धति मात्र औपचारिकता खः । प्याखं पिदने धुंकाः उकियात निरन्तरता बियाः च्वनीमखु । अझला हुलाप्याखं नुगलं पिज्वइगु भाव जूगुलिं यानाः थुगु प्याखंयात शास्त्रीय नियमय् सीमित याइमखु । अथेखःसां अप्वः यानाः हुलाप्याखनय् मिजंतय्गु भूमिका हे मू जुयाच्वनी । थौंकन्हय् हुलाप्याखनय् मिसातय्गु भूमिका नं न्ह्यथनेबह जू । अथेखःसां हुलाप्याखं जात्राया हुलय् वा म्वःम्वः मनूतय् दथ्वी क्यनीगु जूगुलिं म्वःम्वः मनूतय् दथ्वी ब्वलनीगु नकारात्मक मनोविज्ञानं शारीरिक वा मानसिक शोषण मजुइमा धकाः हुलाप्याखं न्ह्यब्वइपिं अप्वःयानाः मिजंत हे जुयाच्वनी । प्याखंया पात्र मिसाम्ह हे माःगु अवस्थाय् नं मिजंम्ह पात्रं उकिया पूर्ति याय्गु याइ ।

कुमारी सालीबलय्, बुंगद्यः सालीबलय्, विस्काः, न्हय्गांजात्रा, सायाः व यँयाःया अवसरय्, धार्मिक रूपं पूजापरम्पराय् हुलाप्याखं न्ह्यब्वयगु याइ । सामाज्याया इलय् लसतां झूचाःपिं ज्यापुतयदथ्वी बुरांज्या धकाः वाकु कुबियाः वाकासे वाकासे यानाः प्याखं हुली ।

२.३ नेवाःतय् दथ्वी हुलाप्याखं

लिच्छवीकाल व वसिबें न्ह्यःया नृत्यकलाय् गुज्वःगु स्वरूप दु धकाः धाय्फूगु अवस्था मदु । लिच्छवीकालय् नेपाः वःम्ह चीनिया दूत मण्डलं नेपाःमित म्ये हालाः प्याखं हुलाः न्ह्याइपुकीगु धकाः न्ह्यथनातःगु दु शव्द (वज्राचार्य, २०५३: ३) अथे हे जुजु मानदेवया म्ह्याय् विजायवतीं ललितकला सय्कूगु धइगु शव्द (वज्राचार्य, २०३०: ८२), अनन्तलिंगेश्वरया नरेन्द्रदेवया अभिलेख, अंशुवर्माया लेलेय् च्वंगु अभिलेखय् नं हुलाप्याखं व बाजा गुथि (वादित्र गोष्ठी) थें जाःगु शव्दत न्ह्यथनातःगु आधारय् (वज्राचार्य, २०३०: २८३) लिच्छविकालय् हुलाप्याखंयात राजकीय महत्व बीधुंकूगु धइगु सीदु ।

पशुपती शाक्य समुदायं क्यनीगु महाद्यः पार्वती जुयाः हुलीगु नागिचा प्याखं, यलया कात्ति प्याखं, नृसिंह प्याखंया लिसें विष्णुलिसें सम्वन्धित दशअवतार

प्याखं, लाखे प्याखं, नरदेवी प्याखं, सवभक्कु प्याखं, सिकाली प्याखं, नवदुर्गा प्याखं ख्वप, ठेचो नवदुर्गा प्याखं पचली भैरव प्याखं, भद्रकाली प्याखं, बाघभैरव प्याखं, वज्रवाराही प्याखं, गंप्याखं, दैत्यप्याखं, कुम्वः प्याखं, नीलवाराही प्याखं, लाय्कु भैलः प्याखं, भिंनिम्ह भैलः प्याखं, महाकाली प्याखं, फुसिंख्यः मनमैजु प्याखं थें जाःगु धार्मिक प्याखं मल्लकालय् प्रचलनय् वय् धुंकूगु दु । थ्वलिसें ज्यापु समुदायं हुलाः वयाच्वंगु घिन्तांमै, सिनाज्या, बुरांज्या प्याखं अथे हे, पर्वविशेषं हुइगु घिन्तांकिसि व थी थी इलय् हुइगु नागाचा प्याखं, हनुमान प्याखं, नटुवा प्याखं, फाकंदलि कंलाली, माकः प्याखं, भालु प्याखं कपाय् फ्यनीगु, कथि प्याखं, ख्याः प्याखं, म्हय्खा प्याखं, नागाचा प्याखं, गाइंचा प्याखं, सिलु प्याखं, लुसि प्याखं म्हय्खा नाच, कवांचा नाच, जंगली नाच, ख्या प्याखं, हांचा प्याखं, कचिमचा वांछ्वय्यंकेगु, थाज्या प्याखं, सिखः प्याखं, हाँय् प्याखं, शेरसिंह प्याखं (श्रेष्ठ, २०७५ः ५-९), भूत ख्यः याइगु प्याखं, सलां प्याखं, रामचन्द्र प्याखं, राजकुमार प्याखं, , अनुष्ठान विशेषय् हुइगु चर्या प्याखंत दु । थुकथं नेपाः गालय् सलंसःया ल्याखय् प्याखं दुसां थौं वयाः आपालं प्याखं लोप जुइ धुंकूगु दु ।

नेवाः समाजय् लोकंह्वाःगु प्याखंया ख्यायाति जुजु पृथ्वीनारायण शाहतकं प्रभावित धइगु खनेदु । जुजु शाहं थःगु दिव्य उपदेशय् *आफ्ना स्वषसयलेलाई ता सास्त्रबमोजिम्को तिनै सहर नेपालको नेवारहरूको नाच भिकाई हेंया पनि हुन्छ । ईनमा ता दियाको पनि आफ्नै देशमा रहंन्छ। यस्व भया आफ्नु देस गमन् रहन्छ* (आचार्य व योगी , विसं २०१०ः २९) धाःगु खँग्वःया आधारय् नं नेवाः प्याखं गुलि लोकंह्वाः धइगु सी दु ।

१) ख्वाःपाः पुनाः २) ख्वाःपाः मपूसें ३) ख्वालय् रंग पानाः व ४) मेमेगु

२.४ नेवाः समुदाय दुने प्रचलनय् दुगु द्यः प्याखं

नेपाः गाः व नेपाः गालं पिनेया थी थी थासय् धार्मिक मूल्य व मान्यताय् आधारिक द्यः प्याखं क्यनाः वयाच्वंगु दु । पुराण वा मेमेगु धार्मिक साहित्यय् आधारित प्याखं क्यनेगु भ्वलय् निगूकथंया दु । १) पूजा याइपिं द्यःपिं २) पूजा मयाइपिं द्यः प्याखं पुज्याइपिं द्यः प्याखंया धलखय् ख्वप व ठेचोया नवदुर्गा (इकुन प्याखं), बोडेया नीलबाराही, जलया जलप्याखं, खोनाया सिकाली, येँया नरदेवी, पचली, भद्रकाली, वाघभैरव, सवभक्कु, लाखे, फम्पिंया कात्तिकनाच, यलया गं प्याखं व नृसिंह प्याखं, टिष्टुङया वज्रवाराही थिमिया लाय्कु भैलः, सक्व व पन्तिया देवी प्याखं, चित्लाङया द्यः प्याखं, बनेपाया देवी प्याखं प्रचलनय् दु[1] ।

---

1 वनेपाया देवी प्याखं लोप जुइ धुंकूगु दु ।

द्यःयात पात्र दय्काः हुइकीगु प्याखं मध्ये ख्वप व नगदेय्या महाकाली प्याखं, यँयाःया भ्वलय् पिदनीगु लाखे, पुलुकिसि, किलागःया दी प्याखं, ख्वपया भैलः प्याखं, हाडिगाँया नवदुर्गायात धाःसा उत्साहपूर्वक पूजा याय्गु प्रचलन मदु ।

२.४.१ नवदुर्गा प्याखं

गथु समुदायं हुइकाः वयाच्वंगु नवदुर्गा प्याखंया प्रारम्भ ख्वपं जूगु धइगु मान्यता दु । ख्वपय् वा मवःगुलिं भुवन मल्लं उगु प्याखं न्ह्याकूगु धइगु दु (श्रेष्ठ, २०६०:२४) । विशेष यानाः तान्त्रिक गुरुया रूपय् राजोपाध्याय व आचाजुया तप्यंक स्वापू दुगु उगु प्याखनय् बनमाला (गथु)तय्सं प्याखं न्ह्यब्वइ । नवदुर्गा प्याखं ख्वपं उत्पत्ति जूगु धइगु मान्यता दुसां यँया गथु प्याखं धाःसा व सिबें न्ह्यः हे शुरु जुइ धुंकूगु खनेदु । नेसं ४३५ या थ्यासफुती यँया च्याम्ह थकुजुजु (३२ त्वाः मध्ये प्यंगु त्वालय् छम्ह थकु जुजु)पिन्सं पचली व लुमरिया प्याखं न्ह्याकाः पायःतकं न्ह्याकाः वयाच्वंगु धइगु दु (वज्राचार्य, २०६२ः ७५) । न्ह्य्सः दँ पुलांगु थकुजुजुपिन्सं न्ह्याकूगु थुगु प्याखं लिपा थी थी कारणं बन्द जूगु व लिपा रत्न मल्लया पालय् नेसं ६०५ निसें हाकनं पायः न्ह्याकाः थुगु प्याखं न्याकूगु धइगु दु (माली, २०६२:१२८) ।

२.४.२ सवःभक्कु

जुजु अमर मल्लं न्ह्याकूगु धइगु विश्वास यानातःगु यँया हल्चोय् च्वंम्ह सवःभक्कु प्याखं दँय् दसं यँयाःया च्यान्हु व १२ दँय् छकः लच्छितक यँया थी थी थासय् हुइकेगु याइ ।

२.४.३ नीलबाराही

ख्वपया बोडेय् हुइकीगु नीलबाराही प्याखं नेपाः गालय् हुइकीगु थी थी धार्मिक प्याखंया तुलनाय् पाः । बोडेया टिगनीच्वंम्ह नीलवाराहीया नामय् हुइकीगु थुगु प्याखनय् नेपाः गाःया प्यम्ह वाराहीया प्रतिनिधित्व यानाः प्याखं हुइकाः वयाच्वंगु दु (श्रेष्ठ, २०६२ः ४१) ।

२.४.४ भैलः प्याखं

ख्वपया थिमी व ख्वपय् ब्यागलं ब्यागलं प्रचलनय् दुगु भैलः प्याखं मध्ये थिमिया प्याखं विशेष लोकंह्वाः । लाय्कू भैलःया नामं पूजा याय्गु परम्परा दुगु थुगु प्याखं थिमी लाखेचां दुःख बी धुंकाः सुरु जूगु धइगु दु (प्रजापति, २०६२ः १०३) । थुगु प्याखं सायाःनिसें प्यन्हुतक हुइकाः वयाच्वंगु दु ।

२.४.५ टिष्टुङ वज्रवाराही

मकवानपुरया टिष्टुङय् स्वदँय् छकः वज्रवाराही प्याखं हुइकेगु यानाच्वंगु दु ।

२.४.६ देवीप्याखं

नेपाः गाःया थी थी थासय् देवी प्याखं ल्हुकेगु प्रचलन दु । विशेष यानाः

ख्वपय् जक महाकाली प्याखं भिःगू पुचः सक्रिय दु । ख्वपया जुजुं यैँया लखुतीर्थय् फि काय्के छ्वःगु व उगु फि लुँ मजुइवं मानसिक रूपं पीडितम्ह जुजुं आत्मिक शान्तिया नितिं महाकाली प्याखं क्यंगु धारणा दु (जधारी, २०७२:३४) । थुगु प्याखं क्यन कि लः, मि, जुजु, फय्, शत्रु, मलः, भुखाय् व मौसम भय दइमखु धइगु नं मान्यता दु ।

२.४.७. किलागल दी प्याखं

यँयाः जःछि यँया थी थी त्वालय् ल्हुकीगु किलागःया दी (देवी) प्याखं प्रताप मल्लया पालय् शुरु जूगु धइगु दु (अमात्य, २०६२:६१) ।

२.४.८ गं प्याखं

यलया गं प्याखं नेपाःगाःया नवदुर्गा गंछि प्याखंया हे छगू स्वरूप खः । यलया जुजु श्रीनिवास मल्लं सन् १६६४ य् यलया मूचुकय् गंप्याखं हुलाच्वंगु म्हगस म्हनेवं थुगु प्याखंया परम्परा न्ह्याकूगु धइगु दु ।

२.४.९ लाखे प्याखं

नेपाःगाःया प्याखंया धलखय् त्वःफिके मज्यूगु प्याखं खः लाखे । यँयाःया भ्वलय् पिदनीगु थुगु प्याखंबाहेक सायाःबले पिदनीगु लाखे प्याखं नं नेपाःगालय् विशेष रूपं लोकंह्वाः । सायाःनिसें कृष्णाष्टमी छन्हु न्ह्यःतक हुइकीगु गुंला लाखे प्याखंयात भैरवगणया रूपय् कयातःगु दु । यँयाःबले पिदनीगु लाखे धाःसा द्यःकथं पूजा याय्गु यानाच्वंगु दु ।

२.४.१० चचा प्याखं

नेपाःगाःया नांजाःगु प्याखंया धलखय् चचा प्याखं नं छगू खः । विशेष यानाः वज्रयानी परम्पराकथं देखा दुपिं आगमय् च्वनाः पुज्याइगु इलय् चचा प्याखं हुइगु खः ।

२.४.११ कतांमरि प्याखं

नेवाः समाजय् समाजयात चेतना बीगु ल्याखं धार्मिक व सजीव प्याखं न्ह्यब्वय्गु बाहेक निर्जीव वस्तुपाखें नं प्याखंया माध्यम सामाजिक सचेतनता थनेगु कुतः जूगु दु । पश्चिमी समाजय् puppet dance थें हे नेवाःतय् दथ्वी थी थी द्यः, मनू आदिया कतांमरि दय्काः उकियात सुकाय् हनाः थुगु प्याखं क्यनी ।

२.४.१२ नेपाःगाःया मेमेगु प्याखं

नेपाः गालय् गुलि प्याखं दु यकीन यानाः धाय्फूगु अवस्था मदु । गुलिं प्याखं लोप जुइ धुंकूगु दुसा गुलिं लोप जुइगु भ्वलय् दु । गुलिखे प्याखं मेमेगु प्याखनय् ल्वाकछ्यानाः नं हुइकाः वयाच्वंगु दु । थुकथं प्याखं परम्परा दुगु नेपाः गालय् दकले अप्वः प्याखं हुलीगु ई धयागु सायाःया भ्वलय् खः । सायाःया भ्वलय् ख्याः प्याखं पीडा, हास्य व श्रृंगारयुक्त जुइ । ख्याः प्याखंया भ्वलय् बाख्याः व

माख्या:या दथ्वी शारीरिक सम्वन्ध याका: शिक्षा बीगु याइ । प्याखं नख:कथं कायछिंगु साया:बलय् नेपा: गालय् सलंस: प्याखं प्रदर्शन न्ह्यब्वय्गु याइ ।

२.५ लिच्व:

तसकं लोकंह्वाय्धुंकूगु नेपा:गा:या प्याखं थौंकन्हय् लोप जुइगु अवस्थाय् थ्यंगु दु । धार्मिक विषयवस्तुइ लिधना: क्यना: वयाच्वंगु प्याखं नं ध्यबाया म्हति, भविष्यया चिन्ता वा प्याखंप्रति प्याखंम्व:या म्हो लगावया कारण प्याखनय् ब्वति काय्त ल:ल: मधा: । अथे हे सामाजिक विषयवस्तुइ लिधना: क्यना: वयाच्वंगु प्याखं नं ध्यबाया म्हति, भविष्यया चिन्तां याना: प्याखं क्यनेगु म्हो जुइ धुंकल । अझ प्याखं विधाया उत्थान याय्त धका: न्ह्यांवयाच्वंपिं व्यक्ति वा खल:पुच: सक्रिय जुइ मफया वंगु कारणं प्याखं नख:या रूपय् खनेदुगु साया: व यँया:या इलय् तकं खनेमदय् धुंकूगु दु । गुकिया मू कारण प्याखं क्यनीपिन्त ग्वहालि मदुगु, स्थानीय निकायं छुं कथं वास्ता मया:गु व आधुनिकतालिसें विद्युतीय संचारमाध्यमं न्हून्हूगु प्याखं क्यनेगु या:गुलिं नं नेपा: गालय् च्वंगु प्याखंप्रति मनूतय् म्हो जक वास्ता दु । अथेख:सां इलय्व्यलय् स्थानीय मनूतय्गु हे कुतलं गबलें गबलें प्याखं दय्का: धा:सा क्यना: वयाच्वंगु दु। थथे प्याखं क्यना: वयाच्वंसां विद्युतीय संचारमाध्यमय् हे थ:गु प्रतिभा ब्वय्त य: ताय्कू । गुकिया कारणं समाजया दथ्वी लोकप्याखं क्यनेगु क्रम न्हिथं म्हो जुयाच्वंगु दु ।

अथेहे यँया: भ्वलय् पिदनीगु लाखे प्याखं, किलाग:या दीप्याखं, हल्चो भैल: प्याखं थें जा:गु प्याखनं समग्र यँया:यात हे झ: झ: धाय्काच्वंगु दु। थुगु प्याखंयात राज्यपाखें छुं भचा अप्व: आर्थिक ग्वहालिया:सां उगु ग्वहालि धा:सा म्हो हे धका: प्याखं संचालकतय्सं धाय्गु या: । यँया:या भ्वलय् पिदनीगु महाकाली प्याखं धा:सा आर्थिक ग्वहालि मदुगुलिं हे प्याखं बन्द जुइगु अवस्था थ्यनेधुंकूगु दु । राज्यं तसकं म्हो जक ग्वहालि बिया: वयाच्वंगु (यातायात खर्चजक) थुगु प्याखंयात ल्यंका:तय्त व्यावसायिक रूपं नं हुइकेगु याय्धुंकूगु दु ।

यलया गंप्याखं यल महानगरपालिका, उद्योग वाणिज्य संघ, अमेरिकी राजदूतावासया ग्वहालिं न्ह्यानाच्वंगु दु । थ्व बाहेक नेपा:गा:या दक्व धइथें प्याखं आर्थिक अभावया कारणं बन्द जुइगु अवस्थाय् थ्यनेधुंकल । गुलिखे प्याखं न्ह्याकेत तयात:गु बुँ नं गुठी संस्थानं दुकयाब्यूगु व रैकर यानाह:गुलिं प्याखं दिनावंगु दु । थुकिया दसु धयागु यँया: ओमबहालं पिदनीगु दैत्य प्याखं, घिनिघिन्चा प्याखं असनं पिदनीगु कुम्व: प्याखं (थ्व प्याखं आर्थिकसिबें नं नियम थाकुया: बन्द जूगु ख:) प्रमुख : । मेखे ल्याय्म्ह पुस्ता नं थुजा:गु पुलांगु प्याखंसिबें नं न्हूपह व:गु प्याखनय् जक मन क्वसा:गुलिं याना: नं नेवा: प्याखं न्हनीगु अवस्था थ्यंगु धाय्फु ।

लिधँसा

अमात्य, साफल्य (विसं २०६२), किलागलको देवी नाच, सुभाषराम प्रजापति (संपा.), *नेपालमण्डलका मुकुन्डो नाच* (पृ. ६१-६२) । थिमि : मध्यपुर कला परिषद् ।

आचार्य, बाबुराम व योगी नरहरीनाथ (सं), (विसं २०१०), *राष्ट्रपिता श्री ५ बडामहाराजधिराज श्री ५ पृथ्वीनारायण साहदेवको दिव्य उपदेश* (निगूगु संस्करण) । काठमाडौं : पृथ्वीजयन्ती समारोह समिति ।

कसाः, प्रेमबहादुर (नेसं १०८४), झीगु नाटक परम्परा, *रत्नेश्वर प्रादुर्भाव* । यँ : च्वसापासा ।

जधारी, मुक्तिसुन्दर (विसं २०७२), *महाकाली नाच* । भक्तपुरः मुक्ति संगीत प्रशिक्षण केन्द्र ।

जोशी, राजनलाल (रास) (विसं २०७१), *भक्तपुर जिल्लाको महाकाली नाच* । संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालयय् लःल्हाःगु प्रतिवेदन ।

जोशी, सत्यमोहन (नेसं १११९), *खँल्हाप्याखं (नाटक)या मुनाखँ* । यलः लोकसाहित्य परिषद

डंगोल, कृष्णहरी (विसं २०६२), खोकनाको रुद्रायणी नाच (सिकाली प्याखं), सुभाषराम प्रजापति (संपा.), *नेपालमण्डलका मुकुन्डो नाच* (पृ. ५५-६०) । थिमि : मध्यपुर कला परिषद् ।

ताम्राकार, तेजरत्न (विसं २०६२), हल्चोकको भैरवनाच, सुभाषराम प्रजापति (संपा.), *नेपालमण्डलका मुकुन्डो नाच* (पृ. ७९-८१) । थिमि : मध्यपुर कला परिषद् ।

प्रजापति, सुभाषराम (विसं २०६२), थिमिया भैलः प्याखं, सुभाषराम प्रजापति (संपा.), *नेपालमण्डलका मुकुन्डो नाच* (पृ. १०३-१०४) । थिमि : मध्यपुर कला परिषद् ।

महर्जन, सकलबहादुर (विसं २०६२), हरसिद्धि (जलप्याखं), सुभाषराम प्रजापति (संपा.), *नेपालमण्डलका मुकुन्डो नाच* (पृ. ४३-४८) । थिमि : मध्यपुर कला परिषद् ।

माली, इन्द्र (विसं २०६२), पचली भैरव प्याखं, सुभाषराम प्रजापति (संपा.), *नेपालमण्डलका मुकुन्डो नाच* (पृ. १२६-१२९) । थिमि : मध्यपुर कला परिषद् ।

वज्राचार्य, आशाकाजी (नेसं ११०२), *मल्लकालीन गं प्याखं* । यल : स्वयम

वज्राचार्य, चुन्दा (नेसं ११०८), *नेपालभाषा नाटक साहित्यया इतिहास* । ख्वपः कुतः पिकाक।

वज्राचार्य, धनवज्र (वि.सं २०३०), *लिच्छविकालका अभिलेख*। काठमाडौं : नेपाल र एशियाली अनुसन्धान केन्द्र ।

वज्राचार्य, वेती (विसं २०५३), *नेपालका केही प्रमुख शास्त्रीय तथा लोकनृत्यको अध्ययन* (लघु अनुसन्धान परियोजना, अप्रकाशित) । काठमाडौं : पद्मकन्या बहुमुखी क्याम्पस ।

सिंह, एकाराम (विसं २०६२), ङत श्वेतकाली अजिमाको गंप्याखं, सुभाषराम प्रजापति (संपा.), *नेपालमण्डलका मुकुन्डो नाच* (पृ. ६३-७०) । थिमि : मध्यपुर कला परिषद् ।

सिंह, राजदेव (सन् २००६), *क्रीडाका ऐतिहासिक विकास एवं उभरती खेल मानसिकताका अध्ययन*। वीर वहादुर सिंह पूर्वाञ्चल विश्वविद्यालयय् लःल्हाःगु विद्यावारिधि शोध-ग्रन्थ ।

शर्मा, विराजकाजी (नेसं ११३६), *द्यःप्याखनय् नेवाः ब्रम्हू*। त्रिवि, नेपालभाषा केन्द्रीय विभागय् लःःहाःगु स्नातकोत्तर शोध ग्रन्थ ।

श्रेष्ठ, पुरुषोत्तमलोचन (विसं २०६०), *भक्तपुरको नवदुर्गा गण*। भक्तपुर : बबिता श्रेष्ठ ।

श्रेष्ठ, पुरुषोत्तमलोचन (विसं २०७५), भक्तपुरका केही परम्परागत नाच, *मधुपर्क,* ३(५१), ५-९ ।

श्रेष्ठ, सजीव (विसं २०६२), बोडेको नीलबाराही नाच, सुभाषराम प्रजापति (संपा.), *नेपालमण्डलका मुकुन्डो नाच* (पृ. ४०-४२) । थिमि : मध्यपुर कला परिषद् ।

Iltis, L. (1988), The Jala Pyakha in historical and cultural perspective, in Prem Shanti Tuladhar (ed.), *Nepalbhasha va thvya sahitya vibhagiya gosthi*. Kathmandu: Lacoul Pithana.

Malla, K.P. (1981), *Classical Newari Literature: A Sketch*. Kathmandu : Nepal Study Center.

Vajracarya, D. & Malla, K.P. (eds.), 1985, *The Gopālarājavaṃśāvalī.* Wiesbaden GMBH: Franz Steiner Verlag. Nepal Research Centre Publications No. 9.

गुप्त, कुटिला व सम्भोटालिपि

– राजितबहादुर श्रेष्ठ

१. पृष्ठभुमि

लेखनकलाया इतिहास गुबलेनिसें शुरु जुल धैगु खँया ठोस प्रामाणिक दसु लुयावःगु मदुनिसां प्राग्मानवपिनिगु गुफाय् च्वयातःगु वा कियातःगु चित्र (किपा) हे लिपिया जननी जुइमाः धैगु विद्वान्पिनिगु अनुमान दु । थज्याःगु चित्रं हे सांकेतिक लिपिया सुरुवात जुयाः ध्वन्यात्मक लिपि व वर्णात्मक लिपिया अविस्कार जूगु खः धैगु मान्यता दु । इ.पू. ९०० या जःखः विशेष ध्वनि दुगु वर्णात्मकलिपिया शुरुवात ग्रीकतय्सं यात । अनंलिपातिनि विश्वया थीथी थासय् थीथी लिपिया विकास जुल । तर वर्णात्मकलिपि सुरु जुइन्त्यः सांकेतिकलिपि धाःसा प्रायः अप्वः थासय् मिलेजू । खला सिन्धुवासीं इ.पू. २५०० पाखे हे ब्वनेच्वय् सः धैगु सुं सुं विद्वानपिनिगु अनुमान दु, तर सिन्धु सभ्यताया उत्खननय् लूगु चिंत लिपि हे खः धैगु खँ थौंतक विवादरहित जुइफुगु मदु ।

भारतय् लेखनकलाया सुरुवात गुबलेनिसें जुल धैगु खँय् थीथी विद्वानतयगु दथुइ हे विवादया विषय जुयाच्वंगु दु । भारतीय उपमहाद्वीपया विद्वानपिन्सं लेखनकला तसकं पुलां जूगु एवं ब्राह्मीलिपि[1] ब्रह्मां हे अविस्कार याःगु धकाः दावी यानाः वयाच्वंगु दुसा युरोपीय विद्वान्पिन्सं धाःसा थुकिया अःखः दक्षिण एशियाय् च्वंपिं मनूतय्सं तसकं लिपातिनि च्वय् सय्कूगु खः धकाः धयाः वयाच्वंगु दु । इमिगु विचाःकथं दक्षिण एशियाय् च्वंपिन्सं शुरुशुरुइ च्वय्ब्वने मसः उकिं हे वेदादि श्रवण(न्यँकँ)य् जक सीमित जुयाच्वंगु खः ।

नेपालय् लेखनकलाया ऐतिहासिक दसु ब्राह्मीलिपिं च्वयातःगु इ.पू. २५५ या

---

1 जैनसूत्र (पन्नवणासूत्र, समवायांगसूत्र व भगवतीसूत्र)य् १८ लिपि उल्लेख जुयाच्वंगु दु । उकी दकले न्हापां बंभी (ब्राह्मी) या नां दु । बुद्धचरित उल्लेख जुयाच्वंगु बौद्धग्रन्थ ललितविस्तरय् नं ६४ लिपि उल्लेख यानातःगु दु । उगु ६४ लिपिमध्ये दकले न्हापां ब्राह्मीलिपि हे च्वयातल । थुगु सफू गुबले च्वःगु धैगु तिथिमिति मदुसा ईसं ३०८ य् चीनी अनुवाद जूगुलिं थ्वसिबें छगू निगू शदी न्ह्यः (ईसं न्हापांगु शदी वा निगूगु शदी)या जुइफुगु अनुमान दु (पाण्डेय, सन् २००४:२०-२३) । ब्राह्मीलिपियात गुलिसिनं ग्रीक, गुलिसिनं आर्माइक, गुलिसिनं सामेली व गुलिसिनं फोनेसियनं विकास जूगु धाइ । गुलिसिनं थुकियात सिन्धु उपत्यकाया लिपिलिसे स्वापू तय्गु कुतः नं याः (बन्धु, विसं २०७४:६) ।

निग्लिहवा व इ.पू. २४९ या लुम्बिनीया अशोकस्तम्भ अभिलेखयात हे दकले न्हापांगु लेखन दसुकथं काइः । लगभग वहे इलय्याग्‌ु स्वनिगः दुनेया चावहिली नं ब्राह्मीलिपिं च्वयातःगु छुं छुं अःपा लूगु दु । नेपाल, भारतलगायत दक्षिण एशियाय् हे लगभग इ.पू ८ शदीनिसें इ.पू. ३ शदीतक थ्वहे ब्राह्मीलिपिया छ्यलाबुला जूगु विद्वातय्‌गु अनुमान दु। थ्वयांलिपा भारतय् गुप्तलिपिया विकास जुल । थुगु गुप्तलिपि नं ब्राह्मीलिपिया हे छगू कचा जक खः । भारतय् गुप्तलिपिया प्रयोग जुयाच्वंगु इलय् नेपालय् नं थ्वहे हे लिपिं थाय् कयाच्वंगु खः । अनं लिपा गुप्तलिपी नं छुं भतिचा ह्यूपाः वल, गुगु लिपियात कुटिलालिपि धाय्‌गु यात । तिब्बतय् धाःसा गुप्तलिपिं हे विकास जूगु सम्भोतालिपिया छ्यलाबुला जुल । नेपालय् लिच्छवीकालय् हे गुप्त व कुटिला नितां लिपि छ्यलाबुला जुयाच्वन। इतिहासकार धनवज्रजुं सम्पादन यानादीगु सफुतिइ दुथ्याःगु १९० गू अभिलेखमध्ये ५३ गू गुप्तलिपि व १३७ गू कुटिलालिपि कियातःगु उल्लेख जुयाच्वंगु दु ।

२. पुरावलोकन

ईश्वरचन्द्र राहीं संसार कि लिपिया (सन् १९६९) सफुती गुप्तलिपिया स्वरवर्ण ४ व व्यञ्जनवर्ण २७, कुटिलालिपिया स्वरवर्ण ५ व व्यञ्जनवर्ण ३० न्ह्यथनाः वर्णमाला उल्लेख यानातःगु दु (परिशिष्ट १३) ।

पंडित गौरीशंकर हीराचंद ओझां भारतीय प्राचीन लिपिमाला[2](सन् १९७१) सफुती भारतय् गुप्तलिपि व कुटिलालिपिया विकासक्रम न्ह्यथनातःगु दु (पौ ६०-६८) । थुकी समुद्रगुप्तया अलाहावादय् च्वंगु स्तम्भाभिलेख (प्यंगूगु शदीया थ्यंमथ्यं दथुइ) व महाराज लक्ष्मण, जयनाथपिनिगु दानपत्र (न्यागूगु शदी)या लिधँसाय् गुप्तलिपिया वर्णमाला (लिपिपत्र १६ व १७) नं दुथ्याकातल । अथे हे थुगु सफुती राजा यशोवर्मन् (विष्णुवर्द्धन)या सन् ५३२ या मंदसोरय् च्वंगु अभिलेख, जापानया छगू मठय् च्वंगु ६ शदीया उष्णीषविजयधारणी ताडपत्र,[3] मेवाडया जुजु अपराजितया इलय् च्वंगु कुण्डेश्वरया विसं ७१८ या अभिलेखय, जुजु हर्षया दानपत्र, जुजु अंशुवर्मा, दुर्गगणपिनिगु ७, ८ शदीया अभिलेख, चंबाया जुजु मेरुवर्मा (८ शदी)या अभिलेख, प्रतिहार वंशी जुजु नागभट, बाउक व कक्कुक (९ शदी)या अभिलेख आदिया लिधँसाय् वर्णमाला (लिपिपत्र १८-२३) बियातःगु दु ।

---

2 सन् १९१८, न्हापांगु प्रकाशन

3 थुगु सफूया अन्तय् बियातःगु कुटिलालिपिया वर्णमाला हे थुकी दुथ्याकातःगु दु । ६ शदी हे वर्णमाला च्वय्‌गु परम्परा दु धैगु थुकिं स्पष्ट जू ।

शिवस्वरूप सहायं भारतीय पुरालेखों का अध्ययन (सन् २०००) सफुती गुप्तलिपियात गुप्तकालीन ब्राह्मीलिपि नां बियातःगु दु (पौ ६५)। थुगु सफुती भारतय् लूगु थीथी गुप्तलिपिया अभिलेखत उल्लेख यानातःगु दु।

शंकरमान राजवंशीं लिच्छविलिपि संग्रह (२०२१) सफुती लिच्छविलिपिया आखः च्वय्गु शैली बियातःगु दु। अथे हे नेपालय् लुयावःगु लिच्छविकालिन थीथी अभिलेख न्ह्यथना उकी छ्यलातःगु वर्णयात नमूनाकथं न्ह्यथनातःगु दु।

हेमराज शाक्यं नेपाललिपि प्रकाशन (विसं २०३०) सफुती लिच्छिविकालीन अभिलेखसमेत दुथ्याका वर्णमाला दुथ्याकातःगु दु। थुगु सफुती नेपालय् गुप्तलिपि व कुटिलालिपिया थीथी नामाकरणसहित उल्लेख यानातःगु दु (पौ ४-५)।

सोमप्रसाद खतिवडां नेपालका लिपि र मुद्राहरूको परिचय (विसं २०५८) सफुती लिच्छविलिपिया सामान्य परिचय, वर्णमाला दुथ्याकातःगु दु।

दिनेशचन्द्र रेग्मीया पुरालेखन र अभिलेख (विसं २०६०) सफुती नेपाल व भारतय् प्रचलित जुयाच्वंगु ब्राह्मीलिपिनिसें कयाः देवनागरीलिपि तकया व्याख्या विश्लेषण यानातःगु दु। थुकी गुप्तलिपियात न्यागू चरणय् ब्वथलाः, तालिकासमेत बियाः अध्ययन यानातःगु दु। गुप्तलिपिया हे विकासक्रम कुटिला लिपि जूगुलिं थुकिया धाःसा चर्चा यानामतः।

चूडामणि बन्धुया सम्पादनय् पिदंगु नेपालमा प्रचलित प्रमुख लिपिहरूः स्थिति, समस्या र समाधान (विसं २०७४) सफुती देवनागरी लिपि, मिथिलाक्षर, नेवा लिपि, सम्भोटा लिपि, सिरिजंगा लिपि, रोमन लिपि, उर्दू लिपिया बारे थीथी विâानतय्सं परिचयात्मक च्वसुत दुथ्यानाच्वंगु दु। थुगु हे सफुती अमृत योञ्जन-तामांगया सम्भोटा लिपि नांया च्वसु नं दुथ्यानाच्वंगु दु। थुकी सम्भोटा लिपिया उद्भव व विकासक्रम, सम्भोटा लिपिया वर्णमाला, भोट-इतर भाषाय् सम्भोटा लिपिया प्रयोग, सम्भोटा लिपिं प्रकाशित जूगु पाठ्यसामग्री सर्वेक्षण, कम्प्युटर व युनिकोडय् सम्भोटा लिपिया फन्ट, सम्भोटा लिपिया समस्या, सुधारया संभावना आदि दुथ्यानाच्वंगु दु।

३. उद्देश्य

नेपालय् लिच्छविकालिन १९३ ल्वहंपौ व छुं छुं पाण्डुलिपित लुयावःगु दु। गुकी लिच्छविलिपि छ्यलातल। लिच्छविलिपिया अध्ययन मजुइकं थज्याःगु अभिलेखया अध्ययन असम्भव जुइ। धनवज्र वज्राचार्य, शंकरमान राजवंशी[4],

4 न्हूगु पुस्ताय् शंकरमान राजवंशीया काय् श्यामसुन्दर राजवंशी लिच्छविलिपि अध्ययनय् तल्लीन जुयाच्वंगु दु।

हेमराज शाक्य आदि लिपिविद्तय्सं लिच्छविकालिन अभिलेखया अध्ययन अनुसन्धान यात । अनं लिपा लिच्छविलिपि अध्ययन याइपिनिगु जनशक्ति म्हो जुजुं वन । लिच्छविलिपि अध्ययनया निंतिं दक्ष-जनशक्ति निर्माण याय्गु थुगु लेखया उद्देश्य खः ।

४. विधि

थ्व अध्ययनयात निगू कचाय् इनागु दु ।

क) लिच्छविलिपि (गुप्त व कुटिला)या अध्ययन याय्त माःगु सामग्री मुनागु दु ।

ख) सम्भोटालिपि अध्ययन याय्त माःगु सामग्री मुनागु दु । माःमाःथाय् टिप्पणी नं दुथ्याकागु दु । माःमाःथाय् पुस्तकालया सामग्री छ्यलाःगु दु । लिधँसा प्रणालीकथं दु (कुमार, २०११) ।

५. गुप्तलिपि म्हसीका, लिपिभेद व नामाकरणया विश्लेषण

ब्राह्मीलिपिया निगू शाखा दु - उत्तरी व पूर्वी । उत्तरी शाखां गुप्त, कुटिल, नेपाललिपि, देवनागरीलिपि, तिर्हुता, संभोटा, सिरिजंगा आदि लिपिया विकास जुल । दक्षिणी शाखां भारतया सिंहली, इन्डोनेसियाली, बर्मेली व जावालीलिपि पिदन (बन्धु, २०७४:६) । विशेषयानाः प्यंगूगु शदी ब्राम्हीलिपिं आपालं लिपिया जन्म जुल । इपिंमध्ये गुप्तलिपि नं छता खः । उकिं गुप्तलिपि ब्राम्हीलिपिया हे विकसित रूप जक खः । भारतया उत्तरप्रदेशय् गुप्तशासन[5] न्ह्यानाच्वंगु इलय् छ्यलाबुला जूगुलिं थुगु लिपियात गुप्तलिपि धाय्गु यात । उगु इलय् नेपालय् नं वहे शैलीया लिपि छ्यलाबुला जुयाच्वंगुलिं लिपिविद्तय्सं अःपुक हे उगु लिपियात गुप्तलिपि धयाच्छ्वत । नेपालय् चलेजुयाच्वंगु गुप्तलिपि कौसाम्बीया लिपिलिसे ज्वःलाः, नापं बंगालया लिपिलिसे नं ज्वःलाःगुलिं अहमद हसन दानीं (१९८६:१३७) गुप्तकालिन कौसाम्बीलिपि बंगाल जुयाः नेपालय् वःगु अनुमान यात । तत्कालीन इलय् नेपालय् लिच्छविशासन न्ह्यानाच्वंगुलिं थुकियात लिच्छविलिपि नं धाय्गु यात ।

5 भारतय् गुप्तवंशया संस्थापक श्रीगुप्त (राज्यकाल ई २४०-२८०), घतोत्कच (ई २८०-३१९), चन्द्रगुप्त (ई ३१९-३३५), समुद्रगुप्त (ई ३३५-३८०), चन्द्रगुप्त II (ई ३८०-४१२), कुमारगुप्त (ई ४१२-४५४), स्कन्दगुप्त (ई ४५४-४६७) (http://www.historydiscussion.net/empires/ history-of-the-gupta-empire-indian-history/600) । गुप्तशासन ई ५५० तक न्ह्याःगु, अनं लिपा मैत्रक वंशया उदय जूगु ।

नेपालय् लिच्छविशासनयात इतिहासविद्तय्सं निब्वय् ब्वथल - पूर्वार्द्ध[6] व उत्तरार्द्ध[7]। उकिं २०१७ सालय् नेपाल सरकार पुरातत्व तथा संस्कृति विभागं पूर्वाद्धय् छ्यलाबुला जूगु गुप्तलिपियात पूर्व लिच्छविलिपि व उत्तरार्द्धय् छ्यलाबुला जूगु कुटिलालिपियात उत्तर लिच्छविलिपि[8] धकाः नामाकरण यात (राजवंशी, १९६०:२०)।

चावहिली च्वंगु *माघवर्षे काले आषाढशदिव १२*[9] *अस्यान्दिवसपूर्व्वायाम्भट्टारकमहाराजश्री* उल्लेख जूगु ल्वहंपौ, स्वयम्भुइ च्वंगु शंकरदेव (अं इसं ४२०-४४०) नां उल्लेख जूगु ल्वहंपौ, चांगुनारायणय् च्वंगु मानदेव (इसं ४६४-५०५)या शिलास्तम्भ, लाजिम्पाटया विष्णुविक्रान्त मुर्तिया पादपीठ (सं ३८९)लगायत ५३ अभिलेखय् पूर्वलिच्छविलिपि छ्यलातःगु दु। अथे हे राष्टिय अभिलेखालय् सुरक्षित जुयाच्वंगु दशभूमीश्वर, रत्नकेतु सूत्र हे गुप्तक्षरं च्वयातःगु दकले पुलांगु हस्तलिखितग्रन्थ खः (शाक्य, विसं २०३०:४)।

बुद्धगयायाया गुफाय् च्वंगु अभिलेखया लिधँसाय् चार्ल्स विल्किन्सनं सन् १७८५ निसें १७८९ तक गुप्तलिपिया वर्णमाला बच्छि च्वल। लिपा डा. मिल्स व जेम्स प्रिन्सेपं देहली व सांचीया अभिलेखया लिधँसाय् उगु वर्णमाला पूवंकल (राही, १९६९:१५)।

५.१ गुप्तलिपिया लेखनशैलीया विशेषता

ब्राम्हीलिपिया विकसित रूप जूगुलिं ब्राम्हीलिपि व गुप्तलिपि दथुइ आपा पाःगु खनेमदु। वहे गुप्तलिपिं नं कुटिलालिपि जुयाः मेमेगु आपालं लिपिया विकास जुल। नेपाललिपि नं गुप्तलिपिया हे विकासक्रम जक जूगुलिं थुपिं दथुइ नं उलि अन्तर मदु।

गुप्तलिपि खवं जवय् वनीगु लिपि खः।

ब्राह्मीलिपिया छ्यं मदुसा गुप्तलिपिया छुं छुं वर्णय् चीहाकलं छ्यं तय्गु चलन खनेदत।

गुप्तलिपी मिलित खँग्वलं च्वयातःगु दु।

गुप्तलिपि भतिचा ततःग्वः यानाः च्वय्गु वा कीगु चलन दु। आखः फुक्क

---

6 वृषदेव (अ. इसं ३२०-३४०) निसें गंगादेव (अ. इसं ५६७-५७३)तक पूर्वलिच्छविकाल।

7 शिवदेव I (अ. इसं ५९०-५९३) निसें मानदेव III (इसं ८७८) तक उत्तरलिच्छविकाल (तमोट, ११३२:४०-४१)।

8 कुटिलालिपियात उत्तर लिच्छविलिपि धकाः नामाकरण याःगु।

9 धनवज्र वज्राचार्यया लिच्छविकालका अभिलेखय् १० उल्लेख यानातःगु। अ (१०) = (२) उल्लेख जुयाच्वंगुली वज्राचार्यं अ (१०) जक ब्वनाः निभ्क्वः (२)यात त्वःफिकुगु दु।

समानकथं जुइ, गुलिं तग्वः, गुलिं चीग्वः जुइमखु ।

गुप्तलिपी न्हू-न्हूगु वर्ण खनेदत, गथे कि ॐ । अथे हे न्हूगु चिं नं छ्यल, गथे कि हलन्त (्), विसर्ग ।

६. कुटिलालिपिया म्हसीका, नामाकरण व लेखनशैलीया विशेषता

भारतय् खुगूगु शदीनिसें झिगूगु शदीतकया अभिलेखय् वःगु आखः गुप्तलिपिसिबें भतिचा पाःगु खनेदत । थुगु आखःयात डा. फ्लीट, डा. प्रिंसेपं कुटिललिपि[10] नां तल (सहाय, सन् १९७७:३९) । ब्राह्मीलिपिया निगूगु स्वरूप गुप्तलिपि व स्वंगूगु स्वरूपकथं कुटिललिपियात काय्‌गु याः ।

नेपालय् जुजु शिवदेव व अंशुवर्माया संयुक्त शासन (ईसं ५९४-६०४) न्ह्यानाच्वंगु इलय्‌या अभिलेखय् गुप्तलिसे अपाय्‌सकं पाःगु लिपिया छ्यलाबुला जूगु खनेमदु तर, लिपा अंशुवर्माया एकल शासन (ईसं ६०४-६२१)या इलंनिसें धाःसा छुं छुं पात । आखः धेचुइका, चातुइका च्वय्‌गु परम्परा न्ह्यात । थथे चातुइका च्वइगु आखः जुयाः थज्याःगु आखःयात नेपालय् नं कुटिलालिपि धाय्‌गु यात । नेपालय् कुटिलालिपि (उत्तरलिच्छविलिपि) खुगूगु शदीनिसें थ्यंमथ्यं झिंछगू शदीतक न्ह्यात । लिपा थ्व हे लिपिपाखें नेपाललिपि, देवनागरीलिपि व मेमेगु लिपिया विकास जुल । कुटिलालिपियात कुटिलाक्षर[11], विकटाक्षर व शिद्धमातृकालिपि[12] नं धाः (शाक्य, २०३०:५) । कुटिलालिपिया मुख्य विशेषता धैगु थुकिया छ्यं त्रिकोण खनेदु । आखः छुं भतिचा ल्यूने धेचू । कुटिला लिपि खवं जवय् च्वइ ।

नेपालय् कुटिलालिपि छ्यलातःगु छुं छुं अभिलेख क्वय् न्ह्यथनाकथं दु ।

- जुजु नरेन्द्रदेवकालिन पाटन सौगलत्वालय् च्वंगु सं. ८२ या ल्वहंपौ
- जुजु गुणकामदेवकालिन पाटन कुम्भेश्वरय् च्वंगु उमामहेश्वरया पादपीठय् च्वंगु सं १०७
- जुजु रुद्रदेवकालिन पाटन त्यागत्वालय् च्वंगु गंचाननीया सं १३२ या पादपीठ
- जुजु जयदेव(निम्हम्ह)कालिन पशुपतिया सं. १५७ या ल्वहंपौ

10 डा. ब्यूलर व कीलहार्नपिन्सं कुटिलालिपिया नामाकरणय् विरोध याःगु ।

11 भारतया उत्तर प्रदेशय् च्वंगु पीलीभीत जिल्लाया देवल गामय् लुयावःगु सन् ९९२ या सिजःपती थुगु लिपिया नां कुटिलाक्षरणि उल्लेख यानातःगु दु (राही, १९८३:१२७) ।

12 ब्राह्मीलिपिया विकास जुइगु झ्वलय् थुगु लिपीतक थ्यंबलय् आकारप्रकार, मात्रा पूवंगुलिं सिद्धमातृकालिपि नां तःगु ।

- ० जुजु मानदेव(स्वम्हम्ह)कालिन पाटन यंगुवहाल लोकेश्वरया सं. १८० पादपीठ
- ० राष्टिय अभिलेखालयया सं २३४ या स्कन्दपुराण (अम्बिकाखण्ड) ताडपत्र। (शाक्य, २०३०:५)

७. लिच्छविलिपिया वर्णमाला

शंकरमान राजवंशीया लिच्छविलिपि संग्रह (२०२१:ग-प)या आधारय् लिच्छविलिपि [पूर्व लिच्छविलिपि (गुप्तलिपि) व उत्तर लिच्छविलिपि (कुटिलालिपि)]या आखः च्वय्गु शैली (वर्णमाला) क्वय् न्ह्यथनाकथं दु।

७.१ माआखः (स्वरवर्ण)

ॐ देवनागरीया ७ अंक थें च्वयाः न्हिप्यं च्वय् थ्यंक छ्वलकि ॐ जुइ।

अ गुप्तलिपिया **अ** थौंकन्हय्या प्रचलित नेपाललिपिया छ्यं मदुगु प वर्णया क्वसं त स्वाकातःगु थें जुइ।

आ अ वर्णय् ७ (थौंकन्हय्या उकार) स्वाकलकि अ जुइ। अ वर्णया ल्यूने ध्वः तयाः आकार याइगु मखु।

इ विसर्ग थें च्वय् क्वय् निगः शुन्य तयाः छ्यं दुगु ध्वः तलकि इ जुइ।

ई इ वर्णय् थौंकन्हय् थें रेफ्ट तलकि दीर्घ ई जुइ।

उ खवय् जक छ्यं दुगु थौंकन्हय्या ट थें च्वलकि उ जुइ।

ए ध्वःया खवय् छ्यं तइ। छ्यंया खवय् च्वंगु विन्दु व ध्वंया क्वय् च्वंगु विन्दु स्वानाः अःखतं त्रिकोण दय्कलकि ए जुइ। थौंकन्हय् देवनागरीया अःखः ए थें खनेदइ।

ऐ ए वर्णय् हे खवय् पाखे छ्यं भतिचा ताहाक सालकि ऐ जुइ

७.२ बाआखः (व्यञ्जनवर्ण)

क ध्वलय् भतिचा ग्वाराचिंगु छ्यं तयाः ध्वःया दथुइ जवय् व खवय् भतिचा क्वय् स्वःगु चिहाकःगु ध्वः तलकि क जुइ। गुप्तलिपिया क वर्ण ल्हाः निपां ब्वय्काच्वंम्ह मनू थें जुइ।

ख देवनागरीया छ्यं मदुगु व वर्णया खवय् च्वसं अर्धगोल तलकि ख जुइ। अर्धगोलया दथुइ जाःगु अर्धशुन्य दइ।

ग देवनागरीया छ्यं मदुगु त वर्णया न्ह्यःनेया ब्व भतिचा क्वय् हयाः खवं च्वय्पाखे चिहाक ध्वः सालकि ग जुइ।

घ रोमन आखःया दब्लु या ल्यूनेया ध्वः भतिचा च्वय् छ्वयाः चिहाकःगु छ्यं तलकि घ जुइ।

ङ ८ थें जुइ, तर छ्यं भतिचा चिहाक जुइ। ८ थें ग्वारा चिनीमखु भतिचा च्वं क्वय् तहाक जुइ। लिच्छविकालीन अभिलेखय् ङ जक च्वयात:गु स्वतन्त्र वर्ण मदु, संयुक्ताक्षर जक दु।

च देवनागरी ठ वर्णया दथुइ भतिचा च्वाउँसे च्वंकलकि च जुइ। थुकिया छ्यं भतिचा ग्वाराचिनी।

छ छ्यं दुगु ध्व:या क्वसं निग: शुन्य स्वानाबिलकि छ जुइ। छ वर्ण नं लिच्छवि अभिलेखय् स्वतन्त्ररूपं मदु। च, ञ, श वर्णलिसे संयुक्ताक्षरकथं जक दु।

ज ज वर्ण रोमनलिपिया क्यापिटल इ वर्ण थें च्वं, तर ध्व:या जवय् च्वंगु स्वभ्रूव: भतिचा क्वय् स्वइ।

झ लिच्छवि अभिलेखय् झ वर्णया छ्यलाबुला मदु।

ञ लिच्छवि अभिलेखय् ञ वर्णया जक स्वतन्त्र छ्यलाबुला मदु। च, ज व श वर्णलिसे संयुक्ताक्षर जक दु। च व ज वर्णलिसे स्वाइबलय् थौंकन्हय्या देवनागरीया ल थें च्वनी। गुबलें गुबलें च व ज वर्णया छ्यनय् गनं किकिंपा (कल्की) व गनं २ च्वयात:गु थें वइ। श वर्णलिसे वइबलय् धा:सा रोमनया आर थें च्वनी।

ट देवनागरीया ट वर्ण थें जुइ, तर जवय् च्वंगु छ्यं भतिचा क्वय् स्वइ।

ठ ठ वर्ण छ्यं मदुगु खालिगु चिकिचाग्व:गु गोल थें जक जुइ।

ड ड वर्ण छ्यं दुगु ब्राकेट थें जक जुइ।

ढ प्रचलित नेपाललिपिया ढ थें हे जुइ, तर छ्यं भतिचा ग्वाराचिनी।

ण देवनागरीया भ थें जुइ, तर छ्यं दइमखु। ध्व:या जवपाखे छ्यं भतिचा कुसा थें क्वस्वइ।

त थौंकन्हय्या देवनागरी त वर्ण थें हे जुइ।

थ रोमनलिपिया अखतं बि थें जुइ।

द प्रचलितलिपिया द वर्ण थें हे जुइ।

ध प्रचलितलिपिया घ वर्ण थें जुइ, तर ध्व: धा:सा कुहां वइमखु।

न प्रचलितलिपिया ड वर्ण थें जुइ, तर दथुइ च्वंगु गोल जाइमखु, छ्यं नं जवय् वनीमखु।

प देवनागरीलिपिया प वर्ण थें जुइ, तर न्ह्य:नेया च्वय्च्वंगु ब्वय् चिचाहाकय्क छ्यं दइ, ध्व:लिसे स्वाइमखु।

फ प वर्णया ल्यूनेया च्वय्च्वंगु विन्दुं क्वय् त्रिकोण थें च्वंक ध्व: सालाबिलकि फ वर्ण जुइ।

ब प्यकुंला:गु चतुर्भुज च्वलकि ब वर्ण जुइ।

भ प्रचलित नेपाललिपिया भ वर्णलिसे ज्व:ला: ।

म प्रचलित नेपाललिपिया म वर्णलिसे ज्व:ला:, तर न्ह्य:नेया ब्वय् जक छ्यं दइ, तुति कुहां वइमखु ।

य रोमणलिपिया क्यापिटल डब्ल्यू थें जुइ, तर न्ह्य:नेया च्वय्च्वंगु ब्वय् चिकिचाग्व:गु गोल दइ, दथु ब्वय् चिचाहाकलं छ्यं दइ ।

र छ्यं दुगु ध्व: जक जुइ ।

ल छ्यं दुगु ध्व:या क्वसं न्ह्य:ने इँचा थें अर्धगोल स्वानाबिलकि ल वर्ण जुइ ।

व छ्यं दुगु अर्धगोल, वा छ्यंदुगु त्रिकोण थें जुइ ।

श देवनागरीलिपिया प वर्णया न्ह्य:ने च्वंगु ब्वय् चिहाकलं क्वय् ध्व: सालकि श वर्ण जुइ ।

ष देवनागरीलिपिया म थें जुइ, तर न्ह्य:ने ब्वय् जक छ्यं दइ, थुकिया तुति कुहां वइमखु ।

स गुप्तलिपिया हे ष वर्ण थें जुइ, तर न्ह्य:नेया ब्व: भतिचा च्वाउँसे च्वनी ।

ह देवनागरी लिपिया ड वर्ण थें जुइ, तर छ्यं भतिचा ग्व:लाइ ।

क्ष गुप्तलिपिया क वर्णय् क्वय् ष वर्ण स्वानाबिलकि क्ष वर्ण जुइ ।

त्र गुप्तलिपिया त वर्णय् क्वं खवय् चिहाक:गु ध्वं स्वानाबिलकि त्र वर्ण जुइ ।

ज्ञ गुप्तलिपिया हे ज वर्णय् क्वय् तुती ञ वर्ण स्वानाबिलकि ज्ञ वर्ण जुइ ।

७.३ मात्राया सामान्य नियम

मात्रा निथिकं दु - ऱ्हस्व मात्रा व दीर्घ मात्रा ।

गुप्ताक्षरय् मात्रा गुकथं स्वाइ धैगु सामान्य नियम क्वय् बियाकथं जुइ ।

आ आकार तय्बलय् छ्यंया जवय् भतिचा क्वय् स्वका: चिहाकलं ध्वं सालेगु । ख, ग, ठ, ण, थ, ध, ब वर्णय् धा:सा ल्यूने अंकुश घाकेमा: । ज वर्णय् दथुइ च्वंगु ब्वया च्वय् भतिचा सालेमा: ।

इ इकार तय्बलय् छ्यंया खवय् अ:ख:गु कुसा चु थें घाकेगु ।

उ उकार तय्बलय् तुति भतिचा क्वय् साला: भतिचा ग्वाराचिंका बीगु । ग, त, द, भ, श वर्णय् धा:सा तुति भतिचा जवय् मर्के याना: च्वय् सालेगु । क, र वर्णय् धा:सा थौंकन्हय् थें तुती ७ थें स्वाय्गु । छ, ट, ठ, ढ, ध, व वर्णय् धा:सा जवं भतिचा ध्व: क्वय् सालेगु ।

ऊ ऊकार तय्बलय् तुती खवय् चिचाहाक:गु ध्व: साला: भतिचा क्वय्

यंकेगु। ग, त, द, भ, श वर्णय् तुति ल्यूने मर्के यानाः च्वय् सालाः अंकुश थें घाकेगु। क, र वर्णय् ७ तयाः हाकनं तुतिया जवय् न्हिप्यं घाकेगु। छ, ट, ठ, ढ, व वर्णय् उकार तय्धुंकाः च्वकां खवय् चिहाकलं ध्वः सालाः न्हिप्यं घाकेगु।

ऋ ऋकारया मात्रा तय्बलय् थौंकन्हय् देवनागरीलिपी थें तुति ल्यूने मर्के याय्वं गाः।

ए एकार तय्बलय् छ्यनय् च्वय् भतिचा क्वस्वकाः ध्वः सालेगु।

ऐ ऐकार तय्बलय् छ्यनय् च्वय् भतिचा क्वस्वकाः ध्वः सालेधुंकाः हाकनं अज्याःगु हे मेगु ध्वः तय्गु।

ओ ओकार तय्बलय् छ्यनय् पुतलीया ग्वाय् थें तय्गु। ख, ग, ज, ठ, ण, थ, ढ, ब, श वर्णय् धाःसा आकार तयाः छ्यनय् खवय् क्वस्वकाः च्वय् ध्वः सालेगु।

औ औकार तय्बलय् छ्यनय् पुतलीया ग्वाय् तयाः दथु भतिचा क्वय् स्वकाः च्वय् ध्वः सालेगु। ख, ग, ज, ठ, ण, थ, ढ, ब, श वर्णय् धाःसा आकार तयाः छ्यनय् खवय् क्वस्वकाः च्वय् निध्वः सालेगु।

७.४ चिन्केगु नियम

व्यञ्जन वर्णय् व्यञ्जन वर्ण चिन्केगु - व्यञ्जन वर्णय् व्यञ्जन वर्ण स्वाय्बलय् न्हापांगु वर्णया तुती वर्ण घाकेगु। रेफ तय्बलय् धाःसा छ्यनय् च्वय् ध्वः तय्गु।

८. संभोटालिपिया उत्पत्ति व अभिलेखन

तिब्बतया थोन्मी आनु सम्भोटां (जन्म सन् ६१९) ईसं न्हय्गूगु शदी सम्भोटालिपिया विकास याःगु खः। तत्कालिन जुजु श्रंगचंग गम्पों (सन् ६१७-६९८) उच्च शिक्षा आर्जनया निंतिं १६ म्ह तिव्वतीयनत भारतया नालन्द विश्वविद्यालयय् छ्वयाहःगु जुयाच्वन। उगु विद्यार्थी पुचलय् थोन्मी संभोटा नं छम्ह खः।[13] थोन्मीं ७ दँतक उच्च शिक्षा हासिल याय्धुंकाः लिपा काश्मीर नं वन। संभोटा तिव्वत लिहांवनेधुंकाः पाणिनीया अष्टाध्यायीया लिधँसाय् तिब्बेती भाषाया व्याकरण दय्कल। तिब्बेती भाषायात अभिलेखीकरण याय्त गुप्तलिपिइ छुं सुधार यानाः न्हूगु लिपिया प्रादुर्भाव यात। थोन्मी सम्भोटां विकास याःगु लिपि जूगुलिं लिपा थुगु लिपिया नां हे सम्भोटा लिपि जूवन। सम्भोटां लिपि विकास याय्धुंकाः जुजु श्रंगचंगंसमेत स्वदँतक लिपि अध्ययन यात। संभोटा तिब्बेट लिहाँ वंबलय् आपालं

13 थोन्मी भिंन्यादँया वैशय् मन्त्री यानाः उच्चशिक्षाया निंतिं भारतय् छ्वःगु खः (लाहुली, २०००:१)।

संस्कृत सफूत नं ज्वनावन। लिपा थ्वहे संस्कृत सफूत तिब्बेत भाषां अनुवाद यात। संस्कृत सफू अनुवाद याय्गु ज्या लिपा तकं न्ह्यानाः हे च्वन। न्हय्गू शदीनिसें झिंन्हय्गू शदीतकया दुने ९६ हजार सफू तिब्बेत भाषां अनुवाद जूगु अनुमान दु। थुपिं फुक्क सफू संभोटा लिपिं हे अभिलेखीकरण जूगु खः।

हिमाली प्रदेशय् ल्हाइगु लद्दाखी, जोंखा, सिक्किमी, शेर्पा, ह्योल्मो, तामांग आदि भाषाया अभिलेखीकरणय् सम्भोटा लिपि छ्यलेगु यानावयाच्वंगु दु। थौंकन्हय् चलनचल्ती दुगु सिरिजंगा, रोङ, फाग्सपा लिपि थ्वहे संभोटालिपिं विकास जूगु खः।

८.१ संभोटालिपिया वर्णमाला

सम्भोटा लिपी ४ स्वरवर्ण व ३० व्यञ्जनवर्णया व्यवस्था जुयाच्वंगु दुसा खण्डेत्तर वर्णया निंतिं नं छुं छुं चिं दु।

स्वरवर्ण - इ उ ए ओ

व्यञ्जन वर्ण - क ख ग ङ

च्य छ्य ज्य ञ

त थ द न

प फ ब म

च छ ज व

श्य श ह य

र ल स्य स

हः अ

संभोटा लिपी टवर्गया लिपि मदु। अथे हे महाप्राण वर्णया चतुर्थ श्रेणी (घ झ ढ ध भ) नं मदु। तर, संस्कृत भाषायात तिब्बेतीयन भाषाय् अनुवाद याय् माःगुलिं त थ द न स्य यात उल्टा यानाः ट थ ड ण क्ष दय्कल। ग द ब ज ड वर्णय् ह वर्ण स्वानाः घ ध भ झ ढ वर्ण दय्कल। इ उ वर्णय् अ वर्ण स्वानाः ई ऊ दीर्घ दय्कल।

अंक - ० १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९

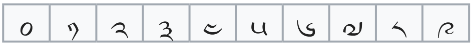

८. उपसंहार

लिच्छवि (गुप्त व कुटिला) लिपि ब्राह्मीलिपिया हे विकासक्रम जक खः। उकिं थुकियात ब्राह्मीलिपिया कचा जक नं धाः। गुप्त लिपिं हाकनं भतिचा ह्यूपा वयाः कुटिला लिपि जुल। कुटिला लिपी नं ह्यूपा वयाः भुजिंमोल,

रञ्जना, प्रचलित नेपाललिपि, देवनागरी आदि लिपिया विकास जुल । नेपालय् लिच्छविकालीन थ्यंमथ्यं २५० ल्वहंपौ दु, अथे हे छुं छुं ग्रन्थ अभिलेख (दशभूमीश्वर, स्कन्दपुराण, रत्नकेतुसूत्र आदि) सुरक्षित जुयाच्वंगु दु । थुपिं फुक्क हे अभिलेखय् लिच्छविलिपि छ्यलातल । तत्कालिन इतिहास दुरुस्त अध्ययन याय्त लिच्छविलिपिया ज्ञान आवश्यक जू । टिब्बतय् धाःसा थोन्मी आनु सम्भोटां गुप्तलिपिं सम्भोटालिपिया विकास यात । सम्भोटालिपि छ्यलाः तिव्वेटियनभाषां थ्यंमथ्यं छगू लख ति संस्कृतसफू अनुवाद याय्धुंकूगु दु । नेपाःया हिमालीक्षेत्रय् वसोवास यानावयाच्वंपिं जनजातितय्सं नं सम्भोटालिपि छ्यलेगु याः । उकिं सम्भोटालिपि नेपाःया नं गौरवमयी लिपि जूगु दु ।

लिधँसा

ओभ्Ψा, गौरीशंकर हीराचंद (सन् १९७१) *भारतीय प्राचीन लिपिमाला* (स्वंगूगु संस्करण) । न्यू दिल्लीः मुन्सीराम मनाहरलाल ।

खतिवडा, सोमप्रसाद (विसं २०५८), *नेपालका लिपि र मुद्राहरूको परिचय* । काठमाडौंः उम.के. पब्लिशर्स एण्ड डिष्टीब्यूटर्स ।

तमोट, काशीनाथ (नेसं ११३२), नेपालमण्डलया जुजुपिनि भोगवर्ष, *न्हू हिसु, दँ ६, ल्याः ६ ।*

तमोट, काशीनाथ (विसं २०७४), नेवालिपि, चुडामणि वन्धु (संपादक), *नेपालका प्रचलित प्रमुख लिपिहरू स्थिति, समस्या र सम्भावना* (पौ ३७-५१) । यैंः अक्षर सदन ।

तामाङ, अमृतयोञ्जन (विसं २०७४), सम्भोटालिपि, चुडामणि वन्धु (सं), *नेपालका प्रचलित प्रमुख लिपिहरू स्थिति, समस्या र सम्भावना* (पौ ५२-६५) । यैंः अक्षर सदन ।

दानी, अहमद हसन (सन् १९८६), *इण्डियन प्यालियोग्राफी* । दिल्लीः मुन्सी राम मनोहरलाल ।

राजवंशी, शंकरमान (विसं २०२१), *लिच्छविलिपि संग्रह* । काठमाडौंः वीरपुस्तकालय ।

राजवंशी, शंकरमान (विसं २०२४), *प्राचीन लिपि विकास* । काठमाडौंः पुरातत्व विभाग ।

राही, ईश्वर (ई. १९८३), *लेखनकलाका इतिहास* । लखनऊः उत्तर प्रदेश हिन्दी संस्थान ।

रेग्मी, दिनेशचन्द्र (विसं २०४८), *पुरालेखन परिचय नेपाल* । काठमाडौ । सुशीला रेग्मी ।

लाहुली, के. अंगरूप (सन् २०००), *आचार्य थोनमी संभोटा का जीवनचरित* । वाराणसीः केन्द्रीय उच्च तिब्बती शिक्षा संस्थान ।

वज्राचार्य, धनवज्र (विसं २०३०), *लिच्छविकालका अभिलेख* । कीर्तिपुरः नेपाल र एशियाली अनुसन्धान केन्द्र ।

शाक्य, हेमराज (विसं २०३०), *नेपाल लिपिप्रकाश* । काठमाडौंः नेपाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठान ।

सहाय, शिवस्वरूप (सन् २०००), *भारतीय पुरालेखों का अध्ययन* (तृतीय संस्करण) । दिल्लीः मोतीलाल बनारसीदास ।

http://www.historydiscussion.net/empires/history-of-the-gupta-empire- indian-history/600 (2018/08/05).

Kumar, R. (2011), *Research methodology: A step-by-step guide for beginners* (third edition). New Delhi: Sage Publications.

नेपाललिपिया विशेष परिचय

– शरदवीर सिंह कंसाकार

नेपाललिपिया म्हसीका

सृष्टिया आरम्भनिसें हे मानवीय अनुभवं ज्ञानया रूप काय्गु शुरु यात, अले कथहं थ्व हे ज्ञानं लिपिबद्ध जुयाः चित्रलेख अथवा शब्दलेख अभिलेखतय्गु रूप काल। विश्वय् गुलि नं लिपि दु, भाषाया जन्म लिपिसिकं न्हापा जुल, लिपिया जन्म लिपातिनि जुल। छाय्कि लिपिया सम्बन्ध चिंपाखें दु। भाय् धयागु छम्हेसिनं मेम्हेसित थःगु खँ कनेया निंतिं खः। सु नं प्राणीया निंतिं थःगु खँ अभिव्यक्त याय्गु माध्यम धयागु हे भाय् खः। थ्व उतिकं आवश्यक व महत्व दु। अथेहे थ्व भाय्यात नं संचय याय्गु व अभिलेख तय्या निंतिं छता चीजया आवश्यकता जुइ, व खः आखः वा लिपि। लिपि धइगु काल–निर्धारणय् सहायक जुइफइ, छाय्धाःसा उकिया विकास जुया वयाच्वंगु दु। थुकथं लिपा उकी विकास वा परिवर्तन जुयाः व न्हूगु रूप छगू विशेष काल–सीमाय् प्रचलित जुल। न्हापा नं थुकथं हे जुयाच्वन अले विविध 'अक्षर–रूप' विविध कालसीमाय् प्रचलित जुयाच्वन। उकिं छगू विशेष अक्षर–रूपयागु लिपियात उगु विशेष काल–अवधिया माने याय् फइ, गुकी लिपि वैज्ञानिकतय्सं उकियात प्रचलित सिद्ध यानाब्यूगु दु।

शिलालेख एवं अभिलेखय् लिपिया विकासया थुगु काल अवधितय्गु सुविधाया निंतिं नां नं बियातःगु दु।

सम्राट अशोकं छ्यःगु लिपियात ब्राम्ही लिपि वा धम्म लिपि धाःसा गनं गनं थुकियात गुप्तलिपि नं धाय्गु याः। थुकिया ई ईशापूर्व ५०० निसें ३५० ई. तक माने याः। (सत्येन्द्र, १९७८ : १८३) अथेसां थुकियात ब्राम्ही धकाः हे नालातःगु दु। थुकिया दथुइ थ्व आखः रूपय् छुं परिवर्तन जूगु लूगु दु। थुगु परिवर्तनं छगू न्हूगु रूप ईशाया स्वंगूगु सदी खनेदत। थुकियात गुप्त लिपिया नां बिल। छाय्कि भारतया गुप्त सम्राटपिनिगु कालय् थुकिया न्हापाया ब्राम्हीसिकं बिस्कं रूप ब्वलन। गुप्त लिपिया थुगु रूप ईशाया खुगूगु शदीतक चले जुल। थ्वया लिउ मेगु परिवर्तन जूबलय् थुकी छगू वैशिष्ट्य थ्व मिले जुलकि दक्वं आखलय् कुं (कोण) तथा छ्यं (शिरोरेखा) समावेश जुल।

खुगूगु निसें गुंगूगु शताब्दीया दथुइ हानं अथेहे वैशिष्ट्य ब्वलन, गुगु थुकी गुप्त लिपिलिसे अलग यानाब्यूगु दु। थ्व वैशिष्ट्य खः – (१) गुप्त लिपिया आखःया तप्यंगु रेखात क्वय्पाखे खवय् चाःतूगु लूगु दु व (२) मात्रात बेक्वयाः ताहाकः जुयावन, उकिं थुकियात 'कुटिलाक्षर' वा 'कुटिललिपि' धाल। गन गनं 'विकटाक्षर' (चाःतूगु लिपि) नं नां दु। (शाक्य,२०३०:५) मात्रा पूवंगु ई जूगुलिं थुगु ईया लिपियात 'सिद्धमातृका' नं धाइ।

थ्व हे लिपिया आधारय् गुंगूगु शदी नेपाललिपिया विकास जुल। वास्तवय् नेपाललिपि धाय्बलय् लिपि विकासया क्रमय् नेपाःया थःगु हे लिपि कथं नालाकाय् फुगु गुता लिपि खने दु, गुगु थथे दु–

ने.सं. ७७४ या प्रताप मल्लया हनुमानध्वाकाया जरुंया भिंन्याता लिपिया अभिलेखय् न्ह्यथनातःकथं–

१) नेवार आखर

२) रँज आखर

३) गोलमोल आखर

ने.सं. १०४६स धम्मादित्य धम्माचार्यया "Nepalese Language and Literature. A short history and bibliography of NepalBhasa or Nepalese." धइगु लेखय् न्ह्यथनातःगु थप नां कथं–

४) भुजिंमोल

५) पाचुमोल

– ने.सं.१०७३य् हेमराज शाक्यवंशया सफू *नेपाललिपि संग्रह*स मेगु उप्वः नां बियातःगु कथं–

६) कुंमोल

७) क्वेंमोल

८) हिंमोल

९) लितुमोल

थुपिं दक्वं लिपियात नेपाल लिपि धाय्गु चलन दुसां लिपा वनाः नेपाल लिपि धइगु प्रचलित लिपियात जक थुइकाच्वन।

प्रचलित नेपाललिपि ब्राम्ही, गुप्ता, कुटिला, रञ्जना व भुजिंमोल थें ईकथं ब्वलंगु लिपि खः। थुगु आखः भ्रण्डै प्राचीन देवनागरी लिपिनाप ज्वःलाः। स्वर वर्ण १६ गः आखः मध्ये उ ऊ ऋ ॠ देवनागरी समान जू। अथेहे व्यञ्जन वर्णया ३६ गः आखःमध्ये १४ गः आखः (ङ,छ,ज,ञ,ठ,ड,ण,फ,भ,र,व,श,क्ष,ज्ञ) देवनागरी लिसे मिलेमजू। मेगु ब्याक्क समान जू। ल्याखय् नं (४,५,६,७,) थुगु प्यंगः अंक देवनागरीलिसे पाःगु खनेदु, मेगु उथें। अथे हे स्वरवर्ण संयुक्त

व्यञ्जन वर्ण च्वय्‌बलय्‌ नं ७ गः आखःया गति फरक जूगु खनेदु । व छु धाःसां (ग,ञ,ठ,ण,थ,ध,श) थुलि आखः "क का कि की"या रूप समान मिले मजू । थुकी ए,ओ,ऐ, औकार च्वय्‌बलय्‌ न्ह्यःने गोलाकार ध्वः च्वय्‌गु चलन दु । थुकथं य,र,ल,व संयुक्ताक्षर समान व्यवहार यानावइच्वंगु खनेदु । उकिं थुगु लिपि जनसाधारणं च्वय्‌गु ब्वनेगु उप्वःयानाः अःपुक्क हे व्यवहारय्‌ हय्‌ फु । नेपाःया प्राचीन साहित्य भण्डार नेपाल राष्ट्रिय अभिलेखालय, केशर लाइब्रेरी, राष्ट्रिय पुस्तकालय व आशा सफूकुथिया अभिलेख अध्ययन व अनुसन्धान यानास्वत धाःसा नेपालय्‌ खनेदुगु सम्पूर्ण लिपित मध्ये अप्वः छ्यलाताःगु थ्व हे प्रचलित नेपाललिपि सिद्ध जूवःगु खनेदु । थुलिजक मखु, अझ शिलापत्र, सुवर्णपत्र, तालपत्र, हरितालपत्र, भोजपत्र एवं काष्ठपत्र, इष्टिकापत्र, लोहपत्र आदिइ व पौबाहा, बिलंपति, तुलांपति तथा बसुजाः ज्वलनय्‌ समेत नेवाः लिपिया लेख प्राप्त जू (शाक्य,२०३०:७) ।

नेपालभाषा लिपिबद्ध याय्‌त आपालं लिपि छ्यलाताःगु दु । विशेष कथं उतर मल्लकालय्‌ नेपाललिपि छ्यलाताःगु खनेदु । नागरी लिपि थें तुं नेपाललिपि नं आक्षरिक लिपि खः रोमन थें वर्णात्मक मखु (मल्ल,१०९९:१) । न्हापाया साहित्य व संस्कृतिया अध्ययन याय्‌त न्हापां मदय्‌कं मगाःगु उबलय्‌या लिपि व भाषा खः । उकिं लिपि हे साहित्य व संस्कृतिया अध्ययनया मूलुखा चाय्‌केगु ताःचा खः । उगु इलय्‌ छ्यलाताःगु लिपि व भाषा अप्वः यानाः नेपाललिपि व नेपालभाषा खः । उकिं नेपाःया संस्कृतिया अध्ययन यानाः विश्वया न्ह्यःने ब्वय्‌त मदय्‌क मगाःगु ताःचा नेपाललिपि खनेदु ।

आः तकया दुने लुयावःगु ज्वलंया आधारय्‌ दकलय्‌ पुलांगु अर्थात्‌ दकलय्‌ न्हापां छ्यलाताःगु नेपाललिपि मध्ये दकलय्‌ अप्वः व दकलय्‌ ताःई तक छ्यलाताःगु प्रचलित नेपाललिपि खः । थ्व लिपियात मल्लकालय्‌ नेवार आखर धाइ । उकिं थौंकन्हय्‌ वयाः थ्वयात गैरनेवाःतयसं नेवारीलिपि धाय्‌गु यानाहःगु जुइमाः । थुकिया प्राचीनतम्‌ नमूना विद्वान्‌तयसं राष्ट्रिय अभिलेखालयया ने.सं.२८(ई.सं.९०८)या ताडपत्र संस्कृत महायानी बौद्धग्रन्थ "लङ्कावतार" यात माने याः । (मल्ल, १९८२:२८) थ्व आखःया स्वरूपया विषयस धाय्‌गु खःसा मल्लकालय्‌ प्रचलित नेपाललिपि मैथिलीलिपिलिसे प्रायः मिले जू (राजवंशी,१९७४:३८) । अझ विशेष यानाः प्रचलित नेपाललिपिया व्यञ्जन वर्ण पञ्जाबी, गुजराती, बंगाली, मैथिली, देवनागरी लिपिनाप मिले जूथें च्वं वः (श्रेष्ठ,१०७८:२२) थथे जूगुया कारण मल्ल जुजुपिसं पिने प्रदेशयापिं विद्वान्‌तलिसे स्वापू तयाच्वंगुलिं खः । अले उगु इलय्‌ साहित्यिक रचनाय्‌ भाय्‌ नेवाः, खस, संस्कृत, बंगाली आदि जूसा लिपि प्रचलित नेपाललिपि जुयाच्वंगुलिं खः । च्वय्‌ न्ह्यथनाथें थ्व लिपिया मेमेगु लिपिलिसे

ज्वःलाः वःसां चिंकेबलय् धाःसा थःगु हे अलग विशेषता दु । गथे–

१) छुं नं आखः चिंकेबलय् व आखःया म्हुतुप्वालय् वा उकार तय्थाय् जक स्वाइ ।

२) छ्यं मदुगु आखः च्वय् न्हापा वल धाःसा वया लिपा क्वय् वइगु आखः छ्यं दुसां व आखः छ्यं मदुगु ल्याखय् वनी ।

३) अथे हे चिंकेबलय् छ्यं दुगु आखः न्हापा वयाः लिपा छ्यं मदुगु आखः च्युंवःसा उग आखः छ्यं दुगु ल्याखय् वनी ।

४) ल्हाः दुगु छुं नं आखः गथे– (क,ज,ञ,ह,क्ष) चिनाआखलय् वइबलय् अकारय् जक ल्हाः पिहां वइ ।

थ्वयालिसें आपालं विशेषता दुगु थ्व नेपाललिपि थौं नं मदिक्क छ्यलाबुलाय् वयाच्वंगु हे दनि । थुकथं मल्लकालय् भाषा, साहित्य, संस्कृति आदि विविध ख्यःया विकासया नापं नेपाललिपिया नं चरम विकास जूगु ई खः । अथे जुयाः प्रचलित नेपाललिपिया तःधंगु ऐतिहासिक महत्व दु ।

नेपाललिपिया भेद व लेखन शैली

नेपाललिपिया विकास जुइ न्ह्यः लिच्छवि आखःया पूर्वाधार तयार जुल । आः न्ह्यसः वइ नेपाललिपिया वा नेवाः आखः गुकथं नां च्वन ? गुबलय् निसें दुगु लिपियात नेपाललिपि धाय्गु ? आखःया विकास क्रमय् किलाक्षर नकिं थें च्वंगु आखःया गुगु त्रिकोण छ्यं दु, उकी छगू ध्वलं शुरु जुइगु आखः गथे– क,त,द,न आदि थुजाःगु कथंया आखः गुबलय्‌निसें खनेदत, अनंनिसेया आखःयात नेपाललिपि धकाः माने याय्माः । त्रिकोणात्मक छ्यंयात जाय्काः च्वय्गु पलेसा out line जक तयाबिल । थ्व हे नेपाललिपिया प्रारम्भिक लक्षण खः । थ्वयां लिपा छ्यं तय्गु भचा ग्वःलाकल । थ्वयात नेपाललिपिया निगूगु विकसित रूप धाय्फु । भुजिंया छ्यंथें च्वंगु जुयाः थ्व लिपियात भुजिंम्वः लिपि नं धाः ।

न्हापांगु पुलांगु नेपाललिपि खः । लिपा छ्यनय् ग्वः उप्वः दुगुयात गोलमोल धयाबिल । उकी भचा ताःहाकः यानाः लितुमोल दय्कल । थुकथं नेपाललिपी छ्यं वा म्वःयात थीथी कथं पाकाः आखलय् अनेक भेद खने दय्काबिल । म्वःया स्वरूप कथं थुकियात छता छता नां नं बियाबिल । गथे छ्यं तबालाक जाय्काः आखः नं उकथं हे तबाला चिबाला मिले यानाः च्वय्गुयात रञ्जना धयाबिल । स्वय्बलय् न्ह्यइपुसेच्वंगु व बांलाःगुलिं नं थ्व आखःया नां रञ्जना च्वंगु खः । सर्पया छ्यंथें च्वंगु आखःयात संस्कृतं भुजंगमोल धाःसां लिपा भुजिंया छ्यं थें च्वंगु धयाः व हे आखःयात भुजिंमोल धयाबिल । थ्व हे नां लोकं नं ह्वात । थ्व हे छ्यनय् कुंलूगुयात कुंम्वः, ग्वल्लाःगुयात ग्वःम्वः, खवः चाय्केगु क्वें थें

च्वंगुयात क्वेंम्वः, हिनाच्वंगुयात हिंम्वः व पाचुक छ्यं दुगुयात पाचुम्वः धकाः धयाबिल । तर थुकथं थ्व आखलय् अनेक भेद दःसां न्हापांनिसें लिपाथ्यंकं अझ धाय् थौं तकं स्वताजिया आखःया जक प्रचलन जुयाच्वंगु खने दु । छता तप्यंगु छ्यं दुगु आखः प्रचलित नेपाललिपि, निता तबालाक छ्यं दुगु रञ्जनालिपि व स्वता भुजिंया थें छ्यं दुगु भुजिंम्वः लिपि । थुपिं स्वता हे नेपाललिपिइ विशिष्ट थाय् कयाच्वंगु दु ।

नेपाललिपिया अंकलेखनया विकास

लिपिया विकासया नापनापं अंक नं छ्यलाबुलाय् वःगुया लिधंसाय् अंक नं थःगु हे कथं विकास जूगु माने यायफु । थीथी कालय् थीथी अभिलेख तय्गु झ्वलय् संवत सूचक कथं, वस्तुया ल्याः तय्गु व मेमेगु कथं नं अंकलेखन प्रयोग जूगु खः । लिपा हस्तलिखित ग्रन्थ व थीथी पाण्डुलिपि च्वय्गु झ्वलय् उकी पौल्याः तय्त नं थीथी कथं अंकलेखन छ्यलातःगु दु ।

वैदिक साहित्यय् १०गू खरब तकया ल्याः न्ह्यथनातःगु दु, तर लिखित अंकतय्गु स्वरूप अज्ञात दु । सिन्धु सभ्यताया लेखनय् अंकया ज्ञान दु, तर उकियात थुइके फुगु मदुनि । आखः च्वज्याथें अंक चिन्हया न्हापांगु लिखित स्वरूप ईशापूर्वया स्वंगूगु शताब्दी अशोकया अभिलेखय् लुयावःगु खनेदु ।

अंकलेखनया उत्पत्तिया सम्बन्धय् नं विद्वान्तय् दथुइ विवाद दु । ए.सी. बर्नेल व जर्ज बूलरया कथं ब्राम्ही अंकत मिश्रया डेमोटिक वा हियरेटिक लेखनपाखें रूपान्तरित जूगु खः । मेपिं विद्वान्त थुगु मतयात मानेमयासे भारतय् हे अंकलेखनया उत्पत्ति जूगु खः धकाः थःपिन्सं बिचाः प्वंकाच्वंगु दु । यद्यपि उपिं ब्राम्ही अंक चिन्ह गुगु मूलआधारय् दत उकिया चित्तबुझे जुइक समाधान न्ह्यब्वय्त ताःलाःगु मदु । गुलिखे ब्राम्ही अंक चिन्ह छुं आखःनाप मिले जू । छुं शुरुया विद्वान्तय्सं अंकचिंतय्त अंकया नांया न्हापाया आखःतय्गु आधारय् बनेजूगु अनुमान याःगु दु । तर उपिं थथे जूगुया स्पष्ट आधार वा सार्वभौम नियमयात रेखाङ्कित याय्त ताःलानाच्वंगु मदुनि । थुगु स्थितिइ अंकलेखनया उत्पत्तिया समस्या अझ हे समाधान जुइफुगु मदुनि (रेग्मी, २०४८ः ११६) ।

१. प्राचीन पद्धति

अशोकया अभिलेखय् ४,६,५० व २०० यानाः केवल प्यंगू ल्याःचिं लूगु दु । भारतय् व नेपालय् अंकलेखनया पद्धति समानता हे खने दु । भारतय् थीथी अभिलेखय् न्ह्यथनातःथेंजाःगु अंक नेपालय् नं थीथी अभिलेख व पाण्डुलिपि ग्रन्थय् न्ह्यथनातःगु दु । थुपिंमध्ये छता निताया दसुकथं क्वय् न्ह्यथना थें खः –

वीर पुस्तकालयय् दुगु विमलावती तन्त्रपाखें उद्धृत
श्री द्वि तृ प्क हृ भ्र ञ उ डे डो
१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०
थ ल प्त लृ चु चू अ
२० ३० ४० ५० ६० ७० ८० ९० १०० (शाक्य, २०३०:७९)
आ आ अप्क अहृ

२०० ३०० ४०० ५०० आदि अंक लिपा तनायंकूगु वा विकास जूगु दु। थुपिं अंक विक्रम संवतया १७ गुगू शताब्दी ताडपत्रय् व नेपालीभ्वँतय् च्वयातःगु प्रज्ञापारमिता ग्रन्थय् लुइकेफु। थजाःगु अंक विशेष यानाः भुजिंमोल लिपिं च्वयातःगु ताडपत्र वा पाण्डुलिपि ग्रन्थय् आपालं खंकेफु।

२. दशमलव पद्धति

विश्वय् दकलय् न्हापां थुगु पद्धतिया आविष्कार भारतय् हे जूगु मानेयाः। दकलय् न्हापां थुगु पद्धती च्वयातःगु अंक ५९४ ई.या गुर्जरवंशी जुजुया सिजःपती खने दु। १ निसें ९ तकया ल्याः व शून्यया ग्वाहालिं गुलि नं अंक च्वय्फइगु थुगु सार्वभौम पद्धतिया बारे विशेष छुं धाय्गु आवश्यक मदु। दक्षिण भारत व नेपालय् धाःसा तसकं ताःई तक अंक च्वय्गु पुलांगु हे परिपाटी कायम जुल। नेपालय् ११ गूगु शताब्दी लिपा दशमलव पद्धतिया प्रवेश जूगु खने दु (रेग्मी, २०४८: १२०–१२१)। थुकिया दसु थथे दु – १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९

३. शब्दाङ्क पद्धति

थुकथं हे नेपाः व भारतय् न्हापा शब्दपाखें नं अंक च्वय्गुया प्रणाली दयाच्वंगु दु। गुगुं वस्तुयात धाय्गु शब्दया पद प्रयोगपाखें संख्या थुइकीगुयात अंक निघण्टु धाइ (राजवंशी, २०३१ :३३)। उगु अंक निघण्टु कथं प्रयोगय् वःगु संख्यायात संकेत याइगु गुलिखे शब्दया दसु थुकथं दु –

०. शून्य, ख, गगन, आकाश, अम्बर, ब्योम
१. शशि, चन्द्र, शशांक, भूभि, वसुधा, नायक
२. यम, लोचन, नयन, पक्ष, बाहु, द्वन्द्व, युगल
३. राम, लोक, काल, अग्नि, तपन, धनञ्जय
४. वेद, सागर, वर्ण, युग, कृत, बन्धु, कोष्ठ
५. वाण, भूत, पर्व, पाण्डव, इन्द्रिय, रत्न, सुत
६. रस, अंग, ऋतु, दर्शन, रिपु, शास्त्र
७. पर्वत, ऋषि, वार, स्वर, अश्व, छन्द, जाया

८. वसु, गज, द्विप, सिद्धि, भूति, मंगल, मृत्यु

९. अंक, निधि, ग्रह, छिद्र, द्वार, पवन, रत्न

१०. दिशा, आशा, अंगुलि, रावणशिर, अवतार, कर्म आदि ।

शब्दांकया थ्व छुं दसुया नापनापं थुकी छगू लुमंकेमाःगु विशेषता नं दु । व छु खः धाःसा अंक जब शब्दय् बियातइ वा मेकथं नं, नेपाः व भारतीय लेखनय् 'अंकाना वामतो गतिः'या प्रणाली नालाकाइ अर्थात् अंक ल्यूनं वा अःखतं ल्याःखाइ । थुकिया छगू निगू दसु स्वये –

सुमति तन्त्रय् *'नेपालाब्दा शर छिद्र वेद'* धकाः च्वयाातःगु संवत् ४९५ जुइ ।

चांगुया अमृतदेवया अभिलेखपाखें–

ऋतु ग्रह समायुक्ते सम्बत्सर शतद्वय

६ ९ २००

थुकथं बियातःगु संवत् २९६ जूवइ ।

थुकियात अःपुक्क नेपालभाषाया छपु म्येय् थथे न्ह्यथनातःगु दु –

रस गज रत्न सालया धनि..............थ्व ९८६ जुल ।

नेपाललिपिया म्हब्व व लिप्यांश

अभिलेख तय्त, पाण्डुलिपि अथवा थ्यासफू च्वय्त वा मेगु न्ह्यागुं च्वय्गु सिलसिलाय् लिपिया तसकं महत्व दु । 'लिपि' छुं भाषाया चिंपाखें दृश्य व पाठ्य दय्का बी । थुकिं भाषाया व रूप सुरक्षित जुयाः द्वलंद्वः दँ लिपा तक थ्यनी गुबलय् व लिपिबद्ध याःगु खः । विश्वय् गुलि नं भाषात दु व गुलि नं लिपित दु, सफूया अन्तरंग जानकारीया निंतिं उगु सफूया लिपिया छुं ज्ञान आवश्यक दु । धाथें धाय् मालधाःसा विशिष्ट लिपिया ज्ञान उलि आवश्यक मदु गुलि उगु वैज्ञानिक विधिया ज्ञान आवश्यक दु गुकिं छुं नं विशिष्ट लिपिया प्रकृति व प्रवृत्तियात सीके फइ । थ्व ज्ञानपाखें भ्मीसं विशिष्ट लिपिया प्रवृत्ति सीकाः अध्येताया निंतिं माःगु पाण्डुलिपिया अन्तरंग परिचय बी फइ (सत्येन्द्र, १९७८:२०४) ।

नेपाललिपि खवं जवय् तप्यंक मत्वःतुसे च्वइगु लिपि खः । थथे च्वइगु लिपि छभ्वः धुंकाः मेगु भ्वः क्वसं च्वइ । थथे हे माःकथं च्वय्गु वस्तुइ माःछि भ्वःभ्वः हनाः च्वज्या याइ । नेपाललिपिया कूटाक्षर धाःसा च्वं क्वय् आखः स्वास्वां च्वइगु लिपि खः । लिपि च्वइगु भ्वःयात नं छगू भ्वलं मेगु भ्वः व छगः आखलं मेगु आखःतक दथु थाय्यात स्वथिकय् ब्वथले फु –

छ्वयं च्वय् च्वब्व

दथुइ न्ह्यब्व दथु लिब्व

तुतिक्वय् क्वब्व

दथुब्वय् मू सःग्वः (वर्ण) च्वनी । छ्यनं च्वय् व तुतिं क्वय् क्वब्वय् भ्वःआखःया मात्रा चिं च्वनी । न्ह्ब्व व लिब्वय् नं मात्रा चिं हे च्वनी ।

नेपाललिपि दथुब्वयात नं निब्वय् थलेमाः । छ्राय्धाःसा बागलं छगः आखः च्वइगु थाय् दुने हे भचा चिग्वः यानाः मूल आखःया हे तुतिं चुयाः वा म्हय् लिधनाः धस्वानाच्वनी । छगःगु आखः क्वय् व बागःगु च्वय् च्वनी । दथुब्वय् गुलिं गुलिं स्वंगःतक च्वनेफु । गथे (ङ् ह् य) । थुकी ह व ङयात छक्वलं दथुब्वय् व य यात दथुक्वब्व नालेमाः । नेपाललिपि निध्वलं मोलय् थीगु न्ह्यब्व कथं व छुं आखः जक लिब्वकथं जुइ । नेपाललिपि मूच्वज्या शैली चिनाआखः दथुथब्व कथं बागः आखः व दथुक्वब्व कथं छगःआखः च्वय्गु खः (स्थापित, ११२०ः ३३–३४) ।

नेपाललिपिया पुनर्जागरणया इतिहास

नेपाः देय्या थःगु हे आखः नेपाललिपि देसं दुने व पिने सलंसः दँ न्ह्यवंनिसें थःगु हे कथं छ्यलाबुलाय् वयाच्वंगु दु । नेपाः दुने दुगु ऐतिहासिक महत्वया थीथी अभिलेखनिसें कयाः द्वलंद्वः पाण्डुलिपि व थीथी पत्रत थुपिं हे आखलं च्वयातःगु दु । थ्व लिपि नेवाः भाय्या निंतिं जक छ्यलातःगु मदु । थ्व हे लिपिइ सस्कृत, भोजपुरी, मैथिली, सँय्भाय्, खसभाय् आदियागु ग्रन्थत नं मध्यकालय् व वयां लिपा च्वयातःगु दु । उकिं थ्व लिपि नेवाःतय्गु जक मजूसे थ्व सम्पूर्ण जाति अभ्क धाय् सकसियां मंकाःगु राष्ट्रिय लिपि खः । थुकथं महत्व दुगु व विकास जुइ धुंकूगु थुगु लिपि थौं कन्हय् छाय् छ्यलाबुलाय् वय् मफुगु धकाः वाला स्वःसा तःता हे हुनि खनेदइ ।

मल्लकालय् लिपिया विकास चरमसीमाय् थ्यंगु ई खः। उगु इलय् नेपाललिपियात राष्ट्रया लिपि कथं छ्यलावयाच्वंगु खः । तर जब ने.सं. ८८८ स शाहकाल शुरु जुल वयां लिपा थ्व नेपाललिपियात राज्यसत्तापाखें उपेक्षा यानाहल । थ्व हे क्रम राणाकालय् वयाःला भ्कन गुँच्वकाय् थ्यन । थुकथं नेपाःया राजनीतिइ वःगु हिउपाःया लिच्वः कथं ने.सं. १०२५ थ्यंबलय् नेवाःभाय्यात राजकीय रूपं बहिस्कार यासेंलि लिपि नं स्वतः बहिस्कार जूवन । नेपाःया इतिहासय् राजनीतिक थःलाःक्वःलाःयालिसें नेपालभाषाया साहित्य, कला, संस्कृति, लिपि आदि दक्व ख्यलय् बांमलाक्क लिच्वः लाःवन । भाषा व लिपिया थःथवय् दय्माःगु स्वापूयात ब्यागलं तयाबिल । गुकिं यानाः उगु ईया मनूतय्के लिपिया ज्ञान म्हो जुजुं वन ।

नेपालभाषाया आन्दोलनया न्ह्यलुवा प्यंगःथांपिसं नं भाषायात जक कय्च्यानाः लिपियात त्वःतेत बाध्य जुयाबिल । थ्व हे इलय् ने.सं. १०२९ स नेपालभाषाया सफू नेपाललिपिं च्वय्गु पलेसा देवनागरी परम्पराय् थःत छ्यल,

व धुंकाः थ्व लिपिं च्वय्‌गु प्रायः दित । थ्वया पुनरुत्थान ने.सं. १०७० स करिब ४० दँ लिपानिसें लिपि सफू पिकयाः नेपाललिपिया पुनर्जागरणया नीस्वने ज्या न्ह्यात । थ्व भ्वलय्‌ दकलय्‌ न्हापां भाजु पन्नाप्रसाद जोशीया *“श्री नेपाल देशया अक्षरबोध”* नामं प्रचलित नेपाललिपिया चिचाधंगु सफू पिदन । थुकिया न्हापां पिदंगु तिथि सीमदु, निक्वःगु संस्करणया तिथि ने.सं. १०७० स खः ।

निगूगु पलाः कथं यलया पण्डित भाजु हेमराज शाक्यजुं थम्हं हे ने.सं. १०७३ दं *“नेपाललिपि संग्रह”* सफू प्रकाशित यानादिल । वयां लिउ वय्‌कःया *“वर्ण परिचय”* पुरातत्व विभागपाखें ने.सं. १०९०य्‌ व *“नेपाललिपि प्रकाश”* ने.सं. १०९३ दं च्वयाः तत्कालीन नेपाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठानपाखें पिकयादीगु खः । वय्‌कःया हे सम्पादनय्‌ तत्कालीन श्री ५या सरकार शिक्षा मन्त्रालय, पुरातत्व विभाग, राष्ट्रिय इतिहास अनुसन्धान शाखायापाखें लिपि विकास तालिका (झिंनिगू लिपि दुथ्याःगु)या क्यालेण्डर छपाः नं पिदन ।

लिपिया ख्यलय्‌ स्वंगूगु पलाः कथं भाजु शंकरमान राजवंशीजुं छिनादिल । ने.सं. १०८० स *“प्राचीनलिपि विकास” व “प्राचीन लिपि वर्णमाला” अले “नेपाली लिपि विकास” सम्पाद*न यानादिल ।

अथे हे भाजु पुष्परत्न ‘सागर’जुं *“संक्षिप्त नेपाललिपि परिचय”* धकाः कम्प्युटर आखलं चिकिचाधंगु वर्णमाला ने.सं. १११०स पिथना दिल । थ्वया नापं वय्‌कलं थ्व लिपिया प्रेस आखः दय्‌केगुया नापं टाइपराइटर नं दय्‌केगु कुतः यानाः थ्व ख्यलय्‌ बिस्कं महत्व दुगु पलाः छिनादिल ।

थुकथं ने.सं. १११२ स नेपाललिपि गुथिं *“प्रचलित नेपाललिपिया वर्णमाला”* प्रकाशय्‌ हल । थुकिया च्वमि भाजु शरदवीर कंसाकार खः । थ्व वर्णमाला ने.सं. १११८ व ने.सं. ११३७ स निगूगु व स्वंगूगु संस्करण पिदने धुंकूगु दु ।

थ्व हे भ्वलय्‌ लिपिथपू गुथि, यलपाखें ने.सं. १११३ स *“प्रचलित नेपाललिपिया वर्णमाला”* पिदन । थुकिया च्वमि भाजु अष्टरत्न शाक्य खः । थ्वया नापं थ्व गुथिपाखें ने.सं. १११५ स *“रञ्जनालिपि वर्णमाला”* नं पिदने धुंकूगु दु । थुकिया निगूगु संस्करण ने.सं. १११८ स पिदंगु दु । थुकथं हे थ्व गुथिं प्रचलित, रञ्जना, भुजिंम्वः स्वतां आखः तयाः स्वंगूगु संस्करणकथं ने.सं. ११२४ स *“नेपाललिपि वर्णमाला”* पिथंगु दु ।

वर्णमाला सफू पिथनेगु भ्वलय्‌ सन्‌ २००२ स रविसन शाक्यं कम्प्यूटर आखलं प्रचलित, रञ्जना, भुजिंम्वः व ब्राम्ही लिपि दुगु *“नेपाललिपि वर्णमाला”* पिथनादीगु दु ।

थुकिया लिच्वःकथं नेपालभाषाया थीथी सफू व पत्र–पत्रिकाया छ्यं बुलुहुँ नेपाललिपिं तय्‌गु यानाहःगु खने दत ।

नेपाःया कुलामं तनावनेत्यंगु नेपाःया तःगू लिपि मध्ये ऐतिहासिक महत्व दुगु थ्व नेपाललिपि हानं म्वाका तय्‌माल धकाः न्हापां महाकवि सिद्धिदास महाजुया १०० दँ बुन्हिया लसताय् लाकाः ने.सं. १०९४ स न्हापांगु नेपाःया प्राचीन लिपिकक्षा धकाः पं. हेमराज शाक्यजुं कयादिल । थ्व कक्षा भ्की मांभाय् प्रकाशन (किलागः) व लुमन्ति खलः (प्यूखा)या मंकाः कुतलं यलया नागबहालय् जूगु खः । थुगु कक्षाय् लिपि सय्‌कूपिं मध्य भाजु निरञ्जनरत्न शाक्य व पासापिं जानाः लिपि संरक्षण याय्‌गु कुतःकथं न्हापांगु 'लुमन्तिलिपि ब्वनेकुथि' प्यूखाय् चाय्‌कादिल । थ्व ब्वनेकुथि लिपा विप्लवी पुस्तकालय, प्यंगःथामय् तय् यंकल । थन भाजु अमृतरत्न तुलाधर व आर.के. 'निर्मल' भाजुपिसं लिपि स्यनेगु यानादिल । थन हे लिपि सय्‌कादीम्ह 'जः' विकासमान स्यस्यः भाजुं पासापिनिगु ग्वाहालि कयाः ल्हातिं च्वयापौ ने.सं. ११०० थिंलाथ्व ४ कुन्हु पं. निष्ठानन्द बुदिंया लसताय् "*पौभाः*" लिपि स्वलापौ पिकयाः लिपिया ख्यः चकंकाबिल ।

"*पौभाः*" पिदंगु लछि लिपा नेपाःया संस्कृतिं जायाच्वंगु लिपिया संरक्षणया नापं थुकिया महत्वयात प्रचार याय्‌गु व थ्व लिपिया माध्यमं नेपालभाषा व साहित्ययात च्वन्ह्याका यंकेगु निंतिं पासापिनिगु ग्वाहालि कयाः विकासमान स्यस्यःजुं सुथय् व बहनी यानाः न्ह्यःखाया श्री कृष्ण मन्दिर स्कूल व विप्लवी पुस्तकालयस लिपिकक्षा चाय्‌कादिल । थुकथं थीथी हुनिं नेपाःमितय्‌सं थःगु लिपि मसिया वनाच्वंगु इलय् अले नेपालभाषा, साहित्य, संस्कृति व कला आदियात जुयाच्वंगु दमन, अन्याः अत्याःयात न्हंकेगु कुतः जुयाच्वंगु ईलिसें लिपिया संरक्षण व प्रचार–प्रसार नं याय् फय्‌केया निंतिं संस्थागत रूपं ज्या याय्‌माःगु ईया मागकथं व हे दँय् ने.सं. ११०० स नेपाललिपि गुथि स्वनेज्या जुल ।

देसय् प्यखें हिउपाःया लहर खने दयाच्वंगु व इलय् छगू बिस्कं लँपु लीगु कथं लिपिकक्षा व लिपिपौयात सुथां लाक्क न्ह्याका यंकेत न्हापां भ्वःछेँय् अन्तर मा.वि. ने.भा.सा. पालाया ज्याकुथि जुयाच्वंगु छ्यलिया छकू क्वथा बालं कयाः थःगु ज्याकुथि दय्‌कल । थुकिया लिच्वः कथं ने.सं. ११०१ बछलागा १० कुन्हु वैधानिक रूपं 'नेपाललिपि गुथि'या गठन जुल । थ्व गुथिया मू संस्थापक जः विकासमानयात दुजःपिसं गुथिया नायः व "*पौभाः*" स्वलापौया सम्पादक नं ल्यःगु जुल । मखुसा न्हापा "पौभाः"या जक पुनर्गठन जुया वयाच्वंगु खः । थ्वया दच्छिलिपा ने.सं. ११०२ स लिपि गुथि न्यत, तुंछेँ गल्ली कविकेशरी चित्तधर हृदयया छेँ, नेपालभाषा परिषद्‌या छ्यली ल्ह्यय् यंकल ।

लिपि गुथि तुंछेँय् तःदँ हे करिब भ्किंप्यदँति च्वन । ने.सं. १११६ तछलाथ्व १ स साःननी गुथिया थःगु हे छेँ नितँजाः पूवनेवं गुथिया संरक्षक भाजु पद्मरत्न

तुलाधरया ल्हातिं छ्रैं उलेज्या जुल । थ्व स्वयाः न्ह्यः ने.सं. ११११० पोहलाथ्व ७ कुन्हु संरक्षक पं. हेमराज शाक्यजुया ल्हातं छ्रैं नीस्वनेगु ज्या जूगु खः । थौं वयाः थ्व छ्रैं न्यातँजाय् धुंकल । लिपि गुथिया मूज्या धइगु विशेष यानाः लिपिकक्षा काय्गु खः । थ्व गुथिं ने.सं. ११०० निसें थौंतक मदिक्क स्वनिगःया थीथी संस्थाय्, थीथी क्याम्पस, स्कूल, क्लब, विहार, त्वाःत्वालय्, स्वनिगलं पिने पाल्पा, वीरगंज, धरान, झापा, हेटौंडा, नारायणगढ, त्रिशुली, भोजपुर आदि थासय् कक्षा काय्गु ज्या याय् धुंकल । अथे हे देसंपिने भारतया सिक्किम थ्यंक वनाः नं अनया नेवाःतय्त नेवाःभाय् नापं लिपि कक्षा कयाः जागरण ब्वलंकूगु दु । लिपि कक्षा काय्गु बाहेक गुथिं स्वलापौ ‘पौभाः’ पिथनाच्वंगु दु अथे हे नेपालभाषा साहित्ययात छुं भचासां तिबः जुइकथं थीथी ताजिया झिंनिगू सफू पिथने धुंकूगु दु । थ्वया नापं ‘सगं’ वाःपौ १२गू ल्याः व ‘क्वाति’ ख्यालिपौ ५गू ल्याः तक पिथने धुंकूगु दु । नेपाल संवतया न्हूदँया लसताय् तिथि म्हिचापौ नं इलय् ब्यलय् पिथनाच्वंगु दु ।

यँय नेपाललिपि गुथि पलिस्था जुइधुंकाः यलय् लिपि थपू गुथि, किपुली नेपाललिपि परिषद् आदि संस्था निर्माण जुल । थुपिं संस्थापाखें नं नेपाललिपिया पुनर्जागरण यायेगु ज्याय् न्ह्यचिलाच्वंगु दु ।

मुद्रण व डिजिटलय् नेपाललिपि

नेपाललिपि नेपालय् प्रादुर्भाव जूगु ई गुंगूगु शदी धकाः प्रायः फुक्क विद्वान्पिसं माने याः । थ्व ई धइगु लिच्छवितय्गु शासनया अन्तपाखे खःसा मल्लतय्सं शासन मयाःनिगु ई खः । थुबलय्या करीब सत्या निसें निसःदँ तक इतिहासया स्रोत हे बांलाक लुइके मफु । अप्वः यानाः अनुमानया आधारय् जक इतिहास दयाच्वंगु खः । गुम्ह गुम्हेस्यां थ्व इलय् शोमवंशीतय्सं राज्य याःगु जुइमाः धकाः बिचाः प्वंकीपिं नं दु । अथेसां दसि बांलाक्क मदुगुलिं पत्याः धाःसा याय्मछिं । जबकि नेपालय् सु वंशं राज्य न्ह्याकाच्वंगु धइगु हे सीमदुगु इलय् नेपाललिपिया विकास जुल धाय्बलय् भचा अजू चाइपुगु हे खँ जुल । तर थ्व धाःसा पक्का खःकि नेपाललिपिया जन्म मल्लतयसं शासन याय्स्वयाः न्ह्यः हे जुइ धुंकल । छाय्धाःसा सन् १२०१य् अरिमल्ल देवं राज्य यासांनिसें तिनि मल्ल शासन शुरु जूगु खः धाइ ।

नेपालय् मल्लतय्सं शासन याःगु ई तक थ्यंबलय् नेपाललिपि गाक्कं हिउपाः व विकास जूगु खनेदत । थुमिसं थःपिनिगु अभिलेख, वंशावलि, तमसुक, साहित्य आदि न्ह्यागुलीसं थ्व हे लिपि छ्यला यंकूगुलिं नं थुकी परिमार्जन खनेदुगु खः । नेपाललिपिया परिमार्जित र विकासित रूप जुजु प्रताप मल्लया थीथी अभिलेखं

प्रष्ट यानाच्वंगु दु । उकी मध्ये हनुमानध्वका लाय्कुली दुगु ने.सं.७७४या जःरुंया अभिलेख दकलय् चर्चित व बांलाःगु नमूना कथं न्ह्यथने बहःजू । थुपिं थीथी अभिलेखपाखें हे मल्लकालय् कला संस्कृतिया लिसेलिसें नेपाललिपिया लागा नं चकानाः विकास जूगु धकाः धाय्फुगु खः ।

मल्लकाल लिपा शाहकालया शुरु शुरुइ तक नेपाललिपियात हाकुतिने मफुनि । सिंह प्रताप शाहया पालय् ने.सं.८९५ स नेपाः व सँदेय्या दथुइ जूगु वाणिज्य सम्झौताय् छ्यलातःगु आखः नेपाल लिपि जुयाच्वंगुलिं नं थ्व खँया पुष्टि याः । तर थ्वयां लिपा राणाकाल शुरु जुइधुंकाः नेपाललिपि छ्यलेगु सम्भव हे मन्त धाःसां जिल । थ्व लिपि जक छु जुजुं जुजुं नेपालभाषा तक नं घितिघिति पनाः आर्यघाटय् यंकेमाःगु अवस्था वल । मांभाय्या थजाःगु दुर्अवस्था खनाः पं. निष्ठानन्द वज्राचार्यजुं थ्व लिपियात छखे तयाः भाय् म्वाकेत देवनागरी आखलय् ने.सं.१०२९ स 'एकविंशति प्रज्ञापारमिता' नेपालभाषां ध्वानाः पिथनादिल । महाकवि सिद्धिदास महाजुं 'भाषा म्वाःसा जाति म्वाइ' धकाः शंख पुयादिल । मा. जगतसुन्दर मल्लजुं 'मथां आखः सय्केसा मांभासं ब्वंका दिसँ' धकाः नाय्खिं च्वय्कादिल । अथे हे कविवर योगवीरसिंह कसाःजुं 'जीर्ण जूगु नेपालभाषा अल्सि मचासे भिंकेनु' धकाः हःपाः बियाः भाय्या खः न्ह्याकेगुली हस्ते हैंसे यानादिल । थ्व हे इलय् शहिद शुक्रराज जोशी शास्त्रीजुं 'मांभाय्या पुखुली थः क्वब्वाय् त्यल' धकाः प्रण यानादीगु नं लुमंके बहःजू ।

नेपालय् प्रेसया विकास जुयावसेंलि थीथी भासं पत्र–पत्रिकात पिथनेगु ज्या जुल । ने.सं. १०१९ श्रावणं नेपाली खसभाषां दकलय् न्हापां 'सुधासागर'या नामं लय्पौ पिदन । लिपा ने.सं.१०२२ जेष्ठवदि ३ सोमवार खुनुनिसें सरकारी ख्वाःपौ गोरखापत्र, ने.सं. १०२४ स सुक्ति सुधा, ने.सं. १०२८ स माधवी, ने.सं. १०५४स सुब्बा श्री ऋद्धिबहादुर मल्लया सम्पादनय् शारदा, ने.सं. १०५८य् सूर्यभक्त जोशीया सम्पादनय् पाक्षिक पत्रिका उद्योग पिदन । तर नेपालभाषाया ख्यलय् धाःसा ने.सं.१०४५य् तिनि धम्मदित्य धर्माचार्यया सम्पादनय् कलकत्तां 'बुद्धधर्म' धइगु पत्रिका पिदन । लिपा थुकियात 'बुद्धधर्म व नेपालभाषा' नां छूगु खः ।

थ्वयां लिपा नेपालभाषाया थीथी पत्रपत्रिकात पिदनेगु यात । गथे, महाबोधि सभा, सारनाथं ने.सं. १०५५ स्वांया पुन्हिनिसें पिदंगु धर्मदूत पत्रिकाय् दँ ६, ल्याः५९, ने.सं. १०६१ चिल्लानिसें धर्मरत्न शाक्यया सम्पादकत्वय् नेपालभाषाया लेख नं पिदन । अथेहे ने.सं. १०६७ स भिक्षु अनिरुद्ध व महानाम 'कोविद'या सम्पादकत्वय् धर्मोदय पत्रिका, ने.सं. १०७१ तछलानिसें पूर्णकाजी ताम्राकारया सम्पादनय थौंकन्हे लय्पौ, ने.सं. १०७२ स नेपालभाषा परिषदपाखें हृदयचन्द्र

सिंह प्रधानया सम्पादनय् नेपाल, ने.सं. १०७३ निसें च्वसापासापाखें पासा, ने.सं. १०७५ निसें नेपालभाषा, ने.सं,. १०७८स मोहन नारायणया सम्पादनय् व नेपालभाषा विकास मण्डलपाखें भ्की लय्पौ, ने.सं. १०८४ निसें प्रेमबहादुर कसाःया सम्पादनय् सितु निलापौ पिदन (श्रेष्ठ, ११२४:४९) ।

थुकथं न्हापान्हापा गुलि नं पत्रिकात पिदन, दक्व धइथें देवनागरी लिपिं जक पिदन । मध्यकालय् राष्ट्रिय लिपिया मान्यता प्राप्त जुयाच्वंगु नेपाललिपियात शाहकालय् वयाः सरकारी स्तरं हे लिंकुकेगु कुतः जुसेंलि थुकियात छापाआखलय् विकास याय्गु कुतः नं गनं मजुल । तर बंगाली व हिन्दूस्तानया जनताया मातृभाषा प्रतिया मायामोह खनाः उत्साहित जुयाः नेपाःया मातृभाषानुरागीपिसं नेपालभाषां पत्रिका पिथनाः थुकिया विकास व विस्तार याय्गु ज्याय् न्ह्यचिल । अथे हे नेपाल लिपिया मौलिकतायात व राष्ट्रिय महत्वयात थुइकाः थुकियात हाकनं छ्यलाबुलाय् हय्माःगु वाःचायेकाः लिपि कक्षा थीथी थासय् न्ह्याकाः ल्हातं हे जक जूसां च्वयाः पत्रिका पिथनाः नेपाःया ऐतिहासिक धरोहरयात म्वाकेत उगु ईया न्हूगु पुस्तां पलाः न्ह्याकल ।

खतुं बुद्धधर्म व नेपालभाषाय् पत्रिकाय् नं नेपाललिपिया महत्वयात कयाः लेख पिदंगु जक मखु नेपाल लिपिं च्वयातःगु छत्वाःचा खँपु छापे याय्गु ज्या नं जुल । अथ हे ने.सं. १०७२ निसें थौंकन्हे धइगु नेपालभाषाया माध्यमं पिहांवइगु लय्पौया छ्यं “थौंकन्हे” खँग्वः थासा आखलं छापेयानाः नेपाललिपिं पिथनेगु ज्या जुल । थुगु पत्रिका नेपालं पिहांवःगु नेपालभाषाया न्हापांगु लय्पौ खः । अनं लिपा ने.सं. १०७३ स सत्यमोहन जोशीया सम्पादनय् कलाकार दँ १, ल्याः१, पौ ३५ स रञ्जना लिपिया अ आ इ ई पिकाय्गु ज्या जुल । थुकथं थीथी पत्रिकाय् छुंछुं नेपाल लिपिया प्रयोग जूसां मुक्कं नेपाल लिपिं हे पत्रिका पिकाय्गु ज्या धाःसा ने.सं. १०८३ दँय् तिनि श्री गणेश जुल । मुक्कं नेपाल लिपि छ्यलाः पिकयातःगु थीथी पत्रपत्रिकात थुकथं दु –

१. न्हूजः, ने.सं. १०८३ वछलाथ्व १५ स्वांया पुन्हि खुनु पिहांवःगु थुगु पत्रिकाया सम्पादक सानु वीरसिं व सहसम्पादक महेशमान खः ।
२. नेपाललिपि पौ, ने.सं. १०९७ कौलां लिपि विकास समिति, प्यूखां ल्हातंच्वयाः पिकाःगु थुगु पत्रिकाया सम्पादकपिनिगु नां सीके मफुसा थुकिया प्रति नं आः दुर्लभ जुइधुंकूगु दु ।
३. त्वाःदेवा, विप्लवी सफू धुकूया ग्वसालय् न्ह्याःगु लिपि कक्षाया प्रशिक्षार्थीपिसं नेपाललिपिया स्वलापौ कथं त्वःदेवा नां बियाः ने.सं. ११०० म्हपुजाखुनु पिथंगु खः ।
४. पौभाः, ने.सं. ११०० थिंलाथ्व ४य् विकासमान जः सम्पादक जुयाः

स्वलापौ पिदन । लिपि गुथिया पिथनाय् ल्याः ५९ गूगु तक पिदनाः आः थौंकन्हय् दिनाच्वंगु अवस्थाय् दु ।

५. सगं, नेपाल लिपि गुथिया ल्याय्म्हपिसं ल्हातं च्वयाः व लिथोप्रेस छ्र्यलाः सगं वाःपौ ने.सं.११०० सिल्लां पिथनेगु ज्या जुल । जः विकासमान स्यस्यःया सम्पादनय् पिदंगु थुगु वाःपौ मदिक्क १२गू ल्याः पिदनाः लिपा दिनावन ।

६. भोमि, ने.सं. ११०२ न्हूदँया लसताय् टिकाभक्त भोछिभोया, दीनदयाल वादे श्रेष्ठ, हृदयभक्त वादे श्रेष्ठपिनिगु सम्पादकत्वय् भोतं पिहांवःगु थ्व लय्पौ खः ।

७. मिजला, ने.सं. ११०२ न्हूदँ खुनु हे लाकाः यचु जोशीया सम्पादकत्वय् भाषाखलः सक्वपाखें थ्व स्वलापौ पिदंगु खः ।

८. पताः, ने.सं. ११०३ गुंपुन्हि खुनु जयन्त स्यस्यःया सम्पादनय् यलया लिपि थपू पुचःया ग्वसालय् स्वलापौ कथं पिदन ।

९. मत, नेपाललिपि अध्ययन गुथि व पाटन जापानीभाषा स्कूल, नागबहाः, यलं ने.सं. ११०४ कछलां किरणकुमार शाक्यया मूसम्पादकत्वय् स्वलापौ कथं पिदन ।

१०. धिमे, ने.सं. ११०८ गुंपन्हिखुनु कम्प्यूटर टाइपं पिहांवःगु दकलय् न्हापांगु लिपि पत्रिका धिमे (लसतापौ) खः । थुकिया सम्पादक नीलः हरिप्रसाद श्रेष्ठ खः ।

११. कुतः, ने.सं. ११०९ गुंपुन्हिपाखे ख्वपया ल्याय्म्हपिनिगु कुतलं पिहांवःगु नेपाललिपिया मेगु पौ कुतः खः । थुकिया सम्पादक विमल ताम्राकार खः ।

१२. ओंकुलि, नेपालभाषा, बुद्धधर्म, संस्कृति, साहित्य, अनुसन्धान, लिपिया दँ पौ ओंकुलिया प्रकाशन महाबौद्ध पुस्तकालय परिवार, यल खः । ने.सं. १११८ न्हूदँया लसताय् पिदंगु थ्व पत्रिकाया प्रधान सम्पादक महेन्द्ररत्न शाक्य खः ।

१३. थपू, ने.सं. १११८ न्हूदँया लसताय् लिपि थपू गुथि, यलपाखें थुगु थपू लय्पौ पिथंगु खः । थुगु लय्पौया सम्पादक सुरजवीर वज्राचार्य खः ।

१४. म्हसीका, ने.सं. ११२० गुंलांनिसें नेवाः गुथिया लुखां प्रचलित नेपाललिपिया लय्पौ म्हसीका पिदन ।
थुगु लय्पौया सम्पादक मण्डलय् लक्ष्मण नेवाः, लकसमान ज्यापु, नृपेन्द्रलाल श्रेष्ठपिं दु ।

१५. नेपाल लिपि बाःछिपौ, ने.सं. ११२१ स नेपाललिपिगुथिया संरक्षण व

ग्वाहालिइ अप्सरा प्रकाशनया निंतिं सुजिव वज्राचार्यपाखें प्रकाशित जूगु थुगु नेपाललिपि बाःछिपौया मूसम्पादक शरद कसाः व सम्पादक अनिल स्थापित खः ।

१६. नकिंभ्याः, ने.सं. ११२२ पोहेलाथ्व पारुनिसें नकिंभ्याः पिथनाया ग्वसालय् पिदंगु थुगु लय्पौया सम्पादकपिं रास जोशी व सुलिन्द्र शाक्य खः ।

१७. सिक्किम हेरल्ड, सिक्किमनिसें स्वनिगलय् वयाः नेपाललिपि सय्कादीम्ह मिना प्रधानया विशेष कुतलं ने.सं. ११२३ न्हूदँया लसतानिसें सिक्किम हेरल्ड नांया पत्रिका पिदन । अनुसन्धानया भ्वलय् लूगु नेपाललिपिया पत्रिकात मध्ये विदेसं पिहांवःगु थ्व हे दकलय् न्हापांगु खः । समाचार प्रधान थुगु पत्रिका सिक्किम सरकार सूचना तथा जन–सम्पर्क विभागं प्रकाशित याःगु व सिक्किम सरकारी मुद्रणालय गान्तोकय् मुद्रित जूगु खः ।

१८. थेम्मृङ, मध्यपुर थिमिया लिपि प्रेमीपिनिगुपाखें ने.सं. ११२३ चिल्लाथ्व होलिपुन्हिनिसें लय्पौ कथं पिहांवःगु थुगु थेम्मृङया प्रकाशक तथा सम्पादक बाबुकाजी श्रेष्ठ खः ।

१९. नेपाललिपि लय्पौ ने.सं. ११२७ निसें ईलोहं प्रकाशनपाखें थुगु लय्पौ थौंतकं मदिक्क पिदनाच्वंगु दु । थुकिया प्रधानसम्पादक नरेशवीर शाक्य खः ।

थुकथं नेपाललिपिं मुद्रणय् ख्यलय् थीथी पत्रिकाया शीर्षकं निसें कयाः मुक्कं पत्रिका थीथी इलय् थीथी कथं पिदना वयाच्वंगु जुल । अथहे थ्व नेपाललिपिं थीथी ध्वानासफू नं पिदनाच्वंगु दु । थ्व भ्वलय् नेपाललिपि धइगु नेपाः राष्ट्रया हे लिपि जूगुलिं थुकिं हे सफू पिथनेमाः धकाः वि.सं. २०५४ वैशाख १ स प्रो. नगेन्द्र शर्मा थःगु निबन्ध सफू "तर्क वितर्क" खस नेपालीभाषाय् नेपाललिपिं पिथनादीगु थन लुमंकेबहःजू ।

नेपाललिपि मुद्रणय् मदिक्क थुकथं थ्यने फुगु या लिउने छपु ताहाःबाखं दु । अथे धइगु थ्व लिपियात कम्प्यूटरं टाइप याय्जीक फोन्ट दय्कादीपिनिगु महत्वपूर्ण ज्या । नेपाल लिपि गुथिं न्हापां च्वयाः पौभाः पत्रिका पिकयाः गुंपुन्हि, स्वांयापुन्हि, श्रीपञ्चमिबलय् स्वयम्भूइ, भोट क्यनीबलय् जाह्वलाख्यलय् आदि थासय् वनाः म्यू वनेगु याइ । थ्व हे भ्वलय् स्वयम्भूइ छक्वः इ. मुनिबहादुर शाक्यं पौभाः पत्रिका न्याना यंकाः उकी च्वंगु आखः स्वयाः कम्प्यूटरय् नेपाललिपिया फोन्ट दय्कादिल । वय्कलं दकलय् न्हापां समा कम्प्यूटर्सपाखें थ्व फोन्ट दय्काः थुकिया नां जुजु प्रताप मल्लया नामं प्रतापफोन्ट नां तयादिल । वय्कःया थ्व हे

आखः यात छ्यलाः ने.सं. ११०८य् धिमे(लसतापौ) पिदंगु खः । कम्प्यूटरय् फोन्ट वसांनिसें नेपाललिपि डिजिटलय् प्रवेश जुल ।

नेपाललिपिया फोन्ट दय्कादीपिं मुनिबहादुरलिसें कमल तुलाधर, जुजु तुलाधर, दिपक महर्जन, रविसन शाक्य, राजेन्द्र श्रेष्ठ, समिर कर्माचार्य, राजिव श्रेष्ठ, रविन्द्र पाछै, देवदास मानन्धरपिं विशेष लुमंकेबहःजू । वय्कःपिं सकसिनं थःथःगु हे पहलं कम्प्यूटरय् टाइप याय्जीक आखः दय्कादीगुलिं नेपाललिपिया थीथी स्वरूपया विकास नं जुल । वय्कःपिसं थुगु फन्टया थीथी नां नं बियातःगु दु । आः वयाः न्हूपिं ल्याय्म्हपिसं नं थ्वपाखें चिउताः तयाः मोबाइलय् थीथी एप्स दय्काः नेपाललिपियात छ्यलाबुला यानाच्वंगु दु । थ्व पुचलय् आनन्द महर्जन, सुनिता डंगोल आदिपिं सक्रिय जुयाच्वंगु दु ।

ई व प्रविधि नापनापं नेपाललिपि नं न्ह्याःवनाच्वंगुया दसु धइगु थ्व लिपि आः युनिकोडय् दुथ्याःगुलिं नं प्रष्ट याः । युनिकोडय् छु नां तय्गु धइगु ई. २००१ निसें निरन्तर १४ दँ सल्लाह–सुझाव, वाद–विवाद, तर्क–वितर्क लिपा युनिकोड प्राविधिक समितिया सनिवेल, क्यालिफोर्नियाय् च्वंगु ई. २०१४ अक्टोवर २७–३१ तक न्यान्हुया १४१ गूगु भेलाया लिपांगु न्हि ‘नेवालिपि’ नांयात स्वीकारयाःगु दु । थ्व क्वःछिना समितिं नेपाललिपि गुथि व माइक्रोसफ्ट इनोभेसन सेन्टर, येँया ग्वसालय् अक्टोबर ४–७ स येँय् जूगु युनिकोड अधिकारीपिं नापं नेवाः समाजया नेवाः लिपि विशेषज्ञ तथा प्रबुद्ध सल्लाहकापिनिगु भेलां सिफारिस याःगु नेपाललिपि वा नेवालिपि वैकल्पिक नां मध्येपाखें काःगु खः । युनिकोडं नेवालिपिया ९२ लिपिचिन्ह (क्यारेक्टर)यात मान्यता ब्यूगु दु । थुकिं नेवाःभाषाय् दुगु भोट–बर्मेली विशिष्ट रणित खासवर्ण (ङ्ह, न्ह, म्ह, र्ह, ल्ह) लिपियात समेत छग्वः वर्णया रूपय् मान्यता ब्यूगु दु।

युनिकोडपाखें स्वीकृत नांयात नेवालिपि प्रयोग यानातःगु दु । नेवाःतय्गु उच्चारणय् दीर्घबोधक चिंयात विसर्गया रूपय् तयाः नेवाः च्वय्गु याःसां नेपाली व अंग्रेजी लेखनय् व आवश्यक ताय्कूगु मदु । (तमोट, २०७४:३७) नेपाललिपियात युनिकोडपाखें मान्यता बीधुंकाः आः थ्वलिपि न्हूपुस्ताय् हस्तान्तरण जुयावनीगु भलसा काय् फु ।

लिधंसा

कंसाकार, शरदवीर (ने.सं. १११४), मध्यकालया *नेपललिपि प्रवृत्ति–छगू ब्वँज्याः वीरध्वजोपाख्यान प्याखंया लिपि–अध्ययन* (नेपालभाषा स्नातकोत्तर च्यागूगु पत्रया उद्देश्य निमित्त नेपालभाषा केन्द्रिय् विभागय् न्ह्यथंगु अनुसन्धान–प्रबन्ध) । यलः नेपालभाषा केन्द्रिय विभाग ।

तमोट, काशीनाथ(वि.सं. २०७४), 'नेवालिपि',चूडामणि बन्धु(सं.), *नेपालमा प्रचलित लिपिहरू* । काठमाडौं अक्षरसदन, पौ३७–५१ ।

मल्ल, कमल प्रकाश (ने.सं. १०९९) । *नेपालभाषाया ध्वानासफूया धलः* । येँः लय्तादबू ।

मल्ल, कमलप्रकाश (ईसं. १९८२) । *Classical Newari Literature ASKseteh* । *Kathmandu Educational Enterprise Prt.Ltd.*

राजांशी, शंकरमान (ईसं. १९७४), *नेपालीलिपि विकास* । काठमाडौंः रत्न पुस्तक भण्डार ।

रेग्मी, दिनेशचन्द्र (विसं. २०४८), *पुरालेखन पचिय नेपाल* । काठमाडौंः श्रीमती सुशिला रेग्मी ।

शाक्य, हेमराज (विसं. २०३०), *नेपाललिपि प्रकाश* । काठमाडौंः नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

श्रेष्ठ, भगवतीप्रसाद (ने.सं. १०७८), 'अन्तरराष्टिय लिपि प्रदर्शनी', *धर्मोदय* । दँ ११ : ल्याः १–३, पूर्णसं ल्याः १२२–२४, पौ २१–२३ ।

श्रेष्ठ, राजीतबहादुर (नेसं. ११२४), 'नेपाललिपिया पत्रिका', *पौभाः* । दँ२५, ल्याः ५५, पौ४९–५३ । येँः नेपाल लिपि गुथि ।

सत्येन्द्र (ईसं. १९७८), *पाण्डुलिपि विज्ञान* । जयपुर, राजस्थानः हिन्दी ग्रन्थ अकादमी ।स्थापित, ज्वाला, काशीनाथ तमोट (नेसं. ११२०), *नेपाललिपि विज्ञान : सामान्य परिचय* । यल : नेपालमण्डल घःचाःधुकू ।

लेखनकलाया इतिहास

– जीवनकुमार महर्जन

मनूत गुफाय् च्वनाः थःगु जीवन यापन याइगु इलंनिसें हे च्वय्गु परम्परा न्ह्याकूगु खनेदु । च्वय्गु धैगु भाषाया छगू रूप जूगुलिं न्हापां न्हापां न्ववानाः थःगु खँ प्वंके मछिं थाय् प्रतीकात्मक रूपं च्वयाः खँ थुइकेगु ज्या जुल । अनं लिपातिनि सःचिंग्वःया रूपय् ध्वनितात्विक लेखनया विकास जुल ।

कीवर्ड : *लेखन, लिपि, आखः, वर्ण, सःग्वःचिं*

लेखन भाषाया छगू रूप ख । संसारया भाषायात अध्ययन याय् वले भाषाया निगू रूप खनेदु । छगू कथ्य खःसा मेगु लिख्य खः । थ्व निगू स्वरूप मध्ये कथ्य मूल अथवा मौखिक स्वरूप लिख्य मूलया प्रतिलिपि खः । भाषाया मूल रूप सः खःसा सःया प्रतीकया रूपय् छ्यलीगु चिं लिपि खः । न्यह्पनं न्यनीगु सःयात प्रतीकया रूपय् मिखां स्वया थुइके फइगु चिं लेखन खः । थी थी विद्वानतय्गु अनुसन्धान कथं कथ्य भाषाया छ्यलाबुला थ्यं मथ्यं छगू लख वर्ष दत धैगु अनुमान यानातःगु दुसा लेखनमा इतिहास झिद्वः दँ जक दत । थुगु ऐतिहासिक तथ्यया आधारय् नं छु सीदु धाःसा कथ्य न्हापांगु व मूल खःसा उकिया प्रतिलिपिया रूपय् लिपा लिख्य परम्परा न्हयाःगु खः । थौंतक नं संसारया गुलि भाषाय् अझ नं लिख्य रूप मदु कथ्य रूप जक प्रचलनय् दु । अथेहे गुलिं भाषाय् कथ्य रूप मदया वने धुंकल तर लिख्य रूप ल्यं दनि । गथेकि संस्कृत भाषा ।

२. लेखन पद्धतिया विकास

लेखन पद्धतिया इतिहासयात कुला स्वय् वले थुकिया हां थौं स्वयां न्ययद्वः दँ न्ह्यः कियाः तःगु चित्रयात काय्माः । तर भाषिक संप्रेषणया दृष्टिकोणं स्वय् वले लेखन पद्धतिया इतिहास झिद्वः दँ जक पुलां खनेदु । चित्र लेखननिसें सः पिज्वःगु लेखनकलाया विकासक्रमयात दुवाला स्वय्बले स्वंगू चरण खनेदु ।

२.१ **न्हापांगु चरण -** चित्र लेखन (शुन्य लेखन)

२.२ **निगूगु चरण -** अर्थतात्विक लेखन (प्रतीकात्मक)

२.२.१ चित्रात्मक लेखन

२.२.२ भावनात्मक लेखन

२.३ **स्वंगूगु चरण** - ध्वन्यात्मक लेखन

२.३.१ शब्दात्मक लेखन

२.३.२ अक्षरात्मक लेखन

२.३.३ वर्णनात्मक लेखन

२.१ न्हापांगु चरण चित्र लेखन (शुन्य लेखन)

आदिम युगय् मनूया जीवन यापन शिकार याना: नइगु इलय् च्वनीगु थाय् धैगु गुफा खः। गुफाया ल्वहँतय् मनुखं थौं स्वया न्ययद्वः न्ह्यः कियातःगु थी थी चित्र दु। उगु इलय् मनूतय्सं चित्रत छाय् च्वल धैगु न्ह्यसःया लिसः मदु। अथे खःसां नं अनुभव याःगु, खंगु वस्तु लुमंकेगु निंतिं ल्वहँतय् क्यूगु खः धैगु अनुमान याय्छिं। गुफाय् मनुखं गुगु च्वल उकिं भाषिक संप्रेषण याःगु स्वनेमदु। लेखन जुइत भाषिक संप्रेषण जुइमाः भाषिक प्रतिनिधित्व जुइमाः। आदिम युगय् गुफाय् गुगु चित्र कीगु ज्या जुल उगु ज्या भाषिक संप्रेषणया निंतिं याःगु मखु केवल खंगु वस्तु जक च्वःगु खः। उकिं थ्व अवस्था वास्तविक रूपं, भाषिक संप्रेषण जूगु कथं लेखन प्रणाली मखु, लेखन प्रणालीया भ्रुण अवस्था जक खः। उकिं थुकियात भ्रुण लिपि नं धाय्गु याः। फ्रान्स, स्पेन, पोर्चुगल, इटली, फिलिस्तीन, युयान, मिश्र, अफ्रिका, अमेरिका, ब्राजिल, अष्ट्रेलिया आदि थास्या गुफाय् आदिम युगमा चित्रण लूगु दु (चित्र नं १)।

२.२ निगूगु अर्थतात्विक लेखन

थुगु चरण वास्तविक लेखनया शुरुवाट खः। न्हापांगु चरणय् कियातःगु चित्रत थुगु चरणय् अर्थतात्विक दृष्टिकोण छ्यलीगु यात। थुगु चरणय् चित्र वा चिंयात छुं नं अर्थया संकेतया रूपय् काःगुलिं थुकिं भाषिक संप्रेषण याःगु खनेदु। थुगु चरणया लेखनना पद्धतियात नं भाषाविद् तय्सं चित्र लेखन व भाव लेखन याना निगू ब्व थलाः व्यूगु दु।

२.२.१ चित्रात्मक लेखन

शुन्य लेखनया इलय् च्वःगु चित्रया विकसित रूप खः चित्रात्मक लेखन। थुगु ईया लेखन कलाया निंति वा लुमन्तिया निंति मजूसे थःगु खँ मेपिन्त कनेत वा मेपिनिगु थःम्हं सीकेत च्वःगु चित्र वा चिं खः। चित्रया मू विशेषता धैगु सजावत, अलंकृत खः तर चित्रात्मक लेखनय् सजावत्, अलंकृतयात त्वःताः च्वाःगु खनेदु। थुगु इलय् च्वःगु चित्र सः लिसे सम्बन्धित मजूसे अर्थ लिखे

सम्बन्धित जुरु खनेदु । गथे कि थ्व चित्रयात मनू, मनुष्य, मानिस, मानव, रेन, Man आदि थी थी सः पिज्वःसां अर्थमा अर्थया दृष्टिकोण छगू हे खनेदु । उकिं थी थी व्यक्ति व जातिं थी थी सलं न्वं वाःसां उकया अर्थ छगू हे जूगुलि थुगु लेखनयात अर्थ तात्विक लेखन कथं काय्गु याइ (चित्र नं २) ।

२.२.२ भावनात्मक लेखन

थुगु चरणय् छुं नं घट्नाया वर्णन याय्गु कथं च्वय्गु ज्या जुल । भाष्या निंतिं, विचारया निंति., सन्देशया निंतिं च्वय्गु यात । गुकियात भावनात्मक लेखनया रूपय् काल । छगू हे चित्रं थी थी अर्थ छ्याय्गु ज्या जुल सुर्द्यःया थ्व ○ चिंपाखें सुर्द्यः लिसे स्वापू दुगु थीथी पक्षयात कया वालेगु यात । गथेकि सूर्यवंशी सूर्यनारायण, तांन्वःगु, त्वयूगु, न्हिनय्, शक्तिशाली, आदि अर्थ बोध याय्गु जुल । थुकयं छता चिं थी थी व्यक्ति थी थी कथं अर्थ छयाय्ग ज्या जूगुलि भावनात्मक लेखनयात अर्थ तात्विक रूप काय्माः ।

२.३ स्वंगूगु चरण ध्वल्यात्मक लेखन

थुगु चरणया लेखन थौं तकया दकले विकसित रूप खः । थुकियात पूर्ण लेखन नं धाय्गु याः । भाषाया पूर्ण प्रतिनिधित्व याइगु लेखन पद्धतिया शुरुबाट रूपय् ध्वन्यात्मक लेखनयात काय्गु याः । चित्रात्मक लिपिया वा चिंया थासय् भाषाया सः पिज्वइगु लिपि वा चिं शुरु जूगु हे ध्वन्यात्मक लेखन पद्धति खः । निश्चित सःया निंतिं निश्चित चिं थुकी दइ । थौंतक संसारय् स्वंगू कथंया ध्वन्यात्मक लिपि छ्यला बुलाय् वयाच्वंगु दु ।

२.३.१ शब्दात्मक लेखन

शब्दात्मक लेखनय् छगू खँग्वःया निंतिं छगू चिं छयली । गुगु चिं वा लिपियात शब्दात्मक लेखन धाइ । थ्व लेखन चित्रात्मक लेखनया हे विकसित रूप खः । उकिं थुकियात चित्रात्मक नं धाः । भाषाया अर्थयुक्त चीधंगु रूप खंग्वः खः । चिनिया लिपि थौंतक नं शब्दात्मक च्वय्गु याः । थुगु लिपि अफ्न नं चित्रात्मकया रूपन खनेदु । गथेकि 人 (रेन) मनू (थ्यान)-बुँ, (रि)-सुर्द्यः । चिनिया भासाय् ४५०० ग्वः लिपि दु थुकी मध्ये १३०० ग्वः सय्के धुंकाः तिनि च्वय् ब्वने सइ धैगु मान्यता दु (आचार्य,२०६४:१९५) । उकिं थ्व लिपिं सय्के थाकुइगु स्वभाविक हे खनेदु ।

२.३.२ अक्षरात्मक लेखन

अक्षरात्मक लिपि थुज्वःगु लिपि खः गुकी छगू आघात (syllable) या नितिं छगू लिपि वा चिं छ्यली । थुकी प्रत्येक आखःया थीथी लिपि वा चिं जुइ । अक्षरात्मक लेखन माग्वः वा माग्वः स्वाःगु बाग्वः खः । उकिं थ्व छगः आखः

(syllable) या छगू सःचिं जुइ। चेरी व जापानी निगू लिपि अक्षरात्मक लिपिया दसू खः । चेरी लिपि सन् १८२१ स सिक्वाइ धाःम्ह दय्कूगु खः । अथे हे जापानी लिपि नं माग्वःया मात्रा चिं मतःसे मेगु व्यागलें आखःग्वलं च्वय्गु याइ। गा गि गु गे गो आपद आखः च्वय्माला धाःसा देवनागरी लिपीथें मात्रा चिं तया आखःग्व ग्वय्गु याइ मखु। थुकी गाया निंतिं छगः आखः, गिया निंतिं मेगु आखः अथे हे गु, गे, गोया निंतिं ब्यागलं ब्यागलं आखः दु (चित्र नं ४)।

२.३.३ वर्णनात्मक लेखन

सः पिज्वइगु ल्याखं दकले चीधंगु एकाइ धैगु वर्ण खः । संसार गुलि नं लेखन पद्धति दु उकी मध्ये दकले विकसित वा वैज्ञानिक खनेदु लेखन धैगु वर्णात्मक खः । थ्व पद्धति दकले अःपुगु लेखन प्रणाली खः । थुकी म्होजक वर्ण दैगुलि याकनं सय्के फै । संसार उप्वः धैगु भाषाय् छ्यलीगु लिपित वर्णात्मक खः । वर्णानात्मक लिपि दुने कखरात्मक, अब्जद व आबुगिदा यानाः स्वंगूकथंया लेखन प्रणाली दु । थुगु स्वंगू लेखन प्रणाली दुने देवनागरी लिपि आबुगिदा कोटीया वर्णात्मक लिपी लाः (पोखरेल, २०७४:१२) । उकिं नेपाली, हिन्दी भाय्या देवनागरी लिपि नेपालभाषाया नेपाललिपि आदि दक्वं लिपित वर्णात्मक लेखन पद्धति आधारित लिपित खः । तर थुगु लिपि पूर्ण वर्णात्मक लिपि धाःसा धाय्मछिं। अंग्रेजी भाय् या Roman script कखरात्मक कोटीया वर्णात्मक लिपि खः ।

३ लिपिया उद्गम

प्राचीन इलय् च्वय्गु ज्या थीथी थायस थीथी कथं विकास जूगु दु ।

३.१ भारतीय

दक्षिण एशियाय् ईपू २००० वर्ष न्ह्यःहे लेखनकलाया विकास जुइ धुंकल । थुकिया प्रमाणिक तथ्य धैगु सिन्धुघाटी लूगु लेखन प्रणालीया अवशेषत खः । पाकिस्तानया सिन्धु खुसि सिथय् च्वंगु प्राचीन बस्ती, गुगु बस्तीया सभ्यतायात सिन्धु सभ्यताया नामं म्हसीका बियाच्वंगु दु । उगु सभ्यता थौं न्ह्यःने मदय् धुंकल तर सभ्यताया मानवीय अवशेष दूगु दु । उगु थासय् चिचाधंगु चिं दुगु शील, छाप आदि लूगु दु । सिन्धु सभ्यताया लेखन प्रणाली दक्षिण एशिया हे न्हापांगु लेखनकलाया ऐतिहासिक ज्वलं खः । थ्यंमथ्यं २५० स्वयां अप्वः च्वातःगु चिचिधंगु बस्तु लूगु दु । गुकी भ्रंगः, न्याँ, काउलि, सिमा, हः, गुँ, मनू, कवं, धुनुष ककिचा आदि चित्रत दु (चित्र नं)।

थुगु लिपियात यक्व विद्वानतय्सं ब्वनेगु कुतः जुल तर पूर्णता धाःसा याय् मफु । डेभिड डिरिञ्जरं सिन्धु लिपियात धाव व आशय प्वंकेगु अक्षरात्मक लेखन (Ideographic-Syllabic Script) धकाः थुइकूगु दु (रेग्मी,२०६०:९१) ।

मनूया चित्र कियातःगु यात अध्ययन याना स्वय्बलय् थीथीकथं हाउभाउ याकातःगु सीदु । उकिं थुगु चित्रत प्रतीकात्मक लेखनया दसुकथं काय्फु । अथे हे न्याँ, भ्रंगः, व ममेगु चित्रत नं प्रतीकात्मक खनेदु (चित्र नं) । उकिं सिन्धुघाटी लेखन ध्वन्यात्मक लेखन मखुसे प्रतीकात्मक लेखन याय्छिं । ईपू. १५०० पाखे सिन्धु सभ्यताया पतन नापनापं सिन्धु लेखन नं सिधल । सिन्धु सभ्यता न्हने धुंकाः ईपू ३०० पाखे दक्षिण भारतय् निगू लिपिया विकास जुयाच्वंगु खनेदत । थुकी भारतया यक्व थासय् ब्राह्मीलिपिं थाय् काःगु खनेदुसा खरोष्ठिलिपिं नं छुं थाय् काःगु अभिलेखं क्यनाच्वंगु दु । भारत उपमहादीपया जम्बूदीपय् ब्राह्मी व खरोष्ठिलिपि धुंकाः ब्राह्मीलिपिया विकासया रूपय् गुप्तालिपि अनं लिपा कुटिलालिपिया विकास जूगु खः । गुंगू व झिगू शदीपाखे स्थानीय भेदया रूपय् दक्षिण भारतय् यक्व लिपित विकास जूगु खनेदु ।

३.२ युरोपेली लिपि

युरोपेली देसय् ग्रीसया सभ्यता, संस्कृतिया थःगु हे महत्व दु । युयान ग्रीसया प्राचीन नां खः । करिब ३००० ईपू पाखै ग्रीसय् लेखनकलाया विकास जुइधूकल (राही, १९८३:६२९) । युयानीलिपि, माइसीनियनलिपि क्रीनलिपि सायप्रसलिपि आदि प्राचीन युरापेली लिपित खः । थुगु पुचलय् लाःगु ग्रीसया युयानी लिपिं ध्वन्यात्मक लेखन पद्धतिया विकासया नितिं तःधंगु भूमिका हिंतूगु दु । राजकुमार कैडमसं लगभग ईपू ११०० पाखे फोनिशियन वर्ण दय्कल (राही, १९६९:३६) । फोनिशियन लिपि पाखें हे युयानी लिपिया विकास जुल । गुगु ध्वन्यात्मक लेखन पद्धतिया छगू दसु खः । फोनिशियन आखः आलेफ, बेथ, गिमेल, दलेथ आदि युयानी लिपी अल्फा, बेटा, गामा, डेल्टा जूवन (चित्र नं) ।

३.३ चीनिया

संसारया थीथी लिपि पुचःत मध्ये चीनिया पुचः नं चगू खः । चीनय् ईपू ३००० वर्ष न्ह्यः हे लेखनकलाया विकास जुइ धुंकल । चीनिया लेखन पद्धतिया विकास विस्तार मंगोलिया, कोरिया जापान आदि थासय् तक जूवंगु दु । ध्वन्यात्मक लेखन प्रणाली अन्तर्गत चित्रात्मक लेखन थ्व हे चीनिया पुचलय् जक ल्यंदनि । थुगु पुचःया लेखनय् थीर्थ बस्तु, भाव, ज्याया निंतिं ब्यागलं ब्यागलंहे चिं छ्यली । चित्रात्मक लिपी चित्रं हे दक्व खँ स्पष्ट रूपं ब्याके माःगुलिं दक्वसिनं सीके फैगुकथं चिन्हत छ्यलातःगु दु । गथेकि मनू धाय्माःसा मनूया हे चित्र च्वइ । लिपा थुकी यक्व ह्यूपाः वयाः सरल धंगं च्वय्गु पद्धतिया विकास जुल । चीनिया पुचलय् शब्दात्मक लेखन प्रणालीकथं च्वयाच्वंगु दु ।

३.४ सामी (सामेली)

सामी लेखनयात सेमेटिक लेखन नं धाः । विश्वय् लेखनकलाया इतिहासय् सामी लेखनया बिस्कं थाय् दु। मिस्रेली भावनात्मक लिपिया थीथी कचा मध्ये सामी नं छगू खः । सामी लेखन नं निगू कथं दु। दक्षिण सामी व उत्तर सामी । जर्ज बुलरं दक्षिण सामीपाखें ब्राह्मीलिपिया विकास जूगु थःगु बिचाः प्वंकादीगु दु। दक्षिणी सामीपाखें विशेष याना अरबियन लिपित विकास जूगु धैगु विशेषज्ञतय्गु मत दु। अथे हे उत्तर सामीपाखे फोनिशियन लिपिया विकास जुल। सामी पुचलय् फोनिशियन लिपिया महत्वपूर्ण भूमिका दु। थौंकन्हय्या लेवनान, सिरिया फोनिशियन लिपिया जन्म जूगु थाय् खः धैगु हनुमान यानातःगु दु। ईपू १६०० पाखे नीनिगः ध्वन्यात्मक लिपिया विकास जूगु खः (राही १९६९:३०) । थीथी चित्रपाखें फोनिशियन आखः आलेफ, बेथ, गिमेल, दलेथ.... आदि वर्णया विकास जूगु खः (चित्र नं ३) । थुकियात पश्चिम एशियाया लिपि कथं नं कायगु याः । उकिं सामी लेखन एशिया व युरापया लेखनकलाया विकासया निर्तिं म्हितावंगु दु।

४ लिखँ

लेखन धैगु भाषाया छपाः ख्याःपाः खः । ल्हाय्गु भाय् मूल खःसा च्वय्गु उकिया प्रतिलिपि जक खः । संसारय् गलि नं भाय् दु दक्व भाय्या थःगु हे च्वय्गु परम्परा मदु। उकि कथ्य भाय् न्हापा जुल अनं लिपि तिनि लिख्य परम्परा वल। **न्हापांगु चरण** - चित्र लेखन (शुन्य लेखन), **निगूगु चरण** - अर्थतात्विक लेखन (प्रतीकात्मक) व **स्वंगूगु चरण** - ध्वन्यात्मक लेखनया विकास जूगु खनेदु। ध्वनितात्विक लेखन थौंया विकसित लेखन प्रणाली खः । संसारय् ध्वनितात्विक लेखनयात स्वथीकथं छ्यलाच्वंगु दु। गुकी शाब्दिक लेखन, आक्षरिक लेखन व वार्णिक लेखन लाः ।

संसारय् थीथी लागाय् थःथःगु कथं हे च्वय्गु परम्परा न्ह्यानाच्वगु दु। गथेकि सामी लेखन, युरापेली लेखन, भारतीय लेखन, चिनीया लेखन आदि लिपि उद्भवया थीथी ख्वाः खः । थुगु थीथी लेखनं थःथःगु लागाय् यक्व लिपि जन्म जूगु खनेदु।

लिधंसा ज्वलं

आचार्य, कृष्णप्रसाद, (विसं २०६४), *भाषाविज्ञान* । काठमाडौ : क्षितिज प्रकाशन ।

गैर, ईश्वरीप्रसाद, (विसं २०)६४), *भाषाविज्ञान र नेपाली भाषा* । काठमाडौं : हजुरको प्रकाशन ।

पोखरेल, माधव प्रसाद (विसं २०७४), “लेखन पद्धति र नेपालमा प्रचलित लिपिहरू” चूडामणि बन्धु (सं), *नेपालमा प्रचलित प्रमुख लिपिहरू स्थिति, समस्या र सम्भावना* । काठमाडौं : अक्षर सदन, पृ.१०-३० ।

राय, गौरीहंकर हीराचन्द, (इसं १९७१) *भारतीय प्राचीन लिपिमाला* । दिल्ली : मुन्सीराम मनोहरलाल ।

राही, ईश्वरचन्द्र, (इसं १९६९), *संसार की लिपियाँ* । अयोध्या : श्री लालजस भाई सस्य स्नेही ।

(इसं १९८३), *लेखनकला का इतिहास* प्रथम, दितीय खण्ड । लखनउ : बिनो चन्द्र पाण्डेय ।

रेग्मी, दिनेशचन्द्र, (विसं २०६०), *पुरालेखन र अभिलेख* । काठमाडौं : हिमालय बुक स्टल ।

सत्येन्द्र, (सन १९८९), *पाण्डुलिपि विज्ञान* द्वितीय संस्करण । जयपुर : राजस्थान हिन्दी ग्रन्थ अकादमी ।

Gelb, I.J. (1962) *A Study of Writing*. Chicago : The University of Chicago Press.

भारतीय उप-महाद्वीपया लेखन कलाया इतिहास

– भरत महर्जन

मूति

मनुखं विचार सम्प्रेषणया नितिं थीथी माध्यमत छ्यलेगु यानावयाच्वंगु दु। थुज्वःगु माध्यममध्ये विचार सम्प्रेषणया नितिं मनुखं छ्यलावयाच्वंगु छता माध्यम खः - लेखन। भाव कालबिलिया अःपुगु माध्यम मामां वनेगु भ्वलय् मनुखं पूरापाषाणकालय् हे लेखनज्या न्ह्याकेगु कुतः याःगु खनेदु। भ्रुण लेखनपाखें न्ह्याकूगु च्वज्यापाखें हे थौंया विकसित वर्णात्मक लेखन आविष्कार जूगु खः। नेपालं दकलय् सतीगु प्राचीन सभ्यता सिन्धु सभ्यता खः। सिन्धु सभ्यताय् लेखनकला अस्तित्व दु धैगु निष्कर्ष विद्वानतय् दु। आपाः धैथें विद्वानतय्गु धापूकथं चक्की कियातःगु लेखन शव्द-अक्षरात्मक लेखन खः। इपू १८००-३ शताब्दीया ई दथुइ भारतीय उप-महाद्वीपया तःफाःगु भूभागय् लेखनया भौतिक प्रमाण लूगु मदुनि। सिन्धु सभ्यताया पतन (इपू १८००) लिपा भारतीय उप-महाद्वीपय् तप्यंक इपू स्वंगूगु शताब्दी अशोकया अभिलेखय ब्राह्मी लिपि खनेदु। सिन्धु सभ्यता पतन लिपा खनेदुगु वैदिक-आर्य सभ्यताय् लेखनकलाया अस्तित्व दु कि मदु धैगु खँ थौंतकं विवादया विषय तिनि। स्वंगूगु शताब्दी अशोकं निस्वंगु ३८गू अभिलेख लूगु दु गुकी अशोकं अरेमायक, युनानी, खरोष्ठी व ब्राह्मी लिपि छ्यलातःगु दु। पाकिस्तानया हजारा जिल्लाया मनसेहरा व पेशावर जिल्लाया शाहबाजगढीया चट्टान अभिलेख खरोष्ठीया दकलय् न्हापांगु दसु खः। ब्राह्मी थें थ्व लिपि निरन्तर विकास मजूसे प्यंगूगु शताब्दीपाखे न्हनावन। अशोकया ३३गू अभिलेखय् छ्यातःगु ब्राह्मी लिपी संस्कृत ध्वनि मूल्य कथं च्वय्छिंगु गाक्वं गुण दु। अशोककालीन ब्राह्मी लिपी खुगः माग्वः व ३३ग्वः बाग्वः दु। खवं जवय् भ्वः छुनाः च्वइगु ब्राह्मी मात्रापद्धति व संयुक्ताक्षर पद्धति दुगु लिपि खः। अशोकया सम्राज्य न्हनेधुंकाः अस्तित्वय् वःगु थीथी राज्यय् ब्राह्मीया विकसित रूपत खनेदयावल। लिपा ब्राह्मीइ अनेकन क्षेत्रीय भेदत खनेदत। कालान्तरय् ब्राह्मीपाखें भारतीय उप-महाद्वीपय् अनेकन लिपिया जन्म जुल गुकिया। संस्कृत व संस्कृतपाखें विकास जूगु भरोपेलि भाय् च्वय्या नितिं

मा:गु गाक्वं विशेषतात दुगु लिपितय्‌गु जननी जूगु हुनिं ब्राह्मीयात विद्वानपिसं आदर्श लिपि (Ideal Script) धका: नं धाय्‌गु या: ।

१. सिन्धु लेखन

सिन्धु छगू खुसिया नां ख: । जम्मुकश्मीरं भारत व पाकिस्तानया सीमा जुया: सिन्धु समुद्रपाखे बा:वनी । सिन्धुया ज:ख: विकास जूगु सभ्यता जुया: थ्वयात सिन्धु सभ्यता धाय्‌गु या: । थ्व सभ्यता थौंकन्हय्‌या भारतया सिन्धु, पंजाब, राजस्थान, गुजरात, हरियाणालिसें पाकिस्तानया त:फा:गु लागाय् न्यानावंगु ख: । थ्वया मू केन्द्र धा:सा पाकिस्तानया पञ्जावप्रान्तया मोन्टगोमेरी जिल्लाया हडप्पा व सिन्धप्रान्तया लकना जिल्लाया मोहनजोदडा क्षेत्र नालात:गु दु । थ्व निगू लागाय् सन् १९२२स सर जोन मार्सलया नेतृत्वय् जूगु उत्खनन् ज्याय् थीथी पुरातात्विक ज्वलंत लिसेलिसें चाया चक्की (Seal)त लुयाव:गु ख: । थज्या:गु चक्कीतय्‌के आपालं चित्रत कियात:गु दु । भ्व:लाक (पङ्क्तिबद्ध) कियायात:गु चक्कीया चित्रत लेखन हे ख: धैगु धापू यक्व धैथें विद्वानतय् दु । थुपिं चित्रत मेसोपोटामियाया सुमेरियन लेखन व मिश्रय् लूगु हियरोग्लिफिक लेखनया चिन्ह थें खनेदुगु हुनिं थुपिं शब्द- अक्षरात्मक लेखन हे ख: धैगु धापू स्पष्ट जू (ग्लेब, १९६५ : ६०) । चाया चक्कीतय्‌के कियात:गु थुज्व:गु लेखनयात सिन्धु लेखन धाय्‌गु या: । थ्व हे आ:तक लूगु दक्षिण एशियाया दकलय् पुलांगु लेखनया नमुना ख: ।

थन लूगु आपा: धैथें चक्कीया क्वसं ब:ला:पिं पशुतय्‌गु (द्वं, किसि, गैडा आदि) चित्र कियात:गु दुसा पशुया फुसय् खालि भागय् भ्व: खाका: चिन्हत कियात:गु दु । दकलय् फुसय्‌या भ्व: ता:हाक: जूसा वयां क्वय् कथहं चीहाक: जुजुं वनाच्वंगु दु । भ्व:त छगू निसें स्वंगु तक जक दुगु चक्कीत लूगु दु । थुपिं चक्की कियात:गु चिन्हतय्‌के कलात्मकता स्वयां नं छुं आशय अभिव्यक्त याय्‌त स्वयाच्वंगु सम्प्रेषणया भाव प्रवल जूगु हुनिं थुपिं छुं अज्ञात भाय्‌या शव्द व ध्वनिया प्रतीक ख: धैगु मान्यता अप्व:सिया दु । थ्व हे तर्कया लिधंसाय् आइ.जे. ग्लेबं (१९६५ : ६०) चक्कीया चिन्हतय्‌त हलिमय् लूगु न्हय्‌गु थाय्‌या शब्द-अक्षरात्मक लेखनमध्ये छगू ना:गु दु ।

१.२ चिन्हया ताजि :

सिन्धु लागां न्ह्यानाच्वंगु उत्खनन् ज्याय् लूगु चक्कीतय्‌के कियात:गु चिन्हतय्‌त मुंका पुरातत्वविद् अहमद हसन दानिं(१९८६ : १६) व्यवस्थित धल: न्ह्यब्वयादीगु दु । वय्‌कलं थज्व:गु चिन्हत मुक्कं ५३७ संख्याय् दुगु धासें थीथी ब्वय् ब्वथला: धल: दय्‌कादीगु दु ।

१.२.१ जैविक चिन्ह :

जैविक धलखय् वय्कलं च्यागू समूहया मुक्कं ९९गू चिन्हत मुंकादीगु दु। थुकी मनू, न्याँ, की, भ्रंगः-पंक्षी, प्यापा तुति दुपिं पशुत, कंगलि, विच्छि आदि दु। थुपिं मध्ये मनूतय्गु ल्याः आपाः दु। ग्वःलाःगु छ्यनय् छध्वलं म्ह व ल्हाः-तुति दय्काः मस्तय्सं च्वइगु मनूया चित्र थें खनेदय्क मनूत कियातःगु खँकेफै। मनूतय्सं खमू, धनुष लिसें थीथी वस्तुत ज्वनातःपिं, तुती घःचाः घाकातःपिं, दनाच्वंपिं, फय्तुनाः च्वंपिं आदि दु। मनूया लिपा न्याँ व भ्रंगः-पंक्षीतय्गु नं उल्यख्य ल्याः दु। छुं-छुं संख्याय् जक की, ताहा, कंगलि, विच्छि व प्यपां चूपिं पशुत कियातःगु दु।

१.२.२ विशेष कथंया ज्वलंत :

विशेष कथंया ज्वलंया धलखय् दानीं लः तय्गु थल (jar), कुसा, पहाड, सिमा, म्हुकं, ध्वाँय्, घःचाः, पा (Axe), पलेस्वां आदि तयादीगु दु। थज्याःगु वस्तुतय्त १९गू ब्वय् ब्वथलाः मुक्कं १३२गू संख्याय् न्ह्यब्वयादीगु दु। ज्वलंतय्के दुने-पिने यानाः थीथी कथंया ध्वः (रेखा)त तँनेगु ज्या जुयाच्वंगु दु।

१.२.३ विविध कथंया चिन्हत :

विविध कथंया चिन्ह धासें दानी मुक्कं ३०६ कथंया चिन्हत दुथ्याकूगु दु। थुकी ज्यामितीय चिन्हत अप्वः दु। वृत्त, अर्धवृतः, वर्गाकार, आयताकार, त्रिकोण, चतुष्कोण, कोण, कोष्ठक, गुणन चिन्ह आदि दु। थीथी चिन्हस थीथी रेखा व फुतित तँनाः अनेकन आकार प्रकार लुइकातःगु दु।

दानीं मुंकूगु ५३७गू चिन्हत ब्यागलं ब्यागलं चिन्ह मखसें च्वय् न्ह्यथना थें अनेकन चिन्ह व फुतित तँनाः दय्कातःगु सहितया मुक्कं ल्याः खः।

१.३ लेखन हे खः धैगु तर्क :

सिन्धु लेखन थौंतकं ब्वनेमफुगुया हुनिं थ्वयात गुलिं विद्वातपिसं लेखन हे मखु धैगु खँ न्ह्यब्वःगु दु। गुलिं विद्वानपिसं थ्वयात तान्त्रिक चिन्ह खः धैगु धुकुमाः याःगु दु।[1] तर क्वथीक दुवालाः स्वय्बलय् थुपिं चिन्हत लेखन हे खः धैगु क्वछीगु थीथी आधारत दु।

१.३.१ सौन्दर्य भाव सिबें सम्प्रेषण अप्वः :

चक्कीया चिन्हतय्के कलात्मकता मखसें सम्प्रेषणात्मक गुण अप्वया च्वंगु हे थ्व लेखन हे खः धैगुया मू आधार खः। थन मनू, न्याँ, पहाड, सिमा, कंगलि आदियात बांलाःगु चित्रया रूपय् न्ह्यब्वय्गु सिबें नं थुमितः छुं आशयमूलक

---

1 डा. प्रेमनाथया थ्व विचाः अहमद हसन दानीं थःगु सफू *इण्डियन प्यालिग्राफि*इ पृ १३ स न्ह्यथनादीगु दु।

चिन्हया रूपय् छ्यलातःगु सीदु । चिन्हतय्के बुलुहुं बांलाक बुट्टा तय्गु ज्या जूगु मदु बरु याकनं-याकनं व अःपुक च्वय्गु कुतः जुयाच्वंगु खनेदु । समान आकार व दूरीइ च्वयातःगु दु ।

मनू, न्याँ, म्हुकं आदिया चित्र पूवंक च्वय्गु सिबें थीथी रेखा व फुति बीगु कुतः जूगु खनेदु । थ्व हुनिं थुपिं छुं भाय् वा आखःया ध्वनि ध्वाथुइकेत च्वःगु चिन्ह खः धैगु याउँक धुकुमाः याय् छिं (ग्लेब, १९६५ : ६१) ।

१.३.२ समान दूरी व भ्वः (पङ्क्तिबद्धता) :

चिन्हत भ्वःखाकाः समान दूरीइ च्वयातःगु लेखन खः धैगुया मेगु आधार खः । चक्कीया क्वय् बःलाःपिं पशुतय्गु चित्र दुसा पशुया फुसय्या खालि थासय् चिन्हत कियातःगु दु । चिन्हत छभ्वलं निसें स्वभ्वः तकया दु । च्वय्या भ्वः दकलय् ताःहाकः जूसा वयां क्वय्या कथहं चीहाकः जुयाच्वंगु दु । चिन्हत उखें-थुखें जुइक वानाच्वंगु थें खनेमदु । सु-व्यवस्थित रूपं माःहनां छसिंकथं भ्वः खाकातःगु दु ।

१.३.३ वस्तुया अनुपातय् समानता (Proportion) **:**

न्याँ, की, पहाड, मनू, त्रिकोण आदि अनेक चिन्हया आकार समान जुयाच्वंगु नं छता आधार खः । वास्तविक जगतय् थुपिं वस्तुतय्गु आकार-प्रकार आपालं पाः तर थन फुक्व चिन्हया जाः (धिकः) व चौडाइ ज्वलिंज्वः जुयाच्वंगु हुनिं नं थ्व लेखन हे खः धायछिं । कुसा व पहाड, मनू व विच्छि, ताहा व की आदिया अनुपात समान जुयाच्वंगु दु ।

१.३.४ छगू हे चिन्ह दोहोरे जुयाच्वंगु (पुनःआवृत्ति) :

मनू, न्याँ, भ्रंगः-पंक्षी आदि चिं व हे भ्वलय् दोहोरय् जुयाच्वंगु दु । 'कनकनपिचा' धाय्बलय् 'कन' ध्वनि लिसा काय् माः, अथे हे 'पुलुपुलुकेरा' धाय्बलय् 'पुलु' ध्वनि लिसा काय्माः थें थन चिन्ह (ध्वनि)या पुनःआवृत्ति जुयाच्वंगु खनेदु । थुकिं नं थ्व लेखन हे खः धैगु क्यं ।

१.३.५ चिन्ह प्रणालीया छ्यला :

मनू, न्याँ, म्हुकं आदिया चित्र पूवंक च्वय्गु सिबें थीथी रेखा व फुति बीगु कुतः जूगु खनेदु । थ्व हुनिं थुपिं छुं भाय् वा आखःया ध्वनि ध्वाथुइकेत च्वःगु चिन्ह खः धैगु याउँक धुकुमाः याय्छिं (ग्लेब, १९६५ : ६१) । गुलिं चाया चक्की छगू हे चिन्हत जःखः धेचुइकाः कियातःगु दु । थज्याःगु चिन्हयात दानीं(१९८६ : १७) हिन्दू लेखन परम्पराय् व्यञ्जनय् व्यञ्जन तँनेगु संयुक्ताक्षेर लेखन नाप तुलना याःगु दु । थज्याःगु चिन्हत स्वय्बलय् 'क' लय् 'क' हे स्वाय्बलय् जुइगु 'क्क', 'म' लय् 'ह' स्वाय्बलय् जइगु 'म्ह' थें खनेदु । मनूया ल्हातय् खमू, धनु आदि तँनेगु ज्या, वृत्तया दुने-पिने रेखात व फुतित स्वाय्गु ज्या, पशुया न्त्यपं

तँनेगु आदि कुतः मात्रा वा साहायक ध्वनि तँनेगु ज्या जुइमाः । चिन्हय् दुगु थ्व विशेषतां नं थुपिं लेखन हे धैगु खँय् बः ब्यू ।

च्वय् न्ह्यब्वया कथंया थीथी विशेषतात स्वय्बलय् सिन्धुया चक्की उल्लेखित चिन्हत लेखन हे खः धैगु सीदु । नापं लेखन कलाया विकासया भ्वलय् खनेदुगु शब्द-अक्षरात्मक लेखन हे खः धैगु धापू यक्व बः दुगु खनेदु ।

१.४ सिन्धु लेखनया गति (दिशा) :

हलिमय् थीथी लेखन दिशां च्वय्गु परम्परा दु । भारतीय उप-महाद्वीपया हे ब्रह्मी देपां जवय् भ्वः छुनाः च्वइ सा समकालीन खरोष्ठी जवं देपाय् भ्वःछुइगु शैली खः । गुलिं खेलन च्वं क्वय् च्वय्गु नं दु सा देपां जवय् व जवं हानं देपाय् च्वयावनेगु कथंया लेखन नं अस्तित्वय् दु ।

सिन्धु लेखन थौंतकं ब्वनेफुगु मदुनि । सिन्धु लेखन च्वय्नं क्वय् जुयाः वनेगु कथंया लेखन मखु धैगु खँय् प्राय सकल विद्वानतय् छप्वाःम्हुतु जू । तर देपां जवय् पाखे वनेगु कि जवं देपाय् धैगु खँय् थौंतकं स्पष्ट जुइफुगु मदुनि । अहमद हसन दानीं सिन्धु लेखनयात सा वाय्बलय्या गति (Boustrophedon Style) लेखन धाःगु दु । अथे धैगु थ्वया लेखन शैली देपां जवय् व जवं देपाय् जुजुं न्ह्याइ । थ्व शैलीयात दिनेशचन्द्र रेग्मीं (२०६० : ९१) *हलावर्त गति* धाःगु दु ।

१.५ लेखन ब्वनेत जूगु कुतः :

चक्की कियातःगु थुज्वःगु चिन्हत ब्वनेगु व अर्थ मालेगु आज्जुं आपालं कुतः जूगु दु । तर थ्व ज्याय् सुं ताःलाःगु धाःसा मदुनि । थन सिन्धु लेखन ब्वनेगु आज्जुं जूगु कतःया खँय् छत्वाःचा चर्चा याय्गु सान्दर्भिक खनेदु ।

सन् १९२२स सर जोन मार्सलया नेतृत्वय् जूगु उत्खननय् थज्वःगु चाया चक्कीत लूगु इलंनिसें थ्वया अर्थ छ्याय्गु कतः न्ह्याःगु खनेदु । दकलय् न्हापां L.A Waddell जुं थ्व कुतः यानादीगु खः । वय्कलं थ्व सुमेरियन शब्द-अक्षरात्मक लेखनलिसे ज्वःलाःगु लेखन धासें थ्वया लेखक आर्यत जूगु खँ न्ह्यब्वयादीगु खः । लेखनय् वैदिक व महाकाब्य कालया मुख्य पात्रतय्गु नां न्ह्यथनातःगु धापू वय्कलं तयादीगु खः । तर थ्व खँ पुष्टि जुइमफुत (दानी, १९८६ : १३) । थ्वयां ल्यू थ्व लेखन ब्वनेगु कुतः याम्ह व्यक्ति खः Dr. Prannath। Prannath जुं कि त थ्व चिन्ह तान्त्रिक चिन्ह जूगु मखुसा संस्कृत वा प्राकृत भाय्या लेख्य चिन्हत खः धैगु विचाः तयादिल । वय्कलं नं थ्व खँय् ठोस लिच्वः पिकयाः खँ न्ह्यब्वय्गु ज्याय् ताःलाःगु खनेमन्त । अथे हे Sankaranada व Dr. Barua निम्हसिनं थ्व वर्णात्मक वा पूर्ण रूपं विकसित जुइधुंकुगु लेखन खय्मा धैगु धापू तयादिल

(दानी, १९८६ : १३) । थुपिं निम्हसिनं नं लेखनया ध्वनिया पहिचान याय् फुगु खनेमन्त । अथे हे Father H. Heras जुं नं थथे कुतः यानादिल । वय्कलं थ्वया लेखकत द्रविड मूलयापिं जुइमाः धासें चीनियाँ, इजिप्टियन व सुमेरियन शब्द-अक्षरात्मक लेखनलिसे तुलना यानाः अध्ययन यानादिल । अथे हे मेम्ह विद्वान Gadd जुं छुं चिन्हयात भरोपेली भाय्या 'पुत्र' खँग्वः खः धकाः ब्वंगु खः (दानी, १९८६ : १३) । थुपिं निम्हसिया तर्क नं सर्वमान्य जुइमफुत । थथे अनेकन कुतः जूगु जूसां सिन्धु लेखन ताःलाक ब्वने फुगु मदुनि ।

१.६ ब्वने मफुगुया हुनिं :

सिन्धु सभ्यताय् थें मेथाय् लूगु शब्द-अक्षरात्मक लेखन ब्वनेगु सफल कुतः जूगु दु । मेसोपोटामियाया सुमेरियन कीलाक्षर लेखन थ्व थें हे शब्द-अक्षरात्मक खः । १९औं शदीया सुरूपाखे जर्मनया Georg Friderich GRotefend व बेलायतया Henry Rewlinson पिसं सुमेरियन लेखन ताःलाक ब्वनेगु ज्या यात । मिश्र सभ्यताय् प्रचलनय् दुगु थज्याःगु हे शब्द-अक्षरात्मक लेखनयात नं सन् १८२२ स फ्रान्सया लिपिविद् Francois Champollion जुं ताःलाक ब्वंगु खः । अथे हे हि§इट शब्द-अक्षरा्तमक २०औं शदीपाखे जर्मनया Helmuth t. Bossert, स्वीट्जरल्याण्डया Emil O. Forrer, चेकोस्लोभाकियाया Bedrich Hrozny, इटलीया Piero Meriggi व अमेरिकाया I.J. Gelb पिनेगु संयुक्त कुतलं ब्वंगु खः (www.britannica.com) । चिनियाँ शब्द-अक्षरात्मक लेखन निरन्तर प्रचलनय् दुगु हुनिं गबलय् नं विस्मरणय् मलात । तर आपालं कुतः जुलं नं थ्व हे प्रकृतिया सिन्धु लेखन धाःसा सुनानं ब्वनेफुगु मदुनि । थथे आपालं विद्वानतपाखें कुतः जुलं नं ब्वनेमफुगुया थीथी हुनिं (कारण)त दु ।

१.६.१ लेखनया भाय् स्पष्ट मजूगु :

सिन्धु लेखन ब्वनेमफुगुया मू हुनिं थुकी गुगु भाषाया छ्यला जुयाच्वंगु खः धैगु खँ स्पष्ट मजूगु खः । सिन्धु लागाय् जूगु उत्खननय् यक्व हे पुरातात्विक अवशेषत लूगु जूसां उगु सभ्यताया मनूतय्सं छु भाय् छ्यलीगु खः धैगु खँ क्वःछीफुगु मदुनि । भाय्या जानकारी बिना लेखनया अर्थ छ्याय्गु कुतः धैगु खिउँथाय् ख्याः मालेगु थें हे खः । मिश्र व मेसोपोतामियाय् तत्कालीन इलय् ल्हाइगु प्राचीन भाय्या जानकारी दुगु हुनिं अनया लेखन ब्वनेगु सम्भव जूगु खः तर सिन्धु सभ्यताय् प्रचलित भाय्या पहिचान मजूगु हे थ्व लेख ब्वने मफुगुया मू कारण खः ।

१.६.२ सिन्धु सभ्यताया निर्माता पहिचान मजूगु :

मेगु कारण धैगु सिन्धु सभ्यता सु जाति वा नश्लया मनूतय्गु समाज खः

धैगु खँया निक्यौंल मजूगु नं खः । उगु सभ्यताया निर्माता थौंकन्हय्या भारतीय उप-महाद्वीपय् दुपिं सु प्रजातीय समूहया पूर्वज खः धैगु स्यूसा उमिगु भाय् व संस्कृतिलिसे तुलनात्मक अध्ययन यानाः छुं धुकुमाः याय् फैगु खइ । तर थथे याय्फुगु मदुनि ।

१.६.३ चक्कीत म्हवः ल्याखय् जक दुगु :

सिन्धु सभ्यताय् चक्की कियातःगु चिन्हत तसकं म्ह्वः ल्याखय् जक लूगु दु । ततःहाकःगु वा तःधंगु चक्की लूगु मदु । अप्वः दःसा स्वभ्वः तकया चिन्ह दुगु चिचीधंगु चक्की जक लूगु दु । थ्व नं लेखन ब्वनेमफुगुया छता हुनिं खः । लेखन ताःहाकःगु जूसा छगू हे चिन्ह लिसा कयाः वयाच्वनी । थथे लिसाकयाः वयाच्वंगु चिन्हतय्गु तुलानात्मक अध्ययनं लेखन ब्वने अःपुइगु खः । तर थन थ्व अवस्था मदु ।

१.६.४ मेमेगु कारण :

च्वय् न्ह्यथनागु बाहेक मेमेगु नं छुं कारण दु गुकिं थ्व लेखन ब्वनेगु ज्या सम्भव मजुल । थुपिं कारणमध्ये लिपांगु इलय् भारतीय उप-महाद्वीपय् खनेदुगु ब्रह्मी व खरोष्ठी लिपिलिसे छुं कथंया स्वापू खनेमदुगु नं खः । चिन्हलिसे दय् कातःपिं शक्तिशाली पशुतलिसे नं लेखनया छुं स्वापू खनेमदुगु मेगु कारण खः ।

थुपिं विविध कारणत मध्ये भाषिक अज्ञानता हे मू कारण खः । थ्व लेखन ब्वनेया नितिं दकलय् न्हापां प्राचीन सिन्धुवासीतय्गु भाषा मालेगु ज्या निं न्हापां ताःलाके माःगु खनेदु ।

२. भारतीय आर्य लेखन

भारतीय उप-महाद्वीपय् सिन्धु सभ्यता पतन लिपा विकास जूगु सभ्यतायात आर्य सभ्यता धाय्गु याः । थ्वयात हे वैदिक सभ्यता धकाः नं धाय्गु याः । सिन्धु सभ्यताय् लेखनया अस्तित्व दु धैगु खँय् भौतिक प्रमाण हे झीगु न्ह्यःने दुसा सिन्धु लिपाया वैदिक सभ्यताय् लेखन कला अस्तित्वय् दु कि मदु धैगु खँय् धाःसा विद्वानपिने दथुइ विवाद खनेदु । वैदिक सभ्यता उत्खननपाखें लूगु पुरातात्विक प्रमाण सहितया सभ्यता मखुसें श्रुति परम्परां न्ह्यानावःगु व वैदिक साहित्यपाखें ज्ञात जूवःगु सभ्यता खः । थुगु सभ्यता विकास याःपिं आर्यत लेखन कलापाखें जानकार जू कि मजू धैगु खँ थौंतकं विवादया विषय जुयावयाच्वंगु दु ।

वैदिक सभ्यता सिन्धु सभ्यता पतन जुइधुंकाः भारतया गंगा व यमुना खुसिया सिथय् आर्यतय्सं विकास याःगु सभ्यता खः । सिन्धु सभ्यताया व आर्य सभ्यताया विकास याःपिं छगू हे जातिया पुचः खः धैगु खँया नं पुष्टि

जुइफुगु मदुनि । सिन्धु लेखन हे आर्य सभ्यताय् कथहं न्ह्यानाच्वंगु खः धायत नं छुं भौतिक दसु मदु । हलिमय् हे दकलय् न्हापांगु ग्रन्थ धकाः धयावयाच्वंगु ऋग्वेद व लिपाया वैदिक साहित्यत सुरुइ हे च्वयाः लिपिवद्ध याःगु मखसें श्रुति परम्परापाखें पुस्तान्तरण जुजुं वःगु साहित्य खः । ताः ई लिपातिनि थुपिं साहित्यत च्वयाः लिपिवद्ध याय्गु ज्या जूगु सीदु । सिन्धु सभ्यता लिपा तप्यंक इपू स्वंगूगु शताब्दीया लेख्य दसु भ्रीगु न्ह्यःने दु । थुकथं भौतिक प्रमाणया अभावं सिन्धु सभ्यता व इपू स्वंगूगु शताब्दी स्वयां न्ह्यः आर्य सभ्यताय् लेखनकला प्रचलनय् दु कि मदु धैगु खँ थौंतकं विवादया हे विषय जुयाच्वंगु दु ।

३. ब्राह्मी लिपिया म्हसीका

भारतीय उप-महाद्वीपय् इ.पू. १८००स सिन्धुलेखन परम्परा तनेधुंकाः ईसापूर्व स्वंगूगु शताब्दीइ खनेदुगु लिपित खः - ब्राह्मीलिपि व खरोष्ठीलिपि । थ्व निगुलिं लिपि दकलय् न्हापां सम्राट अशोकया शिलास्तम्भय् खनेदुगु खः । अशोकया मुक्कं ३८गू अभिलेखमध्ये अफगानिस्तानय् अरेमायक व यूनानी लिपि, पाकिस्तानया हजार व पेशावर जिल्लाया अभिलेखय् खरोष्ठी व मेगु फुक्क अभिलेखय् ब्राह्मी छ्यलाताःगु दु । अशोकं थःगु अभिलेखय् लिपिया नां न्ह्यथनाताःगु खनेमदु । अशोकं थुपिं लिपितय्त धार्मिक लिपिया संज्ञा ब्युसें *धम्मलिपि, धम्मलिवि* व *धम्मदिपि* आदि नांत न्ह्यथनाताःगु दु । थुपिं नांतय्गु आशय धर्मशन्देश धाय्त स्वःगु खनेदु (रेग्मी, २०६० : १०७) ।

ब्राह्मी लिपि देपां जवय् भ्वःछुनाः च्वइगु लिपि खः । थ्वया नां गुकथं *ब्राह्मी* च्वन धैगु खँय् विद्वानय् मतैक्यता मदु । भारतीय हिन्दू समाजया मान्यता कथं हलिमय् दकलय् न्हापां उत्पत्ति जूगु लिपि ब्राह्मी खः गुकिया स्रष्टा ब्रम्हा खः । जैन ग्रन्थ *पन्नावण सूत्र* (इपू १६८) व *समवायांग सूत्रय्* (इपू ३००) न्ह्यथनाताःगु १८गू लिपि धलखय् दकलय् न्हापांगु लिपियात ब्राह्मी नां बियाताःगु दु । अथे हे बौद्ध ग्रन्थ *ललितविस्तरय्* नं ६४गू थीथी लिपिया धलखय् न्हापांगु लिपिया नां ब्राह्मी च्वयाताःगु दु । *फा-यान-सु-लि* (सन् ६६८) नांया चीनीया बौद्ध ग्रन्थय् नं न्हापांगु लिपिया नां ब्राह्मी हे धयाताःगु दु । थथे च्वय् न्ह्यथना कथंया स्रोतया लिधंसाय् थुगु लिपियात ब्राह्मी धाय्गु यानावयाच्वंगु दु । साक्षर ब्राह्मणपिसं छ्यलीगु, भारतीय आर्यतय्सं ब्रम्ह (वेद वा ज्ञान) च्वय्या नितिं आविस्कार याःगु लिपि जूगु हुनिं ब्राह्मी नां च्वंगु धैगु विचाः नं छ्थ्वःसिया दु । थुगु लिपिया उत्पत्तिया खँय् विद्वानपिं दथुइ ताःई न्ह्यःनिसें मत-मतान्तर जुयातुं वयाच्वंगु दु । ब्राह्मी उत्मत्तिया स्वदेशी मूल व विदेशी मूल यानाः निथी सिद्धान्तय् च्वनाः थीथी विद्वानपिसं थःथःगु मत न्ह्यब्वय्गु ज्या जूगुदु ।

४. खरोष्ठी लिपिया म्हसीका

दकलय् न्हापां अशोकया अभिलेखनय् खनेदुगु लिपिमध्ये छगू खरोष्ठी नं खः धैगु खँया चर्चा च्वय् हे जुइधुंकुगु जुल । पाकिस्तानया हजारा जिल्लाया मनसेहरा व पेशावर जिल्लाया शाहबाजगढीया चट्टान अभिलेख खरोष्ठीया दकलय् न्हापांगु दसु खः । थ्व लिपि ब्राह्मीया अःखः जवं देपाय् भ्वःखाकाः च्वइगु खः । ब्राह्मी थें थ्व लिपि निरन्तर विकास मजू । प्यंगूगु शताब्दीतक प्रचलनय् खनेदुगु थ्व लिपि थनंलि छ्यलाबुलां तनावंगु खनेदु ।

न्हापां यूरोपेली विद्वानपिसं थ्व लिपियात *बैक्ट्रियन* व *इंडो-बैक्ट्रो-पालि* नां ब्यूगु खः । खरोष्ठी खँग्वः ललितविस्तरय् उल्लेख जुयाच्वंगु लिपितय्गु नां धलःपाखें वःगु खः । संस्कृतं खरोष्ठीया अर्थ गधाया थें जाःगु म्हुतुसि धैगु जुइ । विद्वान प्रलुस्कीं धाःसा इरानी भाय्या *खरपोस्त*पाखें खरोष्ठी वःगु धापू न्ह्यब्वःगु दु । खरोष्ठी लिपिया मूल थाय्कथं अफगानिस्तानया गान्धार व पाकिस्तानया तक्षशिलायात नालातःगु दु । थुगु क्षेत्रय् प्यंगूगु शताब्दी तकया खरोष्ठी लिपि छ्यलातःगु सिक्का, छ्यंगू, भोजपत्र आदि लूगु दु । दक्षिण भारत, उज्जैन व सिद्दापुरय् (भारत) नं खरोष्ठी छ्यलातःगु छुं-छुं सामग्रीत लूगु दु ।

जवं देपाय् च्वइगु शैली जुयाः खरोष्ठीयात अपाः धैथें विद्वानपिसं सेमिटिक लेखनया अरेमायक धाइगु शाखां विकास जूगु धाःगु दु । ब्राह्मी थें हे खरोष्ठीइ नं माआखः, बाआखः, मात्राचिन्ह व संयुक्ताक्षर पद्धति दु । स्वतन्त्र वर्ण कथं खरोष्ठी ***अ*** छगः जक दु । ***अ*** वर्णया हे च्वय्-क्वय्, जवय्-देपाय् ध्वःत तनाः ***इ, ए*** व ***ओ*** आदि स्वरवर्णत दय्की (रेग्मी, २०६० : १०८) ।

४. ब्राह्मीया लेखनपद्धति

अशोककालीन ब्राह्मीइ खुगः जकः माआखः दु । खुगःमध्ये ***अ, इ*** व ***उ*** स्वगःयात प्राथमिक स्वरूप नालातःगु दुसा थुमिगु हे स्वरूपय् ध्वः तनाः ***आ, ई, ओ*** या स्वरूप दय्कातःगु दु । अथे हे अशोकया अभिलेखय् ३३ ग्वः बाआखःया छ्यला जुयाच्वंगु दु -

क ख ग घ

च छ ज झ ञ

ट ठ ड ढ ण

त थ द ध न

प फ ब भ म

य र ल व श ष स ल्ड ।

अशोकया ब्राह्मीइ ***ई, ऊ, ऐ, औ ऋ, लृ*** आदि स्वरवर्ण व ङ व्यञ्जन मदु ।

तर मराठी व दक्षिण भारतया भाषाय् छ्यलीगु ***ळ्ड*** ध्वनि ब्यागलं हे वर्ण कथं दु । व्यञ्जनय् स्वर वर्ण स्वाय्‌गु मात्रा पद्धति व व्यञ्जनय् व्यञ्जन स्वाय्‌गु संयुक्ताक्षर पद्धति ब्राह्मीलिपिया खास विशेषता खः । थ्व हे विशेषता लिपा वनाः ब्राह्मीपाखें विकास जूगु दक्व धैथें लिपी कायम जूगु खनेदु ।

४.१ व्यञ्जनय् स्वर (मात्रा) स्वाय्‌गु -

अ (अकार) : स्वर वर्ण अ मदुतले व्यञ्जन स्वररहित वा धाय् हलन्त जुइ । मात्रा तन धाःसा अ दैमखु व मात्राचिह्नं संकेट याःगु सःलिसे व्यञ्जनया उच्चारण जुइ ।

आ (आकार) : आखःया च्वय्‌या विन्दुइ देपां जवय् तप्यंगु ध्वं सालेगु । तर वृत्ताकार व वर्गाकार स्वरूपय् दुगु आखःत गथेकि- ***ट, ठ, ण थ, ध, ब*** आदि आखलय् छ्यनय् मखसे जवय्‌या दथुं ध्वः सालेगु ।

इ (इकार) : आकार तय्‌धुंकाः आकार क्वचाइगु ध्वलं च्वय् स्वकाः चीहाकःगु ध्वः कीगु । ***ज*** व ***ट*** आखलय् तप्यंक छ्यनय् च्वय्‌स्वःगु ध्वः कीगु ।

ई (ईकार) : इकार चिह्नय् समान मेगु ध्वः कीगु ।

उ (उकार) : ***च, छ, ज, ट, ठ, ढ, ण, थ,न, ब, म, ल, ह*** आखःया दकलय् क्वय्‌या विन्दुइ क्वस्वःगु तप्यंगु ध्वः कीगु । ***क, ग, झ,ञ,ड, त, द*** आदि आखलय् धाःसा क्वय्‌या विन्दुं जवय्‌पाखे तप्यंगु ध्वः सालेगु । ***ख*** व ***छ*** आखलय् धाःसा अपवाद कथं ब्यक्वःगु ध्वः सालातःगु दसु लूगु दु ।

ऊ (उकार) : उकार चिह्नय् समान मेगु ध्वः कीगु ।

ए (एकार) : आखःया दकलय् च्वय्‌या विन्दुइ देपा स्वकाः तप्यंगु ध्वः कीगु तर ***ज ट ठ ण थ म*** आदि आखलय् आखःग्वःया दथुं देपाय् ध्वः कीगु ।

ऐ (ऐकार) : एकार चिह्नय् समान मेगु ध्वः तनेगु ।

ओ (ओकार) : आकार + एकार ।

औ (औकार) : अशोकया अभिलेखय् थ्व ध्वनिया खँग्वः वःगु खनेमदु ।

(अनुस्वर/अंकार): प्राय आखःया च्वय्‌या विन्दुं जवय् सिन्हफुति तय्‌गु चलन दु ।

४.२ व्यञ्जनय् व्यञ्जन (संयुक्ताक्षर) स्वाय्‌गु -

अशोककालीन ब्राह्मीइ न्हापां उच्चारण जुइगु व्यञ्जनयात च्वय् लाकाः

लिपा उच्चारण जुइगु आखःयात दकलय् क्वय्या विन्दुइ स्वानाः च्वय्गु चलन दु । च्वय्या आखः भचा तःग्वः जुइसा क्वय्का भचा चीग्वःयानाः च्वयातःगु खनेदु ।

५. नेपालय् प्राप्त ब्राह्मीया विशेष परिचय

अशोकं धर्मप्रचारया नितिं पलिस्था यानावंगु ३८ गू अभिलेख भारतीय उप-महाद्वीपय् लूगु दु । थकीमध्ये लुम्बिनी व निग्लिहवाया निगू अभिलेख नेपाःया भूमागय् लाः । ब्राह्मीलिपि छ्यलातःगु थुगु निगुलिं अभिलेख समग्र नेपाःया हे सर्वप्राचीन अभिलेखया नमुनात खः । लुम्बिनी व निग्लिहवा लिक्कसं गोटिहवाय् नं अशोकस्तम्भ लूगु खःसां अभिलेखया ब्व धाःासा तनाच्वंगु दु । अशोकं भारतीय उप-महाद्वपया तःफाःगु भू-भागया थीथी थासय् छ्यःगु ब्राह्मीइ क्षेत्रीय भेद खनेमदु (रेग्मी, २०६० : १४१) । भारतीय उप-महाद्वीपय् मेमेथाय् लूग अशोककालीन ब्राह्मीइ थें लुम्बिनी व निग्लिहवाय् प्राप्त ब्राह्मीइ नं समान स्वरूप व विशेषतात दु । थनया शैलीइ छुं खास विशेषता वा भेद खनेमदु ।

६. ब्राह्मी लिपिया विकासक्रम

मौर्यसाम्रज्यया अन्त लिपा दक्कन व सातबाहन, मध्य व पूर्वोत्तर भारतया शुङ्ग, मथुरा व पश्चिम भारतया शक (क्षत्रप), तःफाःगु लागाय् न्यनाच्वंगु कुषाण व गुप्त वंशया शासकपिनेगु संरक्षणय् ब्राह्मीलिपिया थीथी नां व स्वरूपत विकास जुजुं वन । थुकथं ब्राह्मी इ.पू. स्वंगूगु शताब्दी निसें मद्दिक छ्यलाबुला जुयाः ववं आपालं स्थानीय लेखन शैली उत्पत्तिया आधार जुयाबिल । नेपाःया लिच्छविलिपि व थ्वया ल्यू नेवाः सभ्यताय् ब्वलंगु थीथी शैली ब्राह्मीया हे कचामचात खः ।

सम्राट अशोक मदय्धुंकाः कमजोर जुजुं वंगु मौर्यसाम्राज्यया अन्त इसापूर्व १८५स शुंगतपाखें जुल । लिपा स्वतन्त्र जुजुं वंगु राज्यतय्के लेखनया प्रचार-प्रसार जुजुं वन । लेखन नं मानव संस्कृतिया हे छगू अंग जूगुलिं थीथी स्थानीय संस्कृतिया भेद अनुकुल ब्राह्मीइ नं भेद खनेदयावल । राजकीय दानपत्र, व्यक्तिगत दानपत्र, सिक्का (ध्याक), प्रशासनिक लेख, प्रशस्ति आदि ब्राह्मीं च्वकेगु ज्या न्ह्यानावन । लेखनया विषय, प्रकृति व आज्जु छगू हे कथंया मजुल । थीथी क्षेत्रया स्थानीय भाषिक-सांस्कृतिक पृष्ठभूमिइ ब्राह्मीं थीथी रूप धारण यायां वन । थुकथं ब्राह्मीपाखे अनेकन क्षेत्रीय स्वरूपत ब्वलन ।

रेग्मीं(२०६० : १४३) ब्राह्मीया विकासयात ४५० ई दुने निगू कालय् ब्वथलादीगु दस । वय्कलं इ.पू. निगूगु शताब्दीनिसें इश्वीया न्हापांगु शदीया

पूर्वार्धतक न्हापांगु काल व इश्वीया न्हापांगु शताब्दीनिसें न्यागूगु शताब्दीया पूर्वार्धतक निगूगु कालयानाः ब्वथलाः ब्याख्या याय्‌गु कुतः यानादीगु दु ।

६.१ न्हापांगु काल

थुगु कालय् थीथी लागाय् च्वय्‌गु ज्या कथहं न्ह्यानावंगु व लेखनया प्रचारप्रसार अप्वःलिसे क्षेत्रीय शैली निमार्णया जग स्वनेगु ज्या जूगु खनेदु । थुगु इलय् ब्राह्मीया पुलांगु प्रवृतिया हे अनुशरण अप्वः जूगु खनेदुसां थीथी भाषिक व सांस्कृतिक पृष्ठभूमिइ स्थानीय लेखकतय् व्यक्तिगत छाप दुवालाः स्वय्‌छिं । थज्याःगु व्यक्तिगत भेदं लिपा क्षेत्रीय भेदया शैली उत्पत्तिइ तःधंगु भूमिका म्हितुगु दु । न्हापांगु कालयात रेग्मीं(२०६० : १४३) पूर्वी भारत, उत्तर-पश्चिम भारत, उत्तर-पश्चिम दक्कन व दक्षिण भारत आदि लागाय् ब्वथलाः दुग्यंक व्याख्या यानादीगु दु ।

६.२ निगूगु काल

थुकी मथुरा शैली , पूर्वी शैली (कनिष्कया कोसम, सहेतमहेत व सारनाथया अभिलेख), कौशाम्बी शैली, पूर्वी मावला लेखन, गुजरात व पश्चिम दक्कन, न्हापांगु चरणया गुप्त लेखन आदि थीथी दसुत दुथ्याः ।

लिधंसा ज्वलं

ओझा, रायबहादुर पंडित गौरीशंकर हीराचंद, सन् १९७१ (स्वंगूगु संस्करण) *भारतीय प्राचीन लिपिमाला* । न्यू दिल्ली : मुन्सीराम मनोहरलाल ।

रेग्मी, दिनेशचन्द्र , वि.सं. २०४८, *पुरालेखन र अभिलेख* । काठमाडौं : हिमालय बुक स्टल ।

Buhler, Georg, 1980, (Reprinted), *Indian Paleography*. New Delhi : Oriental Books Reprint Corporation.

Dani, Ahamad Hasan, 1986(First Indian Edition), *Indian Palaeography.* New Delhi : Munshiram Manoharlal Publishers Pvt. Ltd.

Gelb, I.J., 1965 (2nd ed), *A Study Of Writing.* Chicago & London : The University of Chicago Press. '*Word Syllabic Writing*' https://www.britannica.com/topic (Assessed On 9 August 2018)

बिम्ब

- ईश्वरीमैयाँ श्रेष्ठ

१. पृष्ठभूमि :

सामान्यतया खँग्वःकथं (शाब्दिक) 'बिम्ब' धैगु किचः, न्हाय्कं, लिजः, किपाः आदि खः। साहित्यय् बिम्ब धाय्बले काव्यबिम्ब यात थुइकी। सृजना याइम्हेसिया नुगः दुनेच्वंगु मानसिक किपाःयात मूर्त रूपं केनीगु चित्रात्मक भाषा हे बिम्ब खः। बिम्ब अंग्रेजी खँग्वः इमेज (Image)या नेपाली रूपान्तर खः धाःसा काव्य बिम्बयात (Poetic Image) धाइ। बिम्ब ताजि आपालं दु। बिम्ब पाश्चात्य साहित्यया देन खः। बिम्बया यक्को परिभाषा बियातःगु दुसां बिम्बवादया प्रवर्तक टी.ई. ह्युल्म व एज्रा पाउन्डया परिभाषायात मुख्य रूपं नालाकाःगु खनेदु। टी.ई ह्युल्मया परिभाषाकथं 'बिम्ब वस्तुया आन्तरिक सादृश्यया प्रत्यक्षीकरण खः।' अथे हे एज्रा पाउन्डया परिभाषाकथं 'बिम्ब कालयागु तात्कालिकताय् बौद्धिक व भावात्मक संसृष्टिया उपलस्थिति खः।'(शर्मा व लुइटेल, २०६१ : ३२७)।

२. पुरालेखन :

बिम्बया बारे अंग्रेजी, हिन्दी, नेपालीभाषा आदी आपालं च्वसु व सफू पिहां वय्धुंकूगु दु। तर नेपालभाषा साहित्यख्यलय् 'बिम्ब'या बारे पूवंक अध्ययन जूगु खनेमदु। बिम्बया परिचय, ताजि व बिम्ब सम्बन्धि मेमेगु खँ (विषय)यागु पूवंक अध्ययन जूगु खने मदुसां फुटकरकथं बिम्ब सम्बन्धी छुं छुं च्वसु पिदंगु दु। गथे कि - नेपालभाषाया छम्ह आधुनिक महाकवि गिरिजाप्रसाद जोशीं बिम्बयात नेपालभाषां बान्कि खँग्वः छ्यलेमाः धैगु विचाः थीथी दसुबिया केनादीगु दु। (जोशी, ११११७ : ..) तर बिम्बयात बान्कि धैगु खँग्वः छेलाः थुकीया परिभाषा ब्यूगु खनेमदु। बच्चन सिंहं च्वयादीगु सितुया ल्याः ७७य् पिदंगु 'बिम्ब छु खः' धयागु च्वसुइ बिम्बयागु सामान्य जानकारी बियातःगु दु।

डा. आनन्द जोशीं बिम्बया विकासक्रम न्हेबोया व थौंया हाइकुइ समसामयिक यथार्थ बिम्बबारे कुलादीगु दु (जोशी, ११३५ : १६-२६)।

खस भाषाय् व हिन्दी भाषाय् बिम्ब सम्बन्धी अध्ययन जूगु थन छसिकथं न्हेथनेबले थुकथं दु।

नेपालीभाषाय् लक्ष्मणप्रसाद गौतमं समकालीन नेपाली कविताय् बिम्बपरक विश्लेषण याना बिम्बया बारे कुलाः नेपाली कविताय् बिम्ब छ्यलायाबारे न्ह्यथनादीगु कोथिक न्हेथनादीगु दु (गौतम, २०६० : ५०-२८३) ।

हिन्दी भाषां बिम्बया विषय आपालं कवि, समीक्षकपिंसं बिम्बया बारे अनुसन्धनात्मक सफू, च्वसु पिकयातःगु दु । गथेकि :-

केदारनाथ सिंहया हिन्दी काव्यय् बिम्ब विधान धैगु सफुती हिन्दी कविताय् बिम्ब छ्यलातःगु बारे विवेचना यानातःगु दु ।

गोविन्दराज भट्टराईनं काव्यिक आन्दोलनया परिचय् सफुती बिम्बया बारे परिभाषा बियादीगु दु ।

राजेन्द्र भण्डारीं बिम्बया बारे 'बिम्ब अनि नेपाली कविताको सन्दर्भ, बृहत समालोचना' धाःगु सफुती न्हेथना दीगु दु ।

मोहनराज शर्मा व खगेन्द्रप्रसाद लुइटेलयागु मंकाः सफू 'पूर्वीय र पाश्चात्य साहित्य सिद्धान्त'य् बिम्बया म्हसीका, ताजि आदि न्हेथना दीगु दु ।

हिन्दी भाषाय् चन्द्रकला माटां 'भारतीय एवं पाश्चात्य सौन्दर्य शास्त्र' सफुती बिम्बया बारे न्हेथना दीगु दु ।

भगीरथ मिश्रं 'पाश्चात्य काव्यशास्त्र' धाःगु थःगु सफुती बिम्बया बारे न्हेथना दीगु दु ।

३. औचित्य :

आधुनिक साहित्यया काव्य ख्यलय् तसकं प्रचलित जुया वयाच्वंगु 'बिम्ब'या परिचय, ताजि, बिम्बया थीथी पक्षबारे सीकेगु, थुइकेगुया तःधंगु महत्व दु । यद्यपि नेपालभाषाया आधुनिक कवितय्सं बिम्बयात काव्यय् थी थीकथं क्वात्तुक हे छेलातःगु खनेदु । अथेसां सैद्धान्तिक रूपं बिम्बया परिभाषा, शुरुवाट आदि बिम्बया इतिहासबारे मेमेगु भाषाया साहित्यय् व्यापक रूपं जूगु खनेदुसां नेपालभाषा साहित्यखेलय् थुकीया अध्ययन क्वथीक जूगु खनेमदुगुलिं थुकिया बारे क्वथीक अध्ययन याना नेपालभाषाया साहित्यखेलय् गुकथं बिम्ब छेलाच्वंगु दु धैगु केनेगु हे थ्व च्वसुया औचित्य खः । थुकिं याना नेपालभाषा साहित्यया अध्ययन याइपिन्त गुहालि जुइ ।

४. उद्देश्य :

नेपालभाषा साहित्यखेलय् 'बिम्ब'यागु म्हसीका, ताजि, छेलाः, सिद्धान्त आदिया बारे क्वथीक अध्ययन याना उच्चशिक्षाय् नेपालभाषा अध्ययन याइपिन्त प्राज्ञिकरूपं हलंज्वलं मुंकाबीगु, तयार यानाबीगु थ्व च्वसुया उद्देश्य

खः । नेपालभाषा साहित्य समाजय् बिम्बयाबारे बिस्कं चर्चा परिचर्चा मजूगुलिं नेपालभाषा लेखक समाज व पाठक समाजया दथुइ बिम्बयाबारे क्वथीक ध्वाथुइकाबीगु थुकिया उद्देश्य खः ।

५. पाठ/विश्लेषण

नेपालभाषा एम.ए. तगिमय् पाठ्यक्रमकथं तयातःगु पद्य विधाया माध्यमिक काल, पुनर्जागरणकाल, पूर्व आधुनिक काल, आधुनिक कालयापिं निम्ह निम्ह कविपिनिगु कवितायात माध्यम दय्का बिम्ब विषयय् अध्ययन याय्गु जुइ ।

'बिम्ब' खँग्वःया शाब्दिक अर्थकथं बिम्ब धैगु किचः, न्हाय्कं, लिजः, किपाः आदि खः । थ्व म्हसीका खाली खँग्वःकथं जक खः धाःसा साहित्यय् 'बिम्ब' धाय्बले 'काव्यबिम्ब' यात थुइकी । सृजनाकारया नुगः दुनेचोंगु मानसिक किपाःयात मूर्त रूपं क्यनीगु चित्रात्मक भाषा हे बिम्ब खः । बिम्ब अंग्रेजी खँग्वः इमेज(Image) या रूपान्तर खः धाःसा काव्य बिम्बयात Poetic Image धाइ । सामान्यतया बिम्ब कविताय् छेली थोकथं विचाः याय्बले कविता ब्वनेबले नुगःमिखाय् झलक्क लुइगु मूर्ति, ख्वाः, रूप, आकार, किपाः अर्थात लू(दृश्य)यात कविता खेलय् बिम्ब धाइ । थुकथं थ्व खँगोया छेला थी थी अर्थय् जूगु खनेदुसां थुकीयागु सीमित व विस्तृत अर्थ कोय् न्ह्यथनाकथं दु ।

१. सीमित अर्थ : बिम्ब धयागु छुं दृश्यचित्र वा वस्तुया वर्णन यानातःगु शब्दचित्र खः ।

२. विस्तृत अर्थ : बिम्बं साहित्यया छुं अंशयागु आलङ्कारिक भाय् तथा इन्द्रिय व अनुभूतियात आकर्षित याइगु वस्तु व गुणया संकेतक फुक्कं खँगोयात नालातःगु दु ।

नेपालभाषाया छम्ह आधुनिक महाकवि गिरिजाप्रसाद जोशीं बिम्बयात नेपालभाषां बान्कि खँग्वः छेलेमाः धैगु विचाः थी थी दसु बिया केनादीसां बिम्बयात बान्कि धैगु खँगो छेलाः थुकीया परिभाषा ब्यूगु खनेमदु । पूर्वीय साहित्यया काव्य चर्चाय् बिम्ब खँगोयात बिस्कं मू (महत्व) बिया साहित्यिक अर्थय् छ्यःगु खनेमदु । विशेषयाना बिम्बया अवधारणा पाश्चात्य साहित्यय् हे जक दु, अर्थात् बिम्ब पाश्चात्य साहित्यया देन खः । यद्यपि पूर्वीय साहित्यय् थ्व द हे मदुगु तक ला मखु तर बिम्बया रूपय् मजूसे अलङ्कारया रूपय् काय्गु याः । धाय्माल धाःसा काव्यया शोभाकथं अर्थात् काव्ययात बांलाकेगु तत्व व साधनया रूपय् कयातःगु दु । आधुनिक समीक्षा पद्धतिया बिम्बवाद व बिम्ब चर्चा संस्कृतिया काव्य-समीक्षकतय्गु उपमा, रूपक व सादृश्य अलङ्कार दुने हे दुगु कथं जू धैगु कोछी फु ।

बिम्बया म्हसीका पाश्चात्य साहित्यय् तःम्हमछि विद्वानतय्सं थःथःगु पहःकथं बियातःगु दु । थन थो चोसुइ छुं छुं म्हसीकायात न्ह्यबोया बिम्बया खाका गथे जुइफु धैगु लुइकेगु कुतः जुइ ।

नांजाःम्ह समीक्षक बिम्बवादया व्याख्याकार एवं नव आलोचनाया अनुयायी लेविसं (C.D.Levis) बिम्बयात प्रतिबिम्ब, प्रत्यावर्तन व दर्पण प्रतिबिम्बया रूपय् स्वःगु दु । गथेकि, प्यखेरं न्हाय्कं दुगु कोथाय् मनू दनीबले प्यखेरं उकीया आपालं प्रतिबिम्बित् खने दइ अर्थात् छगू प्रतिबिम्बं तःगू प्रतिबिम्ब खने दइ अथे हे बिम्ब नं यको विषययात प्यखेरं प्रतिबिम्बित याइ । थुकथं लेविसं छुं इन्द्रियजन्य नापं दुगु खँगोलं कियातःगु किपाः (शब्दचित्र) हे काव्यबिम्ब खः धकाः विचाः न्ह्यथनातःगु दु ।

Coleridge on Imagination धैगु थःगु ग्रन्थय् कलरिजं प्रबल अनुभूतिया विचाःपाखें हीकातःगु (रूपान्तरित) व अनुभूतिपाखें हे थनाबीगु मौलिक प्रतिभाया दसु हे बिम्ब खः धाःगु दु । थ्व धापुया लिधँसाय् बिम्बय् कविया भावना, विचाः व अनुभूतिया प्रधानता जुइ धैगु खँ खनेदइ नापं बिम्ब हे कविया चरित्र व विशेषताकथं कया कविया क्षमता धैगु हे वइगु बिम्बविधायिनी शक्ति खः । थुकथं कलरिजं कवियाके गुलि मौलिक प्रतिभाया वर्चस्व दइ, उलि हे शक्तिशाली तःजिगु बिम्ब सिर्जना जुइ धाःगु दु ।

अभिव्यञ्जनावादी क्रोचें (Benedelto Croce) नं अभिव्यक्ति सिबें न्ह्यःयागु मनोविकारयात बिम्बया सत्ताया रूपय् स्वःगु दु ।

आइ.ए. रिचार्डसं बिम्बयात लूकिपाः (दृश्यचित्र), संवेदनाया छगू अनुकृति, छगू विचाः, छगू मानसिक घटना, छगू अलङ्कार व निगू अलग अनुभूतिपाखें दय्कूगु छगू भावस्थिति आदि न्ह्यागुं जुइफुगु धाःगु दु ।

बिम्बवादी कवि व आलोचक टी.एस. इलियटं बिम्बयात दृश्य व अनुभूतिमूलक जीवनया भावपरक रूपय् स्वया लुमन्ति (स्मृति) वा धापुत थः हे बिम्ब मखु, अनुभूतिया तःचाकः (गहिराइ) दुने थ्यंक थ्यंकाः बिम्ब सिर्जजा याइ धाःगु दु । थ्व हे लिधँसाय् स्मृतिपरक बिम्ब व धारणात्मक बिम्ब धाःगु दु ।

बिम्बवाद कविताया न्ह्यलुवा कवि एज्रा पाउन्डं सूत्रात्मक रूपं परिभाषा थुकथं ब्यूगु दु -'चिहाकःगु इलय् जुइगु बौद्धिकता व भावात्मक सम्मिश्रण हे बिम्ब खः । अर्थात् तुरुन्त नुगलय् थीगु, अनुभूति जुइगु बुद्धि व संवेगया स्वापु(समन्वय) हे बिम्ब खः ।' बौद्धिकता व संवेगया स्वापुपाखें सिर्जना जुइगु बिम्बया महत्वयात च्वछाया थुलि तक धाःगु दु - 'जीन्दगीभर लगे यानाः यक्को तःधंगु तपंगु ग्रन्थयागु रचना याय्गुसिबें छगू बिम्बया सिर्जना याय्गु उत्तम जुइ ।'

बिम्बया परिभाषा, ताजि, विवेचना आदि पाश्चात्य साहित्यय् आपालं

बियातःगु दु । थो चोसुइ छुं छुं जक न्हेथनेगु ज्या जूगु दु ।

थुकथ थीथी विद्वानपिंसं ब्यूगु बिम्बया परिभाषायात दुवाला स्वय्‌बले पाश्चात्य बिम्बवादी चिन्तनया मूल अवधारणा थुकथं खनेदइ :

बिम्ब : मूर्तरूप जुइ, कल्पनां जाःगु खँग्वः किपा खः, रचना मखु पुनर्रचना खः, बौद्धिक व भावात्मकया स्वापू खः, अनुभूतिया अभिव्यञ्जना खः, ब्वमिपिन्त भावानुभूतिया चरमस्थिती थ्यंकाः बी, छम्ह ताःलाम्ह कविया कसि हे वयागु बिम्ब सिर्जना याय्‌गु शक्ति खः, कविताया आन्तरिक अङ्ग व प्राथमिक तत्व बिम्ब खः, कविया नुगःखँया जाःयात बिम्बं स्पष्ट यानाबी । निष्कर्षय्‌ बिम्बयात थुकथं म्हसीकेफइ । प्रस्तुतया माध्यमं अप्रस्तुतयागु, मूर्तया माध्यमं अमूर्तयागु व अप्रस्तुतया माध्यमं प्रस्तुतयागु चित्रण याइगु सम्मूर्तनपरक, निर्दिष्टता एवं निश्चिततायुक्त व छुं वस्तुयागु काल्पनिक प्रत्यक्षीकरणपरक, चित्रण व लेखनशैली हे बिम्ब खः । थुकी ऐन्द्रियिकता, भावात्मकता, चित्रकारिता एवं काल्पनिकता व धारणात्मकतासमेत खनेदइ । थ्व लिधंसाय्‌ धाय्‌फैकि बिम्ब सर्जकया मानसपटलय्‌ च्वंगु मानसिक तस्बिर(मेन्टल पिक्चर) यात सम्मूर्तित यानाबीगु चित्रात्मक भाषा (फिगरेटिभ ल्यांग्वेज) खः ।

कविताय्‌ बिम्बयात मूख्य थाय्‌ बीगु साहित्यिक आन्दोलनयात बिम्बवाद धाइ । पाश्चात्य कविताया छगू आन्दोलनया रूपय्‌ बिम्बवाद नीगूगु शदीया शुरुइ खनेदुगु खः । मूलतः अमेरिकाली व बेलायती कविताय्‌ खनेदुगु थ्व वाद प्रतीकवादी अस्पष्टता व रहस्यवादिता तथा स्वच्छन्दतावादया भावुकता व स्वच्छन्दताया विरोधय्‌ शुरुजूगु साहित्यिक आन्दोलन बिम्बवादी आन्दोलन खः । बिम्बवादीत कविताय्‌ सूक्ष्म व अमूर्तया थासय्‌ ठोस व मूर्तरूपयागु स्थापना याय्‌गुली च्वन्त्याःगु खनेदु ।

टी.इ. ह्युल्म, जे.एस.सी. फ्लिंच निम्ह जाना सन्‌ १९०८य्‌ बिम्बयात कयाः छगू घोषणापत्र पिब्वःगु खः । सन्‌ १९१२ निसें १९१७ तक लण्डन व अमेरिकाय्‌ बिम्बवादया छगू आन्दोलन हे जुल । थ्व बिम्बवाद धैगु खँग्वः साहित्यय्‌ दकले न्हापां छ्यःम्ह एज्रा पाउण्ड खः । एज्रा पाउण्डं न्ह्याकुगु थ्व कविता आन्दोलनयात बिम्बवादी आन्दोलन धाइ । थुकथं बिम्बवादी कविताया न्ह्यलुवा एज्रा पाउण्ड जुल धाःसा हिल्डा डूलिटल, डी.एच.लरेन्स, लोबेल कैरोल, विलियम्स रिचार्ड, एलिंगटन आदिपिसं नं बिम्बवादी आन्दोलनय्‌ ब्वति काःगु खः ।

कविताया दुर्बोध्यता, असहजता आदियागु प्रतिक्रियास्वरूप दकले न्हापां टी.ई. ह्युल्मं थ्व आन्दोलनया नीस्वंगु खः । ह्युल्मया बिम्ब हे कविकर्मया चरम उपलब्धि ख धैगु अभिव्यक्तियात बिम्बवादया न्हापांगु घोषणाया रूपय्‌ काःगु

दु । थुबले थ्व घोषणा बिम्बवादया नामं जूगु मखुसां लिपा एज्रा पाउण्डयागु कुतलं थ्व नां प्रचलनय् वःगु खः ।

सन् १९१२ य् थम्हं सम्पादन याःगु ग्रन्थ The Report यागु भूमिकाय् एज्रा पाउण्डं न्हूगु खँग्वः imagism (बिम्बवाद) यागु निर्माण याना बिम्बवाद धकाः नां तःगु खः । ह्युमयागु सौन्दर्यवादी दर्शन व काव्य सिद्धान्तया लिधँसाय् पाउन्डं थ्व आन्दोलनयात सबल व सफल नेतृत्व याना थुकियात क्वातुक जग तःगु खनेदु । ह्युमयागु थ्व ज्यायात बिम्बवादया निगूगु व महत्वपूर्ण घोषणापत्र मानेयाः ।

सन् १९१५य् अमेरिकाली कवयित्री एमी लवेलं पिकाःगु (Some Imagist Poetry) व उकिया घोषणापत्रं आः वइगु बिम्बवादी कवितां सामान्य खँल्हाबल्हाया भाय् छ्यलेमाः, न्हूगु लय् व ध्वनि पिब्वय्माः, विषयवस्तु ल्यय्बले फुक्ककथं स्वतन्त्र जुइमाः अले पाय्छिगु बिम्बयात क्वातुक व स्पष्टं ध्वाथुइक न्ह्यब्वय्मा धैगु खँ न्ह्यथन । बिम्बवादी आन्दोलनया युगय् एज्रा पाउन्डया (Cantos) व इलियटया (The waste land) आदि रचनात बिम्बवादया तःजिगु कृति खः ।

थुकथं सन् १९०८निसें शुरु जूगु बिम्बवादया ई झिंगूगु शदिया दशकतक व्याप्त जुल । १९०८ निसें १९१९ तक जक बय्बय् जूगु थ्व बिम्बवादी आन्दोलन थ्वयां लिपाया इलय् भचा कमजोर शिथिल जुया वंसां विश्व साहित्यय् धाःसा थुकीया तःधंगु प्रभाव लात । सन् १९०३य् बिम्बवादी धाःया कविपिनिगु छगू मुना पिदन, गुगु मुना बिम्बवादी अवधारणाया दकले लिपांगु कृति जूवन । अथेसां थुकीया विश्वव्यापी प्रभाव थुलितक लातकि एज्रा पाउण्ड व टी. एस. इलियिटया बिम्बवादी कवितातय्गु प्रभावकारिताया लिधँसाय् अप्पो कविपिसं बिम्बवादी कविता च्वय्गु यात अले विश्वव्यापी रूपं हे कविताय् थुकीया लिच्वः लात । इङ्गल्याण्डं शुरु जूगु वोर्टवाद (Vortisism) व स्पेन एवं दक्षिण अमेरिकापाखें शुरु जूगु नवङ्गोरावाद (Neo-Gangoraism) तथा भविष्यवाद (Futurism) थें जाःगु सम्प्रदायत बिम्बवादया हे विकसित रूप जूगुलिं नं बिम्बवाद व कविताय् बिम्बया अस्तित्वया सम्बन्धय् विश्वव्यापी प्रभाव लाइगु अस्वाभाविक मखु । अन्तर्रराष्ट्रिय साहित्य जगतय् वःगु थ्व प्रभावं नेपाःया काव्यख्यः नं प्रभावति जुइगु स्वाभाविक हे जुल । यद्यपि नेपाली व नेपालभाषा साहित्यया कविताय् 'बिम्ब' छुं साहित्यिक सिद्धान्त, मान्यता वा वादया रूपय् वःगु मदु, तर कविताय् बिम्ब छ्यलाया छगू धाः नेपाली कविताय् मोहन कोइराला लगायत प्रयोगवादी कविपिनिगु कविताय् व मेगु धाः वैरागी काईंला, इश्वरबल्लभथें जाःपिं आयामेली कविपिनिगु कविताय् खनेदत । गथे

अन्तर्रराष्ट्रिय साहितियक जगतया प्रभाव नेपाली खनेदत अथे हे नेपालभाषा काव्य ख्यलय् नं छुं भचा लाःगु खनेदुगु स्वाभाविक हे खः ।

नेपालभाषा साहित्यख्यःया आधुनिक महाकवि गिरिजाप्रसाद जोशीं हिन्दी भाषाया लिधँसाय् ग्रन्थ च्वयातःथें मनूतय्गु इन्द्रियकथं बिम्ब वा बान्कीयात थुकथं न्ह्यथनादीगु दु ।

पुलु बान्कि (दृश्य बिम्ब) : थ्व मिखां पुलुक खनाथें च्वंक नुगलय् लुया वइगु बान्कि खः ।

सवाः बान्कि : थ्व म्हुतुं सवाः कयाथें च्वनीगु बान्कि खः ।

न्यना बान्कि : थ्व न्हाय्पनं ताःथें च्वनीगु बान्कि खः ।

थिया बान्कि : थ्व ल्हातं थियाथें ताइगु बान्कि खः ।

नंतुना बान्कि : थ्व न्हासं नँ ताथें च्वनीगु बान्कि खः ।

बिम्बया ताजि न्ह्यथना साध्य हे मजू धैगु विचाः न्ह्यथनाः थःत यःकथं सं बान्कि व मसं बान्किया बारे थःम्ह हे च्वयादीगु खण्डकाव्य 'बुद्ध नुगः'लय् छ्यलातःगु दसु बियाः सं व मसं बान्किया बारे थुकथं न्ह्यथनादीगु दु ।

सं बान्कि : थ्व चलकिपाः अथवा चित्रथें च्वनीगु बान्कि खः ।

मसं बान्कि : थ्व छ्पाः तस्वीर थें थपक्क मसंसे च्वनीगु बान्कि खः ।

६. बिम्बया ताजि :

पाश्चात्य जगतय् आधुनिक कविताया नी जूगु ई सन् १९१२ यात नालातःगु दु । पुलांगु छ्यलाय् वयाच्वंगु परम्परायासिबें न्हूगु लँपु मालेगु ज्या अभियानकथं बिम्बवादी आन्दोलनं शुरु जूगु धका माने यानातःगु दु । बिम्बवादी कविया रूपय् नां जाःम्ह कवि एज्रा पाउण्डं न्हूगु बिम्ब छ्यला कविता च्वइपिनिगु जमातया आन्दोलन थौंसिबें सच्छिदँ न्ह्यो हे याय् धुंकूगु खः । थ्व आन्दोलनयात बिम्बवादी आन्दोलन धाई । पश्चिमी साहित्यय् आधुनिकता हय्गु अथवा वय्गु भ्वलय् यक्व वाद सिर्जना जुल, व सिर्जना छुं ई लिपा पुलां जुल अर्थात् वयां ल्यू मेगु छुं न्हू वाद वा सिद्धान्त वय्वं वयां न्ह्योयागु वाद किचलय् लात । थुकथं विश्वसाहित्यय् आपालं हे वादया सिर्जना जुल । गथेकि उत्तरआधुनिकवाद, बिम्बवाद, यथार्थवाद, अतियथार्थवाद, दादावाद, भविष्यवाद, अस्तित्ववाद, प्रतीकवाद, प्रभाववाद, अभिव्यञ्जनावाद आदि आदि । गुलिं वाद इतिहास जक जुयाच्वन धाःसा गुलिं वादयागु अस्तित्व वर्तमानय् नं क्वात्तुक ल्यनाच्वन ।

वर्तमानया साहित्यय् नं क्वात्तुक हा कया ल्यनाच्वंगु वाद मध्ये छगू बिम्बवाद नं खः । थुकिया प्रभाव बिम्बवाद शुरु जूगु देशय् जक मखु हलिं न्यंकहे न्यनावना बल्लाक ल्यनाच्वंगु दु । यद्यपि निगू दशकतक जक बय्बय् जुया लिपा बुलुया वंगु थ्व वादं व देशया पिने आपालं थासय् प्रभाव लाका आःतक नं उकिं हा कया च्वंगु व उकिया छ्यलां थःथःगु सिर्जनात जीवन्त याय्गु कुतः जुयाच्वंगु खनेदु ।

न्हापांगु विश्वयुद्धया पूर्वसन्ध्याय् शुरू जूगु थ्व साहित्यिक आन्दोलनं अमेरिकी एवं अंग्रेजी साहित्य-जगतय् आधुनिकवादया शुरूवाट जुल, गुकियात रोमाण्टिक युग व भिक्टोरियाकालीन परम्परानापया बाःगु धाइ । थ्व आन्दोलनं उत्तर-प्रतीकवादी व युद्धया पूर्व-सन्ध्याकालय् गठन जूगु सङ्गठनयात थुइकी । थ्व वादं अमेरिकी व ब्रिटिश निगुलिं कविताय् आधुनिकताया शुरूवात जूगु चिं क्यं ।

बिम्बवादी कविताय् तीब्र, प्रस्ट व खनेदइगुकथंया किपातय्गु प्रस्तुती जुइ । बिम्बवादीपिंन्सं कवितायात सर्वोत्कृष्ट व म्हो खँग्वलं स्पष्ट याना क्यनातःगु अवस्था धकाः म्हसीकेगु याइ । निगू दशकतक जक बय्बय् जुया आःतक्क नं काव्य जगतय् क्वातुक्क हा कयाच्वंगु थ्व बिम्बया ताजि (प्रकार) थुलिहे दु धकाः क्वःछी अःपू मजू । बिम्बया प्रकार वा वर्गीकरणया सम्बन्धय् विद्वानतय्गु छगू हे मत जूगु खनेमदु । बिम्बया ताजि क्वःछीगु ज्या उकीया विधायक तत्वतय्गु लिधँसाय् याय् फै । बिम्बयात निश्चित रूपं थुलि हे लिधँसाय् वर्गीकरण याय् माः अथवा याय्फै धैगु निश्चित आधारत खनेमदु । अप्पो याना विद्वानपिन्सं ऐन्द्रियिकता, कल्पना, प्रेरक अनुभूति, काव्यदृष्टि, मनोवैज्ञानिकता, बौद्धिकता, रचनाप्रक्रिया, विषयवस्तु, प्रभावक्षमता आदि थीथी लिधँसाय् बिम्बयात ब्वथलेगु याःगु खनेदु । अले थुजाःगु ब्वथलाय् बिम्बया आपालं ताजि अन्तर्निहित जूगु खंके फयाच्वनी ।

सी.डी. लेविसं थःगु काव्यबिम्ब धाःगु ग्रन्थय् बिम्बयात ब्वथलेगु भ्वलय् प्रभावक्षमतायात लिधँसा दय्का सजीव बिम्ब व निर्जीव वा खण्डित बिम्ब याना निगू ब्वय् ब्वथःगु दु । कलानुभूतिया निंतिं समर्थवान बिम्बयात सजीव बिम्ब व कलानुभूतिया निंति पाय्छि मजूगु व अक्षम बिम्बयात लेविसं निर्जीव वा खण्डित बिम्ब धाःगु दु ।

रविन स्केल्टनं बिम्बयात स्थूल व सूक्ष्म रूपय् ब्वमथःसे गुंगू ब्वय् ब्वथला स्वःगु दु । वयागु ब्वथलाय् छुं निश्चित आधार खनेमदुसां व्यापकता धाःसा खनेदु । स्केल्टनं ब्वथःगुकथं स्वय्गु खःसा गुंगू बिम्बत थुकथं दु - सरल बिम्ब, संयुक्त बिम्ब, मिश्रित बिम्ब, प्रतिभाशून्य संयुक्त एवं मिश्रित बिम्ब, तात्कालिक बिम्ब, विश्रृङ्खलित बिम्ब, प्रतिभाशून्य वा अमूर्त बिम्ब, रूपात्मक बिम्ब व

लाक्षणिक बिम्ब । (डा. माटा, सन् १९९८ : १०३)

थुकथं हे कार्यया लिधँसाय् स्केल्टनं थःगु 'दि पोएटिक पाएटर्न' धैगु कृती प्यथीकथं बिम्बया वर्गीकरण याःगु खँ प्रा. वासुदेव एम.ए. नं 'काव्य में बिम्ब-विधान' धाःगु च्वसुइ न्ह्यथंगु दु । मनूतय्गु इन्द्रियजन्य ज्ञानयात उला क्यनीगु साधारण बिम्ब, मनूतय्गु नुगःदुने भावना थनाबीगु भावनाजन्य बिम्ब, रूप, रस, शब्द, गन्ध, स्पर्शथें जाःगु पञ्चतत्वनाप सम्बन्धित तात्कालिक बिम्ब व युग्म खँग्वःपाखें निर्माण जुइगु छगू संयुक्त बिम्ब याना प्यंगु ताजिया बिम्बयागु बारे न्ह्यथंगु दु । (वासुदेव, सन् १९८७ : ७७)

जे.आर. क्रेन्जरं थःगु काव्यतत्व धैगु ग्रन्थय् बिम्बयात ऐन्द्रियिकताया लिधँसाय् ब्वथला ऐन्द्रियिक तत्वया रूपय् बिम्बया प्यंगू भेद क्यनाब्यूगु दु । थुपिं खः - घ्राणबिम्ब, स्वादबिम्ब, ध्वनिबिम्ब व चाक्षुषबिम्ब । मेम्ह विद्वान होप पार्करं विषयवस्तुया लिधँसाय् भावात्मक बिम्ब, बौद्धिक बिम्ब व मिश्रित बिम्ब याना स्वंगू ब्वय् ब्वथःगु दु । (वासुदेव, सन् १९८७ : १०२,१०३) । थ्व ब्वथलाकथं भावनाया चित्रण जुइगु बिम्ब भावात्मक, विचारया चित्रण जुइगु बिम्ब बौद्धिक व भावना व विचार निगुलिं चित्रण जुइगु बिम्ब मिश्रित बिम्ब खः ।

हेनरी वेलेकं थःगु 'साहित्यसिद्धान्त' धाःगु ग्रन्थय् बिम्बया न्हय्गू (७) भेद दु धकाः माने यानातःगु खनेदु । थ्वकथं सज्जापरक वा आलङ्कारिक बिम्ब, लुप्तबिम्ब, उग्रबिम्ब, मूलाश्रयी बिम्ब, तीक्ष्णबिम्ब, विस्तारमूलक बिम्ब व समृद्धबिम्ब । (भण्डारी, २०४५ : ६६३)

आइ. ए. रिचार्ड्सया बिम्बसम्बधी विचाःत ब्वया डा. वासुदेव त्रिपाठीं रिचार्ड्सं याःगु बिम्बवर्गीकरणयात न मोटामोटी रूपं क्यनाब्यूगु दु । चित्रकलायागु अभिप्राययात क्यनेगु भ्वलय् साहित्यअनुभूतिया अभिप्राययात खुगू ब्वय् ब्वथला क्यनाब्यूगु दु । बिम्बयागु हे ब्वथलाया रूपय् दुगु थ्व ब्वथलायात डा. त्रिपाठीं थुकथं न्ह्यथंगु दु ।

दृश्य संवेदना : मुद्रित आखःया चाक्षुषसंवेदना, सम्बद्ध बिम्बत : श्रुतिबिम्ब व उच्चारणबिम्ब (शब्दबिम्ब),मुक्तबिम्ब : मनोबिम्ब, अभ्युद्देशन : विविध वस्तुप्रति अभ्युद्देशन चिन्तन, संवेग : संवेग अर्थात् संवेगात्मकता, अभिवृत्ति :रागात्मक सङ्कल्पनात्मक अभिवृत्ति । (डा. त्रिपाठी, २०४९ : ३९५, ४०२)

डा. नगेन्द्रं प्रेरक अनुभूतिया लिधँसाय् बिम्बयात ब्वथला थुकियागु प्यंगू भेद दु धका नालाःकाःगु दु । नापं स्थूल वर्गीकरणया भ्वलय् बिम्बयात न्यागू वर्गय् ब्वथला क्यंगु दु । न्हापांगु वर्गय् ऐन्द्रियिक न्यागू बिम्ब, निगूगु वर्गय् लक्षित व उपलक्षित निगू बिम्ब, स्वंगूगु वर्गय् सरल व संश्लिष्ट निगू बिम्ब,

प्यंगूगु वर्गय् खण्डित व समाकलित निगू बिम्ब नापं न्यागूगु वर्गय् वस्तुपरक व स्वच्छन्द याना निगू बिम्बयात न्ह्यब्वःगु दु । प्रेरक अनुभूतिया लिधँसाय् वर्गीकृत प्यंगू भेद दु : सरल बिम्ब, मिश्र बिम्ब, जटिल बिम्ब व पूर्ण वा समाकलित बिम्ब । अथेहे मेगु थासय् डा. नगेन्द्रं रचनाप्रक्रियाया दृष्टिकोणं स्मृतिबिम्ब व कल्पनाबिम्ब याना निगू कथं बिम्बयात ब्वथलातःगु दु । (डा. नगेन्द्र, सन् १९९० : ६१३)

डा. कुमार विमलं ऐन्द्रियिकताया लिधँसा व मेमेगु लिधँसाय् नं न्यागूकथं ब्वथःगु दु । कलात्मक अभिव्यक्तिपरक बिम्ब, काव्येतर बिम्ब, ऐन्द्रियिक बिम्ब, संवेदनात्मक बिम्ब व उदात्त बिम्ब । अथेहे मेगु थासय् डा. विमलं विनियोजनया लिधँसाय् प्राथमिक, विकसित व व्युत्पन्न याना स्वंगू ब्वय् ब्वथलातःगु दु धैगु खँ न्ह्यथनातःगु दु । (डा. माटा, सन्. १९९८ : १०२) बिम्बया थ्व ब्वथलाय् च्वमिं थुपिं बिम्बदुने मेगु आपालं बिम्ब समाहित याःगु खनेदु । वकथं ग्राह्य, धारणात्मक व तथ्यपरक बिम्ब प्राथमिक खः । असम्प्रेष्य एव काल्पनिक बिम्ब विकसित व मिश्र, संश्लिष्ट वा बिम्बं उत्पन्न जुइगु बिम्ब व्युत्पन्न बिम्ब खः ।

हिन्दी साहित्यया बिम्बवादी आलोचक एवं कवि डा. केदारनाथ सिंहं बिम्बयात छुं छगू निश्चित आधार कया वर्गीकरण याःगु खनेमदु । वं आधुनिक हिन्दी कविताया विकासक्रमिक अनुरेखाङ्कन व हिन्दी कविताया धारागत प्रवृत्तियात आधारविन्दु दयका बिम्बया स्थूल वर्गीकरण जक याःगु दु । वयागु वर्गीकरणअनुसार समग्रय् बिम्बया थ्यंमथ्यं निगू दर्जनति प्रभेदत खनेदइ । थीथी आधारय् बिम्बयात स्थूल व सूक्ष्म वर्गीकरण याइम्ह डा. नगेन्द्र खः ।

डा. रमेश कुन्तक मेहरं मिथकीय बिम्ब, धार्मिक बिम्ब व ब्रह्माण्ड बिम्ब याना स्वंगू प्रकारया बिम्बयागु वर्गीकरण याःगु व उकीदुने आपालं उपभेद दुगु खँ राजेन्द्र भण्डारीं थःगु 'बिम्ब अनि नेपाली कविताको सन्दर्भ' धैगु च्वसुइ न्ह्यथनातःगु दु । (भण्डारी, २०४५ : ६६४)

थुपिं थी थीकथंया वर्गीकरण थीथी विद्वानपिन्सं थीथी खँयागु लिधँसा कया याःगु खनेदु । थुपिं छुं नं सूक्ष्म वर्गीकरणयात सार्वभौम वर्गीकरण धाय् फैमखु नापं थुपिं फुक्क बिम्बयात स्थूल-सूक्ष्म वर्गीकरण धाय् नं पाय्छि मजू । थ्व बाहेक बिम्बया मेमेगु आपालं भेदउपभेद दु । थुकथं थीथी आधारय् स्वय् बले बिम्ब थुलि हे दइ व थुकथं हे वर्गीकृत जुइ धैगु छुं नं निश्चित आधार खनेमदु । संवेदनात्मक चाक्षुष, शब्द, घ्रातब्य, स्पृश्य, आस्वाद्य, समसामयिक, प्रतीकात्मक, यौन, छायात्मक, पारदर्शी, निजन्धरी पौराणिक, मिथकीय, वैदिक/औपनिषदक, प्राकृतिक, ऐतिहासिक, स्मृति, शिशु, ग्राम्य, सांस्कृतिक, भाष/व्याकरणिक, विज्ञान, गणितीय, सरल, मिश्र, प्रणय, क्रान्ति आदि विविध

भेदत छ्यलीगु व चर्चापरिचर्चा वयाच्वंगु आपालं भेदत खः धाःसा पक्षीबिम्ब, कृषिबिम्ब, खेलबिम्ब आदि आदि असंख्य भेद नं खनेदु । ज्ञानविज्ञानया गुलि नं विषय, क्षेत्र व भेदत दु उपिं फुक्कपाखें बिम्ब काय्‌फैगु जूगुलिं बिम्बया आपालं आपाः भेदउपभेदत खनेदयाच्वनी । बिम्ब पाश्चात्य अवधारणा जूगुली संस्कृत काव्यशास्त्रय्‌ धाःसा सैद्धान्तिक मान्यता वा सामान्य परिभाषिक शब्दया रूपय्‌ नापं बिम्ब छ्यलातःगु खनेमदु । तर दृष्टान्त, निदर्शना, उपमा आदि अलङ्कारयागु चर्चाया सन्दर्भय्‌ बिम्ब शब्दया न्ह्यथनातःगु धाःसा खनेदु । तर पूर्वीय अर्थालङ्कार व बिम्ब छगू हे खः धैगु खँ चर्चाय्‌ वःगु दु । थुपिं थीथी सूक्ष्म वर्गीकरण व भेदयात समग्रय्‌ नेपालभाषा कविताय्‌ छ्यलातःगु बिम्बया लिधँसाय्‌ थुइके फइ । समकालीन नेपालभाषा कविताय्‌ छ्यलातःगु बिम्बतय्‌गु सामान्य लिधँसाय्‌ स्थूल वर्गीकरणया भ्वलय्‌ क्वय्‌ न्ह्यथनाकथं बिम्ब लुइके फइ ।

६.१ संवेदनात्मक बिम्ब

प्रत्यक्ष व ऐन्द्रियिक प्रभावतय्‌त चित्रबद्ध याइगु तं, ईर्ष्या, दुख, चिन्ता, लसता आदि मानवीय संवेग व संवेदनातय्‌त उला क्यनीगु व चित्रण याइगु बिम्ब हे संवेदनात्मक बिम्ब खः । मानवीय संवेगतय्‌त नं चित्रबद्ध याइगु जुइ थुजागु बिम्बत संवेदनात्मक बिम्बया रूपय्‌ खने दः वइ । थुकीदुने ऐन्द्रियिक बिम्ब व गुलिखे प्राकृतिक विम्बत नं लाः वइ । कविताय्‌ प्रकृतियात मानवीकरण याय्‌गु भ्वलय्‌ व प्रकृतिया मनोव्यञ्जनात्मक चित्रणया भ्वलय्‌ थुजागु बिम्बत खनेदइ । गथेकि नेपालभाषा कविताया ख्यलय्‌ कवि केदारमान व्यथितया कृति-ख्वबिं प्याःगु म्ये, सिद्धिचरणया 'मां' कविता नापं आधुनिक कविपिं पूर्ण वैद्य, केशवमान शाक्यपिनिगु कविताय्‌ थुजागु बिम्बत छ्यलाःतःगु खनेदु । खय्‌ तःला थ्व बिम्बया प्रकृति स्वय्‌बले पद्य, गद्य आदि फुक्ककथंया कविताय्‌ आपालं छ्यलीगु बिम्ब संवेदनात्मक बिम्ब हे खः । धाय्‌ सामूहिक रूपं अर्थात्‌ समसामयिक रूपं दुथ्यानाच्वनीगु बिम्ब धैगु संवेदनात्मक बिम्ब हे खः । यद्यपि थ्व बिम्ब छ्यलातःगु कवितादुने मेमेगु कथंयागु बिम्बतनं लुया वइगु अर्थात्‌ छ्यली धैगु अस्वाभाविक मखु । बिम्बया ब्वथलाया भ्वलय्‌ धात्थें धाय्‌माल धाःसा फुक्क धैथें कविताय्‌ दुथ्यानाच्वनीगु बिम्ब संवेदनात्मक बिम्ब हे खः । छ्याय्‌ धाःसा कविता धयागु हे नुगः दुनेया संवेदना (अनुभूति) यात अभिव्यक्त याइगु कला खः । यद्यपि व पद्यं जुइमा, छन्दोवद्ध जुइमा वा गद्यं हे जुइमा । अले व कला गुलितक क्वात्तु, बांलाः, नासलं ली धैगु खँ बिम्ब छ्यलीम्हेसिया नुगलय्‌ हा कयाच्वनी, च्वसां पिल्ह्वयाच्वनी । थ्व हे भ्वलय्‌ नेपालभाषाया गुलिनं

माध्यमिक व आधुनिककालया कविपिनिगु कविताय् मू हा कयाच्वंगु बिम्ब धैगु संबेदनात्मक बिम्ब हे खः ।

मानस-तुन्थी क्वसियाच्वंगु
हास्य व ख्वबि-धाः पिज्वया वैगु
भाव सलंसः सुख- दुखयागु
ल्येहेंप्वीका थतकाय् मफुगु
उगु छुकिया कविता पासा । (व्यथित, १०६७ : ७)

केदारमान व्यथितया 'ख्वबिं प्याःगु म्ये' दुने च्वंगु थ्व कविताया भ्हो दुने मानवीय संवेदना थनाबीगु संवेदनात्मक बिम्ब खनेदु । अथे हे सिद्धिचरणया मां धइगु कविताय् नं थजाःगु संवेदनात्मक बिम्ब खनेदु ।

६.२ श्रव्य बिम्ब :

इन्द्रियसंवेद्यताया शब्दतत्वनाप सम्बद्ध बिम्ब श्रव्य बिम्ब खः । थुकियात नादबिम्ब, ध्वनिबिम्ब, शब्दबिम्ब, श्रुतिबिम्ब आदि नं धाय्गु याः । अंग्रेजी भाषाय् थुकियात अडिटरी इमेज धाइ । थ्व बिम्ब छन्दोबद्ध व गीतिकाव्यय् अप्पोयाना छ्यलातःगु खनेदु । छुं सजीव वा निर्जीव वस्तुया सः बिम्बया रूपय् कविताय् प्रतिध्वनित जुइगु श्रव्य बिम्बया मूल अभिलक्षण खः । थुजागु श्रव्य बिम्बयात मालेबले चित्तधर हृदयया कृतिदुने लुइके फइ । नापनापं नेपालभाषाया जनकवि गीतिकवि दुर्गालाल श्रेष्ठयागु आपालं कवितात दु । आपालं जनतय्सं ध्वाथुइक नुगः दुनेथ्यंक दुहाँवंक थ्व बिम्ब छ्यला आपालं गीतिकाव्य जनताया निंतिं काव्य रचना यानादीगुलिं वय्कःयात जनस्तरं भ्हःभ्हः धाय्क जनकवि धैगु उपाधिं छाय्पिया हंगु खँ लुमंके बहजू । कविताय् ध्वन्यात्मक श्रब्यतापाखें बिम्बीयताया सिर्जना जुया कर्ण संवेद्य बिम्बया अभिलक्षण खने दइ ।

भ्वीं भ्वीं कःति
तिकि तिकि चःति
फुर्फुर सिँधुलं
म्ह छम्हं छुत्ति ।
(श्रेष्ठ, १०८८ : ३४)

असं बजार, थ्व असं बजार
स्वैदिसँ रे थन गुलि गुल्जार !
साइकल ट्रिङट्रिङ, मोटर भों पों
कलबल कचमच बारंबार ।
(श्रेष्ठ, १०८८ : ५८)

चोय् न्हेथनातःगु काव्यय् श्रव्य बिम्ब स्पष्टरूपं खनेदु ।

६.३ रूपबिम्ब वा चाक्षुषबिम्ब

इन्द्रियसंवेद्यताया दृश्य तत्वनाप सम्बद्ध बिम्बयात चाक्षुषबिम्ब धाइ । थुकियात रूपबिम्ब वा दृश्यबिम्ब नं धाइ । थुजागु बिम्बत साकार (आकारवान)

व मूर्त जुइगुलिं थ्व तप्यंक हे चक्षुसंवेद्य जुइ । कविताय् थ्व बिम्ब आपालं छ्य:गु खनेदु । प्राय: प्रकृतिपरक कविताय् थुजागु बिम्बया आधिक्य दइ । नेपालभाषाया कवि केदारमान व्यथितया 'छ्वास' कविताय् थ्व बिम्ब खनेदु । वय्क:या कृति 'छ्वास' ब्वनेबले कविताय् न्ह्यथनेत्यंगु खँ भ्हीगु न्ह्योने किपा:थें लुयाव: ।

गुम्हस्या ख्वाउँगु छाती दुरु
चुचु च्यानाच्वन ह्याउँमचा छम्ह ! (व्यथित, १०७३ :)

किन्तु कल्पना कविया ह्यूजुल
फलचा व सत: ल्यया:-ल्यया:,
करुणां नं छन्द हना बिल
ख्वबि भ्हसुका:या स्वां थ्वया-थ्वया । (व्यथित, १०७३ :)

यातांप्यातां दे तंपिं थें
थ्व निकुञ्जया विवसताय्
वाइं वाइं तुंदा:गु लु
त्वालाहाँ त्वालाहाँ, आताहाँ आताहाँ
मिखा निगलं जक तिका कयां
भ्हीत शहीदं ब्यूगु इन्कलाब । (प्रधान, १०९८ : ३६)

चोय् न्हेथनात:गु कविताय् रूप स्पष्टं खनेदु ।

६.४ रसबिम्ब वा आस्वाद्य बिम्ब :

इन्द्रियसंवेद्यताया मे(जिह्वा:) स्वाद तत्वनाप सम्बद्ध बिम्बयात रसबिम्ब वा आस्वाद्य बिम्ब धाइ । आस्वाद्य वस्तुत बिम्बया रूपय् दइगु रसबिम्बया अभिलक्षण ख: । थुकिया रसतत्वनाप सम्बन्ध जुइ अले स्वादसंवेद्य बिम्बया रूपय् थ्व खनेदइ । सौन्दर्यतत्वया रसास्वादनया प्रयुक्ति व सन्दर्भय् आस्वाद्य बिम्ब चाक्षुषविम्ब व ध्वनिबिम्ब नं समीकृत जुया खनेद:वइ । क्यातुगु स:, साल्लुसेच्वंगु ख्वा:पा:, आदि थजागु हे दसु ख: । थ्व बिम्बया मेगु दसुकथं क्वय् न्ह्यथनाकथंया विषययात नं काय्फै । गथेकि : पाउँ लुमनकि म्हुतुइ ई वइगु, मादक पदार्थ ज्वना छ्वय्का छ्वल धैगु बुखँ न्यनेबले वा स्वय्बले उकियागु गन्धया महशूस जुइगु आदि ।

खाइस्य फाक्कुस्य च्वंगु
अनुभवया रस त्वँत्वं
वाक्कु छिना: म्वाय् मागु
जीवनया दुख स्वस्वं । (श्रेष्ठ, १०८० : १७)

६.५ गन्धबिम्ब/घ्रातव्य बिम्ब :

इन्द्रियसंवेद्यताया घ्राणतत्वनाप सम्बद्ध बिम्बयात घ्राणबिम्ब वा घ्रातव्य बिम्ब धाइ । थुकिया सम्बन्ध गन्धतत्वनाप जुइ । गन्धकल्पनाया लागि प्रयुक्त बिम्बत थुकि दुने लाइ । गन्धतत्वया रागात्मक प्रतिक्रियास्वरूप कविताय् थुजागु बिम्बत छ्यलेगु याइ । थुजागु घ्राणबिम्बत वस्तुगत चित्रणसिबें मानसिक प्रतिक्रियाया चित्रणय् अप्पो स्पष्ट जुया वइ । रसबिम्ब रूपबिम्बनाप सम्बन्धित खनेदुथें घ्राणबिम्बया नं आस्वाद्य बिम्बनाप सम्बन्ध दयाच्वनी ।

क्वःगु गन्ध, नवःगु सः, आदि थुकिया दसुत जुइफु ।
सूर्यया जः । निभाःया उपयोग सिर्फ बारुद गंकेत
फसय् बारुदया गन्धं जाया च्वन । व फसय् सासः
ल्हाये थाकु (जोशी, ११०० : ६८) ।

गन्धबिम्ब छेलातःगु दसुकथं थ्व कविताया भ्रोयात काय्फु । थजाःगु बिम्ब छेलातःगु काव्यया भ्रो योगवीर सिंहया प्रवासी पत्निया वसन्त कविताय् नं खनेदु ।

६.६ स्पर्श वा स्पृश्य बिम्ब :

इन्द्रियसंवेद्यताया स्पर्शतत्वनाप सम्बद्ध बिम्बयात स्पृश्य वा स्पर्शबिम्ब धाइ । ऐन्द्रियिकताया लिधँसाय् थ्व स्पर्शसंवेद्य जुइ । स्पर्शजन्य संवेदनायागु समन्वयपाखें थुजागु स्पर्शबिम्बतय्गु सिर्जना जुइ । ऐन्द्रियिक स्तरय् दकसिबे प्रत्यक्ष व स्थूल बिम्बया रूपय् स्पर्शबिम्ब खनेदइ । थुकिया थीथी स्वरूपत दु । गथेकि, नाइसे, छाःगु, ख्वाउँगु, क्वाःगु क्वाचुगु, चिल्लो आदि थीथी विशेषणत थुजागु बिम्बया रूपय् प्रयुक्त जुइफु । नेपालभाषाया आधुनिक कविपिं योगेन्द्रं प्रधानया लुमधंगु लकस कृति दुने, सुन्दर मधिकःमिया न्हूदँया लसताय् धैगु कविताय् थ्वजागु बिम्ब छ्यलातःगु खनेदु । थुजागु बिम्ब मेमेपिं आधुनिक कविपिनिगु कविताय् नं छ्यलातःगु खनेदु ।

त्वंकि त्वंकि केवल कविता छं
प्रभाव उकिया न्ह्याग्ग थजु,
सागरया नं लासा अथवा
ज्वीब्यु हिमालययागु गजू ।
छन्त क्वाःगु भाव-लखं पूसां
मि सी उकिं छुं मनयागु । (हृदय, १०६७ : २१)
कि ब्याधां प्यनातःगु जालय् तक्यंगु छिमिगु ल्हाः
हानं छकः न्हूगु इन्कलाब हाले तिप्यनेमा
कि कपटी गोहीया म्हय् चुलुया लद्याःगु छिमिगु तुति

हानं छक: न्हूगु जिन्दावाद
लिस्ये लेफ्ट राईट यायेमा । (प्रधान, ११ : ७२)
चोय् न्हेथनात:गु कविताया भ्रो स्पर्श्य बिम्बया दसुकथं कायेछिं ।

६.७ समसामयिक व यथार्थ बिम्ब :

समसामयिक वा समकालीन युगजीवनपाखे कयात:गु यथार्थपरक बिम्बतय्त समसामयिक व यथार्थपरक बिम्ब धाइ । विशेषयाना प्रयोगवादी एवं आयामेली कविताय् व वर्तमान समसामयिक धा:या कविताय् थुजागु बिम्ब लुइके फइ । वर्तमान युगजीवनया विकृति, विसङ्गति व विविध ख्य:या यथार्थपाखे ग्रहण यानात:गु बिम्बत थ्व बिम्बदुने ला: व: । नेपालभाषाया काव्यख्य:दुने स्वय्गु ख:सा थुजागु बिम्ब आपालं हे आधुनिक कविपिनिगु कविताय् खनेदु । गथेकि : केदारमान व्यथितया 'छ्वास', नारायणदेवी श्रेष्ठया नारी जीवन कविता, प्रतिसरा साय्मिया जि छकू नालिस भों कविता, बुद्ध साय्मिया मां मालाच्वना कविता, भगतदास श्रेष्ठया खबरदार कविता, योगेन्द्र प्रधानया कथित विकासया न्ह्यपुइ धा:गु कविता नापं मेमेपिं कविपिनिगु आपालं कविताय् थ्व बिम्ब स्पष्टरूपं खनेदयाच्वनी ।

'म्ह्याय् बुल' धायवं हे ख्वूँ-ख्वालं
स्वागत याका: नारी बुइगु
मां बौ थ:थितिपिनि भार जुया
बुलुहुं ब्वलनिगु जीवन अमिग
नारी जीवन गबले न्ह्याइगु ? (श्रेष्ठ, १०७८ :)

थो कविताया भ्रो जक मखु कविता छपुतिं हे समसामयिक व यथार्थ बिम्बया बांला:गु दसु ख: ।

६.८ पारदर्शी बिम्ब :

यच्चुसे च्वंगु ल: वा न्हाय्कंथें च्वंगु छु पारदर्शी वस्तुत बिम्बया रूपय् उपस्थित जुइगु पारदर्शी बिम्बया अभिलक्षण ख: । थुजागु बिम्बत प्रस्तुत अप्रस्तुत निगुलिं रूपय् खने दइ । प्राकृतिक चित्रणया भ्वलय् न थुजागु बिम्बत वयाच्वनी । आपालं यथार्थ व गथे ख: अथे हे प्रतिबिम्बात्मक रूपय् नापं थुजागु बिम्बया उपस्थिति दयाच्वनी । न्हाय्कनं छुं प्रतिबिम्बयात क्यनाच्वंथें थुपिं पारदर्शी बिम्बत छायात्मक जुयाच्वनी । थुजागु बिम्बयागु छ्यलां कविताय् वस्तुता व स्पष्टता खनेदइ । नेपालभाषा काव्य साहित्यय् आधुनिक काव्यधा:या प्रवर्तककथं नाला:त:म्ह कवि पूर्ण वैद्यया 'ल: ल: ख:' काव्यकृति दुनेच्वंगु आपालं

कविताय् थ्व बिम्ब खनेदु ।

छिला छिये ज्यू, लःयात
छंके दुगु रंगं, छंगु थलय्
ह्याउँक ... वाउँक ... या म्हासुक
उकी गाढा ... फिक्काया
गुगु स्थिति वइ
व छंगु रंगया छ्यासा व संस्कारया
मात्रा खः
लखय् रंग न्ह्यागगु थजुइब्यु
व लःया हे रंग मखु
धात्थें ला, व थलया रंग खः । (वैद्य, ११ : १५)

पारदर्शी बिम्ब छेलातःगु छपु ग्यसुलाःगु कविताया झोकथं काय्छिं ।

६.९ प्रतीकात्मक बिम्ब

बिम्ब छ्यलाया भ्वलय् दकसिबें अप्पो खनेदइगु बिम्ब प्रतिकात्मक बिम्ब खः । प्रतीक अन्तर्गर्भित जूगु बिम्ब हे प्रतीकात्मक बिम्ब खः । थुजागु बिम्बय् धाःसा उलि निश्चितता व निर्दिष्टता धाःसा दइमखु । प्रत्येक बिम्ब स्वयंहे प्रतीक जुइफु, तर हरेक प्रतीक स्वयं बिम्ब जुइमखु । उकिं प्रतिकात्मक बिम्ब धयागु प्रतीकया रूपय् नापं प्रयुक्त बिम्ब खः । कविताय् थुजागु बिम्बयागु लागा दकले अप्पो चकंगु खनेदु । प्रतीकात्मक बिम्ब् सङ्केतमूलक चित्रात्मकता दयाच्वनी । थ्वजागु प्रतीकात्मक बिम्ब आपालं कविपिनिगु कविताय् दुथ्याःसां यच्चुसेच्वंक श्यामसुन्दर सैंजुयागु कविताय् खनेदु । वय्कःया कविताय् प्रतिकात्मक बिम्ब स्वरूप मृत्युयात कयातःगु दु ।

एकान्त, गन मृत्यु जक दइ
नितान्त ।
गन जीवन प्रखर बोध जुइ
मृत्यु अन एकान्त जुइ । (सैंजु, १११२ : १)

बुद्ध साय्मियागु घोषणा पौ छम्ह रोगीया कविताया कोय् न्हेथनातःगु झोलय् नं प्रतिकात्मक बिम्ब छेलातःगु दु ।

जिं नके मफुगु पित्यालं जितः नःगु ला मखुला ?
जिं के मफुगु प्याःचालं जितः त्वंगु ला मखुला ?
प्याःचाः लंकेत वा गाइगु खः
व जीवनं हः हः स्वहायेका तेजाब तिकिननिगु खः । (साय्मि, ११.. : ३)

६.१० यौनबिम्ब :

यौनअनुभूति व मांसलचित्रण जूगु बिम्बत यौनबिम्ब खः। मतिनाया सूक्ष्मानुभूति व मांसल प्रेमानुभूतिया अभिव्यक्तिया लागि थुजागु बिम्बत छ्यली। गनंगनं पूर्वस्मृतिया रूपय्, गनं सजीव एवं यथार्थ चित्रणया रूपय् व गनं अनुकाल्पनिक छायाकृतिया रूपय् थुजागु बिम्बत काव्यय् प्रयुक्त जुयाच्वनी। न्ह्याग्गु हे रूपय् यौनबिम्बयागु प्रयुक्त जूगु खनेदुसां वासना अन्तर्गभित जूगु खनीगु थुकिया विशेषता खः। विशेष याना धूस्वां साय्मिया उपन्यासय् थ्व बिम्ब छ्येलातःगु खनेदु।

६.११ छायात्मक बिम्ब

कविता ब्वनेबले जब अस्पष्ट आकृतियागु बुलूगु भाव ब्वनिम्हेसिया मनमस्तिष्कय् उपस्थित जुइ, तब वपाखें छायात्मक बिम्बया सिर्जना जुइ। उकिं काव्यानुभूतिया छगू धुमिल भाव ब्वमिया दिमागय् हय्गु व छुं स्पष्ट मूर्ति न्ह्योने मवःसे अस्पष्ट कल्पना जक मनय् उपस्थित जुइगु धैगु छायात्मक बिम्बया मुख्य अभिलक्षण खः। छायात्मक बिम्बया विशेषता छुं मूर्त प्रतिच्छवियानं छायात्मकता वा अस्पष्टता जक क्यनेगु खः। उकिं छायात्मक बिम्ब कम मात्राय् अमूर्त जुया सम्मूर्तनय् छुं भचा न्यूनता खनेदयाच्वनी। नेपालभाषाया माध्यमिककाल दुने लाःगु कविताय् थुजागु बिम्बत छ्यलातःगु लुइके फै। छाय्धाःसा थ्व इले तत्कालीन व्यवस्थाया निरंकुशतां याना तप्यंक धाय् मज्यूगु खँत किचलं ल्हाकाः धाय्गु यानातःगु दु। छायात्मक बिम्ब अपो याना पुनर्जागरणकालया कविताय् छ्येलातःगु खनेदु। गथेकि :

वर्षा जि वेधुन थनिं भव भव्य यायत
ग्रीष्मैगु गौरव पताः व चटक्क चायत
जिं हैगु सत्य जगते अभि भिङ्गु काल
याना विरोध रबि यागु व अङ्क माल। (श्रेष्ठ, १०५९ :)

छायात्मक बिम्ब छ्येलातःगु धाय्छिंगु कविताय् भैरवगोपाल वैद्यया 'घनघोर घटा'य् नं दु।

६.१२ निजन्धरी बिम्ब व लोकबिम्ब :

लोकसाहित्य, संस्कृति, लोकमान्यता, लोकविश्वास आदिया प्रतिबिम्बन जूगु, दन्त्यकथात्मक, जादुपरक व गनंगनं पौराणिकतायागु समेत क्यनाबीगु बिम्बयात नेपाली व हिन्दी निजन्धरी बिम्ब धैगु नां बियातःगु दु। थुकियात अंग्रेजीभाषां लेजेण्डरी इमेज धाइ। थुजागु बिम्ब लोकबिम्बया अतिकं हे सतिक लाइगुलिं

गुलिखय् सन्दर्भय् निजन्धरी बिम्ब व लोकबिम्बयात बिस्कं तय् फइमखु । भ्रीगु लोकप्रचलित विश्वास व परम्परागत रीतिरिवाज बिम्बमय जुया उपस्थित जुइगु थुजागु बिम्बया अभिलक्षण खः । थुजागु बिम्ब प्रायः अतिमानवीय चरित्र व मानवेतर रहस्य एवं विश्वासं जायाच्वंगु जुयाच्वनी । नापनापं ऐन्द्रियजाल तिलस्मी रहस्य प्रस्तुत जुइगु थुजागु बिम्बया मूल अभिलक्षण खः । थुजागु बिम्बय् पौराणिक आख्यान व चरित्र नं खनेदइ । थुकथं निजन्धरी लोकबिम्बत कौतूहल, मनोरञ्जन व वैचित्र्यपूर्ण काल्पनिक लोकयागु सिर्जनाय् सहायक जुइ ।

मनूतय्गु अवचेतन मनदुने लोकविश्वास व लोकमान्यतापाखें कयातःगु बिम्बतय्त प्रत्ययबिम्ब वा लौकिक बिम्ब धाइ । थुपिं प्रत्यय वा लौकिक बिम्बत नं थ्वहे निजन्धरी वा लोकबिम्बदुने लाःवइ । गथेकि म्हय् म्हालिकाचा लाइगु, म्हगसय् वा कुतुंवइगु, सँ चाइगु, भौचां लँ त्वाःथलाबीगु, को हालीगु, आदि थीथी कथंया बांलाःगु, बांमलाःगु विश्वास व मनूतय्गु अवचेतन मनया आदर्श कल्पनातपाखें निर्मित बिम्ब हे लोक वा प्रत्यय बिम्ब खः । नेपाली लोकमान्यताया भ्वलय् द्यःप्रति भाकल, वंगलसिमा, थीथी लोकदेवताया सन्दर्भ आदि नं थ्वहे लोक वा प्रत्ययबिम्बदुने समाहित जुइ । लोकबिम्बया तसकं सतिगु प्रत्ययबिम्ब आदिम लोकविश्वास व मान्यतायागु अभिव्यञ्जनाया दृष्टिं लोकबिम्बपाखे अलग जुइ धइगु बिशुद्ध लोकबिम्ब लोकसाहित्यपाखे अभिभूत जूगु खनेदु । नेपालभाषाया गुलिखे कविताय् थुजागु बिम्बत छ्यलाःतःगु खनेदु ।

थौं जि लाखय् लसिंतय्गु देशय्
इमिगु क्वथाय्, इमिगु ल्हाःतय्
सच्छिकः स्यानाः नं म्वानाच्वनाम्ह जि ।
नकूगु विष पचय्यानाः
इमित मयेक म्वानाच्वनाम्ह जि
ल्वय्लिसे संघर्ष यानाः
पलाःपतिं स्वां पुयाः । (साय्मि, ११०६ : १२)

चोय् न्हेथनातःगु कविताया भ्र्वलय् लोकबिम्ब छेलातःगु खनेदु ।

६.१३ मिथकीय बिम्ब :

मिथकीय बिम्बयात आदिम बिम्ब वा आद्यबिम्ब नं धाय्गु याः । अंग्रेजीया मिथकीय बिम्ब माइथोलोजिकल इमेज न आद्यबिम्ब आर्कटाइपल इमेजया रूपय् प्रयुक्त जूगु खनेदु । उकिं मिथकीय बिम्ब, आद्यबिम्ब वा आदिम बिम्बया आपालं रूपत दु । पौराणिक बिम्ब, यातुधार्मिक(तान्त्रिक) बिम्ब, निजन्धरी

बिम्ब, ब्रह्माण्डबिम्ब, किमाकारबिम्ब(आद्भुतिक) आदि बिम्बतय्‌त थ्वहे मिथकीय बिम्बदुने समाहित याना ब्वथलेगु याःसा थुकिदुनेया बिम्बत स्वतन्त्र अस्तित्वया खने दइ । यद्यपि थुपिं बिम्बतय्‌गु दथुइ समानता लुइके फइ व पाःगु खँ लुइकेगु आधारत न उलि खनेमदु । थन मिथकीय बिम्बयात पुराकथात्मक बिम्बया रूपय्‌ काय्‌ फु । मानवजीवनया सार्वकालिक उद्‌वेगतय्‌सं अवचेतनया तंय्‌ तच्वःगु प्रभाव त्वःता वनाच्वंगु दइ व उकिं मनूयात आदिम यथार्थपाखे लिफःपुइकाबी । थ्व लिधँसाय्‌ मिथकीय बिम्ब आदिमतापरक बिम्बया रूपय्‌ खनेदु । मिथकीय बिम्बदुनेया प्रभेदतय्‌त थुकियात अलग तइगु मूल आधार छु धाःसा मिथकीय बिम्ब आपालं रूढ व छुं भचा अमुर्तथें खनेदइ व थुकिया प्रभेदय्‌ अप्पो सम्मूर्तन जुइ । यद्यपि विषयगत दृष्टिं थुकि समानता दयाच्वनी । थुकिया निजी विशेषता छु धाःसा थुकि निर्वैयक्तिक अर्थसाङ्केतिकता दइच्वनी । डा. केदारनाथ सिंहं आद्यबिम्ब, मिथकीय बिम्ब व निजन्धरी बिम्बयात छथाय्‌सं तु तया अध्ययन याःगु दु अले थुपिं फुक्कसित आदिम बिम्ब नां ब्यूगु खनेदु । थुपिं थीथी लिधँसाय्‌ छु धाय्‌फु धाःसा पौराणिक, ऐतिहासिक व अन्य विविध पुराकथात्मक बिम्बत हे मिथकीय बिम्ब खः । गुलिखे सन्दर्भय्‌ समसामयिक युगजीवनया विविक मिथकतय्‌गु प्रयुक्ति न कविताय्‌ जुयाच्वनी व थुजागु मिथकत नं मिथकीय बिम्ब दुने हे अन्तर्भूत जुयाच्वनी । थुजागु मिथकीय बिम्ब योगेन्द्र प्रधानया कविताय्‌ नापनापं मेमेपिनिगु कविताय्‌ नं खनेदु ।

थुकी हे हानं कोखं क्वाःवइ
गुलि गुलि साया स्याः सहःयाय्‌ मजिइ
उलि उलि सार्किया ब्यक्वः मिखा तेलाना वइ,
उफ्‌ ! पाय्‌ण्डोरां सनू चाय्‌के धुंगु थ्व थाय
एपिमिथ्यूजया जिद्दिं छु लगय्‌ जू ! (प्रधान, १०८८ : २१)

६.१४ पौराणिक बिम्ब :

देवाख्यान वा देवदेवीतय्‌गु चरित्रय्‌ आधारित, गम्भीरता व उदात्ततां युक्त एवं लोकविश्वास व आस्थासमेत दुगु बिम्बत पौराणिक बिम्ब खः । धार्मिक अभिव्यञ्जनायागु चित्राङ्कन जुइगुलिं थुजागु बिम्बयात धार्मिक बिम्ब नं धाय्‌गु याः । निजन्धरी व पौराणिक बिम्बय्‌ छु भिन्नता दु धाःसा निजन्धरी बिम्बत प्राय मनोरञ्जनात्मक एवं तिलस्मी जुइ व पौराणिक बिम्बत प्राय औपदेशिक, आदर्शपरक व उदात्तसमेत जुइ । वर्तमानया विविध अभिव्यक्ति प्रस्तुत याइगु पौराणिक चरित्रया बिम्बतय्‌गु महत्वपूण भूमिका दुगु खनेदु । रामायण, महाभारत आदिपाखें कयातःगु बिम्ब नं थ्वदुने हे लाः । समकालीन नेपालभाषा काव्यय्‌

पौराणिक व विशेषतः महाभारतया दुर्योधन, शकुनि, अश्वत्थामा, धृतराष्ट्र, युधिष्ठिर, भीष्म, द्रौपदी, कर्ण आदि विविध चरित्र बिम्बया रूपय् प्रयुक्त जूगु खनेदु धाःसा पाश्चात्य पौराणिक पात्रत व घटनात नं पौराणिक बिम्बया रूपय् प्रयोग जूगु खनेदु । थुजागु पौराणिक बिम्ब आधुनिक कवि पूर्ण वैद्यया कविताय् खनेदु ।

ज्याथ विश्वामित्र थें, लुखाय् युग वयाः
थौं जितः फ्वनाच्वन,
जित समष्टि ह्वलाब्यु
सिसिया न्या समुद्रय् तोताब्यु
पञ्जःया भ्रंगः सर्गतय् ब्वय्ब्यु
थौं जितः ब्याकं थः तनाहे । (वैद्य, १०८७ : ११)

६.१५ वैदिक/औपनिषदिक :

पुराणय् सिबें वेदउपनिषद्य् अप्पो प्रयुक्त जुइगु विविध पात्र व सन्दर्भतपाखें कयातःगु बिम्बत वैदिक एवं औपनिषदक बिम्ब खः । पौराणिक व वैदिक/औपनिषदिक बिम्बय् समानता दःसां भिन्नता नं छु दु धाःसा वैदिक/औपनिषदक बिम्ब प्रायः आख्याननिरपेक्ष खनेदइ धाःसा पौराणिक बिम्बत आख्यानसापेक्ष जूगु खने दयाच्वनी । गुलिखे बिम्बत वेद, पुराण व उपनिषद् फुक रूपय् नं खने दइ । थुजागु वैदिक/औपनिषदिक बिम्बत अधिकांशतः शब्दबिम्ब व पात्रबिम्बया रूपय् प्रयुक्त जूगु दु ।

६.१६ यातुधार्मिक वा तान्त्रिक बिम्ब :

विशेषतः विविध प्रकारया तन्त्रशास्त्रनापं स्वापुदुगु बिम्बयात यातुधार्मिक बिम्ब धाइ । तान्त्रिक परिवेशपाखें कयातःगु बिम्बत थ्वदुने लाइ । तन्त्रशास्त्रयागु हिंसापरक व अन्य विविध कर्मकाण्डीय सन्दर्भपाखें वःगु थुजागु बिम्बतय्गु आयोजनाय् पूर्वीय भयानकरसयागु अवस्थिति दयाच्वनी । तर फुक्क भयानक रसय् यातुधार्मिक बिम्बत दइमखु । पूर्वीय-पाश्चात्य तन्त्रशास्त्रया कर्मकाण्डीय विधि व मारण, मोहन, वशीकरण, स्तम्भन, उच्चाटन आदि तान्त्रिक विधिदुने प्रयोग याइगु ऊँ क्लीं क्लीं क्लीं फट् फट् फट् हुं हुं हुं' आदि तन्त्रमन्त्रत नं कविताय् बिम्बया रूपय् प्रयुक्त जूगु खनेदु ।

६.१७ ब्रह्माण्डबिम्ब :

थलया भाग पृथ्वी खः, जलया भाग समुद्र खः व रूढार्थय् जलथल निगुयां भाग पृथ्वी नं खः, तर उलि जक मखु, जलथलया फुक भाग व कल्पित विविध

लोकतय्‌गु समते समष्टि भाग ब्रह्माण्ड खः । ब्रह्माण्ड धाय्‌सातं भूगोल, खगोल, भूगर्भ, इतिहास, सृष्टिचक्र, कालप्रवाह, ग्रहनक्षत्र आदि फुक खँत दुथ्याइ अले सृष्टिचक्रया ह्यूपाः नं थुकीदुने हे लाइ । उकिं थुपिं फुक क्षेत्रपाखें कयातःगु बिम्बतय्‌त ब्रह्माण्ड बिम्ब धाइ । थ्व नं मिथकीय बिम्ब नापंच्वंगु बिम्ब खः, थ्व बिम्बया विविध स्वरूप मेमेगु बिम्बय्‌ नं लुइके फइ । थुजागु बिम्ब आधुनिक कवि सुरेशकिरणया कविताय्‌ खनेदु ।

६.१८ किमाकार वा आद्‌भूतिक बिम्ब :

आद्‌भूतिक व ग्यानापूगु परिवेशया चित्रण एवं भावाभिव्यञ्जना प्रस्तुत याइगु बिम्बयात आद्‌भुतिक वा किमाकारबिम्ब धाय्‌गु याः । अंग्रेजी भाषां ग्रातेस्क्यू इमेज नां बियातःगु दु । थुजागु बिम्ब असाधारण विलक्षणता व अकल्पनीय खँतय्‌गु द्योतन याइ । थुजागु बिम्बया प्रयुक्तिइ पूर्वीय भयानकरस व अद्‌भुतरसयागु सम्मिश्रण दयाच्वनी । गुलिखे सन्दर्भय्‌ थ्व बिम्बयात निजन्धरी बिम्बया नापं तय्‌फु । निजन्धरी बिम्ब दैत्य वा दानव, राक्षस, भूत-प्रेत, पिशाच, सैतान, किचकन्या आदि सन्दर्भपाखें ग्रहण यानातःगु जुइ ।

६.१९ प्राकृतिक बिम्ब :

प्रकृति जगतपाखें कयातःगु बिम्बयात प्राकृतिक बिम्ब धाइ । मानवनिरपेक्ष सौन्दर्यसत्ताया रूपय्‌ प्रकृतियात अवलोकन याना उकीं हे काव्यय्‌ छगू सौन्दर्यचेतनाया चित्रात्मकता उपस्थित याय्‌ग हे प्राकृतिक बिम्बआयोजना खः । प्रकृतियागु दृश्यपटल वा चाक्षुषरूप व मनोव्यञ्जना एवं इन्द्रियसंवेद्यताया आधारय्‌ प्राकृतिक बिम्बत नं वर्गीकृत जुइ फु । प्रकृतिया ॠतुचक्र, नदी, वन, पर्वत, सन्ध्या, वनस्पति, तलाउ, झरना, हिमशिखर आदि व उकिया अनुभूतिजन्य भावतपाखें कयातःगु बिम्बत हे प्राकृतिक बिम्ब खः । नेपालभाषाया काव्यय्‌ दुवाला स्वय्‌गु खःसा थुजागु बिम्ब केदारमान व्यथितया छ्वास काव्यं निसें लिपा लिपायापिं आपालं आधुनिक कविपिन्सं छ्यःगु दु ।

नेपालभाषा व नेपालीभाषाय्‌ नं प्रकृतिवादी कवि धकाः नांजाःम्ह सिद्धिचरण श्रेष्ठयागु आपालं कविताय्‌ प्राकृतिक बिम्ब छेलातःगु खनेदु ।

६.२० ऐतिहासिक बिम्ब :

इतिहासया विषयवस्तु, घटना, पात्र, परिवेश वा स्थान व सन्दर्भत कविताय्‌ बिम्बमय जुया उपस्थित जुइगु ऐतिहासिक बिम्बया अभिलक्षण खः । थुजागु बिम्बय्‌ प्रायः ऐतिहासिक पात्रत हे बिम्बमय जुया उपस्थित जुइ व गुलिखे

बिम्ब प्रतीकात्मक बिम्बया रूपय् नापं प्रयुक्त खने दयाच्वनी । अधिकांशतः ऐतिहासिक पात्र व विषयवस्तु हे बिम्बया रूपय् दयाच्वंगु खनेदु । थजाःगु बिम्ब छेलातःगु काव्यया झोलय् महाकाव्य जुजु जयप्रकाशयात काय्फु ।

६.२१ स्मृतिबिम्ब :

कल्पना निष्क्रीय जुया जब स्मृतिपाखें बिम्बया सिर्जना जुइ, तब थुजागु बिम्बत स्मृतिबिम्बया रूपय् खने दइ । थुजागु स्मृतिबिम्बत अतीतयागु लुमन्ती आधारित जुइ । नापं थुजागु बिम्बं एकाकीपन व शून्यतायागु आभास बी । थ्वहे एकाकीपन व शून्यतायागु अभिव्यञ्जनायागु हे भ्वलय् काव्यय् थुजागु बिम्बत छ्यलाच्वनी धाःसा उदासीपना, निराशा, कुण्ठा, प्रेमया घनीभूत विप्रलम्भता, चिन्ता, पीर, दुख, एकाकीपनथें जाःगु विविध संवेदनातय्गु अभिव्यञ्जनाया भ्वलय् काव्यय् थुजागु स्मृतिबिम्बत प्रयुक्त जुइ । छगू हे वाक्यय् धाय्गु खःसा छुं अनुपस्थित वा अप्रस्तुत वस्तुयागु सम्झना वा स्मृतिपाखें प्रतिबिम्बन हे स्मृतिबिम्ब खः । नेपालभाषा काव्यया ख्यलय् थुजागु स्मृतिबिम्ब अप्पोयाना जेलकालीन कविपिनिगु कविताय् छ्यलातःगु खनेदु ।

६.२२ शिशुबिम्ब :

मस्तय्गु कार्यव्यापार, गति, बोली व अन्य विविध स्थितिया आभास बीगु बिम्बत शिशुबिम्ब खः । शिशुसंवेद्य फुक्क वस्तु, दृश्यजगत् आदि विविध खँत, मस्तय्गु न्ह्यवःसा, भुतुमाली, कतांमरी, लुइत्यंगु सुर्य, नगुत, तिमिला आदि विविध सन्दर्भय् बिम्बया रूपय् प्रयुक्त जुइगु हे शिशुबिम्बया अभिलक्षण खः । नापं बालबोलीया गुलिखे सन्दर्भसमेत बिम्बया रूपय् प्रयुक्त जुइगु नं शिशुबिम्बया अभिलक्षण खः । थुजागु शिशुबिम्बं जब मनूतय्गु नुगःदुनेथ्यंक थी, वपाखें कविताय् जीवनया विविध आयाम व जटिलतायागु उदघाटित जुइ । थुकिं छु स्पष्ट खनेदु धाःसा थुपिं शिशुबिम्बत बालकविताय् जक सीमित जुइमखु । मचासाहित्यय् ल्हाः च्वन्ह्याःपिं कविसाहित्यकारपिनिगु कविताय् थुजागु बिम्बत छ्यलातःगु खनेदु । गथेकि :- दुर्गालाल श्रेष्ठ, गणेश अपार, राजभाइ जकःमि पिनिगु मचाकविताय् थुजागु बिम्बत छ्यलातःगु खनेदु ।

६.२३ घनात्मक बिम्ब :

विशिष्ट अनुभूति, गहन अभिव्यक्ति व चित्रकलापाखें प्राप्त घनत्वयागु अभिव्यक्तिया भ्वलय् घनात्मक बिम्बत उपस्थित जुयाच्वनी । घनात्मक बिम्बय् अमूर्त/मूर्त चित्रकलायागु प्रभाव दइगुलिं थुजागु बिम्बत स्वतःचित्रात्मक जुइ ।

भावनाया संयमितता, एकोहोरो अनुभूति व मूर्तता घनात्मक बिम्बया थःगु विशेषता खः । नेपालभाषा साहित्यया उत्तरकालीन आधुनिककालया आधुनिक कविपिनिगु कविताय् घनात्मक बिम्बत छ्यलातःगु खंकेफै ।

६.२४ ग्राम्यबिम्ब :

ग्राम्यबिम्ब प्रायः शिब्दबिम्बयागु हे रूपय् दयाच्वनी, अथेसां गुलिखे सन्दर्भय् कार्यव्यापारया रूपय् नं खनेदयाच्वनी । ग्राम्यशब्द, पदावली व वाक्पद्धति नाप उखानतय्‌गु समेत बिम्बमय उपस्थितियात ग्राम्यबिम्बया रूपय् काय्‌फु व गुलिखे कार्यव्यापारया अभिव्यक्ति नं ग्राम्यबिम्बमय जुया खनेदयाच्वनी । विशुद्ध ग्रामीण परिवेशया वर्णन/चित्रण छुं नं छुं रूपय् बिम्बमय जुया कविताय् वइबले ग्राम्यबिम्बया सिर्जना जुइ ।

६.२५ सांस्कृतिक बिम्ब :

सामाजिक व सांस्कृतिक रागयात अभिव्यक्त याइगु बिम्बत सांस्कृतिक बिम्ब खः । झीगु प्राचीन संस्कार व रीतिरिवाजत, झीगु विविध सांस्कृतिक मूल्य व मान्यतायागु एवं झीगु अवचेतनाय् दयाच्वंगु पारस्परिक संवेदनात, गुकि झीगु प्राचीन संस्कारत अन्तर्गर्भित जुयाच्वंगु दु, थुपिं फुक्कसिगु अभिव्यक्ति बीगु बिम्बयात सांस्कृतिक बिम्बया रूपय् उपस्थापित याय् फु ।

६.२६ स्वप्नबिम्ब/मनोबिम्ब :

मनोवैज्ञानिक वा मनोविश्लेषकतय्‌गु धापुकथं अवचेतन मनया वास्तविक प्रतिबिम्बन स्वप्नाय् जुइ व अवचेतन मनया स्वप्निल संवेदनात काव्यय् बिम्बमय जुया वइ धाःसा उजागु बिम्बयात स्वप्नबिम्ब/मनोबिम्ब धाइ । फ्रायड्‌या स्वप्नसिद्धान्तअनुसार फुककथंया स्वप्नप्रक्रियातय्‌गु फुक्क विशेषतात अवचेतन मनया प्रकटीकरणय् सहयोगी जुइ । अवचेतन मनया थ्वहे स्वप्निल तन्तुत जब बिम्बमय जुया वइ, तब स्वप्नबिम्बया सिर्जना जुइ । स्वप्नबिम्बया प्रत्यक्षीकरण याकनं व निर्बाध रूपय जुइ । म्हगस खनाच्वंम्ह मनूया दिमागया स्नायुत थुलि प्रबल जुइधाःसा जागृत अवस्थाया समेत मनूतय्‌सं उकियात प्रतिरोध याय् फैमखु । उकिं हे स्वप्नबिम्ब मनोबिम्बया रूपय् खनेदइगु अनुभव याय्‌फु । थुकिं छु थुइकेफु धाःसा स्वप्नबिम्बया सिर्जना मनूतय्‌गु अवचेतन मनपाखे जुइ व स्वप्नबिम्ब व मनोबिम्बयात लगभग छगू हे रूपय् स्वय्‌फु । मनोविश्लेषकतय्‌गु मिखाय् स्वप्नबिम्बत बाह्य यथार्थय् आधारित जुयाच्वनीमखु, थुपिं ला छगूकथं मनोबिम्बयागु हे रूपय् प्रस्तुत जुइ । मानवमनया अवचेतनस्तर कल्पनाया उद्

गमबिन्दु खः व थ्वहे उद्गमबिन्दुपाखें मनोबिम्ब व स्वप्नबिम्बयागु सृष्टि जुइ। थ्वहे मनोबिम्बया स्तरय् स्रष्टां थःगु सिर्जनाय् सफल बिम्बया निर्माण याइ। मनोबिम्बया सन्दर्भय् मेगु छु खँ खनेदु धाःसा थुकिं यौनबिम्बनाप न समता तइ। उकिं मनोबिम्बयागु यौनबिम्बनाप नं स्वापु खनेदयाच्वनी, गुकियात दमित इच्छाया प्रकटीकरणया रूपय् फ्रायडं काःगु दु।

६.२७ आलङ्कारिक बिम्ब :

आलङ्कारिक बिम्बं पूर्वीय अलङ्कारनापं सतिगु स्वापु तःगु दु। थ्व बिम्बया अभिलक्षणका आधारय् काव्यया लागि बिम्ब साध्यसिबें अप्पो साधन खः। पूर्वय् अलङ्कारयात काव्यया शोभाकारक तत्व मानेयाःथेंतुं सज्जापरक वा आलङ्कारिक जुया वइगु बिम्ब आलङ्कारिक बिम्ब खः। थुकीयात हिन्दीं सज्जापरक वा सज्जात्मक बिम्ब धाइ धाःसा अंग्रेजी भाषा थुकियागु शाब्दिक अर्थ डेकोरेटिभ इमेज नां बियातःगु दु। गुगु बिम्बीय तत्वं काव्ययात अलङ्कृत याइ, थुपिं बिम्बत आलङ्कारिक बिम्ब खः। थुजागु बिम्बं भावक(पाठक)यात वास्तविक काव्यानुभूतिया गहिराइतक थ्यंकेफइमखु व सतही रूपंहे विचरण याकेगु याइ। थुजागु बिम्बपाखे भावचमत्कृती उलि स्पष्टता वइमखु, तर बाह्य सौन्दर्य धाःसा तप्यंक खनेदयाच्वनी। पूर्वया उपमाअलङ्कार, उत्प्रेक्षाअलङ्कार व रूपकअलङ्कार यात आलङ्कारिक बिम्बया रूपय् माने यायफइ। आलङ्कारिक बिम्ब काव्यया वस्तुगत पक्षसिबे शिल्पगत पक्षनाप सतिना च्वनी।

६.२८ भाषा/व्याकरणिक बिम्ब :

भाषिक क्षेत्रपाखें ग्रहण यानातःगु बिम्बयात भाष/व्याकरणिक बिम्ब धाइ। नेपाली कविता थुजागु बिम्बत आपालं कम मात्राय् प्रयुक्त जूगु खनेदु। गन ध्वनि, भाषा, शब्द, शब्दार्थ व व्याकरण एवं भाषासम्बन्धी विविध सन्दर्भत स्वयं बिम्ब जुया वइ, अन भाषावैज्ञानिक वा व्याकरणिक बिम्बया सिर्जना जुइ। थ्वकथं बिम्बय् प्रत्यक्षता मदइगु जुया थुकियात विद्वानतय्सं अमूर्त बिम्ब नं धाय्गु याः। थुजागु बिम्बतय्गु प्रयोग कविताय् वस्तुता क्येगु सन्दर्भय् छ्यःगु खनेदु। शब्दतय्गु देशय् सर्वनाम। ध्वनि आदि शब्दत थुजागु बिम्बया रूपय् प्रयुक्त जूगु खनेदु।

६.२९ विज्ञानबिम्ब :

विज्ञानप्रविधिपाखें कयातःगु बिम्बयात विज्ञानबिम्ब धाइ। थुजागु बिम्बत प्राय शब्दबिम्बया रूपय् खनेदइ। भूगर्भविज्ञान, रसायनबिज्ञान, भौतिक

विज्ञान, जीवविज्ञान, चिकित्साविज्ञान आदि विविध प्राविधिक क्षेत्रय् प्रयुक्त जुइगु प्राविधिक शब्द, शब्दावलीत बिम्बया रूपय् प्रयुक्त जुइगु विज्ञानबिम्बया अभिलक्षण खः। गुलिखे सन्दर्भय् थ्व बिम्ब ब्रह्माण्डबिम्ब नाप सतिनाच्वनी। विज्ञानबिम्ब व ब्रह्माण्ड बिम्बया मुख्य भिन्नता छु दु धाःसा विज्ञानबिम्बय् प्राविधिक क्षेत्रया फुक विषयया शब्दत बिम्बमय जुया वइ धाःसा ब्रह्माण्ड बिम्बय् सृष्टिचक्र इतिहास आदिनिसें कया ब्रह्माण्डयागु भौतिकतासम्बन्धी फुक्क शब्द व घटनासन्दर्भत न बिम्बया रूपय् वइ।

६.३० गणितीय बिम्ब :

गणितीय क्षेत्रपाखें ग्रहण यानातःगु बिम्ब गणितीय बिम्ब खः। थुजागु बिम्बय् ज्यामितीय आकार प्रकार वा चिन्हत, बीजगणितीय सङ्केत व मेमेगु गणितीय अङ्क एव सङ्केतनाप लाःवइ। =, +, - आदि सङ्केतयात थ्व रूपय् काय्फइ। गनं संख्याबोधक शब्दतनं गणितीय बिम्बयागु हे रूपय् प्रयुक्त जुयाच्वनी। गणितीय बिम्ब छेला आनन्द जोशीं कविता च्वयादीगु दु।

६.३१ सरल बिम्ब :

पूर्वापर सम्बन्धपाखें मुक्त व स्वतन्त्र रूपं वःगु बिम्बयात सरल बिम्ब धाइ। थुजागु बिम्बत सरल अनुभूतिपाखें प्रेरित जुइ व प्राय शब्दबिम्ब, पात्रबिम्ब व प्राकृतिक बिम्बया रूपय् वयाच्वनी। सरल बिम्बयात एकल बिम्ब, स्वतन्त्र बिम्ब वा मुक्तबिम्ब धका नं धाय्गु याः।

६.३२ मिश्रित वा संश्लिष्ट बिम्ब :

समग्र इन्द्रियसंवेद्यतायुक्त व मिश्रित अनुभूतिपाखे प्रेरित बिम्बयात मिश्रित बिम्ब धाइ। इन्द्रियसंवेदनाया रूप, रस, गन्ध, शब्द व स्पर्शतत्वपाखें छकलं हे वा नापनापं अनुभूति जुइगु वा अन्य बिम्बतय्गु छकलं संश्लिष्ट रूपय् प्रयोग जुइगु व बिम्ब परस्परय् मिले जुया बिम्बबहुलताया सिर्जना जुइगु मिश्रित बिम्बया अभिलक्षण खः। जब थीथी बिम्बत छगू हे थासय् प्रयुक्त जुइ जटिल अनुभूति बी तव मिश्रित बिम्बया सिर्जना जुइ। थुजागु बिम्बयात जटिल बिम्ब नं धाइ। मेकथं धाय्गु खःसा मिश्रित बिम्ब निगू वा वसिबें अप्पो बिम्बतय्गु संश्लिष्ट रूप खः व थुकियात हे संश्लिष्ट बिम्ब धाइ। अथेहे छगू बिम्बपाखें मेगु बिम्बयागु सिर्जना जुइगुयात जटिल बिम्बयागु स्थिति धाय्फु। नाप मिश्रित वा जटिल बिम्बय् संवेदनातय्गु नं मिश्रण जुया बिम्बसम्प्रेषणीयतायात जटिल स्तरय् थ्यंकाब्यूगु खनेदु।

६.३३ क्रान्तिबिम्ब :

काव्यकृती क्रान्तिचेतनाया समुद्घोषण याइगु बिम्बत हे क्रान्तिबिम्ब खः । विशेषतः कविताय् प्रयुक्त शब्दबिम्बतय्सं क्रान्तिमय परिवेशयागु सिर्जना याइबले व मानसपटलय् क्रान्तिया बिम्बचित्र उपस्थित याकीबले क्रान्तिबिम्बया सिर्जना जुइ । क्रान्तिचेतना, क्रान्तिकारी भावया अभिव्यक्ति, क्रान्तिसन्दर्भया पदपदावलीया प्रयोग आदिपाखें नं कविताय् क्रान्तिबिम्बया प्रयोग जूगु खनेदु । गनं थुजागु क्रान्तिसूचक पदावली व वाक्यत प्रतीकात्मक रूपय् अभिव्यक्त जुयाच्वनी धाःसा गनं अभिधार्थय् हे क्रान्तिचेतना प्रकट जुयाच्वनी । उग्रराष्ट्रवाद, राजनीतिक परिवर्तनया सन्दर्भ, ऐतिहासिक क्रान्तिसन्दर्भ आदि क्रान्तिबिम्बया उपजीव्य स्रोत खः । मेगुकथं धाय्गु खःसा परिवर्तन, स्वतन्त्रता, मुक्ति, प्रजातन्त्र आदियागु भावाभिव्यक्तिया रूपय्. नं थुजागु बिम्ब प्रयुक्त जू । न्ह्यागगु हे थजु क्रान्तिचेतनायागु भाव उद्‌बुद्ध याय्गु थुजागु बिम्बया विशेषता खः । थुजागु बिम्ब कवि सिद्धिचरण श्रेष्ठ नापं आपालं मेमेपिं कविपिनिगु कविताय् छ्यलातःगु खनेदु ।

६.३४ प्रणयबिम्ब :

प्रणयराग अभिव्यञ्जित याइगु बिम्बत हे प्रणयबिम्ब खः । थुजागु बिम्बय् मूलतः विपरीतलिङ्गी (नारीपुरुष) या दथुइ उदात्त प्रणयभावयागु अभिव्यञ्जना प्रकट जुइ । थुजागु प्रणयबिम्बय् जब वासनायागु चित्रण जुइ, उकिया अर्थ ध्वनित जुइ व मांसलचित्रण जुइ, वपाखें यौनबिम्बयागु सिर्जना जुइ । उकिं प्रणयबिम्ब नारीपुरुषया प्रणयकेन्द्रय जक सीमित मजू अथेसां अधिकांश प्रणयपरक कविताय् नारीपुरुषया प्रणयअनुरागत अभिव्यञ्जित जुयाच्वनी । रोमान्स, भावुकता, आलम्बन व उद्दीपनया प्रयोग, श्रृङ्गारिकता, गनंगनं स्मृतिबिम्बयागु उपस्थिति ऐकान्तिकता आदि प्रणयबिम्बया मूल विशेषता खः । गीत गजल व श्रृङ्गारपरक अधिकांश छन्देली कविताय् प्रणयबिम्बया प्रयोग अप्पो जूगु खनेदु धाःसा गद्यकविताय् कम जक दु । मानसपटलय् रागात्मक भावया सिर्जना याइगु थुजागु प्रणयबिम्बया केन्द्रीय विशेषता खः । वात्सल्यभाव दुगु कविताय् नं प्रणयबिम्ब खनेदु । थुजागु प्रणय बिम्ब नारायणदेवी श्रेष्ठया प्रेम कविता, सिद्धिचरणया स्वप्नरानी आदि कविताय् छ्यलातःगु खनेदु ।

६.३५ निजी बिम्ब :

पूर्वप्रयुक्त वा परम्परित बिम्बसिबें अलग किसिमयागु बिम्बतय्त निजी बिम्बया रूपय् स्वय्गु याइ । थुजागु बिम्बत स्वनिर्मित बिम्बया रूपय् नं म्हसीके

फु । खयत्‌तला फुक बिम्बत स्रष्टापाखें निर्मित जुइगु जुया फुक्क हे स्वनिर्मित बिम्बदुने हे ला:वइ । अथेसां कविताय्‌ बिम्बया प्रयोग वा बिम्बसिर्जनायात पुन:सिर्जन मानेयागु दु । बिम्ब सिर्जन मखु, पुन:सिर्जन ख: धयात:गुलिं थुपिं पुन:सिर्जित बिम्बयात निजी बिम्ब धा:गु खनेदु । पुन: पुन: पुन: सिर्जित बिम्बत धा:सा पारम्परिक जुइ । जब छगू हे बिम्ब आपालं प्रयोग जुइ व रुढ जुयावनी अले प्रतीकया रूपय्‌ जक ल्यनाच्वनी । स्रष्टां विम्बसिर्जना याइगु बेलाय्‌ जब अग्रभूमि निर्माण याना वनी व बिम्बत सिर्जना यायां वनी, उपिं बिम्बत निजी बिम्बया रूपय्‌ खनेदइ धा:सा पश्चभूमि निर्माणया क्रमय्‌ सिर्जना जूगु बिम्बत पारम्परिक जुइ । गुलिखे पुलांगु वा पारम्परिक बिम्बयात नं स्रष्टां बिस्कं, बिशिष्ट व न्हूगु रूपं प्रयोग याइ, उकी बिम्बयात नं प्रयोगक्षमताया आधारय्‌ निजी बिम्ब धाय्‌फइ । स्रष्टां ज्ञानविज्ञान, सामाजिक व अन्य प्रविधि विषयक्षेत्रपाखें बिम्ब ग्रहण याना प्रथमत: प्रयोग याइगु बिम्बयात नं सामान्यतया निजी बिम्ब धा:गु खनेदु । थुजागु निजी बिम्बत कल्पित व प्राथमिक बिम्ब न धाय्‌गु या: । छम्ह स्रष्टां सिर्जना याइगु निजी बिम्बयागु हे आधारय्‌ व मेपिंसिबें अलग जुइ व थ:गु हे विशिष्ट म्हसीका दय्‌की । व छ्यःगु बिम्बया आधारय्‌ स्रष्टा म्हसीकेफत धा:सा थुजागु बिम्बयात सहज रूपं हे वयागु निजी बिम्ब धायफै । निजी बिम्बयागु सिर्जना याइबले स्रष्टां थ:गु जीवनवृत्त व परिवेशपाखें नं बिम्ब ग्रहण याय्‌फु । उकिं जीवनीपरक समालोचनाय्‌ धयात:थें स्रष्टायात बांलाक मथुइकं, सिर्जनायात बांलाक थुइके फइमखु । उकिं बिम्बसिर्जनाया सन्दर्भय्‌ काव्यय्‌ निजी बिम्बया महत्व आपालं दु । निजी बिम्बत कविया थ:गु हे विशिष्ट परिचायक तत्व नं ख: । नेपालभाषाया आपालं आधुनिक कविपिन्सं थ्वजागु बिम्बत छ्यला कविता चिनात:गु खनेदु ।

थुकथं बिम्बया स्थूल वर्गीकरण याय्‌बले छगू खँ छु स्पष्ट जू धा:सा सूक्ष्म रूपय्‌ नेपाली कविताय्‌ बिम्बआयोजनाया अवलोकन याय्‌बले उपर्युक्त बिम्बया स्वरूपत प्राप्त याय्‌फइ । उपर्युक्त स्थूल वर्गीकरणदुने व:गु अधिकांश बिम्बत न छुं नं छुं रूपय्‌ छगू बिम्बय्‌ समाहित जुइ व बिम्बया प्रकारत कम खनेदइ । तर थ्वकथं सूक्ष्म वर्गीकरण वा छगू बिम्बीय सत्तादुने मेगु बिम्बयात अन्तर्गर्भित याना स्वय्‌बले न नेपाली कविताय्‌ प्रयुक्त फुक्क बिम्बत समाहित जुइ फैमखु । उकिं नं उपर्युक्त स्थूल वर्गीकरण समकालीन नेपाली कविताया सन्दर्भय्‌ व नेपालभाषा कविताया सन्दर्भय्‌ नं सापेक्षताय्‌ उपयुक्त खनेदइ ।

बिम्बया भेद वा प्रकारत असंख्य दइ व ज्ञानविज्ञानया आपालं विषय व जीवनजगतया आपालं विषयक्षेत्रपाखें बिम्बग्रहण यायफैगु जूगुलिं बिम्बया

थुलि हे प्रकार दइ धकाः क्वःछि फैमखु । बिम्ब न्ह्यागगुहे दःसां कविताय् बिम्बविधानया सर्वोच्च लक्ष्य धयागु सौन्दर्यमूलक सत्ययागु दृश्य प्रस्तुत याना काव्यसौन्दर्यया समुद्घाटन याय्गु खः ।

थुकथं तःताजिकथं ब्वथला स्वय्ज्यूगु बिम्बयात थन सैद्धान्तिक रूपं बिम्बया ताजि न्ह्यब्वय्गु भ्वलय् दसुकथं न्ह्यथनाबले तस्सकं म्हों कवितायात जक न्ह्यथनागु जुल । बिम्बया बारे वृहत रूपं अध्ययन यानावनेगु भ्वलय् लिपालिपायागु च्वसुइ नेपालभाषा कविपिनिगु कविताय् दुगु बिम्बयात न्ह्यब्वय्गु कुतः जुइ ।

सन्दर्भ धलः

गौतम, लक्ष्मणप्रसाद, विसं २०६०, *समकालीन नेपाली कविताको बिम्बपरक विश्लेषण* । काठमाडौं : साझा प्रकाशन, २९९ पृष्ठ ।

जोशी, आनन्द, ११३५, 'बिम्बया विकासक्रम व थौंया हाइकुइ समसामयिक यथार्थ बिम्ब', *नःलि,* ९:१२:७८, पौ १६-२६ ।

११००, *विस्थापित जि जि मखु* । यँ : पासामुना ।

जोशी, गिरिजाप्रसाद, १११७, “जिगु 'बुद्ध नुगः'या छगू निगू बिम्ब” । *सन्ध्या टाइम्स* (शुक्रवाःया तँसापौ), तछला १, पौ ...)

प्रधान, कृष्णचन्द्रसिंह प्रधान, १११६ *पलाःचिं लिना* । यँ : नेपालभाषा एकेडमी ।

प्रधान, योगेन्द्र, १०८८, *छगू दिप छगू लाश* । ख्वप : भ्री पुस्तकालय ।

१०९८, *हावलासा* । ख्वप : भ्री पुस्तकालय ।

११२०, *लुमधंगु लकस* । यँ : पलिस्था ।

भट्टराई, गोविन्दराज, विसं २०४९, *काव्यिक आन्दोलनको परिचय* । काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

भण्डारी, राजेन्द्र, विसं २०४५, *बिम्ब अनि नेपाली कविताको सन्दर्भ, बृहत समालोचना* । सिक्किम : गान्तोक प्रकाशन ।

माटा, चन्द्रकला, सन् १९९८, *भारतीय एवं पाश्चात्य सौन्दर्यशास्त्र* । आगरा : वाइ.के. पब्लिसर्स ।

मिश्र, भगीरथ, सन् १९९६, *पाश्चात्य काव्यशास्त्र* । वाराणसी : विश्वविद्यालय प्रकाशन ।

वैद्य, पूर्णबहादुर, १०८७, *सरासु* । यँ : पासामुना ।

१११५, *लः लः खः* । ख्वप : संयोजन गुथि ।

व्यथित, केदारमान, १०६७, *ख्वबिं प्याःगु म्ये* । यँ : च्वमि स्वयम् ।

१०७३, *छ्वास* । यँ : नेपालभाषा परिषद् ।

शर्मा, मोहनराज र लुइटेल खगेन्द्रप्रसाद, विसं २०६१, *पूर्वीय र पाश्चात्य साहित्य सिद्धान्त* । काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
श्रेष्ठ, दुर्गालाल, १०८०, *लिसं* । यँ : मिला प्रकाशन ।
१०८८(प्यकःगू), *चिनियाम्ह किसिचा* । यँ :
श्रेष्ठ, नारायणदेवी, १०७८, *मुखूस्वां* । यँ : धर्मोदय सभा ।
श्रेष्ठ, सिद्धिचरण, १०५९, *नेपाली विहार* (सम्पादक : फत्तेबहादुर सिंह) । यँ : चिनियालाल सिंह ।
साय्मि, प्रतिसरा, ११०६, *जि छकू नालिस भ्वँ* । यँ : दिपक मानन्धर ।
साय्मि, बुद्ध, ११.., *जिन्दगी : बँय् वाःगु हि चेतनाया मि* । यँ :
सिंह, केदारनाथ, सन् १९९४, *आधुनिक हिन्दी कविता में बिम्बविधान* । दिल्ली : राधाकृष्ण प्रकाशन ।
हृदय, चित्तधर, १०६७, *हृदय कथा* । यँ : नेपालभाषा प्रकाशन ।

आख्यानया सैद्धान्तिक अध्ययन व नेपालभाषाया प्राचीन–माध्यमिककालया आख्यान

– रवि शाक्य

संस्कृतय् आख्यानया अर्थ कथन, निवेदन, उक्ति खः । आख्यानया पर्यायवाची अंग्रेजी खँग्वः फिक्सन खः गुकिया अर्थ असत्य खँ वा कृत्रिम बाखं खः । आख्यानय् इतिहास वा यथार्थयात अप्वः महत्त्व बियातःगु दुसा फिक्सनय् यथार्थयात सिबें कल्पनायात अप्वः महत्त्व बियातःगु दु । अथेसां आख्यान व फिक्सनयात समानार्थीया रूपय् छ्यलाच्वंगु दु । सामान्य अर्थय् बाखंतत्त्व दुथ्याःगु गुगुं नं साहित्यिक कृतियात आख्यान धाइगु खःसां आख्यानअन्तर्गत बाखं व उपन्यास निगू विधायात जक दुथ्याकातःगु दु । नेपालभाषाया सृजनात्मक साहित्यया शुरुवात हे आख्यानपाखें जूगु खः । नेपालभाषाया प्राचीनकालया बाखं संस्कृत साहित्यया अनुवाद जूगुलिं उकी मौलिकताया अभाव खनेदु । माध्यमिककालया ल्हातं च्वयातःगु बाखंसफूया विषयवस्तु, प्रस्तुति, भाषाशैली प्राचीनकालया नेपालभाषाया बाखंया प्रवृत्तिलिसे हे ज्वःलाः । नेपालभाषाया बाखनय् सिद्धिदास महाजुया शिवविलास बाखंनिसें जक मौलिकता खनेदु ।

मूखँग्वः – आख्यान, फिक्सन, फ्रेटाग, तन्त्राख्यान, शिवविलास

१. आख्यानया म्हसीका

भाषाया माध्यमं जीवनजगत्या कलात्मक रूपं अभिव्यक्ति बीगु हे साहित्य खः । साहित्यया थी थी विधामध्ये आख्यान नं छगू प्रमुख विधा खः । सामान्य साहित्यिक प्रचलनअनुसार आख्यान धाय्बलय् ताःहाकःगु वा चीहाकःगु बाखंया कुचा दुथ्याःगु छुं नं गद्य, पद्य वा चम्पु धकाः थुइकी (वा.पा., २०५५: ७४) । तर साहित्यिक रूपं स्वय्बलय् आख्यान धैगु न काल्पनिक उडान खः न यथार्थया नामय् यथार्थया तथ्याङ्क व फोटो प्रस्तुति हे खः । आख्यानय् च्वमिं कल्पनाया माध्यमं यथार्थया पुनःसृजना याइ (बराल, २०६३: २) । हरेक साहित्यिक विधाय् आख्यानात्मकता लुइके फइ । नाटक, बाखंम्ये, महाकाव्य, निबन्ध आदि विधाय्

नं आख्यानात्मकता दइ । अथे जूसां वर्तमान परिप्रेक्ष्यय् आख्यानदुने बाखं व उपन्यास निगू विधा जक दुथ्याकातःगु दु । आख्यानया निगू कचामध्ये छगू कचा उपन्यासय् जीवनजगत्या विस्तृत व व्यापक चित्रण यानातःगु दइ, मेगु कचा बाखनय् जीवनजगत्या आंशिक कुचाया जक चित्रण यानातःगु दइ ।

महाकाव्य, खण्डकाव्य, नाटक आदियात आख्यान विधादुने मतःसे आख्यानात्मक रचनाया रूपय् कयातःगु दु । क्वय् न्ह्यथनातःगु तालिकापाखें आख्यान व आख्यानात्मक विधाबारे स्पष्ट जुइ –

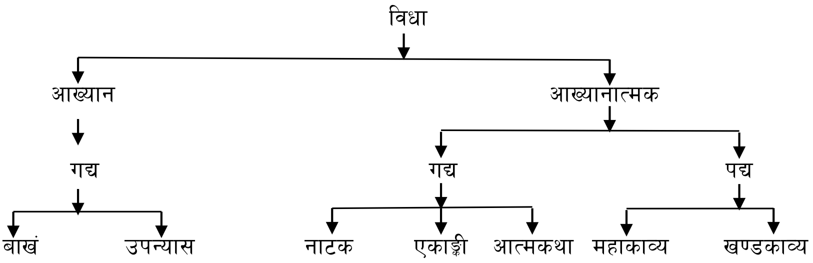

(शर्मा, २०५९: १०८)

आख्यान संस्कृत खँग्वः खः । प्रसिद्ध जुइगु, न्यनावनेगु अर्थ बीगु संस्कृतया 'ख्या' धातुइ 'आ' उपसर्ग तनाः 'आख्या' खँग्वः वःगु खः । 'आख्या'या अर्थ कनेगु, घोषणा याय्गु, जानकारी बीगु खः (मोनियर–विलियम्स, १९६४: १२९) । व हे 'आख्या' खँग्वलय् ल्युट प्रत्यय 'अन' स्वानाः आख्यान खँग्वःया निर्माण जूगु खः गुकिया अर्थ कथन, निवेदन, उक्ति खः (वर्मा, २०२०: ९६) ।

प्राच्य साहित्य परम्परा स्वय्बलय् *ऋग्वेदय्* हे आख्यानया अस्तित्व खनेदु । *ऋग्वेदय्* तत्कालीन समाजय् परम्परागत रूपं प्रचलित आपालं आख्यानयात ग्रहण यानातःगु दु । *ऋग्वेदय्* दुथ्याःगु आख्यानं हे लिपा च्वःगु उपनिषद्, ब्राह्मणग्रन्थ व पुराणयात समेत प्रभावित याःगु खः (वा.पा., २०५५: ७५) । संस्कृत साहित्यय् आख्यानलिसे ज्वःलाःगु 'आख्यायिका' खँग्वः नं दु । *काव्यालङ्कार*या च्वमि भामह (ई. ६०० पाखे), *काव्यादर्श*या च्वमि दण्डी (ई. ८०० पाखे), *काव्यालङ्कार*या च्वमि रुद्रट (गुंगूगु शताब्दी)पिंसं आख्यान व आख्यायिकाबारे तर्कवितर्क यानातःगु दु । तर वर्णसादृश्य जूसां आख्यान व आख्यायिका छता हे मखु धकाः स्पष्ट जुइमाः । संस्कृत साहित्यय् गद्य, पद्य वा चम्पु न्ह्यागुली च्वःसां उकी बाखंतत्त्व दतकि आख्यान धाइगुलिं आख्यान धैगु छुं विधा–विशेषदुने मलाः । तर संस्कृतय् आख्यायिका धैगु गद्यकाव्यया छगू भेद खः । संस्कृतय् कथा व आख्यायिका धकाः गद्यकाव्यया निगू भेद यानातःगु दु ।

कथाया वस्तु काल्पनिक जुइ, आख्यायिकाय् ऐतिहासिक वृत्तान्त दुथ्यानाच्वंगु दइ (त्रिपाठी, २००७: ३८५)। उकिं *कादम्बरी* कथा खःसा *हर्षचरित* आख्यायिका खः। विश्वनाथं *साहित्यदर्पणय्* "पूर्व इतिहासया कथन हे आख्यान खः" धयातःगु दु (शर्मा, १९९६: २७)। थुकथं आख्यान व आख्यायिकाया अर्थ नं ज्वःलाःसां निगूया दथुइ भिन्नता दु। अझ दण्डीं खण्डकाव्य, परिकथा, आख्यान फुक्क आख्यायिकादुने दुथ्याइ धकाः धयातःगु दु (मिश्र, १९९६: २८)। तर दण्डीया उगु खँयात विद्वान्‌पिंसं स्वीकार मयाः। संस्कृत साहित्यय् 'उपाख्यान' धैगु मेगु विधा नं दु। 'आख्यान' खँग्वलय् 'उप' उपसर्ग स्वानाः 'उपाख्यान' दय्कातःगु खः। मूलबाखं न्ह्यानाच्वंथाय् प्रसंगअनुसार थः हे पूर्ण जूगु मेगु बाखं स्वानावइ, व बाखं हे उपाख्यान खः (वर्मा, २०२०: १७८)। दसुया लागि, महाभारतया मूल बाखनय् वःगु नलया बाखंयात 'नलोपाख्यान' धयातःगु दु।

आख्यानया पर्यायवाची अंग्रेजी खँग्वः Fiction खः। थ्व खँग्वः ल्याटिनया Fictionem>fictus पाखें वःगु खः गुकिया अर्थ असत्य खँ वा बनावटी बाखं खः (स्कीट, १९७०: २०७)। फिक्सन धैगु काल्पनिक कथन खः, तर साहित्यिक रूपं सु वास्तविक मनूया जीवन वा वास्तविक घटनायात च्वमिं कल्पनाया माध्यमं कृतिया आकार बियातःगु साहित्यिक रचनायात Fiction धकाः थुइकी (शिप्ले, १९७०: ११९)। Fiction या थासय् Narrative खँग्वः नं छ्यलाबुलाय् वः। थौंकन्हय् Fiction वा Narrative या पर्यायवाची खँग्वःकथं संस्कृत खँग्वः 'आख्यान' छ्यलाबुलाय् वयाच्वंगु दुसां निगूया दथुइ तात्त्विक भिन्नता दु। आख्यानय् इतिहास वा यथार्थयात अप्वः महत्त्व बियातःगु दुसा फिक्सनय् यथार्थयात सिबें कल्पनायात अप्वः महत्त्व बियातःगु दु। Fiction वा Narrative धैगु हे पश्चिमी संसारया देन खः। फिक्सनया निगू विधा न्हूबाखं व उपन्यास नितां पश्चिमं विकास जूगु विधा खः। Fiction व आख्यानया दथुइ भेद दुसां थौं वयाः निगुलिं खँग्वःयात समानार्थीया रूपय् सकसिनं स्वीकार याय्धुंकूगु दु।

समग्र रूपय् आख्यान धाय्बलय् यथार्थ व काल्पनिक घटनाया आधारय् पात्र–चरित्रया चित्रण यानाः गद्यभासं जीवनजगत्‌या कलात्मक अभिव्यक्ति बियातःगु साहित्यिक रचना धकाः थुइकी।

१.२ आख्यान अध्ययन पद्धति : फ्रेटागया पिरामिड

जर्मन समालोचक गुस्ताभ फ्रेटागं (सन् १८१६–१८९५) आख्यानया संरचनाय् दइगु कथानकया विकासक्रमयात पिरामिडया आकारय् न्ह्यब्वःगु दु। उगु पिरामिडयात फ्रेटागया नामं 'फ्रेटागया पिरामिड' धकाः नां छुनातःगु

दु । फ्रेटागं *Technique of the Drama* सफुती आख्यानय् दइगु कथानकया विकासक्रमयात न्यागू चरणय् ब्वथलातःगु दु -

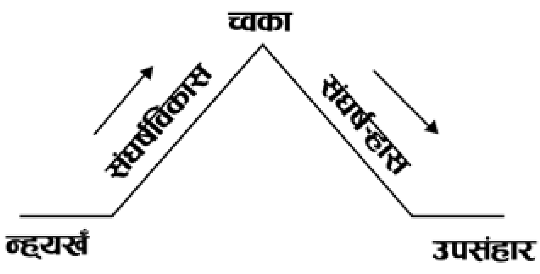

(फ्रेटाग, १९००, पृ. ११५)

(१) **आरम्भ/न्ह्यखँ** - थुगु न्हापांगु अवस्थाय् पात्रतय्गु म्हसीका बियातःगु दइ । पात्रतय्सं फय्माःगु समस्या व परिस्थितिया म्हसीका बियातःगु दइ ।

(२) **संघर्षविकास** - छुं आकस्मिक परिस्थिति वा घटना–विशेषया कारणं पात्रतय्गु न्ह्यःने समस्या दंवइ, अले पात्रतय्गु संघर्ष शुरु जुइ । थ्व खण्डय् छु कारणं संघर्ष शुरु जूगु खः धकाः कारण क्यनी । थुगु न्हापांगु महत्त्वपूर्ण परिस्थिति वा घटनायात हे संघर्षविकास वा संकटावस्था धाइ ।

(३) **च्वका** - न्हापांगु संकटावस्थां मेमेगु संकटावस्थायात जन्म बी । घटना न्ह्यानावँवं संकटावस्थाया श्रृंखला तयार जुजुंवनी । संकटावस्थाया कारणं चरित्रय् परिवर्तन वइ । न्हू–न्हूगु समस्या उत्पन्न जुयाः संघर्ष न्ह्यानावँवं कथानक विकास जुयावनी । थ्व चरण दकले महत्त्वपूर्ण, गम्भीर व निर्णायक जुइ । थ्व संकटावस्था हे बाखंया च्वका वा चरम खः ।

(४) **संघर्षन्हास** - थुगु अवस्थाय् बाखनय् पात्रतय्गु संघर्ष शिथिल जुयाः कुहांवइ । बाखंया शुरुनिसेंया घटना–प्रवाहया कारणं उत्पन्न जूगु परिणाम खनेदयावयाः संघर्ष क्वचाइ ।

(५) **उपसंहार** - पात्रतय्सं थःगु ज्याअनुसारया फल प्राप्त याइ, समस्याया समाधान जुइ ।

फ्रेटागया थ्व पिरामिड दक्व बाखनय् लागु जुइमखु । नियमित बाखं दुगु आख्यानात्मक कृतिइ जक थ्व पिरामिड गथे खः अथे हे लागु जुइ । तर अनियमित बाखं दुगु कृतिइ गथे खः अथे हे लागु मजूसे आंशिक रूपय् जक लागु जुइ । नेवाः समाजय् लोकंह्वाःगु ध्वंच्वलेचिया बाखंयात फ्रेटागया पिरामिड सिद्धान्तय् तयाः स्वय्बलय् थुकथं जुइ -

(१) आरम्भ/न्ह्यखँ -

(क) छगू देसय् पुनखुंमैंचा धयाम्ह मिसामचा छम्ह दु ।

(ख) पुनखुंमैंचिया मां व मचाबलय् हे मदय्धुंकल ।

(२) संघर्षविकास -

(क) पुनखुंमैंचिया बौम्हं मेम्ह इहिपाः यात । चिरिमांपाखें नं म्ह्याय् छम्ह दत ।

(ख) चिरिमामं पुनखुंमैंचित ज्या जक याकाः बांलाक मनकू ।

(३) च्वका -

(क) पुनखुंमैंचिथाय् लहिनातःम्ह ध्वंच्वलेचां पुनखुंमैंचित माय्कँ व पोकिजा ल्ह्वयाः नकीगुलिं व ल्ह्वनावल ।

(ख) ध्वंच्वलेचिगु कारणं पुनखुंमैंचा ल्ह्वनावःगु सियाः चिरिमांया नुगः मुयाः ध्वंच्वलेचित स्याकेबिल ।

(ग) ध्वंच्वलेचिया क्वँय् ल्हाकातःथाय् सयावःगु यःमरि नयाच्वंबलय् वयात लाखेलसिंतय्सं यंकल ।

(घ) पुनखुंमैंचिया दयालु स्वभावया कारणं छुँया गुहालिं लाखेलसिंतय्थाय् च्वंगु धनसम्पत्ति ज्वनावयत सफल जुल ।

(ङ) तताम्ह लाखेलसिंतय्थाय् वनाः धनसम्पत्ति ज्वनावःगु खनाः केहेंम्ह नं वन ।

(च) लाखेलसिंतय्सं केहेंम्हेसित स्यानाः नयाबिल ।

(४) संघर्षह्रास -

(क) मांम्ह कःसी च्वनाच्वंबलय् क्वः हाःवल ।

(ख) मांम्हं थः म्ह्याय्या कंलाय् खन ।

(५) उपसंहार - मांम्ह नुगः दायाः ख्वल ।

१.३ आख्यानया रचनाविधान

छुं नं वस्तु निर्माण जुइत थी थी तत्त्व वा घटकया आवश्यकता जुइ । आख्यान नं यौगिक वस्तु खः । आख्यानया निर्माण जुइत नं थी थी तत्त्वया सम्मिश्रण जुइमाः । आख्यान निर्माण जुइत माःगु तत्त्व वा आख्यानया रचनाविधानय् छु छु तत्त्व दइ धैगु खँय् परम्परागत व आधुनिक यानाः निगू मत दु । परम्परागत रचनाविधानकथं आख्यानय् दय्माःगु तत्त्व थुकथं दु –

(क) कथावस्तु (ख) पात्र/चरित्रचित्रण (ग) संवाद/कथोपकथन (घ) परिवेश/देशकाल–परिस्थिति (ङ) भाषाशैली[1] (च) उद्देश्य ।

---

1 गनं–गनं भाषाशैलीया थासय् दृष्टिविन्दु नं तयातःगु दु ।

तर परम्परागत तत्त्वयात अपर्याप्त तायकाः न्हूगु समालोचना शास्त्रकथं आख्यानया रचना विधानयात संरचना व रूपविन्यास धकाः निब्वय् ब्वथलातःगु दु –

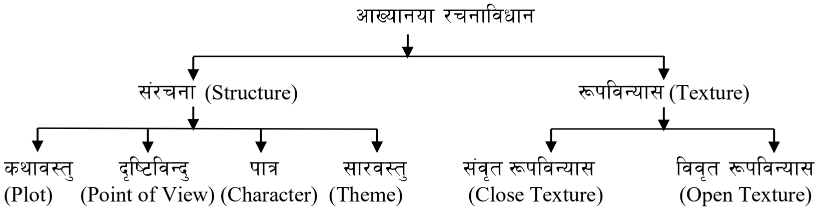

(श्रेष्ठ, २०६८: ३७६–३९४)

१.३.१ संरचना (Structure)

बाखंच्वमिं बाखं च्वइबलय् उकी थःगु बिचाः, धारणा, अनुभूतियात प्वंकातःगु दइ । थःगु बिचाः, धारणा, अनुभूतियात घटना व पात्रया गुहालिं योजनावद्ध तरीकां निश्चित आकार बियाः कृतिया रूपय् पितहइ । संरचनादुने कथावस्तु, पात्र, दृष्टिविन्दु व सारवस्तु थेंजाःगु स्थूल तत्त्व दुथ्याइ । उकिं संरचनादुने बाखंच्वमिं न्ह्यब्वःगु कथा वा तर्क वा युक्ति दुथ्याइ गुकियात थुइकाः लुमंकाः तय्फइ । संरचना अन्तर्गत प्यंगू तत्त्व दुथ्याइ –

(क) कथावस्तु – थ्व आख्यानया दकले स्थूल व मुख्य तत्त्व खः । वास्तवय् कथावस्तु धैगु बाखंच्वमिया बिचाः, धारणा वा अनुभूतिया मूर्त अभिव्यक्ति खः । कथावस्तु व कथानकया दथुइ भिन्नता दु । कथावस्तु धैगु बाखंया अस्थिपंजर खःसा कथानक धैगु अस्थिपंजरयात ला, छ्यगुलिं भुनेधुंकाःया मनू खः । क्रियाव्यापार (Action) व द्वन्द्व (Conflict) पाखें कथावस्तु निर्माण जुयाः बाखं न्ह्याइ ।

(ख) पात्र – आख्यानय् दंवइपिं वा सहभागी जूवइपिन्त हे पात्र धाइ । पात्रतय्सं कथानकयात उर्जा बीगुलिं पात्र मदय्क आख्यानया कल्पना याय् फइमखु । आख्यानय् दइगु क्रियाव्यापार व द्वन्द्व पात्रया माध्यमं हे न्ह्याइगु खः ।

(ग) दृष्टिविन्दु – आख्यानय् बाखं कनीम्ह मनू न्ह्याथाय् च्वनाः जूसां बाखं कनाच्वंगु दयाच्वनी । वं गुगु थासय् च्वनाः बाखं कनाच्वन, व हे दृष्टिविन्दु खः । आन्तरिक व बाह्य यानाः निगूकथंया दृष्टिविन्दु दइ । बाखं कनीम्ह प्रथम पुरुषय् च्वनाः वा 'जि' पात्र जुयाः बाखं कनाच्वंगु दुसा आन्तरिक दृष्टिविन्दु जुइ । बाखं कनीम्ह तृतीय पुरुष वा 'व' जुयाः बाखं कनाच्वंगु दुसा बाह्य दृष्टिविन्दु जुइ ।

(घ) सारवस्तु – छुं नं आख्यानय् दुबिनाच्वंगु आधारभूत धारणा वा विचार–मान्यता हे सारवस्तु खः । थुकियात आख्यानया केन्द्रीय भाव नं धाय्छिं । च्वमिं गुलि कुशलतापूर्वक सारवस्तुयात नाटकीकरण यानाः न्ह्यब्वय् फइ, कृति उलि हे उत्कृष्ट जुइ ।

१.३.२ रूपविन्यास (Texture) –

आख्यानात्मक कृतियात छगू निश्चित आकार बीधुंकाः उकियात छाय्पीत छ्यलीगु उपाय हे रूपविन्यास खः । आख्यानय् च्वमिया कलात्मकता खनेदइगु हे रूपविन्यासया कारणं खः । संरचना (कथावस्तु, दृष्टिविन्दु, पात्र, सारवस्तु) छगू हे जूसां प्रत्येक कृतिया कलात्मक गुण फरक जुइगुया कारण रूपविन्यास हे खः । रूपविन्यास निथी दु –

(क) संवृत रूपविन्यास (Close Texture) – प्रचलित व्याकरणया नियमयात पालन यानाः, भाषिक विचलन मयाःसे सरल तरीकां च्वयातःगु रूपविन्यासयात संवृत रूपविन्यास धाइ ।

(ख) विवृत रूपविन्यास (Open Texture) – प्रचलित व्याकरणयात हाचांगायाः, कवितात्मक अभिव्यक्ति बियाः विशिष्ट शैलीगत प्रस्तुति न्ह्यब्वयातःगु रूपविन्यासयात विवृत रूपविन्यास धाइ । थुकी च्वमिया शैलीगत चमत्कार, प्रयोगशीलता खनेदइ । पदविन्यास (Selection of words), वाक्यविन्यास (Syntax), विम्ब (Image), तुलना (Comparision), प्रतीक (Symbol)या माध्यमं च्वमिं थःगु शैलीगत चमत्कार क्यनी ।

२. नेपालभाषाया प्राचीनकालया बाखं

साहित्यया थी थी विधामध्ये छगू प्रमुख विधा बाखं खः । बाखं कनेगु व न्यनेगु परम्परा प्राचीन इलंनिसें हे न्ह्यानावयाच्वंगु खः । भाषाया माध्यमं सम्प्रेषण याय् ससाःनिसें मि च्याकाः उकिया छचाःखेरं मुनाः छम्हेसिनं मेम्हेसित शिकार लगायत जीवनया अनुभव–अनुभूतियात कल्पनां छाय्पियाः बाखं कनेगु यात । उकथंया बाखं हे लोकबाखंया रूपय् विकास जुयावन । लोकबाखंपाखें हे मेमेगु दक्वकथंया बाखंया सृजना जुयावंगु खः ।

'बाखं' खँग्वःया व्युत्पत्तिबारे निगू मत दु । छगू मतकथं संस्कृतया 'व्याख्यान' खँग्वःपाखें 'बाखन' वा 'बखान' जुयाः 'बाखं' जूगु खः । उकिं हे बाखनय् घटना जक माःहनेगु मयाःसे वर्णन नं यानातःगु दइ । मेगु धारणाकथं बाखनय् बच्छि खःगु व बच्छि मखुगु अर्थात् बच्छि यथार्थ व बच्छि कल्पना ल्वाकछ्यानातइगु विधा जूगुलिं 'बाखं' धाःगु खः । नेपालभाषा वाङमयदुने दुवालाः स्वय्बलय् बाखं विधा तःमि खनेदु । संस्कृत साहित्यय् बाखंया ताजि स्वयाः अलग–अलग उपविधात दय् काः नां छुनातःगु दु तर नेपालभाषाय् न्ह्याग्गुकथंया बाखं जूसां 'बाखं' बाहेक मेगु खँग्वः मदु । नेपालय् बुंगद्यः हःगु बाखं, मञ्जुश्रीया बाखं, सतीदेवीया अङ्ग पतन जुयाः पीठ उत्पत्ति जूगु बाखं, न्हापाया जुजुपिं व ऐतिहासिक मनूतय्गु पुरुषार्थया बाखं, भूत–प्रेत, लाखय्–लसिं, वीरकुश, शिशिर–वसन्त, वेतालपञ्चविंशति,

शुकबहत्तरी आदि फुक्कसित नं बाखं हे धाइ ।

नेपालभाषा साहित्ययात प्राचीनकाल, मध्यकाल व आधुनिककाल यानाः स्वब्वय् ब्वथलातःगु दु । नेसं ६२५–९६७ तकया अवधियात प्राचीनकाल नालातःगु दु । नेपालभाषाया प्राचीनकालयात नं निब्वय् ब्वथलातःगु दु –

प्राचीनकाल (नेसं ६२५–९६७)

↓

न्ह्यच्वःगु प्राचीनकाल (नेसं ६२५–८८८) | लिच्वःगु प्राचीनकाल (नेसं ८८८–९६७)

नेसं ६२५ दँय् *भागवत् पुराण* च्वःगु खःसा पृथ्वीनारायण शाहं स्वनिगः त्याकूगु ई नेसं ८८८ तकया अवधियात न्ह्यच्वःगु प्राचीनकाल धयातःगु दु ।[2] न्ह्यच्वःगु प्राचीनकालयात नेपालभाषा साहित्यया लागि स्वर्णकाल धकाः तकं नालातःगु दु (तुलाधर, ११२०: ३७) । पृथ्वीनारायण शाहं स्वनिगः त्याकूसांनिसें जंगबहादुरं कोतपर्व यानाः सत्ता ल्हातय् काःगु अवधियात लिच्वःगु माध्यमिककाल धकाः ब्वथलातःगु दु । थन राजनैतिक परिवर्तन जूसां न्ह्यच्वःगु प्राचीनकाल व लिच्वःगु प्राचीनकालया बाखं साहित्यया प्रवाहय् छुंकथंया ह्यूपाः वःगु खनेमदु ।

नेपालभाषाया वाङ्गमय गुलि पुलां, सृजनात्मक साहित्य उलि पुलां मजू । नेपालभाषाया सृजनात्मक साहित्यया शुरुवात हे बाखंपाखें जूगु दु । नेसं ६२५ दँय् च्वयातःगु *भागवत् पुराण*यात नेपालभाषाया न्हापांगु सृजनात्मक साहित्य नालातःगु दु । थ्व सफू संस्कृतया नेपालभाषां अनुवाद मखुसे मुक्कं नेपालभाषां स्वतन्त्र रूपं च्वयातःगु गद्यकृति खः (तुलाधर, ११२०: ३८) ।[3]

२.१ नेपालभाषाया प्राचीन बाखंया प्रकार

प्राचीनकालया नेपालभाषा बाखंयात स्वब्वय् ब्वथलातःगु दु[4] –

(क) धार्मिक बाखं

---

2 पृथ्वीनारायण शाहं यँ व यल त्याकूगु नेसं ८८८ दँय् खः, ख्वप नेसं ८९० दँय् त्याकूगु खः । उकिं स्वनिगः त्याकूगु दँ नेसं ८८८ मखसे नेसं ८९० जुइमाः । थ्व ल्याखं न्ह्यच्वःगु माध्यमिककालया अवधि नेसं ६२५–८९० तक जुइमाः । स्वनिगः धैगु यँ जक खः धैगु गुरुत्वाभाषं थ्व युगया कालक्रम क्वःछिनातःगु खनेदु ।

3 थुगु सफूया मूलपाठ थौंतक सार्वजनिक जूगु मदुनि, संस्कृतया *भागवत् पुराण*नाप गुलि पाः धकाः तुलनात्मक अध्ययन नं जूगु मदुनि । उकिं थ्व धापूयात पूर्ण रूपं विश्वास याय्गु आधार मदुनि ।

4 तुलाधरं (११२०: ४१) न्यँकँ बाखं धकाः मेगु छता प्रकार तनादीगु दु । थन नेपालभाषाया लिखित वाङ्मयया खँ वयाच्वंगु भ्वलय् मौखिक रूपं कनीगु लोकबाखंयात प्राचीन बाखंया प्रकारय् दुथ्याकेगु पाय्छि मजू ।

(ख) नीतिपरक वा औपदेशिक बाखं
(ग) लौकिक बाखं

(मल्ल, १९८२: ५१; तमोट, ११११८: १४)

(क) धार्मिक बाखं –

नेपालभाषाय् दकले अप्वः धार्मिक बाखं च्वयातःगु खनेदु । पुण्य संचय याय्गु व परलोकय् नं सुख प्राप्त जुइमा धकाः धार्मिक बाखं च्वःगु खनेदु । उकथंया बाखंया पात्रयात द्यःकथं श्रद्धाभक्ति याय्गु, बाखनय् उल्लेख जूगु थाय्यात तीर्थस्थल भाःपीगु चलन थौंतक दनि । नेपालभाषाया प्राचीन बाखनय् प्यथी बाखं खनेदु – (क) पुराण (ख) रामायण (ग) महाभारत (घ) जातक/अवदान । पुराण अन्तर्गत *श्री भागवत् पुराण, लिंग पुराण, पशुपति पुराण, स्वयम्भू पुराण* आदि च्वयातःगु दु । रामायण अन्तर्गत *वाल्मीकि रामायण, अध्यात्म रामायण* च्वयातःगु दु । महाभारतय् *सभापर्व* शीर्षकया सफू च्वयातःगु दु । जातक/अवदान अन्तर्गत *विचित्रकर्णिकावदान, सिंहसार्थबाहुया बाखं, कबीरकुमारावदान* आदि सफू च्वयातःगु दु ।

(ख) नीतिपरक वा औपदेशिक बाखं –

नीति–उपदेश बियाः नैतिक आचरण भिंकेगु उद्देश्यं नीतिपरक बाखं च्वयातःगु खः । थज्याःगु बाखं मेगु भाषाया टीका वा अनुवादया रूपय् खनेदु । *हितोपदेश, कुशोपदेश, तन्त्राख्यान, धर्मलक्ष्मी संवाद* थुकिया दसु खः ।

(ग) लौकिक बाखं –

छुं नं धार्मिक स्रोत मदुगु लोक परम्परां न्ह्यानावयाच्वंगु बाखं हे लौकिक बाखं खः । थज्याःगु बाखनं रोमाञ्चक, अलौकिक घटना न्ह्यब्वयाः कौतुहलता थनेगु ज्या याइ । *बेतालपंचविंशतिका, बत्तिसपुतलिका, शुकबहत्तरी* आदि थुकिया दसु खः ।

२.२ नेपालभाषाया प्राचीनकालया बाखंया विशेषता

नेपालभाषाया प्राचीनकालया बाखंयात स्वय्बलय् मौलिकताया नितान्त अभाव खनेदु । नेपालभाषाया प्राचीन बाखंच्वमिपिंसं थःपिंसं हे कथावस्तुया सृजना मयाःसे तत्कालीन इलय् प्रचलित संस्कृत, प्राकृत भाय्या बाखंयात नेपालभाषां अनुवाद यानातःगु खनेदु । विषयवस्तुया ल्याखं स्वय्गु खःसा प्राचीनकालया फुक्क धयाथें नेपालभाषा साहित्य संस्कृत साहित्यय् हे आधारित जुयाच्वंगु दु, संस्कृतं प्रभावित मजूगु साहित्य नेपालभाषाय् दु हे मदु, विशेष यानाः गद्य विधा (बाखं, अवदान)य् मौलिकताया अभाव खनेदु (लीनहार्ड, १९७४: १२) । अपवादया रूपय् *स्वस्थानी परमेश्वरीया व्रतकथा* नेपालमण्डलय् ब्वलंगु मौलिक बाखं खः (तमोट, ११३५: ३७) ।

नेपालभाषाया प्राचीनकालया बाखनय् अलौकिक घटना, अलौकिक पात्रया प्राधान्यता दु । धार्मिक, औपदेशिक व लौकिक न्ह्यागुकथंया बाखं जूसां उकी अलौकिक घटना (आकाशय् ब्वयावनीगु, स्वर्ग–नर्कया खँ, अन्तर्ध्यान जुइगु आदि), अलौकिक पात्र (द्यः, दानव, लाखे–लसिं, भूतप्रेत आदि) दयाः हे च्वनी ।

लिच्वःगु प्राचीनकालया बाखनय् छ्यलातःगु बाखंया भाषाशैली परिमार्जित खनेमदु । बाखनय् छ्यलातःगु भाय् स्वाभाविक मजूसे कृत्रिम खनेदु । पुलांगु बाखनय् छ्यलातःगु भाय्या बारे मल्ल (१०९८ः २१९)या धापू न्ह्यथनेगु सान्दर्भिक जुइ –

> 'रसात्मकम् वाक्यम् साहित्यम्' धैगु परिभाषायात दापू नालाकाय्गु हे खःसा साहित्यया विविध प्रयोगया माध्यमया रूपय् क्लासिकल नेपालभाषा (ल्हातं च्वयातःगु सफूया पुलांगु भाय्) उलि यात्तुसे च्वंगु व विकसित भाय् मखु । थुकिया वाक्य विन्यास व रचना पद्धति कलात्मक भावाभिव्यक्तिया दृष्टिकोणं आपालं सीमित । वाक्य ताः हाकः जुइमा बाय् चिकिहाकः जुइमा उकी सूक्ष्म भावाभिव्यक्ति व थी थी कथं शैली ख्यलय् म्हितेगु गुलि थाय् दय्माःगु खः, मदु । भाषाया संरचनां व्यक्तिगत–सृजनात्मक–शैलीगत विशेषतायात थाय् ब्यूथें मच्वं ।

थुकथं नेपालभाषाया प्राचीनकालया बाखनय् छ्यलातःगु भाषाय् कलात्मकता खनेमदु । उकिं यानाः बाखनं धाय्त्यंगु खँ बांलाक सम्प्रेषनीय मजू, प्रभावकारी नं मजू । उकिं बाखं ब्वनेबलय् गुलि न्ह्याइपुसे च्वनेमाःगु खः उलि न्ह्याइपुसे मच्वं ।

२.३ नेसं ६३८ या तन्त्राख्यान

तन्त्राख्यान नीतिबाखंया सफू खः । नीतिबाखं धैगु शिक्षा बीगु उद्देश्य तयाः रचना यानातःगु उज्वःगु कल्पनाप्रधान आख्यान खः गुकी मानव वा मानवेत्तर तत्त्व नं पात्रया रूपय् उपस्थित जुयाः मानवीय भावना अभिव्यक्त जुयाच्वंगु दइ (कवठेकर, १९६९ः ४–५) । नीतिबाखनय् मनू नापनापं पशुपंक्षी व अचेतन पदार्थ नं पात्रया रूपय् प्रस्तुत यानातःगु दइ । नीतिबाखनय् वइपिं पात्रत मानवेत्तर जूसां मनूतय्सं थें व्यवहार याइपिं जुइ । उज्वःपिं मानवेत्तर पात्रतय्के नं मनूया स्वभाव, भावना आरोपित यानाः न्ह्याइपुक्क बाखं कनातःगु दइ । उकिं यानाः नीतिबाखनं छखें मनोरञ्जन बियाच्वंगु दइसा मेखे बाखंया माध्यमं राजनीति, अर्थनीति आदि अनेककथंया नीतिशिक्षा नं बियाच्वंगु दइ । थुकी दुथ्याःगु प्रत्येक बाखनय् उपदेश नं बियातःगु दइगुलिं नीतिबाखंयात 'औपदेशिक

बाखं' नं धायगु याः । नीतिबाखनय् मनूबाहेक पशुपंक्षीतय्गु नं प्रमुख भूमिका दइगुलिं 'पशुकथा/जन्तुकथा' नं धायगु याः ।

*तन्त्राख्यान*या मूलस्रोत *पञ्चतन्त्र* खः । *पञ्चतन्त्र*या रचना गुबलय् जुल धैगु खँय् सकस्यां छगू हे बिचाः मदु । हर्टेल (१९१२: ५)या धापूकथं *पञ्चतन्त्र*या छगू रूप तन्त्राख्यायिकाया रचना ईपू २०० पाखे काश्मीरय् जूगु खः । उकिं *पञ्चतन्त्र*या रचना *तन्त्राख्यायिका*सिबें न्हापा हे जुइधुंकल धकाः अनुमान याय् फु । पञ्चतन्त्रया थी थी वाचना व संस्करण विकास जुजुंवनाः विकास जूगु छगू वाचना *तन्त्राख्यायिका* खः । *पञ्चतन्त्र*या दक्षिणी संस्करणपाखें नेपाली संस्करण विकास जूगु खः (त्रिपाठी, २००७: ३६८) । दक्षिण भारतय् *तन्त्राख्यायिका* धयातःगु बाखंयात हे नेपालय् *तन्त्राख्यान* धयातःगु खः (सिंह, ११२९: ७) । *पञ्चतन्त्र* व *हितोपदेश* निगुलिं ल्वाकछ्याना: नेपालय् *तन्त्राख्यान* विकास जूगु खः (तमोट, ११३५: ३४–३५) । एडजर्टनं *पञ्चतन्त्र*पाखें मेमेगु संस्करण गुकथं विकास जुल धकाः कचामचा ब्वथलाः क्यनादीगु दु –

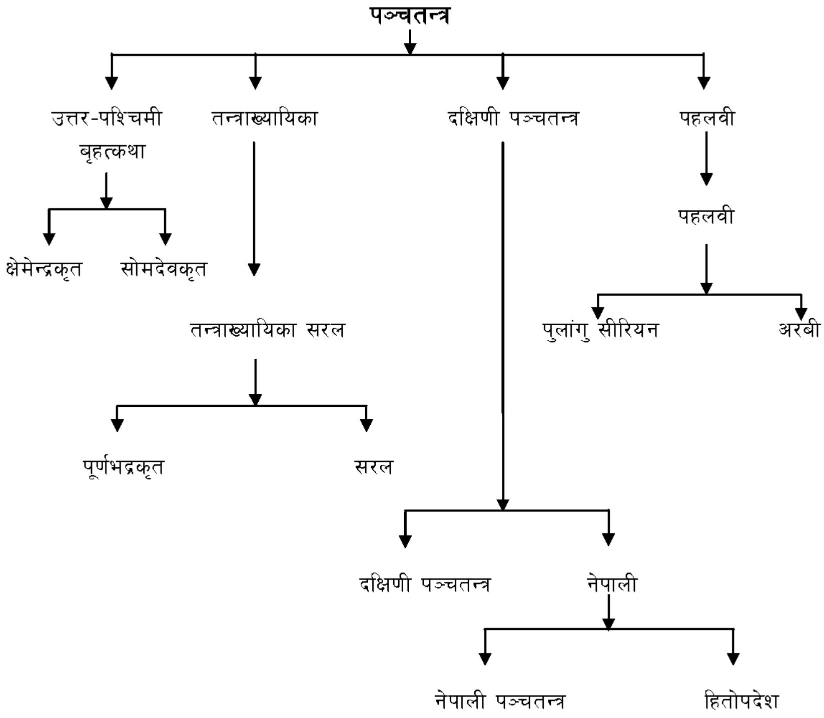

(वर्मा, १९८९, पृ. १०५)

नेसं ६३८ पौष शुक्ल ८ खुन्हु जितराज भारों ल्ह्ययातःगु *तन्त्राख्यान*यात नेपालभाषाया सृजनात्मक साहित्यया निगूगु कृति नालातःगु दु । नेपालभाषाया न्हापांगु सृजनात्मक बाखंसफू *भागवत् पुराण* (नेसं ६२५)या तिथिमितिबारे नं आशंका यानातःगु दु । यदि उगु *भागवत् पुराण* भ्वँतय् च्वयातःगु खःसा वा प्रचलित नेपाललिपिं च्वयातःग खःसा मितिया आधिकारिकताय् शंका याय्गु थाय् दु तर नेसं ६३८ दँय् च्वयातःगु *तन्त्राख्यान* सफूया तिथिमितिइ छुंकथंया विवाद मदु (सिंह, ११२९ः ९) । ताडपत्रय् नेपाललिपिं च्वयातःगु मुक्कं ४३ पत्र दुगु थुगु सफू राष्ट्रिय अभिलेखालयय् सुरक्षित जुयाच्वंगु दु (तमोट, ११३५ः ३५) । थुकी ४४ पु बाखं दुथ्यानाच्वंगु दु । *पञ्चतन्त्रय्* बाखंयात न्यागू तन्त्रय् ब्वथलातःथें थुकी ब्वथलातःगु मदु । प्रत्येक बाखंया शुरुइ छपु संस्कृत श्लोक बियातःगु दु । अनंलि उगु श्लोकया नेपालभाषां अनुवाद बियाः *थ्वया उपाख्यान* धकाः *ग्वछिन ठायस/वनस/देशस* धकाः बाखं शुरु यानातःगु दु । अन्तय् बाखंया उपदेश बिया बाखं क्वचाय्कातःगु दु । पुलांगु नेपालभाषाय् *सित* धाय्त *मोक्व* धाइगु खः । तर थुगु सफुती *मोक्व*सिबें पुलांगु *ताक्व* खँग्वः छ्यलातःगु दु (सिंह, ११२९ः ९) ।

३. नेपालभाषाया माध्यमिककालया बाखं

नेसं ९६७ (विसं १९०३) दँय् जंगबहादुरं कोतपर्वय् आपालं भारदारतय्त स्यानाः शासनसत्ता थःगु ल्हातय् काःगु खः । उबलय्निसें नेपालय् एकतन्त्रीय जहानिया राणाशासन शुरु जुल । राणा शासकतय्सं नेपालभाषा व नेवाः जातियात बेक्वः मिखां स्वयाहल । जंगबहादुरं छगू बौद्ध विहार कब्जा यानाः अन च्वंगु हस्तलिखित ग्रन्थ लँय् वांछ्वयाब्यूगु खः, व सफूयात डा. डेनियल राइटं फ्वनाः बेलायतया क्याम्ब्रिज विश्वविद्यालययात ब्यूगु खः (नरेन्द्रदेव, १९५६ः १२३) । राणा प्रधानमन्त्री चन्द्रशमशेरं विसं १९६२ (नेसं १०२५) सालय् नेपालभाषां च्वयातःगु छुं नं भ्वं प्रमाण लगे मजुइगु धकाः ऐन दय्काः नेपालभाषायात राजकीय बहिष्कार यानाबिल (हृदय, ११०२ः ७) ।[5] फलस्वरूप दरवारनाप सत्तीपिं, इपिंपाखें आशीर्वाद काय्माःपिंसं शासकवर्गया भावना व इच्छाकथं थःथःगु मांभाय्यात त्वःतेगु शुरु यानाहल । नेवाःत 'हेजेमोनाइज्ड' जुयाः थःगु भाय् व म्हसीका त्वःतेगुली गर्व याइपिं जुल । उकिं यानाः नेपालभाषा जक मखु मेमेगु जनजातिया मांभाय् नं अपहेलित जूवन । थ्व हे

5 थ्व खँयात पुष्टि याइगु छुं नं लिखित दस्तावेज सार्वजनिक जूगु मदुनि । जनकलाल वैद्ययात उद्धृत यासें मल्लं (१०९९, पृ. ५) विसं १९१० य् जुजु सुरेन्द्रविक्रम शाहया पालय् पिकाःगु मुलुकी ऐनय् नेपालभाषां च्वयातःगु भ्वं कानूनी प्रमाणया रूपय् लागु जुइमखुगु प्रावधान दुथ्याकातःगु धकाः च्वयादीगु दु । थ्व खँ नं पुष्टि मजूनि ।

कारणं नेपालभाषा साहित्यया इतिहासय् नेसं ९६७ निसें माध्यमिककाल शुरु जूगु धकाः नालातःगु खः । नेसं १०६१ (विसं १९९७) सालय् नेपालभाषाया च्वमिपिंत जेलय् स्वःथंगु ईतक काय्बलय् ९४ दँया अवधियात नेपालभाषाया साहित्यय् माध्यमिककाल धयातःगु दु । नेपालभाषाया माध्यमिककालयात नं निब्वय् ब्वथलातःगु दु –

माध्यमिककाल (नेसं ९६७–१०६१)

पुनर्जागरणकालसिबें न्ह्यः (नेसं ९६७–१०२९)

पुनर्जागरणकालया साहित्य (नेसं १०२९–१०६१)

नेसं ९६७ दँय् जूगु कोतपर्वनिसें नेपालभाषाया माध्यमिककाल न्ह्याःगु खःसा नेसं १०२९ दँय् निष्ठानन्द वज्राचार्यं प्रेसय् ध्वानाः *एकविंशति प्रज्ञापारमिता* पिकाःगु अवधियात पुनर्जागरणकालसिबें न्ह्यःया साहित्य धयातःगु खः । नेसं १०२९ निसें नेपालभाषाया च्वमिपिंत जेलय् स्वःथंगु ई नेसं १०६१ (विसं १९९७) तकया अवधियात पुनर्जागरणकालया साहित्य धकाः ब्वथलातःगु दु ।

राज्यपाखें बहिष्कृत जुइधुंकाः स्वाभाविक रूपं नेपालभाषां च्वइपिं म्हो जुयावन । अथेसां नेपालभाषाप्रति मतिना दुपिं, मांभाय्या विकास याय्माः धकाः विचाः दुपिं भाषासेवीपिंसं थःम्हं फुथें नेपालभाषाया सेवा यानाच्वन ।

माध्यमिककालया बाखंया प्रवृत्तियात छगू जक पक्षं विश्लेषण याय्गु सम्भव जुइमखु । माध्यमिककालय् ल्हातं च्वयातःगु सफुती दुथ्याःगु बाखं व प्रेसय् ध्वानाः पिदंगु बाखंया प्रवृत्ति बिस्कं–बिस्कं खनेदु । नेसं १०२९ दँय् प्रेसय् ध्वानाः सफू पिदंसां ल्हातं सफू च्वय्गु परम्परा नं निरन्तर रूपं न्ह्यानाः हे च्वंगु खनेदु । उकिं माध्यमिककालया बाखंया प्रवृत्तिया अध्ययन याय्बलय् ल्हातं च्वयातःगु व प्रेसय् ध्वानाः पिदंगु सफूया प्रवृत्ति धकाः बिस्कं–बिस्कं हे अध्ययन याय्माः ।

ल्हातं च्वयातःगु बाखंसफूया विषयवस्तु, प्रस्तुति, भाषाशैली प्राचीनकालया नेपालभाषाया बाखंया प्रवृत्तिलिसे हे ज्वःलाः । थुगु इलय् गुलि नं बाखं पिदन, न्हापा प्राचीनकालीन बाखंया परम्पराकथंया जक पिदन, अप्वः थें न्हापाया बाखंयात हे ल्ह्ययातःगु खनेदु (तुलाधर, ११२०: ७६) । बाखं न्यनीम्हेसित न्यनाः पुण्यफल दुसा गात, बाखं कनीम्हेसित व हे छ्पु–निपु बाखं कनाः जजमानी ज्या यानाः थःगु जीवनवृत्ति न्ह्याःसा गात धैगु भावनाया कारणं उगु ईया नेपालभाषाया बाखंया शिल्प व अभिव्यक्ति सौन्दर्य फ्यासुगु ख (वैद्य, २०४१: २२) । उबलय् द्यःयात केन्द्रय् तयाः धर्मप्रति आस्था थनीगु बाखं हे अप्वः च्वल । उगु इलय्

हिन्दूधर्मया पुराण, महात्म्य नापनापं बौद्धधर्मया जातक–अवदान नितां च्वःसां संख्यात्मक दृष्टिकोणं बौद्ध जातक–अवदानया सफू हे अप्वः च्वःगु खनेदु ।[6]

तर नेसं १०३४ दँय् प्रेसय् ध्वानाः निष्ठानन्द वज्राचार्यया *ललितविस्तर* सफू पिदनेवं नेपालभाषा बाखंया प्रस्तुतिकरणय् ह्यूपाः वःगु खनेदु । बुद्धया जीवनी ब्यातःगु थुगु धार्मिक बाखनय् निष्ठानन्दं नेपाललिपिया मोहयात त्वःताः देवनागरी लिपियात नालाकाःगु जक मखु, खँल्हाबल्हाया गद्य शैली छ्यलाः सफू च्वय्गु शुरु यात । नेसं १०३५ दँय् जगतसुन्दर मल्लया *ईसपं दएकातगु बाखं* पिदन । मुक्कं ४७ पु बाखं दुगु थुगु नीतिबाखंया सफू अंग्रेजीभाषाया बाखंयात नेपालभाषां अनुवाद यानातःगु खः । थ्व सफुती 'हशना' धकाः अनुवादकं च्वयातःगु भूमिका तत्कालीन ईया नेपालभाषाया गद्यशैलीया नमूना खः । मस्तय्त मांभासं शिक्षा बीमाःगु सन्देश बियातःगु थ्व सफुतिं नेपालभाषाया बाखंया प्रवाह हीकेगुली छुं योगदान ब्यूगु मदु ।

३.१ सिद्धिदासया शिवविलास बाखं

नेपालभाषाया प्यंगःथांमध्ये छगः थांया रूपय् हनातःम्ह सिद्धिदास महाजुं (नेसं ९८७–१०५०) शिवविलास बाखंया माध्यमं नेपालभाषाया बाखं–विधाय् न्हूगु मोड हयाब्यूगु दु । गद्यं च्वयातःगु, प्यंगू बयान दुगु थुगु सफू सिद्धिदासया छपु जक बाखं खः (हृदय, ११०२ः ६८) । सिद्धिदासं थः ५३ दँ व च्याला दुबलय् (नेसं १०३९ सालय्) च्वःगु *सिद्धिदास थःगु मिखाय्* आत्मकथा सफुती *शिवविलास* सफूया नां दुथ्यानाच्वंगु मदु । थुकिया हे आधारय् तमोटं (१११८ः २५) थ्व सफू नेसं १०४० पाखे च्वःगु जुइमाः धकाः अनुमान यानादीगु दु । वैद्यं (१११२ः ३६) तत्कालीन परिवेश व सिद्धिदासया जीवनवृत्तया विश्लेषण यानाः नेसं १०३९ लिपा व नेसं १०४७ या दुने च्वःगु जुइमाः धकाः अनुमान यानादीगु दु ।

थ्व बाखनय् येँदेसय् च्वंम्ह सुमन्त्रसिंह धैम्ह महाजनया याकःकाय् शिवविलासया चरित्र–वर्णन यानातःगु दु । साहुया काय् जूगुलिं शिवविलासया आखः ब्वनेगु, इलम सय्केगुली ध्यान मवं । आखः मब्वंसे पासापिंनाप जक म्हिताजुल । भ्रंगः लहीगु सोख दुगुलिं वया कमिचा छम्ह लहिनातःगु जुयाच्वन । कवि सिद्धिदास बौम्ह सुमन्त्रसिंहया पासा जूगुलिं कमिचित स्यनेत सिद्धिदासं श्लोक च्वयाबिल । व कमिचित श्लोक स्यँस्यं शिवविलासयाके नं नीतिया ज्ञान दयावल । मांबौया खँ न्यनाः ज्ञानी जुयावल । छन्हु व कमिचित भतिं यंकल । शिवविलासं मैतुलिचा छम्ह न्यानाहल । सिद्धिदासं वयात 'सप्तमित्र' शीर्षकया

---

6 माध्यमिककालय् ल्हातं च्वयातःगु बाखंसफूया सूचीया लागि वज्राचार्य (११२९, पृ. २७–३०) स्वयादिसँ ।

श्लोक न्यंकि धकाः धयाथकल । व मैतुलिचा छन्हु पंजलय् हे सिनाच्वन । हानं वं वाउँभतु छम्ह न्यानाः लहीहल । सिद्धिदासं वाउँभतुयात स्यनेत *सप्तसत्र* सफू बियाछ्वत । वाउँभतुयात व श्लोक स्यनातल, तर छन्हु मौका लाकाः वाउँभतु बिस्युंवन । शिवविलासं हानं मैना छम्ह न्यानाः सिद्धिदासथाय् वनाः श्लोक फ्वंवंबलय् *सप्तस्तुति* धैगु सफू बियाहल । व मैना नं सुं छम्हेसिनं खुयायंकल । व घटनां यानाः शिवविलासयात छुं चीजय् नं आसक्त जुयाः च्वने मज्यू धैगु ज्ञान दत, वं भ्रंगः लहीगु त्वःताबिल ।

थ्व बाखनय् पुलांगु बाखं व न्हूबाखं नितांया विशेषता दु । थ्व बाखनय् दुगु पुलांगु बाखंया गुण थुकथं दु –

(क) पुलांगु बाखनय् 'छगू देसय् छम्ह जुजु दु' धकाः बाखं शुरु याइथें थुकी नं 'नेपाल सहर कान्तिपुर नगरे सुमंत्रसिं नां दुम्ह महाजन् छम्ह दु' धकाः बाखं शुरु यानातःगु दु ।

(ख) *पञ्चतन्त्र* व *हितोपदेश*या प्रभावं भ्रंगःपन्छीतय्‌त नं पात्र यानाः श्लोक बियाः व हे श्लोकपाखें नीतिशिक्षा बीगु पद्धतियात नालातःगु दु ।

(ग) बाखंया भाषाशैली नं उलि परिमार्जित जूगु खनेमदुनि । पुलांगु बाखनय् स्वयां भाषाशैली परिष्कृत जूसां न्हूबाखनय् गुकथंया अभिव्यक्ति सौन्दर्य दय्‌माःगु खः उकथंया जूगु खनेमदुनि ।

थ्व बाखनय् दुगु न्हूबाखंया गुण थुकथं दु –

(क) च्वमिं थःगु समकालीन समाज, वातावरण, तिसा, वसः व सामाजिक व्यवहारया चित्रण यानातःगु दु । थ्व बाखंया पात्रत नेवाः खः । बाखनय् येँया वंघः, असं, मरु, क्षेत्रपाटीया वर्णन वयाच्वंगु दु ।

(ख) सिद्धिदास थः हे छम्ह पात्रया रूपय् कवि जुयाः प्रस्तुत जुयाच्वंगु दु । थुकथंया अभ्यास पुलांबाखनय् खनेमदु ।

(ग) शिवविलासया चरित्र–चित्रण व चरित्रया विकास क्रमिक रूपं क्यनातःगु दु । कुसंगतय् लाय्‌धुंकूम्ह शिवविलासया भ्रंगः लहीगु सोख दुगुलिं भ्रंगःतय्‌त श्लोक ब्वंकुंब्वंकुं तालिम यायां थः नं शिक्षित व ज्ञानी जुयावःगु क्यनातःगु दु ।

(घ) आधुनिक मनोविज्ञानं मस्तय् छु विषयपाखे नुगः क्वसाः उकियात ध्यानय् तयाः शिक्षा बीमाः धाइ । थ्व बाखनय् नं भ्रंगः लहीगु सोख दुम्ह शिवविलासं व हे सोखपाखें शिक्षा प्राप्त याःगु क्यनातःगु दु । थ्व बाखनय् बालमनोविज्ञानयात बांलाक क्यनातःगु दु ।

थुकथं शिवविलास बाखनय् पुलांगु बाखं व न्हूबाखं नितांया विशेषता ल्वाकज्यानाच्वंगु दु । वैद्यं (१११२ः ३९) थ्व बाखंयात नेपालभाषाया न्हापांगु

सामाजिक विषयया बाखं धयादीगु दु। वज्राचार्य (११२९: ३३) अफ्र छपला: न्ह्यचिला: शिवविलासयात मनोविश्लेषणात्मक, जीवन उपयोगी व शिक्षाप्रद धासें न्हूबाखंया तँय् हे धयादीगु दु। थ्व बाखंया सृजना जुया: छुं दँलिपा नेसं १०४८ दँय् हे चित्तधर हृदयं न्हूबाखं च्वयगु शुरु यानादीगु ख: (तुलाधर, ११२० : १७८)। उकिं शिवविलास बाखं पुलांगु बाखंया प्रवृत्तियात त्वा:थला: न्हूबाखंया धारय् फ:पुलेत्यंगु संक्रमणकालया छुमां ख:।

४. लिखँ

साहित्यिक ख्यलय् फिक्सनया अवधारणा पश्चिमी देशं व:गु ख:। फिक्सन उज्व:गु विधा ख: गुगु 'दय्कात:गु' जुइ। उकिं थुकियात निर्मित वा काल्पनिक बाखं नं धाइ। फिक्सनया पर्यायवाची खँग्व:कथं आख्यान खँग्व: छ्यलाबुलाय् वयाच्वंगु दु। तर फिक्सन व आख्यानया दथुइ तात्त्विक भिन्नता दु। पूर्वीय अवधारणाकथं सामान्यतया बाखं तत्त्व दुथ्या:गु छुं नं विधा आख्यान ख:सां आख्यानय् सत्य, यथार्थ व इतिहासया मात्रा अप्व: दइ। फिक्सन व आख्यानया दथुइ भेद दुसां थौं वया: निगुलिं खँग्व:यात समानार्थीया रूपय् सकसिनं स्वीकार याय्धुंकूगु दु। फिक्सनया निगू विधा न्हूबाखं व उपन्यास नितां पश्चिमं विकास जूगु विधा ख:। नेपालभाषाया सृजनात्मक साहित्यया शुरुवात हे आख्यानपाखें जूगु ख:। नेसं ६२५ दँय् च्वयात:गु *भागवत् पुराण*यात नेपालभाषाया न्हापांगु सृजनात्मक साहित्य नालात:गु दु। थुगु सफूया मूलपाठ थौंतक सार्वजनिक मजूनिगुलिं थ्व धापूयात पूर्ण रूपं विश्वास याय्गु आधार मदुनि। तर नेसं ६३८ दँय् च्वयात:गु *तन्त्राख्यान* सफूया तिथिमितिइ छुंकथंया विवाद मदु। विषयवस्तुया ल्याखं स्वय्गु ख:सा प्राचीनकालया फुक्क धयाथें नेपालभाषा साहित्य संस्कृत साहित्यय् हे आधारित जुयाच्वंगु दु। माध्यमिककालया ल्हातं च्वयात:गु बाखंसफूया विषयवस्तु, प्रस्तुति, भाषाशैली प्राचीनकालया नेपालभाषाया बाखंया प्रवृत्तिलिसे हे ज्व:ला:। थुगु इलय् गुलि नं बाखं पिदन, न्हापा प्राचीनकालीन बाखंया परम्पराकथंया जक पिदन, अप्व: थें न्हापाया बाखंयात हे ल्ह्ययात:गु खनेदु। नेसं १०२९ दँय् प्रेसय् ध्वाना: सफू पिदंसेंलि भाषा, प्रस्तुतिकरणय् ह्यूपा: व:गु खनेदु। माध्यमिककाल हे जूसां ल्हातं च्वयात:गु सफुती दुथ्या:गु बाखं व प्रेसय् ध्वाना: पिदंगु बाखंया प्रवृत्ति बिस्कं–बिस्कं खनेदु। उकिं माध्यमिककालया बाखंया प्रवृत्तिया अध्ययन याय्बलय् ल्हातं च्वयात:गु व प्रेसय् ध्वाना: पिदंगु सफूया प्रवृत्ति धका: बिस्कं–बिस्कं हे अध्ययन याय्मा:। सिद्धिदासया शिवविलास बाखनय् पुलांगु बाखं व न्हूगु बाखं नितांया लक्षण ल्वाकज्यानाच्वंगु खनेदु। शिवविलासयात नेपालभाषाया न्हूबाखंया आधारभूमि स्वीकार याय्मा:।

लिधँसा

कवठेकर, प्रभाकर नारायण (सन् १९६९), *संस्कृत साहित्य में नीतिकथा का उद्‌गम एवं विकास* । वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस ।

तमोट, काशीनाथ (नेसं ११****१८), *नेपालभाषा साहित्यया ध्वःकिया* । यँ : नसना पब्लिकेशन ।

तमोट, काशीनाथ (नेसं *११३५), नेपालभाषा वाङ्मय* (च्वसुमुना) । यँ : रामभक्त भोमि ।

तुलाधर, प्रेमशान्ति (नेसं ११२०), *नेपालभाषा साहित्यया इतिहास* । यँ : नेपालभाषा एकेदमि ।

त्रिपाठी, राधावल्लभ (सन् २००७), *संस्कृत साहित्यका अभिनव इतिहास* (निगूगु संस्करण) । वाराणसी : विश्वविद्यालय प्रकाशन ।

नरेन्द्रदेव (सन् १९५६), *बौद्ध–धर्म–दर्शन* । पटना : विहार–राष्ट्रभाषा–परिषद् ।

बराल, ऋषिराज (विसं २०६३), *उपन्यासको सौन्दर्यशास्त्र* (निगूगु संस्करण) । यल : साझा प्रकाशन ।

मल्ल, कमलप्रकाश (नेसं १०९९), *नेपालभाषाया ध्वानासफूया धलः (नेसं १०२०–१०९७)* । यँ : लयता दबू ।

मिश्र, रामचन्द्र (व्याख्या.), (सन् १९९६), *महाकविदण्ड्याचार्यविरचित काव्यादर्शः* (निगूगु संस्करण) । वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन ।

वज्राचार्य, चुन्दा (नेसं ११२९), *नेपालभाषाया च्वसु मुना* । यँ : वेद–ज्वाला प्रकाशन ।

वर्मा, ज्योत्स्ना (सन् १९८९), *पंचतन्त्र एवं हितोपदेश का तुलनात्मक अध्ययन* । प्रयाग विश्वविद्यालयय् डी.फिल्. उपाधिया लागि न्ह्यब्वःगु शोध–प्रबन्ध ।

वर्मा, धीरेन्द्र (संपा.), (विसं २०२०), *हिन्दी साहित्य कोश, भाग १* (पारिभाषिक शब्दावली) । वाराणसी : ज्ञानमण्डल लिमिटेड ।

वा.पा. (विसं २०५५), आख्यान, ईश्वर बराल (संपा.), *नेपाली साहित्यकोश* (पृ. ७४–७७) । यँ : नेपाल राजकीय प्रज्ञा–प्रतिष्ठान ।

वैद्य, जनकलाल (नेसं १११२), शिवविलास बाखं – छगू अध्ययन, *खेलुइताः, १३*(१३), ३५–४२ ।

वैद्य, जनकलाल (विसं २०४१), *राष्ट्रिय अभिलेखालय स्थित नेपालभाषा/नेवारभाषा अभिलेख ग्रन्थ* । यँ : त्रिभुवन विश्वविद्यालय, अनुसन्धान महाशाखा ।

शर्मा, मोहनराज (२०५९), *शैलीविज्ञान* (सिद्धान्त र आलोचना) । यँ : नेपाल राजकीय प्रज्ञा–प्रतिष्ठान ।

शर्मा, रमण कुमार (संपा.), (सन् १९९६), *साहित्यदर्पण कोश*। दिल्ली : विद्यानिधि प्रकाशन ।

श्रेष्ठ, दयाराम (विसं २०६८), आधुनिक कथाको रचनाविधान, राजेन्द्र सुवेदी व लक्ष्मणप्रसाद सुवेदी (संपा.), *रत्न बृहत् नेपाली समालोचना* (सैद्धान्तिक खण्ड) (पृ. ३७५–३९४) । यैँ : रत्न पुस्तक भण्डार ।

सिंह, तुलसीलाल (नेसं ११२९), *तन्त्राख्यान* (नेसं ६३८ या मूलपाठया सम्पादन, अनुवाद व विवेचना) । यल : नेपालभाषा केन्द्रीय विभाग ।

हृदय, चित्तधर (नेसं ११०२), *झीगु साहित्य* (स्वकः खुसी) । यैँ : नेपालभाषा परिषद् ।

Freytag, G. (1900), *Technique of the drama: An exposition of dramatic composition and art* (Elias J. Mac Ewan, tr.) (Third edition). Chicago: Scott, Foresman and Company.

Hertel, J. (ed.), (1912), *The Panchatantra - Text of Purnabhadra.* Cambridge, Massachusetts: The Harvard University Press.

Lienhard, Siegfried, 1974, *Nevārīgitīmañjarī:* Religious *and secular poetry of the Nevars of the Kathmandu valley*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.

Malla, K. P. (1982), *Classical Newari literature: A sketch*. Kathmandu: Educational Enterprise Pvt. Ltd.

Shipley, J. T. (1970), *Dictionary of world literary terms: Forms, techniques, criticism*. London: George Allen & Unwin.

Skeat, W. W. (1883), *An etymological dictionary of the English language*. Oxford: At the Clarendon Press.

नेपालभाषाया न्हूबाखं

– लसता सिं

साहित्यया थी थी विधामध्ये आख्यान अन्तर्गतया न्हूबाखं दकले लोकंह्वाःगु विधा खः । विश्वसाहित्यय् न्हूबाखंया प्रादुर्भाव १९ गूगु शताब्दी अमेरिकाया एडगार एलेन पों याःगु खः । पों न्ह्याकूगु न्हूबाखं फ्रान्स, रूस, भारत जुयाः नेपालय् नं दुहांवल । मोतिलक्ष्मीया 'लँ' बाखंयात हे नेपालभाषाया दकले न्हापांगु प्रकाशित बाखंकथं काय्गु याः । विश्वसाहित्यय् तसकं बय्बय् जुइधुंकाः तिनि नेपालभाषय् न्हूबाखं प्रवेश जूगुलिं याकनं हे थी थी प्रवृत्तिं थाय् काल ।

१. पृष्ठभूमि

साहित्यया मुख्य प्यंगू विधा आख्यान, कविता, नाटक व निबन्धमध्ये दकले अप्वः न्ह्यानाच्वंगु विधा आख्यान खः । आख्यानयात अंग्रेजी साहित्यय् फिक्सन (fiction) धाइ । आख्यान अन्तर्गत उपन्यास व बाखं दुथ्याइ । साहित्यया थी थी विधामध्ये लोकंह्वाःगु छगू विधा बाखं खः । बाखं मनूतय्गु कल्पनां सृजना जूगु साहित्यिक विधा खः । उकिं बाखं विधा प्राचीनता मानव जातिया उत्पत्ति व क्रियाकलापनापं स्वानाच्वंगु दु (पौडेल, २०७०: १) । बाखं कनेगु न्यनेगु मनूत्यगु श्रृष्टिनिसें हे जुल । प्राचीनकालय् अप्वः बाखं धार्मिक, औपदेशिक, लौकिक बाखं खनेदु । थ्व हे बाखंया माध्यमं नीति शिक्षा बियाच्वंगु दुसा आधुनिककालया बाखनं मनूतय्गु जीवन सम्बन्धी बाखंयात कयाः मनूतय्गु चरित्रया विकास, मनोवैज्ञानिक विश्लेषण व भावना उत्थान याय्गु शिक्षा बियाच्वंगु दु ।

२. न्हूबाखंया परिभाषा

'बाखं' गद्य-भासं च्वयातःगु 'बखान' खः । 'बाखं' धयागु छुं खँ कनेगु व धाय्गु खः (श्रेष्ठ, ११३८: झ) । बाखं खँग्वःया निगू अर्थ दु । छगू खः 'व्याख्यान' खँग्वःया 'बखान' जुयाः 'बाखं' जूगु खः । मेगु बच्छि यथार्थ खँ कनेगु खः । पाश्चात्य साहित्यय् न्हूबाखंयात short story, बंगाली गल्प, गुजराती नवलिका व हिन्दी नइकहानी धकाः नां छुनातःगु खनेदु । अथे हे नेपाली किस्सा, लघुकथा

आदि धाय्गु याः । विश्व साहित्यय् Short story जन्मदाताकथं एडगार एलेन पोयात नालातःगु दु । एड्गार एलेन पो स्वयां न्हापा हे बाखं नाथेनियल हर्थनं (Nathaniel Hawthorne) शुरु जूगु खनेदु । एड्गार एलेन पो बाखं च्वमि नापनापं न्हापांम्ह टिप्पणीकार खः (शर्मा, २०५९: १४) ।

२.१ पाश्चात्यय् न्हूबाखंया परिभाषा

हर्थन 'द त्वइज टोल्ड टेल्स' धइगु बाखंया समिक्षा याबलय् न्हूबाखंया परिभाषा एडगार एलेन पो थुकथं ब्यूगु दुं - न्हूबाखं धैगु आख्यानात्मक खः गुगु छ थाय् फ्यतुना बाघौ निसें निघौदुने ब्वनाः क्वचाइगु खः । थथे ब्वनीवलय् ब्वनामियात छगू प्रभाव लाःगु जुइमाः (कडन, १९९८: ८१७) ।[1]

एच्.जी.वेल्स - नीगू मिनेटं ब्वने क्वचाइगु संक्षिप्त आख्यान रचना हे चिबाखं खः (वार्ड, १९३१: १२२) ।[2]

हेनरी हड्सन - छथाय् च्वना छभ्कालं हे याउँक ब्वने क्वचाइगु आख्यान हे बाखं खः । थुकि छगू जक मूल भाव दइ उकियात तार्किक निष्कर्षय् थ्यंकातइ (हडसन, १९१३: ४५४) ।[3]

गुराल्निक - बाखं धयागु वास्तविक व काल्पनिक घटनाया वा घटनानापं सम्बद्ध श्रृखंलाया वर्णन खः (थापा, २०६६: १४५) ।

व्रेण्डर मैथ्यू - छम्ह पात्रयाकें दनावइगु थी थी भावना ब्यक्त यानातःगु रचना हे बाखं खः (सिनह, १९६७ :२) ।[4]

एलरी - बाखं धइगु सल ब्वाकीगु थें जुइमा गुकि शुरु व अन्त्य महत्वपूर्ण जुइ (सिनह, १९६७: ११) ।[5]

२.२ नेपाली न्हूबाखंया परिभाषा

गोविन्द गोठाले - जीवनय् वइगु घटनाया स्मृति हे बाखं खः (दाहाल, २०७३: २२४) ।

---

1 A prosenarrative(of indeterminate length) requiring anything from half an hours to one or two hours in its perusal; a story that concentrates on a unique or single effect is the main objective.

2 A story should be of no greater length then enables it to read in some twenty minutes)

3 A short story must contain one and only one informative idea and that the idea must be worked out to its logical connections with absolute singleness and directness of method.

4 A short story deals with a single character or a series of emotions called foth by a single situation .The short story must be an organic whole ._

5 A short story is just like horse race .It is the start and finish which count most.

महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा - चीपाःगु भ्यालं खनीगु महान् संसार हे बाखं खः (थापा, २०६६: १४६) ।

ईश्वर वराल - थ्व जीवनया छगू हे थासय् अथवा छब्वया परिचय बीगु वस्तु खः (दहाल, २०७३: २२४) ।

रत्नध्वज जोशी - आधुनिक बाखं छगू थज्याःगु कला खः गुकी छुं (क्षण) मिनेटं हे ब्वनापिनिगु नुगलय् चीरस्थायी प्रभाव लाकेफु (दहाल, २०७३: २२४) ।

३. विश्वसाहित्य न्हूबाखंया विकास

विश्व साहित्य आधुनिक बाखंया विकास १९ गूगु शताब्दी शुरु जूगु खः । न्हूबाखंयात अंग्रेजी भासं short story धकाः धयाच्वंगु दु । न्हूबाखंया जन्म अमेरिकाय् जूगु खः । अमेरिकाया एड्गार एलन पो (१८०९ - १८४९) न्हूबाखंया जन्मदाताकथं नालातःगु दु । पो स्वयां न्ह्यः नाथेनल हर्थन (सन् १८०४ - ६४) बाखं संग्रह *The Toys Told Tales* (१८३७) प्रकाशित जूगु खः । सन् १८४२ दँय् पों नार्थनया बाखंया समीक्षा *ग्राहम्ज म्यागजिन* पत्रिकाय् 'द इम्पोर्टेन्स अफ दि सिङ्गल इफेक्ट अ प्रोज टेल' शीर्षकया लेख पिकाःगु दु (एटम, २०६१: १०१) । हार्थन न्हापांम्ह बाखं च्वमि जूसां पो न्हूबाखनय् दय् माःगु सिद्धान्तयात प्रतिपादन यानाः यंकूगु कारण न्हापांम्ह कथं नालातःगु खः । पोया बाखंया विषयवस्तु अप्वः धयाथे हत्या, षडयन्त्र, सीपिनिगु आत्मा आदि जुइ । पोया चलय् जूगु निपु बाखं थुकथं दु व खः The tell tale heart, The haunted place. पोयाल्यू अमेरिकाय् पिदंपि च्वमिपिं मार्क ट्वाइन, ओ. हेनरी खः । पों बाखंया लघुतम प्रभावकारीयात अप्वः जोड बियादीगु खनेदु नापं जीवनय् जूगु छगू घटना वा छगू पक्षयात रोचक व प्रभावकारी ढंगु प्रस्तुत यानायंकूगु खनेदु । थुकथं पोया बाखं थुलि प्रभाव लात, चार्ल्स वोल्देअरं पोंया बाखं फ्रान्सेली भाषा अनुवाद जुल । फ्रान्सेली भाषां short story यात नुबेल धाय्गु याः । थ्व हे अनुवाद जूगु बाखंया प्रभाव फ्रान्सया च्वमि डे मोपासां (१८५० - १८९३) यात लात (एटम, २०६१: १०२) । फ्रान्सया आधुनिक बाखंया निर्माताकथं मोपासांयात नालातःगु दु । मोपासांया बाखनय् सामाजिक घटना परिवेशयात यथार्थ रूपं ब्वयाः समाजया समस्यात ब्वयातःगु दइ । बाखंया आकस्मिक अन्तया निम्तिं मोपासां तस्सकं हे प्रसिद्ध जू (प्रधान, ११३५: १०) । मोपासांया 'द दाइमन्ड नेक्लेस' बाखं प्रसिद्ध जुल ।

थुकथं अमेरिकाया short story या प्रभाव रूसया साहित्यय् लाःवन । रूसय् short storyयात दुतहःम्ह रुसी बाखं च्वमि एन्टोन चेखोव (१८६०-१८९०) खः । पों न्ह्याकूगु न्हूबाखंया धाः हे पाक्क चेखोवं शुरुवात यात । चेखोवं

बाखनय् पात्रतय्गु मनोवैज्ञानिक चित्रण नापनापं म्हो खँग्वः छय्लाः यक्व खँ कनेगु कुतः यात । चेखोवया बाखनय् दक्व खँया विस्तृत विवरण बियातइमखु, पाठकतय्सं थःगु कल्पनाशक्ति च्वमिं मधाःगु खँ थुइकेमाः धैगु धारणा तइम्ह खः । उकिं बाखंनय् पात्रत नं कम जक तयातःगु दइ । चेखोवं पात्र चित्रणया अवधारणा ज्वन (शाक्य, ११३४: १००) । एन्टोन चेखोवधुंकाः पिदंपि रुसी बाखं च्वमि टाल्सटाय (१८२८-१९१०)या बाखनय् यथार्थवादी खनेदुसा मेक्सिम गोर्की (१८६८-१९३६) या बाखनय् समाजवादी यथार्थवाद खनेदु । गोर्कीयात क्रान्तिकारी बाखंच्वमिया रूपय् नालातःगु दु । गोर्की थुलि प्रख्यात जुलकि प्रसिद्ध च्वमि चेखोवयात त्याकल (सर्मा, २०६८: १८४) । चेखोवया विश्वप्रसिद्ध जूगु बाखंत The Bet ,Vanka,Who was to Blame,The Death of Civil Servant खः ।

अमेरिकाया short story बुलुहुं-बुलुहुं एशियाय् नं थाय् काल । २० औ शताब्दी दकले न्हापा short story या प्रभाव बंगाली साहित्यय् लाःवन उकिं लिपा हिन्दी साहित्य लाःगु खनेदु (शर्मा, २०५९: १९-२०) । भारतय् प्रेमचन्द शरतचन्द्र,जयशङ्कर,चन्द्रधर गुलेरी थे ज्याःपिं short story च्वमिपिं पिदन । प्रेमचन्दयाकथं मनूतयगु जीवनया छुं छगू ब्वयात न्ह्यब्वय्गु हे बाखं खः । दकले बांलागु बाखं व खः गुकि मनोवैज्ञानिक ढंगं प्रस्तुत यानातःगु दइ (सिनह, १९६७: ११) ।

आधुनिक बाखं १९ गूगु शताब्दी शुरु जूसां नेपाली साहित्यया जेठा आधुनिक बाखं च्वमिया रूपय् गुरूप्रसाद मैनालीयात नालातःगु दु (शर्मा, २०५९: १५९) । वय्कःया 'नासो' (१९९२) बाखं हे न्हापांगु नेपाली न्हूबाखं खः । मैनालीया बाखनय् विशेष यानाः निम्न व मध्मवर्गया मनूतय्सं भोगय् याय् माःगु समस्यायात न्ह्यब्वयातःगु दइ । अथे हे विश्वेश्वर प्रसाद कोइरालायात आधुनिक नेपाली बाखंया न्हापांम्ह मनौवैज्ञानिक बाखं च्वमिकथं नालातःगु दु । मैनाली व कोइराला धुंका पिदंपि च्वमिपिं थुकथं दु । पुष्करशम्शेर राणा, भवानी भिक्षु, लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा, गोविन्दबहादुर मल्ल, बिजय मल्ल, रमेश विकल, हृदयचन्द्रसिं प्रधान आदि च्वमिपिं पिदन ।

थुकथं विश्व साहित्य खनेदुगु न्हू बाखंया प्रभाव नेपालभाषय्लिपा तिनि खनेदत । नेपालभाषाया आधुनिक बाखंया शुरुवात नेसं १०६४निसें तिनि जुल । नेसं १०६४ बछलां धर्मदूत (९,१-२) पत्रिकाय् पिदंगु श्रीमती एम. लक्ष्मीया लँ बाखं निसें नेपालभाषाय् न्हूबाखंया शुरुवात जुल (तुलाधर, ११२०: १७८) । एम. लक्ष्मीया पुरा नां मोतिलक्ष्मी उपासिका खः । न्हूबाखंया शुरुवात चित्तधर हृदयपाखें जूगुखःसां पिदंगुया ल्याखं मोतिलक्ष्मी उपासिकाया 'लँ' बाखंयात

नेपालभाषाया न्हापांगु बाखंकथं नालातःगु दु । नेपालभाषाया न्हूबाखं च्वमिकथं चित्तधर हृदयजुयात नालातःगु दु । अथे हे चित्तधर हृदयजुया नेसं १०६७ स पिदंगु *खुपु बाखंचा* सफूयात न्हापांगु सफू नालातःगु दु । चित्तधर हृदयजुया नाप नापं फत्तेबहालुर सिंह, केशबलाल, पूर्ण पथिक, धूस्वां सायमि, प्रेमबहादुर कसाः, आशाराम शाक्य, माधवलाल कर्माचार्य, पूर्णदास श्रेष्ठ आदि च्वमिपिं पिदन ।

४. न्हूबाखंया तत्व

साहित्यया मेमेगु विधाय् थें न्हूबाखनय् नं थीथी तत्वत पूवनेमाः । न्हूबाखनय् वइगु विशेष तत्वत थुकथं दु -

४.१ कथानक

बाखनय् वइगु घटनाया सिलसिलायात कथानक वा बाखंचु धाइ । बाखंया दकलेमध्ये महत्वपूर्ण तत्व बाखंचु वा कथानक खः । बाखंचु मद्यकं बाखं जुइमखु । कथानक वा बाखंचुयात अंग्रेजी भाषं प्लट धाइ । बाखं जुइगु लागिं कथावस्तु व कथानक मद्यकं मगाः। बाखनय् दइगु घटनाया तार्किक व रहस्यपूर्ण श्रृंखलायात कथानक धाइ । कथानकं क्रिया श्रृजना याइ व थुकि पात्रतय्गु आन्तरिक व बाह्‍य द्वन्दया सामना याइ (एटम, २०६१: १०३) । कथावस्तु धयागु घटना वा पात्रतय्सं याइगु गतिविधिया श्रृंखला खः (दहाल, २०७३: २२७) । बाखनय् मनूतय्गु कार्यव्यापारयात बोध याकेगु माध्यम हे कथानक खः (बराल, २०५५: ४) । मेगु कथं धाय्गु खःसा कथावस्तु बाखंया अस्थिपञ्जर वा कङ्काल शरीर खःसा कथानक धइगु लां जाःगु बांलाःम्ह मनू खः (घिमिरे, २०६८: ६२) । कथानकया न्यागू अवस्था (कार्यावस्था) दु - प्रारम्भ, प्रयत्न, नियताप्ति, प्राप्त्याशा व फलागम ।

४.२ पात्र

बाखनय् दय्माःगु मेगु तत्व पात्र खः।पात्र धाय्वलय बाखनय् दुने च्वंम्ह पात्रया चरित्रचित्रण खः । पात्र वा चरित्रयात अंग्रेजी भासं 'क्यारक्टराइजेसन' धाइ । बाखनय् पात्रतय्गु भूमिका कथावस्तुया स्थितिलिसे छुं नं घटनात प्रस्तुत जुयाच्वनी। बाखनय् मानवीय व मानवेत्तर निथीकथंया पात्रत न्ह्यब्वयातःगु दइ । मानवेत्तर पात्रत न्हूबाखनय् वःसां अस्वाभाविक चित्रण जुइमखु । बाखनय् कथानकया आधारय् पात्रतय्गु चयन जुइ । बाखनय् थी थी उमेर, लिङ्ग, योग्यता, शारीरिक अवस्था आदियापिं पात्रत दइ । बाखंकथंया चरित्र व योग्यताया लिधंसाय् पात्रतय्सं भूमिका म्हितेमाः (दाहाल, २०७३: २२८) । पात्रतय्सं विशेष यानाः प्यताकथं अभिनय याइ - कायिक, वाचिक, आहार्य व मानसिक ।

४.३ सम्वाद

बाखंयात न्ह्यने यंकेगु व रोचकता दय्केगु लागिं पात्रतय्सं याइगु खँल्हाबल्हायात सम्वाद धाइ। सम्वाद बिना नं बाखंया संरचना जुइ। बाखंया परिवेश स्वया सम्वादया प्रयोग जुइ। बाखनय् कथावस्तुयात गतिशील,पात्रयात क्रियाशील व विषययात संवेदनशील याय्त सम्वादया आवश्यक व विशिष्ट भूमिका दइ (थापा, २०६६: १५८)।

४.४ परिवेश

बाखंदुनेया पात्रतय्गु ज्याखँ व घटना जुइगु थाय्, ई, वातावरण, देशकाल परिस्थितीयात परिवेश धाइ। पात्रतय्गु चरित्र स्पष्ट याय्त, घटना व क्रियाकलापयात प्रभाबकारी याय्त परिवेशया आवश्यक जुइ। पात्रया मानसिकताय् सामाजिक, आर्थिक, राजनैतिक, धार्मिक, सांस्कृतिक, शैक्षिक आदि परिवेशदुने लाइ।

४.५ दृष्टिबिन्दु

अंग्रेजी दृष्टिबिन्दुयात point of view धाय्गु याः। बाखं धाय्गु वा कनिगु पहयात दृष्टिबिन्दु धाइ। दृष्टिबिन्दु आन्तरिक (प्रथम दृष्टिबिन्दु) व बाह्य (तृतीय दृष्टिबिन्दु) निगू कथंया दइ। च्वमि थः हे पात्र जुया बाखं कनिगु आन्तरिक दृष्टिविन्दु खःसा च्वमि थ पात्र मजुसे मेपिं पात्रं कनेगु याकल धाःसा व बाह्य दृष्टिबिन्दु जुइ।

४.६ उद्देश्य

च्वमि थःम्हं खंगु व भोगे यानागु अनुभवयात चित्रण याना ब्वँनिपिनिगु न्ह्यःने न्ह्यब्वय्गु बाखंया उद्देश्य खः। उद्देश्ययात जीवनदृष्टि नं धाइ। समाजय् जुयाच्वंगु यथार्थ घटनायात कया बाखंया माध्यमं ब्वमिपिन्त आनन्द बीगु हे उद्देश्य खः। बाखंया मेगु उद्देश्य धैगु शिक्षा नं खः।

५. नेपालभाषाय् न्हूबाखंया प्रवेश

नेपालभाषाया न्हापांगु बाखंया रूपय् नेसं ६२५या *भागवत् पुराण*यात नालातःगु दु। मल्लकालय् नेपालभाषाया आपालं साहित्य सिर्जना जुइगु भ्वलय् बाखंया नं उत्तिकं विकास जुल। तर विश्वसाहित्यय् खनेदुगु आधुनिक बाखं धाःसा राणाकालया अन्तपाखे तिनि खनेदत। नेसं १०६४ बछलां *धर्मदूत* (९,१-२) पत्रिकाय् पिदंगु श्रीमती एम. लक्ष्मीया ‘लँ’ बाखंयात प्रकाशनया ल्याखं नेपालभाषाया न्हापांगु न्हूबाखंकथं कयातःगु दु। नेपालभाषाय् सामाजिक, पौराणिक, लोकबाखंया मिश्रण ईयात हाचांगायाः न्हूगु पलाः छ्यूगु ‘लँ’ बाखं खः (माली, १११७: ६६)। पिदंगुया ल्याखं श्रीमती एम. लक्ष्मीया ‘लँ’ बाखंयात

कयात:गु जूसां बाखं च्वमिया रूपय् चित्तधर हृदययात न्हापांम्ह नालात:गु दु । चित्तधर हृदयजुं नेसं १०४८ निसें बाखं च्वय्गु यानादीधुंकल धइगु खँ *चित्तया चिन्तना हृदयया रचना* सफुती उल्लेख जुयाच्वंगु दु (तुलाधर, ११२०: १७८) । चित्तधर हृदयजुया 'पौ' बाखं नेसं १०६७ दँय् पिदंगु ख: । थुकथं मोतिलक्ष्मी व चित्तधरजुं शुरुया:गु आधुनिक बाखं विधा मेमेपिं च्वमिपिंत सालाकाल । वय् क:या ल्यू भ्वा:पिं च्वमिपिं ख: - फत्तेबहादुर सिंह, केशवलाल, पूर्ण पथिक, धुस्वां सायमि, प्रेमबहादुर कसा:, आशाराम शाक्य, माधवलाल कर्माचार्य, पूर्णदास श्रेष्ठ, गोविन्दबहादुर मल्ल, सत्यमोहन जोशी, धूस्वां साय्मि, तीर्थलाल न:घ:भनी, रामशेखर नक:मि आदि ।

६. नेपालभाषाया न्हूबाखंया प्रवृत्ति

विश्वसाहित्यय् न्हूबाखंया आपालं विकास जुइधुंका:तिनि नेपालभाषाय् दुहांव:गुलिं थुकी थी थी प्रवृत्तिं छत्थुं हा काल ।

६.१ सामाजिक यथार्थवाद

स्वच्छन्दवाद व आदर्शवादया विरोधय् जन्म जूगु वाद यथार्थवाद ख: । यथार्थवादयात अंग्रेजी भासं रियलिज्म धाइ । रियलिज्म शब्द 'रियल' खँग्व: विकास जूगु ख: । छुं खास तथ्यया आधारित वास्तविकतायात हे रियल धाइ । छु नं वस्तु वा विषययात च्वमिं थ:गु कल्पना, अनुभव, अनुभूति मत:से वस्तु गथे ख: अथे हे प्रस्तुत याय्गु पद्धतियात यथार्थवाद धाइ । संसारय् दूगु छं नं वस्तु गथे ख: अथे हे चित्रण वा वर्णन याय्गु वास्तविकता खँ प्रस्तुत याय्गु छगू साहित्य कला ख: (जोशी, २०६६: ३५) । आधुनिक यथार्थवादया प्रयोग दकले न्हापां सन् १८३० जर्मनी हेनरिक हाइनाया कविताय् जूगु खनेदु । अथे हे साहित्य दकले न्हापां प्रयोग या:म्ह फ्रान्सेली साहित्यकार फ्लबर्ट (Gustave Flaubert) ख: । वय्क:या सन् १८५७ य् पिदंगु *मदाम बोभारी* उपन्यासय् दकले न्हापां यथार्थवादया प्रयोग जूगु ख: (श्रेष्ठ, २०६७: १८१) । मनूतय्गु जीवन व समाजय् खनेदइगु वास्तविक वा यथार्थयात गथे ख:अथे हे प्रस्तुत याय्गु साहित्य हे सामाजिक यथार्थवाद ख: । मेकथं धाय्बलय् सामाजिक यथार्थवाद समाजय् जुयाच्वंगु सत्यतथ्य व वास्तविकतायात न्ह्यब्वय्गु सामाजिक यथार्थवाद ख: । नेपालभाषाय् सामाजिक यथार्थवादं च्वयात:गु आपालं बाखं व बाखं च्वमि खनेदु । सामाजिक यथार्थवादं च्वयात:गु छपु बाखं मथुरा साय्मिया 'हिरामोति' ख: ।

थ्व बाखनय् विवेक छम्ह अबु मदय्धुंकूम्ह, मां लासाय् प्यपुनाच्वंम्ह व निम्ह केहेँपिनिगु जिम्मेवारी ब्व:बिया च्वंम्ह काय्मचा ख: । वया मधुलिसे मतिना

जुया इहिपाः जूगु खः । विवेकया आम्दानी धइगु व हे स्वसत्या वइगु जागिर छगू खः । लच्छिया तलब लच्छियात जक गाः । आर्थिक अवस्था कमजोर जुयाः निम्ह केहेँ बीमफुनी । कलाया न्हापां मचा दसेंलि अभाव थपे जुल । निम्ह मचा दसेंलि आर्थिक अवस्था झन नाजुक जुल । विवेक व मधुया काय् छम्ह दय्‌क्‌गु इच्छा दु तर थःगु आर्थिक अवस्था बांमलाःगुलिं विवेकं थः कलाः थःछैंय् वनाच्वंगु इलय् कलातं मसिक परिवार नियोजन यानाः वइ । विवेकं मधुयात थःम्ह अप्रेशनयानागु खँ धाय् मफया पौया लिधंसाय् थःम्ह परिवार नियोजन याय् धुंकूगु खँ च्वयाच्वनी । व हे इलय् मधुया थःछैंय् धलं दंकुगु सिधइगु दिन जूगुलिं विवेकयात स्वां काय्‌गुया नितिं सःतःवइ । सःतः वम्ह मनुखं विवेकयात मधुं च्वयातःगु पौ छकु बिया बहनी न्हापां झासं धकाः वनी । पतीं मधुं दंदंनिसें म्हंकाः च्वनागु झीगु म्हगस पूवनी धयागु हे मनंतुना थः धलं दनागु खँ च्वयातःगु ब्वनाः विवेक त्वलहं कन (साय्‌मि, ११०९: ५८-७१) ।

थ्व बाखनय् समाजय् ब्वलनाच्वंगु पुरुषप्रधानयात हे बः बियातःगु दु । आर्थिक अवस्था कमजोर जुसां काय् हे माः धइगु यथार्थयात न्ह्यब्वयातःगु दु । थुकि गुलिनं घटनात दु नेवाःसमाजय् जुयाच्वंगु यथार्थ खः ।

६.२ प्रगतिवाद

यथार्थवादया दुने लाःगु छगू वाद प्रगतिवाद खः । प्रगतिवादयात समाजवादी यथार्थवाद नं धाइ । थ्व वाद मार्क्सवादी सिद्धान्तया आधारित वाद खः । कला (साहित्य) कलाया लागि मजूसे जीवनया लागिं जुइमा धइगु सिद्धान्त हे प्रगतिवादया मूल उद्देश्य खः । प्रगतिवाद साहित्य शुरुवात याःम्ह हफ्‌म्यान खः । प्रगतिवादअनुसार साहित्य समाज सुधार व न्हूगु समाज निर्माणयाय्‌गु खः (भट्टराई, २०६९: ११९) । समाजय् निगू वर्ग दइ शोषक (मालिक, सम्पन्न, धनी) व शोषित (नोकर, गरीब, विपन्न) । शोषक वर्गं न्ह्याबलें शोषितयात अन्याय, अत्याचार, दमन वा क्वत्यलेगु याइ । थ्व हे शोषक वर्गं याइगु अन्याय, अत्याचार, दमनयात बांलाक दुवालाः यथार्थ चित्रण याय्‌गु हे थ्व वादया उद्देश्य खः । मेकथं धाय्‌बलय् साहित्यय् अन्याय, अत्याचार, दमन, शोषणया विरोध याइ । समाजय् जुयाच्वंगु आर्थिक विषमतायात न्हंकाः समता हय्‌माः धैगु थ्व वादया मुख्य उद्देश्य खः । सामाजिक यथार्थवादं जक मखु प्रगतिवाद बाखं व बाखंच्वमि नं पिदन । प्रगतिवादया लक्षण दुथ्याःगु छपु बाखं पूर्ण ‘पथिक’या ‘पःखाः’ खः।

थ्व बाखनय् छन्हु लुलुचा व उत्तमचा मण्डलीकासा म्हिताच्वनी । प्वःतय् मस्तलिसे थः काय् म्हिताच्वंगु कृष्णलाल साहु तसकं तंचाना थः काय्

उत्तमयात न्हाय्पं नीकाः छेँय् छ्वइ । उत्तमया इस्कोटया म्हिचाय्च्वंगु मुस्या फुकं ह्वलाबी । लुलुचा स्वयाच्वनी । लुलुचित नं लखं लुनाछ्वइ । छेँय् वनाः लुलुचां थः मांयात थः प्वःत, थःपिन्सं थ्यूगु नय् मज्यूला खःला धकाः न्यनी । मामं फ्री प्वःत खः फ्रीसं थ्यूगु नय्मज्यू । फ्रीसं इमित बाज्या धाय्माः धकाः लिस बी (पथिक, ११०९: १८-२१) ।

थुकथं थ्व बाखनय् धर्म, जात व वर्ग भेदभाव क्यनातःगु दु । गुबलय्तक थज्याःगु भेदभाव दयाच्वनी उबलय्तक फ्रीगु समाज विकास जुइ फइमखु धैगु खँ क्यनातःगु दु ।

६.३ मनोविश्लेषण

मनूतय्गु वाह्य क्रियाकलाप स्वयां इमिगु अन्तर-हृदयया शुक्ष्म विश्लेषणयात सहित्यया माध्यमं न्हयब्वइगु हे मनोविश्लेषण खः । वा मनूतय्गु मानसिक रूपय् जुइगु ब्याख्या विश्लेषण हे मनोविश्लेषण खः । आन्तरिक यथार्थ वा मनूतय्गु मनया विचार प्रक्रिया यथातथ्य प्रतिवेदन प्रस्तुत याय्गु प्रक्रियायात मनोवैज्ञानिक यथार्थवाद धाइ (शर्मा, २०६३: ३०१) । आधुनिक मनोविज्ञानया न्हयलुवा सिग्मन्ड फ्रायड खः । मनूतयगु यथार्थ म्हसीकेत वयागु वाह्य शारीरिक क्रियाकलापं मखु आन्तरिक, मानसिक क्रियाकलाप, गतिविधि नं थुइकेमाः । थज्यागु ज्या मनोवैज्ञानिक यथार्थवादं याइ । फ्रायडया कथं मनूतय्गु मनया स्वंगू अवस्था दइ । नेपालभाषाया बाखनय् मनोविश्लेषण दुथ्याका च्वयादिपिं च्वमि गोविन्दबहादुर मल्ल, पूर्णदास श्रेष्ठ, आशाराम शाक्य आदि खः ।

क) चेतन मन (पुरा याय् ज्यूगु इच्छा)

ख) अवचेतन मन (बच्छि चाःगु बच्छि मचाःगु मन)

ग) अचेतन मन (चा हे मचाःगु मन)

थ्व हे अचेतन मनं दनावइगु इच्छायात साहित्यया माध्यम. प्वंकिगु मनोविश्लेषण खः ।

नेपालभाषाया बाखनय् मनोविश्लेषण दुथ्याकाः च्वयादिपिं च्वमि गोविन्दबहादुर मल्ल, पूर्णदास श्रेष्ठ, आशाराम शाक्य आदि खः। आशाराम शाक्यजुया 'अन्तर्द्वन्द्व' मनोविश्लेषण दुथ्याःगु छपु बाखं खः ।

थ्व बाखनय् कला व प्रभा निम्ह तःकेहेँ खः । कला नियमित रूपं विहारय् वनीम्ह मिसा खः । वइत भन्ते, उपासक-उपासिका दक्वसिनं म्हस्यू । छन्हु कलानापं प्रभा विहारय् वनी । विहारय् उपासक-उपासिकापिं थःगु हे ध्यान मग्न जुयाच्वंगु खनी । छं ई लिपा अन छम्ह भिक्षु वइ । भिक्षुं उपदेश बीत

थःगु आसनय् फ्यतुइ। भिक्षुं उपदेश बियाच्वनी। फुकंसिनं भिक्षुया उपदेश न्यनाच्वनी तर प्रभां धाःसा भिक्षुं बिउगु उपदेश वास्ता मयाःसें वयागु रूप यौवनय् ध्यान मग्न जुयाच्वनी। विहारं लिहांवय्धुंकाः प्रभा थःगु कोथाय् वन भिक्षुया रूप, बोली, यौवनयात मिखाय् प्याखं ल्हुकाच्वनी। मनमनं प्रभां भिक्षुयात मतिना याइ।

प्रभा कलालिसें न्हिंन्हिं विहारय् वनेगु यात। बाःछिलिपा छन्हु न्हिनय् प्रभा याकचा विहारय् वन। तर अन सुं हे उपासक-उपासिका मदु। भिक्षु याकःचा जक खनी। प्रभा दुने दुहांवनी। अथे प्रभा याकःचा वःगु खनाः भिक्षुया ल्हाः थुरुरु खाकल। भिक्षुं प्रभायात थन विहारय् याकःचा वय्गु नियम मदु धकाः धाइ। प्रभां थ्व खँ न्यनाः भचा अकमक जुल पिहां वय्त स्वःवलय् विहारय् प्रभा छम्ह उपासक खन। प्रभा झन अकमक वुल, वया मनय् महान् अन्तर्द्वन्द्व जुल। पिहां वय्ला दुने च्वनेला (शाक्य, ११०९: २८-३५)।

मतिनाय् मनू कां नं जुइयः धैगु खँ थ्व बाखनय् क्यनातःगु दु। न्ह्याम्हं यौवनावस्थाय् थ्यनकि प्राकृतिक रूपं वं थःगु ईच्छा आकांक्षा प्वंकेगु कुतः याइ। थन विहार थेंज्याःगु शान्तमय वातावरणय् नं मिसाया स्वाभाविक भावना पिज्वयाच्वंगु खनेदु।

६.४ घटनाप्रधान (सरप्राइज प्लट)

घटना घटना स्वानायंकाः च्वयातःगु बाखंयात घटनाप्रधान बाखं धाइ। घटनाप्रधान बाखंच्वमिपिं चित्तधर हृदय, मोतिलक्ष्मी उपासिका, तीर्थलाल नःघःभनी आदि खः। मोतिलक्ष्मी उपासिकाया 'छ्याकः' घटनाप्रधान बाखं खः। बाखंया कथावस्तु थुकथं दु - छम्ह कलेजय् ब्वनाच्वंम्ह मिसा दु। छन्हु कलेजं छेँय् लिहांवःगु इलय् मां, कौ व न्हूम्ह मनखं वयागु इहिपाःया खँ ल्हानाच्वंगु ताइ। खँया सिलसिलाय् भचा छ्याकःचा ख्वाः वः हिसि दु धकाः धाःगु ताइ। थःके छकःहे मन्यंसें छ्याकःम्ह मिजंनाप इहिपा क्वःछ्यूगुलिं वयात तसकं तं पिहांवइ। थुलि तक तं पिहांवइकि छन्हु स्वयम्भुइ नापलाःम्ह थःत नतुइत स्वःम्ह छम्ह छ्याकःयात थःहे भाःत जुइम्ह धमाः मती तया लाकामं नकेत्यनी तर व मनू थःहे पाजु धाय्माःह जुयाच्वनी। उलि जक मखु वयातला लँय् सं छ्याकःम्ह मनू खनकि हे वहे थः भाःत जुइम्ह जुइ धइगु शंका याइ। लिपा इहिपा जुयावनी तर मिजं छ्याकःम्ह मजुसें छम्ह रूपरत्न हे जुयाच्वनी (उपासिका, ११०८: १०-२४)।

थ्व बाखंया घटना तसकं हे सरल तर ब्वमिपिंत सस्पेन्सय् तयाः लिपा आश्चर्यकथं बाखं क्वचाय्कातःगु दु।

६.५ मिथकीय

पुराथी थी पुराकथायात थौंया सन्दर्भय् समन्वय याना: छ्यलेगु मिथकीयता खः (जोशी, ११३६: vi)। पुराण, दन्त्यकथा, लोकबाखं, किम्वदन्ती आदिया काल्पनिक पात्र, घटनानापं थःगु कल्पना छ्यला च्वयातःगु बाखंयात मिथकीय बाखं धाइ। मिथकीय बाखंनय् देव, देवी, परी, दैत्य आदि पात्र जुइ।

१.५.६ ऐतिहासिक

इतिहासयात बःकया थःगु कल्पना ल्वाकछ्याना: च्वयातःगु बाखंयात ऐतिहासिक बाखं धाइ। बाखं च्वमिपिं चित्तधर हृदयजुं च्वायादीगु सीलँ ऐतिहासिक बाखं खः।

७. लिखँ

साहित्यया मुख्य प्यंगू विधा आख्यान कविता, नाटक व निबन्धमध्ये दकले अप्वः न्ह्यानाच्वंगु विधा आख्यान खः। आख्यानअन्तर्गत लाःगु छगू विधा न्हूबाखं खः। विश्वसाहित्यय् आधुनिक बाखंया विकास १९औं शताब्दी शुरु जूगु खः। न्हूबाखंया जन्म अमेरिकाय् जूगु खः। अमेरिकाया एड्गार एलेन पोयात न्हूबाखंया जन्मदाताकथं नालाकयातःगु दु। पों शुरु याःगु न्हूबाखं लिपा वना: फ्रान्स, रुस आदि पश्चिमी साहित्यय् न्ह्यानावन। अमेरिकाया न्हूबाखं एशियाय् नं बुलुहुँ थाय् काल। २० शताब्दी दकले न्हापां थुकिया प्रभाव वंगाली साहित्यय् लाःवन। उकिं लिपा हिन्दी साहित्यय् लाःगु खनेदु।

आधुनिक बाखं १९ औं शताब्दी शुरु जूसां नेपालभाषाय् लिपा हे तिनि खनेदत। नेपालभाषाया आधुनिक बाखंया शुरुवात नेसं १०६४ निसें जुल। नेसं १०६४ बछलां धर्मदूत पत्रिकाय् पिदंगु श्रीमती एम लक्ष्मीया लँ बाखंनिसें नेपालभाषाय् शुरुवात जुल। न्हूबाखंया शुरुवात चित्तधर हृदयपाखें जूगु खःसां पिदंगुया ल्याखं मोतिलक्ष्मी उपासिकाया लँ बाखंयात न्हापांगु बाखं नालातःगु दु। थुकथं चित्तधर हृदय व मोतिलक्ष्मी उपासिकां ज्वनावःगु न्हूबाखंया धाःयात आपालं च्वमिपिन्सं नालाकाल।

अप्वः धयाथे बाखं च्वमिपिन्सं सामाजिक यथार्थवादयात नाला: बाखं च्वयातःगु खनेदुसां मनोविश्लेषण, प्रगतिवाद सिद्धान्तयात नाला: बाखं च्वय्ग शुरु यात। अथे हे इतिहासया बःकया थःगु कल्पना ल्वाकछ्याना: ऐतिहासिक बाखं नं पिदन। थुकथं हे पुराण, दन्त्यकथा आदि मिथयात कया: नं बाखं पिदन।

लिधँसा

उपासिका, मोतिलक्ष्मी (नेसं ११०८), *न्हू बाखं पुचः* । यैं : नेपालभाषा परिषद ।

एटम, नेत्र (विसं २०६१), *समालोचनाका स्वरूप* । ललितपुर : साझा प्रकाशन ।

घिमिरे, कृष्णप्रसाद (विसं २०६८), *पारिजातका कथाका प्रवृति* /त्रिवि, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र संकायलय् विद्यावारिधि उपाधिया लागि लःल्हाःगु शोध-प्रबन्ध ।

जोशी, कुमारबहादुर (विसं २०६६), *पाश्चात्य साहित्यका प्रमुखवाद* । ललितपुर : साझा प्रकाशन ।

जोशी, राजनलाल (नेसं ११३६), भूमिका (भूमिका), *तिकिझ्यालं* (पृ iii-xxiv) । यलः शर्मिष्ठा जोशी ।

दाहाल, प्रकाशमणि (विसं २०७३), *साहित्य बोध* । काठमाडौंः साङ्ग्रिला पुस्तक प्रा.लि ।

तुलाधर, प्रेमशान्ति (नेसं ११२०), *नेपालभाषा साहित्यया इतिहास* । यैं : नेपालभाषा एकेदमि ।

थापा, मोहनहिमांशु (विसं २०६६), *साहित्यको परिचय* । ललितपुर : साझा प्रकाशन ।

पथिक, पूर्ण (नेसं ११०९), पःखाः, *छगू देशय्* (सं. भूषणप्रसाद श्रेष्ठ) । यैं : भलसा श्रेष्ठ ।

पौडेल, गोपीन्द (विसं २०७०), *कथाको सिंहावलोकन* । प्रकाशन थाय्मदुः प्रज्वल पौडेल /प्रताप पौडेल प्रकाशन ।

प्रधान, नर्मदेश्वर (नेसं ११३५), भूमिका (भूमिका), भूषणप्रसाद श्रेष्ठ (संपा.), *सच्छिदँ नेपालभाषा बाखं ल्यया* (पृ.१-७६) । यलः नागार्जुन पब्लिकेशन प्रा.लि.।

बराल, ईश्वर (विसं २०५३), *झ्यालबाट* ।ललितपुर : साझा प्रकाशन ।

भट्टराई, रामप्रसाद (विसं २०६९), *पूर्वीय,पाश्चात्य र नेपाली समालोचना* । काठमाडौं : शुभकामना प्रकाशन ।

माली, इन्द (नेसं १११७), *पुलां कसि : न्हूगु दापू* । यैं : त्रिवेणी साहित्य प्रतिष्ठान ।

शर्मा, मोहनराज, लुइटेल, खगेन्द्र प्रसाद (विसं २०६३), *पूर्वीय र पाश्चात्य साहित्य सिद्धान्त* । काठमाडौं : विद्यार्थी प्रकाशन ।

शर्मा, हरिप्रसाद (विसं २०५९), *कथाको सिद्धान्त र विवेचना* । काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

शाक्य, आशाराम (नेसं ११०९), अन्तर्द्वन्द्व, *छगू देशय्* (सं. भूषणप्रसाद श्रेष्ठ) । येँ : भलसा श्रेष्ठ ।

शाक्य, रवि (नेसं ११३४), *पाश्चात्य साहित्य-परिचय* । यल : लुमन्ति दबू ।

श्रेष्ठ, ईश्वरकुमार (विसं २०६७), *पूर्वीय एवम् पाश्चात्य साहित्य-समालोचना : प्रमुख मान्यता,वाद र प्रणाली* । ललितपुर : साझा प्रकाशन ।

श्रेष्ठ, भूषणप्रसाद (नेसं ११३५), मुंम्हसिया खँ (भूमिका), भूषणप्रसाद श्रेष्ठ (संपा.), *सच्छिदँ नेपालभाषा बाखं ल्यया* (पृ.ग-भ) । यल : नागार्जुन पब्लिकेशन प्रा.लि.।

सर्मा, ताना (विसं २०६८), *पश्चिमका केहि महान् साहित्यकार* । ललितपुर : साझा प्रकाशन ।

सायमि, मथुरा (नेसं ११०९), हिरामोति, *छगू देशय्* (सं. भूषणप्रसाद श्रेष्ठ) । येँ : भलसा श्रेष्ठ ।

सिनह, सुरेश (१९६७), *हिन्दी कहानी : उद्भव और विकास* । दिल्ली : अशोक प्रकाशन ।

Ward, A.C. (1931), *Foundations of English prose*. London: G.Bells&Sons Ltd

Hudson, W. H. (1913), *An introduction to the study of literature*. London: George G.Harrap&company.

Cuddon, J. A. (1998), *The penguin dictionary of literary terms and literary theory*. London:Penguin book.

नेपालभाषा प्याखंया छुं

- अगिब बनेपाली

मूति

नेपालभाषाया साहित्यिक विधायात घटनाक्रमयात स्वयां प्रवृत्तियात मू लिधँसाय् ब्वथला: स्वय् हथाय् जुइधुंकल । प्याखंयात नं उकथं हे अनुसन्धान याना: काल विभाजन याय्मा: । प्रवृत्तिगत कथं स्वय्बलय् प्राचीनकालया मू प्रवृत्ति धार्मिक खः । पूर्वीय काव्य सिद्धान्तकथं नाटकत च्वःगु खनेदु । प्याखनय् वीर, शृङ्गार व करुण रसयात छ्यलातःगु दु । जगतप्रकाश मल्लं च्वःगु न्हापांगु 'मूलदेवशशिदेव' महत्वपूर्ण नाटक खः । थ्व नाटकया मूल स्रोत 'वेताल पंचविंसति' बाखंया २३ ल्याः बाखं खः । पूर्वीय सिद्धान्तय् च्वयातःसां थुकिया नायः, नकिं सामान्य मनूतय्त छ्यलातःगु छगू अजुचायापुगु खँ खः । व परम्परायात जगतप्रकाश मल्ल व मेपिसं नं न्ह्याकाः, गति बियावंगु जूसा नेपालभाषाया प्याखं परम्परां तःधंगु हिउपाः काइगु खः तर अथे जुइमफुत । माध्यमिककालयात घटना विशेषलिसें स्वानातःगु खनेदु । प्याखंया प्रवृत्तियात नजरअन्दाज यानातःगु खनेदु । ध्वानाआखलं छापे याना: सफू पिथंगुयात थन माध्यमिककालया सुरुवात क्यनातल । वास्तवय् 'विश्वन्तर नाटक'तक पुलांगु हे धार्मिक प्रवृत्ति दुगु प्याखं खः । विसं २००२ सालय् खनेदुगु 'कुम्हादाजु'यात आधुनिककालया न्हापांगु प्याखं कथं नालेमाली ।

मूखँग्वः - प्याखं, पूर्वीय, पाश्चात्य, काल, प्रवृत्ति ।

१. प्याखंया म्हसीका

प्याखं साहित्य लोकंह्वाःगु विधा खः । संस्कृत खँग्वः 'उपाख्यान' ज्यला ज्यला उपाख्यान<पाख्यान<प्याखन्<प्याखं 'प्याखं' जू वःगु खनेदु । लिच्छवी जुजु जयदेवया पर्यायस नक्सालय् च्वंगु छगः ल्वहँ पौलय् 'प्रेक्षणमण्डपि' धइगु खँग्वः दुथ्याकातःगु दु, उकिया अर्थ प्याखंदबू जुइफु (जोशी, ११११९:६) । प्याखंया अर्थ 'प्याखं आदि रूपक, छगू कथंया दृश्य काव्य खः' (माली, ११३२:७६) । नाटक (प्याखं) 'छुं देश, काल व वातावरणनापं सम्बद्ध नर-नारीया चरित्र व

ज्यायात पात्रतय्गु अभिनयया माध्यमं क्यनेगु उद्देश्यं च्व:गु खँल्हाबल्हा दुगु साहित्य विधा, दृश्य काव्य ख:' (पराजुली, १११९:६७६)। नेवा:तय्गु व्यवहार कथं 'प्याखं स्वया: वयागु' धाइबलय् प्याखं, हुलाप्याखं, संकिपामध्यय् छगू जुयाच्वनी। प्याखंयात रूपकया छगू ताजि प्याखंकथं काय्गु या:। प्याखं विशेष याना: साहित्यया दृश्यभेदअन्तर्गत थुकियात अध्ययन याइ। न्यने, ब्वने व स्वय् ज्यूगु विशेषताया कारणं प्याखंयात संस्कृतय् 'काव्य्षु प्याखंत् रम्यम्' धका: बय्बय् यानात:गु दु। साहित्यया मेगु बिधा श्रव्यभेदअन्तर्गत ला: धा:सा प्याखं श्रव्यदृश्यअन्तर्गत ला:। पूर्वीय व पाश्चात्य निगूं जगतय् प्याखं विधा उत्तिकं न्ह्या:गु खनेदु। संस्कृत भाषां *नाटक* खँग्व:या ब्युत्पति नट् धातुइ ण्बुल्(अक)/प्रत्यय तना: दय्कात:गु ख:। नट् या अर्थ 'अभिनय याय्गु' ख:। रूपकया थीथी भेदमध्ये छगू भेद प्याखं ख:। उखे पाश्चात्य जगतय् प्याखंयात 'ड्रामा' धाय्गु या:। 'अनुकरण याय्गु' धाय्गु अर्थ ग्रिसेली धातु Drama खँग्वलं दय्कूगु ख:। थौंकन्हे प्याखंयात अंग्रेजी साहित्यं प्ले (Play) धाय्गु यानाहल। थुकथं प्याखं विधा समाजय् अति लोकंह्वागु कथं न्ह्यानाच्वंगु खनेदु।

१.१ पाश्चात्य साहित्यय् प्याखंया न्ह्यखँ

१.१.१ पाश्चात्य साहित्यया प्राचीन काल

(क) ग्रिसेली युग

प्याखं क्यनेगु परम्परा पाश्चात्य जगतय् अरस्तु स्वयां न्हापा हे न्ह्याय्धुंकूगु ख:। ग्रिसया प्राचीनकालय् वनदेवी व अयलाया द्य: (वनस्पति व मदिराया द्य:) कथं हनात:गु डायोनिससया सम्मानय् जुइगु धार्मिक उत्सवय् वच्छि मनू व वच्छि फै वा दुगुया रूपया सयटरया भेषय् गायक मण्डलीं प्याखं ल्हुया: म्ये हाला: प्रदर्शित याय्गु जूगु हे त्रासदी (दुखान्त) नाटकया जन्म ख: (नोरउड;१९५३:४९)। अथे हे डा. रिजवेया धापु कथं नं नाटकया उत्पति युनानीपिनि वीरपिं मनूतय् नृत्यु जुल धाय्वं सीम्ह (लास) न्ह्यने तया: वं म्वाना च्वंबलय् याना वंगु बांबांला:गु ब्वइगु ज्यायात लुमंका अभिनय याना: मृत्यु जूम्हसिगु आत्मा शान्त याय्गु परम्परा दु थ्व हे ब्वइगु ज्याया अनुकरण हे नाटकया उत्पति ख: (keith;1954M11-16) धका: तर्क तयादिल। ग्रिसय् दु:खान्त नाटकया उत्पत्ति जुइ निद्वस्वद्व दं न्हापा हे पूर्वीय संसारय् इजिप्टय् आविदौस नां वा धार्मिक नाटकया अस्तित्व दु। थुकी ओसिरिस नांया थ:या दुखान्त बाखं ख: (उपाध्याय;२०४५:१) धाय्गु तर्कयात लुमंके मज्यू।

लिपा वना ६ गुगू शदी ई.पू.या वीचय् थेस्प देशया निवासी थेस्पिसं त्रासदी नाटकय् अभिनयात्मक तत्वयात दुथ्याका विसेंली वयागु स्वरूप कथं न्ह्याना वन (शर्मा;१९६१,३-४)। च्वय् थीथी विद्वानतय्गु प्याखंसम्बन्धी म्हसीकायात

लिधंसाकया प्याखं 'निश्चित आयाम, पात्र एवं खँल्हाबल्हां हनातःगु रसभावयुक्त, दृश्यप्रधान, अनुकरणमूलक व अभिनय प्रधान साहित्यिक संरचना खः' धकाः म्हसीका बी पाय्छि जुइ ।

ई.पू. ५ सदि अर्थात थौंसिवें २५०० वर्षन्ह्यः एस्काइल (Aeschyles) (५२९-४५६ बी.सी), सोफोक्रिज (Sophocles) (४९६-४०६), एरिपिडस (Eurypides) थज्याःपिं नामुद ग्रीसेली प्याखंकारत वय्धुंकुगु खः । समालोचक अरस्तुं (एरिस्टोटल) (३८४-३२२ वी.सी.) व हे प्याखंया लिधंसाय् 'पेरी पोइएतिकेस' (पोयटिक्स) नांया प्रसिद्ध समालोचनात्मक सफू च्वल (चामलिङ, ११०३:२१) । अरस्तुया कथं 'प्याखं जीवनया अनुकरण खः' । विशेष यानाः अरस्तुं प्याखंनय् कमदी व त्रासदीयात बः बिया प्याखंया चर्चा याय्गु याः । 'त्रास व करुणाया उपस्थापन यानाः मानव मनया विरेचना याय्गु, स्वयमय् पूर्ण व निश्चित आयामय् च्वइगु, दृश्यात्मक गुणं जाःगु दुःखान्त प्याखंयात ग्रीसेली विद्वान अरस्तुं विशेष अभिरुची तयाः वर्णन यानाथकूगु दु । व हे मान्यतायात कःघानाः पाश्चात्य साहित्यय् वियोगान्त प्याखं न्ह्याःगु खनेदु । दृश्य विभाजनया खँय ग्रिसेलीत मौन जुया ब्यूसाः एरिष्टोटलं मानव इच्छा व धैर्ययात ध्यानय् तयाः नाटकया ई २४ घण्टा दुने सीमित याना ब्यूगु दुसाः रोमनतय्सं नाटकय् दृश्य विभाजनयाना संस्कृतय् थें तुं म्होतिनं ५ गु दृश्य व्वथला नाटक प्रदर्शित याय्गु खं सीमित न्ह्यो थनातःगु दु (किथ्;सन् १९६५:५३) ।

लोकंह्वाम्ह प्याखंमि सिसेरों प्याखंयात 'जीवनया अनुकरण व रीतितय्गु न्हाय्कं खः' धाःगु दु । थ्वबाहेक भिक्टर ह्युगो सार्सी, ए. निकोल आदि विद्वानतय्सं नं प्याखंया म्हसीका ब्यूगु दु । थथे पूर्वीय जगत्या आचार्य भरत 'थीथी भाव व थीथी अवस्थां यानाः पूवंगु लोकजीवन'यात प्याखं धाय्गु यात । विद्वान धनञ्जय नं 'थीथी अवस्थाया अनुकरण हे प्याखं खः' धाल । मेम्ह विद्वान विश्वनाथं प्याखंयात 'ऐतिहासिक प्रसिद्ध वीर रसयुक्त, नापं सुखदुःखया घटना वर्णन याय्गु रचना खः' धकाः म्हसीका ब्यूगु दु । पूर्वीय साहित्यया न्हापांगु प्याखं ई.सं. न्हापांगु सदी च्वःयातःगु भासया *'स्वप्नवासवदत्त'* खः । भरतया नाट्यशास्त्रकथं दकले न्हापां नाट्य प्रदर्शन इन्द्रध्वजमहोत्सवय् जूगु खः (भट्टराई;२०३९:४-५) धकाः न्हिथनातःगु दु । पाश्चात्य जगतय् दुःखान्त प्याखं विशेष यानाः त्रासदी प्याखंयात बः बियातल धाःसा पूर्वीय जगतय् संयोगान्त प्याखंयात नालाकयातःगु खनेदु ।

ग्रिसेली युगया नाटकया विशेषता

- त्रासदी नाटकयात विशेष प्राथमिकता
- कमेदी नाटक म्ह्वः जक दय्किगु

- कथानकया प्रस्तावना, उपख्यान, उपसंहार व समूहगानय् जोड
- चरित्र चित्रणय् विशेष यथार्थ व आदर्शया दथुइ कलात्मक समन्वय, भद्रता, औचित्य, जीवनया अनुकूलता, एकरूपता
- भाषाशैली/पद-रचनाय् बौद्धिकता
- न्यंक बाखं, इतिहास व कल्पनाया आधारय् नाटक लेखन

(ख) रोमन नाटक युग

- ग्रिसय् एरिस्टोटलया इलय् नाटकया विकास जुइ धुंकूगु खः। एरिस्टोटलसिबें २०० दँ लिपा रोमनय् नाटकया विकास जू वन। ग्रिसय्थें रोमय् नं नाटकया विकास धर्मनापं सम्बन्धित हे जु वन। त्रासदी नाटकय् त्रास अप्वय्का ख्याय्गु यात। कामदी नाटकय् सर्वसाधारणयात छ्यला व्यङ्ग्य व आलोचना यानाः मनोरञ्जन बीगु ज्या जुल।

रोमन नाटकया प्रवृत्ति/विशेषता

- खलनायक यक्व शक्तिशाली जुयाच्वनि।
- यक्व हिंसा, हत्या क्यनाः ख्याय्गु याइ
- नायक अति सामान्य व्यक्ति, छु याय्गु हिम्मत दइमखु।
- नायकया हत्या जुइ। खलनायकप्रति घृणा उत्पन्न। नायकया आत्मा शान्त मजूसें भूतप्रेतया रूप कयाः आत्मा वयाः तक्क वदला काय्गु याइ।
- न्यागु लू तयाः ब्वथला नाटक क्यनिगु
(बज्राचार्य;१११२:२९)

१.१.२ पाश्चात्य साहित्यया मध्ययुग

मध्ययुगया नाटक धाःसा उलि धिसिलाक न्ह्यानाच्वंगु खनेमदु। छगु व लिपालाःगु युग खः। बाइवल, आदम व इभ थज्यागु नाटक। थुबलय् मिस्टरी, मोरेलिटी त्रासदी नाटक अले मिरेकिल कमेदी नाटक क्यन। युरोपया पुनर्जागरण (Renaissance) कालय् एरिस्टोटलया ट्राजेडी नाटक व कमेदी नाटकया धार त्वताः मिश्रित अर्थात ट्राजेडीकमेदी नाटक दय्केगु यानाः हल। मेगु कथं धाय्गु खःसा व छगु कथं स्वच्छन्दतावादी (Romantic Drama)नाटकया विकास जू वन।

थुगु युगया नाटकया विशेषता

- त्रासदी व कमेदी निगू नाटकयात विशेष प्राथमिकता
- त्रासदी व कमेदी नाटक निगूं दय्किगु अर्थात ल्वाकछ्यारा दय्कीगु

- नाटकय् स्वच्छन्दतावादी प्रवृत्ति खनेदै
- धार्मिक कृतिपाखें अप्व: नाटक क्यनिगु
  (बज्राचार्य;१११२:३१)

(क) युरोपया पुनर्जागरण (Renaissance) काल

ई.सं. १३२९ लय् इटाली रेनेसां न्ह्याकूगु सांस्कृतिक पुनरोत्थान युरोपया आपालं थासय् न्यना वंगुलिं फ्रान्स, स्पेनया नापं वेलायतय् नं न्यना वन। अवलय् सांस्कृतिक पुनरुत्थानय् धार्मिक सुधार ग्रिक व रोमन साहित्य प्रचार, आधुनिक भाषाया समानता, वैज्ञानिक अध्ययन अनुसन्धान, आविष्कारया कारणं जनमानसय् बौद्धिक जागरण नं व:गु प्रभाव नाटकय् लात। ग्रिक व रोमया अध्ययन याना: न्हूगु कथंया नाटक सुरु जुल। यूरोपय् न्हूगु जागरण वल, व पुनर्जागरण कालयात इलिजावेथियन युव वा रोमान्टिक युग धाय्गु यात। वेलायतय् विश्वविख्यात शेक्सपियरया जन्म जुल। शेक्सपियरं ट्राजेडी नाटकय् हास्य ल्वाकछ्याय्गु प्रयोग यात, सफल नं जुल। ओथेलो, ह्याम्लेट, रोमियो जुलियत आदि वया विश्वप्रसिद्ध नाटक ख:। अथे हे जोनलिलि, जर्ज पीले, मार्लो, जनसन, हेवुड, वेवस्टर, टमस किड, क्रिस्यफर व हे ईया नाटककारपिं ख:। अवलय्या वियोगसंयोगान्त नाटक सुरु अर्थात स्वच्छन्दतावादी नाटक सुरु जुल। (बज्राचार्य;१११२:३१-३२)

१.१.३ पाश्चात्य साहित्यया आधुनिक नाटक

शेक्सपियर शैली स्वयानं पाक्क सर्वसाधारण मध्यम वर्गया समस्या दुगु यथार्थवादी नाटकया सिर्जना जुल। विषयवस्तु नं निसें प्रस्तुतीकरण माध्यम, धारण फुक्कं परंपरागत नाटकनाप पाक्क नाटकया सृजना विश्वय् दकले न्हापां नर्वेया हेनरीक जोन इब्सेनं (इं १८२८-१९००) सृजना या:गुलिं इब्सेनयात आधुनिक नाटकया अबु अर्थात यथार्थवाद नाटकया अबु धाय्गु यात (ग्यासनेर;सन्१९६७:१)।

भारतीय विद्वान डा. नगेन्द्रया कथं आधुनिक नाटकया दृष्टिकोण थुकथं खनेदु,

"नाटक में नित्य प्रतिके जीवनकी सच्ची व्याख्या होनी चाहिए। हमारे सामने जो रोजकी समस्याएं है उनका विवेचना और समाधान कों में ही नाटक की उपयोगिता है। कल्पना लोक अथवा आदर्श भूमि पुरातनसे उतरकर हमे चिर संघर्षमय वर्तमान मे आना चाहिए। एक शब्द में, ये नाटक समस्या नाटक हैं। स्वभावता: इनमे भावोद्वेक के स्थान पर चिन्तन तर्क की शक्ति मिलेगी (डा. नगेन्द्र, १९७०, आधुनिक हिन्दी नाटक, नेशनल पब्लिसिंगथ हाउस, पृ ३)।"

जर्ज वनार्ड शा, विलियम आर्थर, एडमण्ड गसडिसं इब्सेनयात विश्वय् प्रख्यात याना बिल । इब्सेनया नाटय् सिद्धान्त The Quintessence of Ibsenism. खः । यथार्थवाद नापं नाटकय् प्रकृतवाद, अभिव्यन्जनावाद, अस्तित्ववाद नं खनेदत । फ्रान्सया जोला व वुइवस, स्वेडेनया स्ट्रिन्दुवर्ग, जर्मनया फ्रेडरिक हे ज्वेल, संडरमेन, हप्टम्यान, रुसया अस्टोवस्की, लियो टाल्सटाय, म्याक्सिम गोर्की, चेखोव, अमेरिकाया युजिन ओनिल, जर्मनया वेडे काइन्ड, रेनहार्ड सोर्ज, वाल्टर हान्सक्लेव, अर्नेसट टोला, वेलायतया गाल्सओर्थी, पिनेरो, अमेरिकाया युगेन, वील आर्थर मिलर, जापानया कोवा आदि अवलय् आधुनिक प्याखंया अभियन्तात खः । (बज्राचार्य;१११२:३४)

(क) पाश्चात्य साहित्यया आधुनिक नाटकया प्रवृत्ति/विशेषता

विषयवस्तु - समस्यामूलक नाटक, सुरुवात समस्यां । समस्या छेँदुनेया समस्यानिसें आर्थिक, सामाजिक, राजनैतिक, धार्मिक, राष्ट्रिय, अन्तर्राष्ट्रिय, मनोवैज्ञानिक आदि जुइफु ।

पात्र -

उच्च वर्गयापिं निसें निम्न वर्गया पात्र । चेतनशीलपिं, अवचेतनशीलपिं, साधारणपिं, असाधारणपिं, रहस्यमयपिं, अहंदुपिं, थीथी सिद्धान्तया विचारधारायापिं आदि । पात्रत अप्वः यानाः क्रान्तिकारी, परम्पराया विद्रोह याइपिं । सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक, परम्परागत, आध्यात्मिक मान्यता व मूल्यया विद्रोह याइपिं ।मूपात्र/सहायक/गौण पात्र, सत्पात्र/असत्पात्र, गतिशील/स्थिर पात्र, एकल/बहु पात्र, मञ्चित/अमञ्चित पात्र, प्रयोग/अप्रयोग पात्र आदि ।

चरित्र चित्रण

मनू भिंम्ह, मभिंम्ह/साधारण, विद्रोहात्मक व्यक्तित्व/ भिंमभिं बल्ला बमला धयागु मनु म्वानाच्वंगु समाज वातावरण व परम्परागत मान्यतां याना तैगु खः ।

संघर्ष

मनोवैज्ञानिक आन्तरिक संघर्ष व सामाजिक, आर्थिक लगायत वाह्य संघर्ष । द्वन्द्व पुलांगु पुस्ता व न्हूगु पुस्ताया वैचारिक धारणा, मानव स्वतन्त्र इच्छा व समाजया वातावरण नैतिक व आध्यात्मिक चेतना, प्रेम व घृणा, मातृत्व व कलाःत्व, अबु व काय्, माजु व भौ, तःताजु व केहेभाःत, थीथी विचार धाराया द्वन्द्व, पूँजीपति व मजदुरतय् द्वन्द्व आदि निगू विचारधाराया द्वन्द्व दयाच्वनि ।

भाषाशैली

इब्सेनया भाषाशैली गद्य व पद्य निगूं । गद्य अप्वः प्रभावकारी । पात्रतय्गु खल्हाबल्हा अपिं म्वानाच्वंगु समाज, परिवेश, सिद्धान्त, शिक्षा, नैतिकता आदि केन्द्रित याना नुवाका तय्गु याइ ।

संरचना

संस्कृत नाटकय् ५ निसें १० अङ्कया लू । आधुनिक नाटकय् ३-५ अङ्कया लू ।

उद्देश्य

समस्या उलाक्यनेगु अले समाधानया लँपु मालेगु खः । इब्सेनं न्ह्याबलें जीवनयाता सकारात्मक दृष्टिं स्वय्‌गुलिं यानाः मानव समस्याया समाधान लँपु मालेगु यात । (बज्राचार्य;१११२:३७-४२)

२. नेपाली भाषाय् नाटकया ऐतिहासिक क्रम

२.१ प्राचीन काल (१८५५-१९५०)

२.१.१ न्हापांगु चरण काल (१८५५-१९४९)

नेपाली भाषाया नाटकया आधार संस्कृत साहित्य खः । वि.सं. १८५५ सालया 'हास्यकदम्ब' न्हापांगु नाटक खः । थुगु नाटक शक्तिबल्लभ अर्ज्यालं थःगु हे संस्कृत नाटकया अनुवाद याःगु खः । थ्व गद्य शैली च्वयातःगु अभिनय याय्‌गुसिवें ब्वनेत न्ह्याइपुगु नाटक खः ।

वि.सं. १८८२ दँय् 'मुद्राराक्षस' भवानीदत्त पाँडे अनुवाद यानाः पिकात ।

वि.सं. १९४२ दँय् मोतीराम भट्टं अनुवाद यानाः 'शकुन्तला' व 'प्रियदर्शिका'

प्रवृत्ति/विशेषता

१. अनुवादया युग खः ।

२. नेपाली नाटकयात साहित्यिक उच्चता बीगु ज्या जुल ।

३. नाटकया जग तल ।

२.१.२ निगुगू चरण काल (१९५०-१९४९)

वि.सं. १९६२ दँय् छापे गूगु पहलमानसिंह स्वाँरया 'अटलबहादुर' नाटक पूवंक नेपाली वातावरणय् भ्यलेपुंगु दु । थुकियात न्हापांगु नेपाली विगोगान्त नाटक खः धाय्‌माः । व न्हापांगु नेपाली नाटक माने याय्‌फै, खःसा थुकी हलिमय् बय्‌बय् जूम्ह नाटककार शेक्सपियरया नाटक 'ह्याम्लेट'या किचः खनेदु । थुगु नाटकं नेपाली नाटकय् त्रासदी-ट्राजेडी प्याखं दुतहय्‌गु ज्या यात । उकिं स्वाँरया नाट्य साधनां छ्खे अनुकूलनया सुस्पष्ट परम्परा दय्‌कल धाःसा मेखे मौलिकताया बांलाःगु अभिनय याःगु दु (पोखरेल;२०४०:१६५) ।

- वि.सं. १९५० दँय् 'शाह बहराम'
- वि.सं. १९६२ दँय् पहलमानसिंह स्वाँरको 'अटलबहादुर'/ट्रासदी-ट्र्याजेडीको प्रवेश
- वि.सं. १९६८ दँय् बहीदार रामकृष्णया 'अबुल हसन' व 'माधवानल-कामकन्दला'

- वि.सं. १९७२ दँय् 'शकुन्तला' व 'रत्नावली'
- वि.स.. १९८५ दँय् रामप्रसाद सत्यालया 'फूलमा भमरा'

प्रवृत्ति/विशेषता

१. कलाकौशल व नाट्य परिवेशयय् विविध आयाम तनाबिल।
२. कोरा अनुवादया अवधि मखया रूपान्तरण व अनुकूलनया अवधि खः।
३. छुं थःगु पहः खनेदुगु ई।
४. नेपाली नाट्य लागाय् उर्दु, वंगला, हिन्दी, अङ्ग्रेजी भाषाया नाटकत दुहाँवःगु।
५. मौलिकताया तःधंगु आसक्ति व आग्रह खनेदुगु।
६. नाटक च्वय्गु ज्या ब्वनेत जक मखु अभिनय यायत नं खः धइगु अनुभव।

१.२ नेपाली नाटकय् आधुनिक काल (वि.सं. १९८६-आतक्क)

१.२.१ न्हापांगु चरण (वि.सं. १९८६-२००२)

नेपाली कविताय् कलात्मक परिष्कार हयाः लेखनाथ 'कविलेखनाथ' जूवंथें नाटकय् कलात्मक परिष्कार हयाः मौलिकताया बल्लागु जग तय्गु ज्या बालकृष्ण सम 'नाट्यशिरोमणि' जू वंगु दु, थ्व तथ्यय् शङ्का याय् थाय् मदु (पोखरेल;२०४०:१६८)।

सञ्चयन सौष्ठव अर्थात छानबिन निपुणताया दृष्टिं नं समया नाटकया ज्वः मदु। समया नाटक यक्व दु व फुक्क धयाथें नाटकत उच्च कोटीया हे दु, विशेष उत्कृष्टता कथं थुकथं दु,

बालकृष्ण समया -

- वि.सं. १९८६ दँय् 'मुटुको व्यथा',
- वि.सं. १९९४ दँय् मुकुन्द इन्दिरा,
- वि.सं. १९९५ दँय् प्रल्हाद,
- वि.सं. १९९६ दँय् अन्धवेग,
- वि.सं. २००० दँय् भक्त भानुभक्त,
- वि.सं. २००९ दँय् प्रेमपिण्ड,
- वि.सं. २०१० दँय् अमरसिंह,
- वि.सं. १९९९ दँय् बोक्सी (एकाङ्की)।

मेपिं नाटककारपिनिगु प्याखं

पुष्कर शमशेरया	'लक्ष्यहीन' वि.सं. १९९९
लेखनाथ पौड्याल	लक्ष्मी पूजा

सोमनाथ शर्मा घिमिरे	सावित्रीसत्यावान व कृषिवाला
योगनाथ प्याकुरेल	सौता
श्रीप्रसाद उपाध्याय	सुदामा
पारसमणि प्रधान	सुन्दरकुमार व बुद्धचरित

१.२.२ निगुगू चरण (वि.सं. २००२- आतक्क)

नेपाली भाषाय् समस्यामूलक नाटक च्वया: गोपालप्रसाद रिमाल लोकंह्वात । समया युग अन्त्य याना: न्ह्यःज्याम्ह रिमालया ल्यूल्यू गोविन्दबहादुर मल्ल व विजय मल्ल वनेत ता:लात । यिमिसं मनोवैज्ञानिक प्रवाहयात दुग्यंक छ्यलेत सफल जुल । नापं मिसाया अस्तित्व, अन्याः, अत्यातारया प्रतिकारनिसें यिमिगु दमित, कुण्ठा आदित क्यनेगु नं कुतः यात । नाटकय् न्हूगु न्ह्यूपा वःगु खँयात भानुभक्त पोखरेलं थुकथं चर्चा यानातःगु दु,

“आधुनिक कालया नाटककारत मध्ये थज्यागु शिप व सावधानी बालकृष्ण समबाहेक दकले न्हापां गोपालप्रसाद रिमालयाके खनेदत । वनंलिपा गोविन्दबहादुर गोठाले व विजय मल्लयाके खने दयावल । थ्व हे कथं नाट्यकारिताया कलाय् वि.सं. २००२ सालया ‘मसान’ नाटकं समया नाटकनापं धेंधेंबल्ला याःगु जक मखु समया नाटकयात पुला वन । स्वाभाविक व अभिनेयताया दृष्टिं नं रिमालया नाटकं समया नाटकीयतायात हाथ्या ब्यूगु दु व नेपाली नाट्यसाहित्ययात युगान्तरकारी हिउँपा व न्हूगु लँ ब्यूगु दु (पोखरेल;२०४०:१७३) ।”

“आ:या मिसात ख्वबिं अर्ध छाया म्वाय्या निछिं भिक्षा फ्वनी मखु, सचेत सङ्घर्ष हे थःगु अधिकार लाका काइ ।” धाय्गु मू तथ्ययात ‘च्यातिएको पर्दा’ व ‘भूसको आगो’ प्याखनं प्रतिपादन याःगु दु । न्ह्यःया सामाजिक अवस्थाया प्रभावं प्रस्तुतीकरणय् छुं न्हूगु खनेदत अथेसां प्रतिपाद्य विषयया उपस्थापन व नाट्यकलाया गुम्फनय् नापं निगूं खँय् गोठाले रिमालया उत्तराधिकारी खनेदत तर रिमालया परिपाटीयात धा:सा विकसित यात गोविन्दबहादुर गोठालें(पोखरेल;२०४०:१७५) ।

‘जिउँदो लास’या अद्वितीय विशेषता छु धा:सा व नाटक समाजिक, बौद्धिकता व मनोविश्लेषणया रमणीय त्रिवेणी जूवंगु दु’ धाय्गु बासुदेव त्रिपाठीया विचारयात मान्यता बीमाली (पोखरेल;२०४०:१७६) ।

गोपालप्रसाद रिमालया	वि.सं. २००२ दँय् ‘मसान’ व ‘यो प्रेम’
गोविन्द्रबहादुर गोठाले	च्यातिएको पर्दा व भूसको आगो
विजय मल्ल	जिउँदो लास’, कोही किन बरबाद होस्
हृदयचन्द्रसिंह प्रधान	या गंगालालको चित्ता, कीर्तिपुरको

भीमनिधि तिवारीया युद्धमा व मरुभुमिका लेखक सहनशील सुशीला /१९९५, काशीवास/१९९८, पुतली/१९९९, किसान/२००३ व नोकर/१०१४ नाटक व एकाङ्की विसे नगर्ची, साँढे ।

लीलाध्वज थापाया अमरमाया, बासु पासाया किसान हो र समाज,
भूपेन्द्रमान सर्वहाराया परिवर्तन, दौलतविक्रम विष्टया दश वर्षपछि,
सुन्दरप्रसाद शाहया भ्रूगल गुरुङ व अन्धविश्वास,
श्यामदास वैष्णवया उज्यालो दिन,
धूस्वाँ सायमीया हिमालय क्रन्दन, तुलसी अपतनया कमल,
जमाना बदलियो र विजय, वीरविक्रम गुरुङया जीवन परिदर्शन,
लक्ष्मणराज जोशीया, लीलबहादुर क्षत्रीया दोबाटो,
शङ्कर कोइरालाया सेती, बाशु शशीया तीन नाटक,
मदनकृष्ण प्रसाईँया दृश्यमञ्जरी, विक्रम रूपासाया नमूना,
सावित्री सिल्वालया कल्पना,

फणीन्द्र खेतालाया विजय विद्रोह, बाध्यता, निराशा व अस्तित्ववादी चिन्तन, कुमार घिसिङ, जितेन्द्र बस्नेत, मानबहादुर मुखिया, प्रचण्ड मल्ल । लिपाया प्रयोगवादी नाटक/एकाङ्की च्वमिपिं व निर्देशकपिं अशोष मल्ल व कृष्ण शाह यात्रीयात विशेष कथं अध्ययन, अनुसन्धान याय्‌ल्यं दनि ।

गुरु कूल, सर्वनाम समूह, आरोहण समूहं न्ह्याकूगु नाटक प्रदर्शनया विस्कं हे न्ह्यःखँ दु । उकिया नं शोध याय्‌ल्यं दनि । थौंकन्हे सम थियटर, रिमाल थियटरलिसें थीथी थियटरय्‌ न्हिन्हिं धयाथें नाटकत क्यनाच्वंगु दु । व लिपाया प्याखं क्यनिगु पद्धति व प्रस्तुतियात कया विस्कं शोध याय्‌ल्यं दनि ।

प्रवृत्ति/विशेषता

१. ट्राजेडी प्रधान नाटक
२. सर्व साधारण पात्र छ्यलेगु ज्या
३. कवितात्मक नाटक/शेक्सपियरया प्रभाव
४. उत्पाद्य बाखं व ऐतिहासिक बाखंया लिधंसाय्‌ दुःखात्मक, संयोगान्त व वियोगान्त पद्यात्मक, गद्यात्मक लेखन
५. आदर्शवादी, सुधारवादी भावना
६. वैचारिक उपयोगिता व युगबोध, हिउँपाःया सः, विद्रोह
७. समस्या प्रधान नाटक/इब्सेनया प्रभाव
८. नारी विद्रोह, स्वत्व, अस्तित्व व गौरवया पक्ष वकालत

९. अस्तित्ववादी चिन्तन
१०. न्हूग बिम्ब, पद्धति व प्रस्तुतिकरणया छ्यला
११. थीथी द्वन्द्वया लिच्वः व मनोवैज्ञानिक प्रभाव प्रस्तुत

नेपाली भाषाय् नाटक व एकाङ्की बाहेक ख्याल, प्रहर्शन नं उलि हे ज्वःलाक न्ह्यानाच्वंगु दु । ख्याल, प्रहर्शन विधाय् मदनकृष्ण श्रेष्ठ व हरिवंश आचार्य मेपिंत नं प्रेरक कथं न्ह्याय्‌त सफल जूपिं खः, आःतक्क नं यिपिं मह जोडी कथं न्ह्याना नं च्वगु दनि । यिमिगु ख्याल, प्रहर्शन मुना सफू 'मह' पिहाँ वःगु नं दु । महया हे लँपु लिना ख्याल, प्रहर्शन क्यनेगु ज्याय् किरण केशी, सीताराम कट्टेल, राजाराम नेपाल, दीपकराज गिरी, दीपाश्री निरौला, साम्दे शेर्पा, शिवहरि नेपाल, ध्रुव हाडा, जीतु नेपाल पिं सक्रिय जुयाः न्ह्यानाच्वंगु दु । यिमिगु टीभीखय् हास्यव्यङ्ग्य ज्याभ्वः नं उलि हे धिसिलाक न्ह्यानाच्वंगु दु ।

१.३ नेपालभाषाय् नाटकया ऐतिहासिक क्रम

१.३.१ नेपालभाषाा नाटकया प्राचीन काल (न्हापांनिसें ने.सं. १०२० तक)

नेपालभाषा साहित्य परम्पराय् दकले पुलांगु प्याखं साहित्य जुयाच्वंगु दु । खःला ग्रिस सभ्यताय् नं नाटक हे दकले न्हापां सुरु जूगु दु । पश्चिमय् ग्रिसया दार्शनिक एरिस्टोटलं थःगु सफू 'काव्यशास्त्र'य् नाटकयात हे प्राथमिकता बिल धाःसा पूर्वीय जगत्या न्हापांम्ह साहित्यिक दार्शनिक भरतमुनी थःगु सफू 'नाट्य' शास्त्र व हे नाटकया माध्यमं रसया प्रवर्तन याःगु खः (पोखरेल;२०४० :१५९) । अझ प्राचीन इलय् नाटकयात न्यागुगू वेद नं धाय्‌गु याः - 'पञ्चमो वेद उच्यते' । नेपालभाषाय् न्हापांनिसें चन्द्रशमशेरया कालतकया ईयात नेपालभाषा नाटकया प्राचीन ई खः ।

नेपालय् प्याखं परम्पराय् दकले न्हापांगु जल प्याखं अर्थात हरिसिद्धि प्याखं खः । हरिसिद्धि पुराण कथं हरिसिद्धि प्याखं ईपू १५० निसें ९४ स्वयां न्ह्यः पिदंगु प्याखं खः । न्हापां थ्व प्याखं नाटकया रूपय् जूसा लिपा सन् ६०५ य् नृत्यया रूपय् ह्यूगु खः धयागु जनधारणा दु । वीचय् त्वाःदया वंसा नं नेपाःया तच्वतं पुलांगु हरिसिद्धि प्याखं प्रताप मल्लया पालंनिसें थौं तक जलया नेवाःतय्‌सं थायथासय् प्रदर्शित याना वयाच्वंगु दु (कसाः;नेसं. १०८४:६-७) । थ्व प्याखं थाय्‌थासय् क्यनेगु यानाः वयाच्वंगु खः । बिचय् त्वाःदयावंसां नेपाःया तच्वतं पुलांगु हरिसिद्धि प्याखं प्रताप मल्लया इलंनिसेंथौंतक जलया नेवाःतय्‌सं थाय्‌थासय् प्रदर्शित याना वयाच्वंगु दु (कसाः;१०८४:६-७) ।

(क) ख्वाःपाः प्याखं

प्याखं खँग्वलं न्ह्यब्वइगु नाटकया मू प्रवृत्ति खः । विशेषयाना ख्वाःपाः पुयाः

प्याखं ल्हुइकेगु व खँभाय्, म्येभाय् व बाजंभाय् कथं प्याखं ल्हुइगु याइ। थज्यागु प्याखंयात गीतिनाटक/अपेरा कथं नाला काय्फै। जल प्याखनय् द्यःजूपिंसं न्ववाना नं अभिनय याइ। व भावप्रधान प्याखं कथं खनेदु। थुकथं हे ख्वपया इकुन प्याखं थौंकन्हे नवदुर्गा प्याखं वा गथुप्याखं नं धाय्गु याः। थुगु ख्वाःपाः प्याखं नं भावपरक प्याखं कथं पिने ल्हानाच्वंगु आत्मपरक खँ कथं प्याखं ल्हुइगु याइ। नवदुर्गा अर्थात इकुन प्याखंयात सर्वसाधारण जनता जक मखु जुजुपिसं नं उलि हे माने यानाच्वंगु खनेदु। थुगु खँयात थ्व इकुन प्याखंयात ख्वपया मल्ल जुजुपिसं आपालं मनेया नापं यैं, यलयापिं जुजपिं नापनापं सर्वसाधारण जनतापिसं समेत हनेगु यानाच्वंगु थौंतक खनेदु। थ्व प्याखं हुकेगु थःगु हे पद्धति दु। ने.सं. ७८७ इकुन प्याखंया पद्धतिबारे उल्लेख जुयाच्वंगु दु (रेग्मी;१९६६:१०८)। थुकथं यैं अमर मल्लं प्रचलनय् हःगु भावनृत्यया प्याखं मध्यम ख्वकनाया सिकाली प्याखं, पचली भैरवया प्याखं, लुमधि अजिमा प्याखं, मनमय्जुया प्याखं, कंग अजिमाया प्याखं आदि खः। यैंया आनन्द मल्ल नं कीर्तिपुर व थेचोया अष्टमातृका प्याखं न्ह्याकूगु खः (निबन्ध रत्न;१०८७:६७-६८)। ने.सं. ८०५ वैशाख शुदि १२ श्री श्री सुमति जय जितामित्र मल्लनं खिं, बहुल, ताल दुतयाया इकुन प्याखनया (जितामित्र...१७३ख) खः। यैंया पार्थिवेन्द्रं मल्लया राज्यकालय् न्यतय् त्वालय् ने.सं. ८०२ दँय् गण प्याखं पिदन, "सं ८०२ भाद्र पद शुल्क अष्टमी बुधबार थ्व कुन्हु ङतभरडिया गण प्याखन पिदंङाव देश हुओ दिन जुरो (रेग्मी, भाग ३: परिशिष्ट २०) (बज्राचार्य;११२९:३३)। थुकथं हे ख्वाःपाः प्याखंत भैल प्याखं, देवी प्याखं, लाखे प्याखं आदि नं भावनृत्य कथं दुथ्याकेफै।

थुगु भाव नृत्ययात म्ये/भाय् प्याखं कथं अध्ययन याय्फै। हरेक प्याखंया थःगु न्ह्यःखँ, थीथी द्यःया म्हसीका, ज्या, प्याखं हुलेगु पहः, सङ्गठनात्मक प्रक्रिया दुगुलिं विस्कं कथं अध्ययन, अनुसन्धान याय्गु ल्यं दनिगु अनुभव जू। छुं छुं भावनृत्यया बारे शोध यानाः सफू पिथने नं धुंकल। पुरुषोत्तमलोचन श्रेष्ठया 'ख्वपया नवदुर्गा' थुकिया छगू कडि खः।

(ख) मल्ल कालया पूधाः प्याखं/नाटक

पूर्वीय मान्यतायात कःघाना नाटक च्वय्गु ज्या मल्ल कालय् बांलाक न्ह्यागु खनेदु। न्हापा जुजुपिनि थःगु प्रभाव क्यनेत प्याखं पिथनेगु, बाजं पिथनेगु, पलेचा दय्के बलय्, देगलय् गजु छुइबलय् आदि थज्यागु ज्या याइबलय् नाटक पिथनीगु खः। ख्पया जुजु भूपतीन्द्र मल्लया विवाहया उत्सवय् थुकथं नाटक क्यंगु खः। जुजु जितामित्र मल्लया नेसं ८०७ दँय् विवाह जूबलय् मदालसा हरण प्याखं च्वयाः प्रदर्शित यात, "श्री ३ सुमति जय जितामित्र मल्ल भारदिसमत मदारसा हरन प्याखन धरोत। सं. ८०७ आषाढ वदि ६ श्री २ भूपतीन्द्र मल्लया

विवाह यात ...” (जुजु जितामित्र मल्लया छगू धर:पौ, पृ. ३३६ख)। अभ्क रणजीत मल्लया विवाहया उत्सवय् ला नाटक/प्याखं धेंधेंबल्ला याना: सिरपा: कथं दां ल:ल्हागु नं ख: । थुगु खँयात चुन्दा बज्राचार्यजुं थुकथं न्हिथनादीगु दु,

“ऐतिहासिक सामग्री दुने गुगु प्याखं खनेदुगु ख: व भावनृत्यया प्याखं ख: वा नाटक छु ख: उलि स्पष्ट मजू । न्ह्याथे हे जूसां मल्लकालय् प्याखंया उच्चतम विकास जुइधुंकल धका: सीदु । गन प्याखंया धें धें बल्ला याइ अन प्याखंया धेंधें बल्ला याना: येँया प्याखंयात २० तका, नादल प्याखंयात ९ मोह, थिमि, साँखु, गोल, चांगु आदि थासं ह:गु प्याखंयात ६/६ पनौती, नाला, श्रीखण्डपुरं ह:गु प्याखंयात २/२ मोह दां पुरस्कार रूपं ब्यूगु ख: (बज्राचार्य;११०५:१५) ।”

अथेंतु रणजीत मल्लयात ने.सं. ८३३ दँय् विवाह याना ब्यूबलय् भूपतीन्द्र मल्लं उषा हरण प्याखं च्वया: प्रदर्शित यात, “श्री श्री जय भूपतीन्द्र मल्लदेवस नाथ राजकुमार श्री श्री जयरणजीत मल्लदेवयात इहियात उषाहरण सप्तमाङ्ग प्याखनयाता दय कंसा बिज्याङाया घन्टि दयकाव चोस्य तस्य बिज्याङा । सं ८३३ कार्तिक वदि १ शुभम् (वृहत्सूत्रीपत्रम्:८) (बज्राचार्य;११२९:२७) ।” बोडेपाखें दैत्य प्याखं ह:सां वनेपापाखें कुम्ह प्याखं ह:गु ख: । उगु इलय् चण्डीया प्याखं नं ह:गु दु (जितामित्र मल्ल ... २०३) (बज्राचार्य;११२९:२८) । ने.सं. ८३३ कार्तिक वदि १ कुन्हु भूपतीन्द्र मल्लं थ: काय् रणजीत मल्लयात विवाह यानाबिल । भूपतीन्द्र मल्लया विवाहबलय् थें तुं उगु उत्सवय् थाय्थासं प्याखं हया: प्रदर्शित यात । उगु उत्सवय् येँ, यल, कीर्तिपुरया नापनापं येँया जुजु यलया जुजुपिसं अलग अलग प्याखं हल (रणजीत मल्लया विवाहया धर:पौ ३३.९ ख - ३४२ क) (बज्राचार्य;११२९:२०) । भूपतीन्द्र मल्ल स्वयं धर:पौलय् व खँ न्हिथनात:गु दु, भूपतीन्द्र मल्ल स्वयं उषाहरण प्याखं च्वया: प्रदर्शित यात । (वृहतसूचीपत्रम्:८), ख्वपया थाय्थासं ह:गु प्याखनय् श्रखिण्डपुर, धुलिखेल, पनौती, नाला, साँगा, बोडे, थिमि, भोट, चाँक्वाठ ख: । उगु उत्सवय् व्यक्तिगत कथं ह:गु प्याखनय् वासुदेव कुलया हग्गल प्याखं (रणजीत मल्ल...५०२ख) भैरव प्रादुर्भाव प्याखं क्यंसा श्रीखण्डपुर व भोटं थ्वा: प्याखं व कुम्हर प्याखं, धुलिखेलं दैत्य प्याखं थिमिं नलचरित्र प्याखं प्रदर्शित याय्त ह:गु ख: (रणजीत मल्ल ...१८५ख-१८९) (बज्राचार्य;११२९:२९) । थुकथं भूपतीन्द्र मल्ल व रणजीत मल्लया विवाहया उत्सवय् प्याखं धेंधेंबल्ला याना: त:जिक हंगु च्वय्या दसि ख: ।

ने.सं. ७४९ जेष्ठकृष्ण अमावस्या सूर्य ग्रह श्री श्री जगज्योतिर मल्ल देव प्रभु ठाकुरसन तुलादानस थ्व हर गौरी विवाह प्याखन दयका जुरो (हृदय;१०९१:३१-३२) । “श्री श्री श्री मुल चुकया गजुलि छान उदेस श्री श्री जय भूपतीन्द्र मल्ल देवसन विक्रम चरित्र प्याखन दकसे बिज्याङा (जोशी व शाक्य;१०९०:११९) ।”

विशेषयाना नेपालभाषाया प्याखं जगतप्रकाश मल्लया 'मूलदेव शशिदेव' (लगभग ७९३ पाखे) आतक्क लुयावःगु मध्ये दसिकथं न्ह्यने छ्याय् फैगु प्याखं खः । मल्ल काल प्याखंया नितिं उर्वर भूमि हे जुयाबिल । वनं ख्वपया जुजुपिं जगतप्रकाश मल्ल, भूपतीन्द्र मल्ल व रणजीत मल्लपाखें तःधंगु योगदान जूवंगु खनेदु । येँया जयप्रकाश मल्ल व यलया सिद्धिनरसिंह मल्ल व योगेन्द्र मल्लया योगदान नं महत्वपूर्ण खनेदु ।

धार्मिक विषयवस्तुयात लिधंसा कयाः प्याखं अर्थात नाटक च्वय्गु याःगु खनेदु । जगतप्रकाश मल्लया 'मुलदेव शशिदेव' धाःसा धार्मिक धारयात छुं पाका नायः व नकिं सर्वसाधारणयात छ्यला दय्कातःगु प्याखं खः तर नाटक च्वयातःगु प्रवृत्ति पूर्वीय नाट्य सिद्धान्त कथं हे खः । व खँयात चुन्दा बज्राचार्य थुगु खँ नं पुष्टि याइ, "... जगतप्रकाश मल्लदेवया आज्ञां मूलदेव शशिदेव प्याखन दय्के छेजे निम्हसिनं मूलदेव व शशिदेव रूप काय' धकाः उल्लेख यानातःगु दु । थन मूलदेव व शशिदेवया रूप काइपिं खः महाद्यः व पार्वती (बज्राचार्य;११२९:४४) ।" व प्याखं धाःसा 'पंचविंसति' बाखंया २३ ल्याः बाखंया लिधंसाय् च्वयातःगु खः । उकिं थ्व प्याखंम्वःत विस्कं मौलिक खः धाय्फै मखु । *बेताल पञ्चविंशति* बाखंसफुया गुंगूगु बाखनय् पुत्र मूलदेव व पुत्री अनंग्ववति धकाः नां छुनातःगु खनेदु (स्थापित, ११२०:२८) । भिंनीगुगू बाखनय् मूलदेव व शशिदेवयात छ्यलातल (स्थापित, ११२०:३५) । थुगु हे सफूया नीनिगूगु बाखंयात हे लिधंसा दय्का जगतप्रकाश मल्लं *मूलदेवशशिदेव* प्याखं च्वःगु खः (स्थापित, ११२०:३५) ।

"इति श्री श्री जगतप्रकाश कृतम मूलदेव शशिदेव पाख्यान नाटकम् समाप्ती" धकाः च्वयातःगु दु । थ्व हे नाटकया सुरु सुरूपाखेया लु लय् थ्व नाटक जगतप्रकाशं थःम्हं मच्वसे सुयातं च्वके ब्यूगु खः ला धकाः आभाष नं खनेमदुगु मखु तर क्वचाय्का तःगु थासय् धाःसा च्वःम्ह जगत प्रकाश हे खनेदु ।

ख्वपया मल्ल जुजुपिसं च्वःगु मुक्कं नेपालभाषा नाटक धलः

जुजुया नां	**नाटकया नां**	**ने.सं.**
जगतप्रकाश मल्ल	मूलदेव शशिदेव	७९३
भूपतीन्द्र मल्ल	विक्रम चरित	८२६
	मयूरध्वजोपाख्यान	
	पदमावती नाटक	
	श्रीखण्ड चरित	
रणजीत मल्ल	शनेश्चर रोहिण्युपाख्यान	८६२
	चन्द्रागदोपाख्यान नाटक	८२६
	हरगण कथा	८७५

ययात्युपाख्यान	८८१
गणेश दिक्पाल	८८५
वीर वीरणी	८८५
कृष्ण चरित्रोपाख्यान	
मदनचरित्र	
गोरक्षोपाख्यानम	
दिक्पाल गणेशोपाख्यानम	
पृथुपाख्यानम	
सुव्रम्हण्योपाख्यानम	
खड्-दर्शन नाटक	

(बज्राचार्य;११२९:५२)

यैंया मल्ल जुजुपिसं च्वःगु मुक्कं नेपालभाषा नाटक धलः

जुजुया नां	**नाटकया नां**	**ने.सं.**
जगजय मल्ल	सुन्दर कुमार नाट	
जयप्रकाश मल्ल	वीरध्वजोपाख्यान	८७७
	रत्नेश्वर प्रादुर्भाव	८८०
	स्वस्थानी व्रत कथा	
	माधवोपाख्यान	

(बज्राचार्य;११२९:६०)

प्याखनय् दुगु छुं विस्कं पहःयात जयप्रकाश मल्लया नाटकय् मालेफै । गद्य शैली व मनोवैज्ञानिक छुं छाप नाटकय् लुयावै । खास रत्नेश्वर प्रादुर्भावयात नाटक जक मधासें नीतिनाट्य धाय्माः । नाटकय् दक्व खँल्हाबल्हा कवितात्मक कथं जुयाच्वंगु दु (बज्राचार्य;११२९:५७) । नेपालभाषां च्वयातःगुलिइ नाटकय् थें खँल्हाबल्हा कथं न्ह्याकातःगु राजकुमार वीरध्वज व राजकुमारी चन्द्रकलाया गन्धर्व विवाहया नाटक वीरध्वजोपाखायन खः । गुगु नाटकय् राजवर्णन छगू मेगु स्थानया वर्णन कवितात्मक अभिव्यक्ति जूसा मेगु फुक्कं पूर्णरूपं नेपालभाषां च्वयातःगु दु ।

जुजु स्वयं थःत थुकथं वर्णन यानातःगु दु,

"दया लछिमिया धनी, विवेक जनया मणि
ल्हाकम्ह श्री जयप्रकाश"
"वया लछिमिया धनी, सुरज कुलया मणि
जय प्रकाशन थुलि धाओ ॥" (वीरध्वजोपाख्यान) ।

नाटक लेखनय् यैंया जुजु जयप्रकाश मल्लया विशेष थाय् दु ।

यलया मल्ल जुजुपिसं च्वःगु मुक्कं नेपालभाषा नाटक धलः

जुजुया नां	**नाटकया नां**	**ने.सं.**
सिद्धिनरसिंह मल्ल	एकादशी ब्रत	७५१
योगनरेन्द्र मल्ल	विक्रमादित्य	

(बज्राचार्य;११२९:५५)

यलय् सिद्धिनरसिंह मल्लं दय्का थकूगु कार्तिक प्याखंयात ल्वमंके फैमखु। उकी घानातःगु यल बाथ प्रहर्शन नं उकिया नाटकीयता याता अझ अप्वः तिबः ब्यूगु दु।

आःतकया अनुसन्धान कथं जगतप्रकाश मल्लया मुक्कं नेपालभाषां च्वयातःगु नाटक खः, मूलदेव शशिदेव। मल्ल कालय् अझ अप्वः धयाथें परम्परागत नाटक जातक अवदान, पुराण, महाभारत, रामायण आदि प्राचीन ग्रन्थया लिधंसा कथं विषयवस्तुयात कयाः नाटक च्वयातयातःगुली जगतप्रकाश मल्लं नेपालभाषाया नाटक साहित्य विधाय् दकले न्हापां मौलिक नाटक च्वय्गु जुल। मुख्य पात्र ल्ययेगुलिइ नं न्हूकथं सर्वसाधारण ब्राह्मणयात ल्ययातःगु दु। साधारण मनुखं थःगु इच्छा दतसा न्ह्याग्गु याय्फू कुतः हे याय्माः हिम्मत दय्केमाः धकाः मानवताया इच्छा आकांक्षाया प्राप्ति शृङ्गारिक शैलीं च्वयातःगु मूलदेव शशिदेव नाटक खः (बज्राचार्य;११२९:४३)।

(ग) छगू हे नाटक तःम्ह जुजुपिसं च्वय्गु परम्परा

- जगतप्रकाश मल्ल, भूपतीन्द्र मल्ल/न्हय्गु अङ्कय्/८१पौ, रणजीत मल्ल/गुंगू अङ्कय् /५७ पौ - उषाहरण नाटक
- जितामित्र मल्ल/८०७/, श्रीनिवास मल्ल/८०७, त्रिरत्नमुनि गुभाजु/१००२- मदालसा हरण (आशा सफूकुथि:१९-२०)
- जगतप्रकाश मल्ल/७९५, भूपतीन्द्र मल्ल/संस्कृत, मैथली/८२६- मूलदेव शशिदेव / मुलदेवशशिदेवोपाख्यान
- ख्वपया जगज्योति मल्ल, जितामित्र मल्ल, रणजीत मल्ल/यलया योगनरेन्द्र मल्ल/यँया जयप्रकाश मल्ल - महाभारत
- जगतप्रकाश मल्ल, जितामित्र मल्ल व रणजीत मल्ल - रामायण
- सिद्धिनरसिंह मल्ल/रणजीत मल्लया विवाहय् प्रस्तुत ८३३, रणजीत मल्ल/८४५ - नल चरित्र
- रणजीत मल्ल/८३३, जयप्रकाश मल्ल/नेपालभाषा व मैथली भाषां - भैरव प्रादुर्भाव।

(बज्राचार्य;११२९:६२)।

(घ) सर्वसाधारण जनतापाखें पिलूवःपिं नाटककारपिं

अभिलेख कथं कयाः वना धाःसा यलया इहिबशालय् तयातःगु सिजःपति रामभारो ने.सं. ५३८ वीरवाह प्याखं दय्कल धकाः उल्लेख जुयाच्वंगु दु। गुगु प्यखं ने.सं. ५४७ दँया छम्हा भारोपिंसं ब्वति कयाः प्रदर्शित यात। डा. जनकलाल बैद्यजुया धापू कथं राम भारोया वीरबाहु प्याखं नेपालभाषाया न्हापांगु नाटक खः (बैद्य;नेपाल तपंपौ १०९४:३९)। नाटककार रत्न बज्राचार्य खः गुम्हेसिनं बसुन्धरा नाटक च्वल। थ्व नाटकय् निगू मिति दु - छगू ने.सं. ७६४ दँ व मेगु ने.सं. ८१६ दँ खः। तर जनकलाल वैद्यजुया विद्यावारिधिया शोधपत्र कथं कविताय् दकले न्हापां खनेदुगु केशव उदास नाटकय् नं खनेदु। केशव उदासं हलुमान नाटक च्वगु खः (वैद्य;११०६:५३४)। 'श्री पृथवीपालसिंह जुजुया हुकुमन देवपाननंद दयुका नेपालभाषा गुलि मिखा रतनयुक्त नेपाल संवत्' (वैद्य;११०६:५३४)। ने.सं. ८३१ दँय् रुद्रसिंह दैवज्ञं 'धान्यवति' च्वलधाःसा ने.सं. ८३९ दँय् शिवनारायणं 'रत्नावती हरण' नाटक च्वयातःगु खनेदु। मणिधन दैवज्ञं ने.सं. ८३३ दँय् नेपालभाषा व मैथली भाषा छ्यला 'परशुरामोपाख्यान' नाटक च्वःगु खनेदु (बज्राचार्य;११२९:६४)।

(ङ) मल्ल कालया हाँस्य व्यङ्ग्यात्मक नाटक

बाथः प्याखनय् च्वंगु विषयवस्तु धाःसा छगू हे कथं न्ह्याना वयाच्वंगु दु। बाथः प्याखनय् मुख्यगु नाटक थथे खः।

क) च्वलय् मीगु (च्वलय् खुदां दां खुदां झिंनिदां याय्गु)

ख) माकसि मीगु (निम्ह दाजुपिं मीगु)

ग) सुकू तुलीगु (ल्यवः लाइगु)

घ) कौला खिचा (भिंद्यः पूजा न्याय्कीगु)

ङ) खुसि छिकीगु (निम्ह कलाः तइगु)

च) कलाःया ल्यवः सिनाः सति वनीगु (महामूर्ख याःगु)

छ) छं धालं खः (खःसां च्यः मखुसां च्यः जुइगु)

(बज्राचार्य;११२९:६६)

थगु कार्तिक प्याखनय् प्रस्तुत जुइगु व्यङ्ग्य श्रीनिवास मल्लया पालय् गुगु व्यङ्ग्यया प्रस्तुति खः व न्ह्याबलें छगू हे मजूसे पानाच्वनि। बाथः प्याखनय् प्याखंम्ह्वः आपालं दुसां स्वम्ह स्वंगू राज्य यल, ख्वप व येँया भ्वलाक तग्वःगं, फय्गं व बज्रगं खः (बज्राचार्य;११२९:६७)। हास्यव्यङ्ग्य याय्गुली विशेष यानाः समाजय् खने दयाच्वंगु विसङ्गति, उच्च वर्ग यानाच्वंगु शोषणया विरोध, जातीय ज्याय्पाखें समाजयाता यानाच्वंगु शोषण, मनुतय्गु स्वभाव, चरित्र, ज्या, वातावरण, मिसातय्त ध्याचू नकेगु आदि व्यङ्ग्य खः। गुगुलिं यानाः

समाजय् नैतिक आचरण आचरण बांलाय्माः धयागु तातुनां यानातःगु व्यङ्ग्य खः (बज्राचार्य;१११९:६५) ।

जोशीयात घोच्चा नकातःगु छुं दसु,

'ग्रहन मसिओ जोसि जोतिक छु धाय, जुगय मदु सेकरात्रिनि न्हू वयके छाप थुगुरि पापन छन अन छु ढोकाय ।' (थ्यासफू : पृष्ठ १०)

तामःयात घोच्चा नकातःगु छुं दसु,

खसलन हाकु न्हास कसाया ख ल्हाक पुलांलन न्हुल याना मुल उति काय थुगुलिस दहिवन गथे सह यायःमते । (थ्यासफू:पृष्ठ १०)

(च) शाह जुजुपिनि पालय्या परम्परागत प्याखं

मल्ल जुजुपिनिगु राज्य धुंका शाह जुजुपिसं राज्य याय्गु जुसेंलि नाटक सृजना याय्त तप्यंक बन्द मजूसां नं नाटक च्वय्गु म्हवः जुयावन । राजेन्द्र वीरविक्रम शाह स्वयं शाह जुजु जुया नं जनताया भाषा नेपालभाषां 'महासत्वपाख्यान' नाटक च्वल । महासत्व जुजुं थःगु म्हया ला ध्यनाः नकीगु बौद्ध जातक ललितविस्तर कथं भगवान् बुद्धया सिद्धार्थ जुयाः जन्म जुइ न्ह्यः महासत्व राजा जुयाः जन्म जूगु खँयात कयाः च्वयातःगु खः । ने.सं. ९१२ दँय् संस्कृतं च्वःगु 'हनुमान' नाटक ने.सं. ९२० दँय् मुक्कं नेपालभाषां च्वय्गु यात । मानवीर कक्षपति ने.सं. ९५९ दँय् नेपालभाषा व मैथली भाषाया माध्यमं 'कृष्ण चरित' प्याखं च्वल । अथेतुं रत्ननारायणं ने.सं. ९५८ दँय् नेपालभाषा व मैथली भाषां 'मदलसा हरण' नाटयक च्वःसा ने.सं. १००२ दँ पाखे रत्नमुनि गुभाजुं 'स्वस्थानी कौतुक नाटक' च्वय्गु यात । सुरेन्द्रवीरविक्रम व पृथ्वी वीरविक्रमया पालाय् द्विजवर श्यामानन्दं 'बज्रिबाहु राजाया नृत्य' व 'सूर्यकेतु राजाया नृत्य' च्वःगु खनेदु । त्रिभुवन वीरविक्रमया राज्यकालय् खनेदुम्ह दैवज्ञ शंकरदासं 'कार्तिक महात्म्ये' व 'जलंधर नाटक' पिथंगु खनेदु धाःसा त्रिपुरासुर, मुरासुर नाटक नं सर्वसाधारण जनतापिसं च्वयाथकूगु नाटक खः । ने.सं. १०२० दँय् पृथ्वी वीरविक्रमया पालाय् कीपूया जुधवीरं 'रुक्मागत' राजाया नाटक च्वन (बज्राचार्य;११२९:७४) । सुरेन्द्र विक्रम शाहया पालय् श्यामानन्दं, जलंधर व तुल्सीदास जोशीं 'मुरामुर'या नाटक च्वल (ज्याथा कुम्हाः धनबहादुरपाखें प्राप्त थ्यासफूकथं) (बज्राचार्य;११२९:६२-६४) ।

नेपालभाषाया प्याखं लागाय् प्राचीन काल दकले अप्वः प्याखं च्वय्गु, क्यनेगु कालय् रूपय् खनेदत । प्याखंप्रतिया लगाव, लेखन व प्रस्तुतिया ज्याखँय् सर्वसाधारण स्वयां अप्वः राज्यया नेतृत्व वर्ग हे न्ह्यःज्यागु खनेदु । विशेषयाना मल्ल कालय् थुगु खँ पाय्छि खनेदु । ख्वपया प्यंगुं पुस्ताया जुजुपिं जगतप्रकाश मल्ल, जितामित्र मल्ल, भूपतीन्द्र मल्ल व रणजीत मल्लया विशेष योगदान

खनेदत । यलय् सिद्धिनरसिंह मल्लया विशेष भूमिका न्ह्यःखँय् दुथ्यानाच्वगु दु धाःसा नाटकय् येँया बय्बय् जूम्ह जुजु जयप्रकाश मल्लया विशेष थाय् दु । अवलय् म्ह्वः जक सर्वसाधारणं नाटक च्वय्गु यात । मल्लकाल धुंका शाहकालया अवस्थाय् नेपालभाषायात थाय् मबिल । प्रशासनया ग्याचिकुं यानाः व साहित्यिक उत्साह हःमज्यात । राजेन्द्र विक्रम शाहया पालय् 'महासत्वपाख्यान' व सुरेन्द्र विक्रम शाहया पालय् श्यामानन्दया 'जलंधर' थज्यागु न्हिथनेमाःगु नाटकत व सर्वसाधारणया छुं नाटक खनेदत । थुगु प्राचीन काल नेपालभाषाया नाटक/प्याखंया निर्तिं ऐतिहासिक व ईया कथं स्वय्बलय् स्वर्णिम काल धाःसां पाइमखु ।

प्रवृत्तिगत कथं स्वय्बलय् थुगु कालया मू प्रवृत्ति धार्मिक खः । पूर्वीय काव्य सिद्धान्तकथं हे नाटकत च्वयातःगु खनेदु । प्याखंनय् अप्वः धइथें वीर, शृङ्गार व करणरसयात छ्यलातःगु दु । जगतप्रकाश मल्ल च्वःगु न्हापांगु 'मूलदेवशशिदेव' महत्वपूर्ण नाटक खः । थ्व नाटकया मूल स्रोत धाःसा 'वेताल पंचविंशति' बाखंया २३ ल्याः बाखंया लिधंसाय् च्वयातःगु खः । पूर्वीय सिद्धान्तकथं च्वयातःसां थुकिया नायः, नकिं सामान्य मनूतय्त छ्यलातःगु छगू अजुचायापूगु विषय खः । व परम्परायात जगत प्रकाश मल्लं या मेपिसं नं न्ह्याकाः, गति बियावंगु जूसा नेपालभाषया प्याखं परम्परां तःधंगु हिउपाः काइगु खः तर अथे जुइ मखुत । जगत प्रकाश मल्ल स्वयं नं उगु लँय् न्ह्यागु खनेमन्त । लिपा व हे प्याखंयात मैथली भाषं जगतप्रकाशया छय् भूपतीन्द्र मल्लं 'मुलदेवशशिदेवोपाख्यान' नामं च्वल । भूपतीन्द्र मल्लं नं व विशेषतायात मेगु प्याखनय् मछ्य । उकिं व छगू संयोग हे जक जू वल । अवलय्या चर्चित व विशेष प्याखं कथं क्वय् न्हिथना कथं दु -

जुजुया नां	**नाटकया नां**	**ने.सं.**
जगतप्रकाश मल्ल	मूलदेव शशिदेव	७९३
भूपतीन्द्र मल्ल	विक्रम चरित	८२६
रणजीत मल्ल	शनेश्चर रोहिण्युपाख्यान	८६२
	ययात्युपाख्यान	८८१
	पृथुपाख्यानम	
जयप्रकाश मल्ल	वीरध्वजोपाख्यान	८७७
	रत्नेश्वर प्रादुर्भाव	८८०

प्याखंया प्रवृत्तिगत कथं पूर्वीय मान्यतायात कःघाना च्वयातःगु शाहकालया कर्मवीर कामेश्वरी प्याखंया न्ह्यःतक यात प्राचीन प्याखं अन्तर्गत तय्गु पाय्छि जुइ । मल्ल कालया प्याखं व शाह कालया महासत्वराजाया प्याखं,

कवीरकुमारया प्याखं, लालहिराया प्याखं, विश्वन्तरया प्याखंतक खास हे पाःगु खनेमदु । देश वर्णन, प्याखंया भाग ब्वथला, भाषा, विषयवस्तु अथे अथे हे च्वं । उकिं प्राचीन कालयात शाह कालया कामेश्वरी प्याखंया न्ह्यःतक अर्थात विश्वन्तरया प्याखंयात अन्तिम सीमा दय्केगु सान्दर्भिक खनेदु ।

नेपालभाषाया प्राचीन प्याखंया प्रवृत्ति/विशेषता थुकथं दु -

१. नायक विशष्टि, गुणशाली, धीरादात्त, धीरोद्वत, धीरप्रशान्त वा धीरललित जुइमा ।

२. रसया प्रधानता दय्माः । विशेष यानाः शृङ्गार, वीर रस प्रधान जुयाच्वनि ।

३. कमेदी नाटकया बाहुल्यता दइ ।

४. चरित्रया अनुरूप पाप व पुण्यया निर्णय जुइ ।

५. आदर्शवाद हे अन्त्यया निष्कर्ष खः ।

६. नाटकया मृत्यु आदि दुःखद घटनात जुइमज्यू ।

७. नाटक केवल सुखान्त जक दइ । अपवादया रूपय् जक दुखान्त वय्फु ।

८. नाटक डबुली प्रस्तुत जुइ । म्ये हालीपिं, बाजं थाइपिं डबली हे दयाच्वनी ।

९. पूर्वीय सिद्धान्तया अङ्गिकार यानाः नाटक च्वय्गु

१०. मनोरञ्जन बीगु

११. धार्मिक व व्यवहारिक ज्ञान बीगु

१२. प्राचीन ग्रन्थया भाव व विषयवस्तु जनमानसय् सीके बीगु

१३. सत्य/असत्य दथुइ ल्वापु क्यना सत्यया पक्ष सन्देश बीगु

१४. नाटककारं थःयाके रस, छन्द, ताल, सुर आदिया प्रतिभा न्ह्यब्वय्गु

१५. डबलीया नियम कथं प्याखंम्ह न्हापां खवय् कुनय्, वनंलिपा जव कुनय् अलय् ल्यूया दथुइ च्वनाः थःगु सम्वाद ल्हाइ । जव व खवय् मुस्यांप्वा च्याकातै ।

१६. प्याखंया स्रोत मूलकथं वेद, पुराण, महाभारत, रामायण आदि धार्मिक ग्रन्थ जुयाच्वनि । मल्ल कालय् अपवाद कथं बाखनं कयातःगु जगतप्रकाश मल्लया मुलदेवशशिदेव प्याखं खः । *बेताल पञ्चविंशति* बाखंसफुया नीनिगूगु बाखंयात हे लिधंसा दय्काः जगतप्रकाश मल्लं *मूलदेवशशिदेव* प्याखं च्वःगु खः (स्थापित, ११२०:३५) ।

१७. मिजंत हे मिजं प्याखंम्वः व मिसा प्याखंम्वः जुयाः म्हितिगु खः ।

(पोखरेल;२०५९:१७२)

१.३.२ नेपालभाषा नाटकया माध्यामिक काल (ने.सं. १०२१-१०६१)

मल्ल जुजुपिंसं च्वःगु शैलीया नाटकनिसें नाटक च्वयाः ध्वानाआखलं पिमदंतलेया ईया नाटकया गतिविधियात नाटकया संक्रमणकाल धकाः नामकरण यानातःगु दु (बज्राचार्य;११२९:७३)।

माध्यामिक कालया मू प्याखंत थुकथं दु -

(क) महासत्वराजाया प्याखं

(ख) कवीरकुमारया प्याखं

(ग) लालहिराया प्याखं

(घ) विश्वन्तरया प्याखं

(ङ) कर्मवीर कामेश्वरी (बज्राचार्य;११२९:७४)

ने.सं. १०५९ दँय् सिद्धिरत्न कसाःनं विश्वन्तरया नाटक च्वयाः स्वयम्भुया मञ्जुश्रीया थासय् प्रदर्शित याःगु दु।

ने.सं. १०६१ दँपाखे कान्छाबुद्धं 'कर्मवीर कामेश्वरी' ज्यापुप्याखं स्यनाः प्रदर्शित याःगु दु (कसाः;१०८४:३४)।

थ्व इलय् न्हूगु कथं नाटक क्यनेगु ज्या नं न्ह्यात। ज्यापु प्याखं खँल्हाबल्हा कथं प्रस्तुत याइगुया नापनापं म्येनापं हुलाः प्रदर्शित गीति नाट्य नं दुथ्याकेगु यात। न्हू कथं नाटक क्यनेगु ज्या घिन्तामुनि जूवन। उगु प्याखनय् शारीरिक, आङ्गिक, वाचिक, हाउभाउ क्यना स्वकुमिपिंत न्हिकेगु हे मू आजु खः। लिपा खने दुगु प्याखंत थुकथं खः।

(क) घिन्तामुनि (शारीरिक, आङ्गिक, वाचिक हाउभाउ/शृङ्गारिक)

(ख) मू विषयवस्तुया प्याखं

(ग) चैन सिपाईया प्याखं

व्यङ्ग्यात्मक प्रस्तुति कथं चैन सिपाहीया प्याखं खनेदत। चैंन सिपाहीया ध्याचू छकः स्वय् -

ब्याह यानाः स्वला मरुनि गुला दुम्ह मचा दत।

थथिं जाःम्ह मचा वानाः मांम्ह मेथाय् पय्नं वन॥ (कसाः;१०८४:२६)।

थुकथं हे मिसाप्रतिया मतिनाया दसू खंकेफै -

छन्त बिय्गु भुलायगाया दोंगा जमाना पक्का जुल रे॥

कासा मैजु छु खँ ल्हाना जवाफ जितः बि रे॥

आः हे वयला हनिचा वयला वय्का थेकान याव रे॥

विशेष यानाः अवलय् मनूतय्कय् चेतना ब्वलनावःगु खनेदु। देशय् जुयाच्वंगु सामाजिक शोषण व राजनीतिक शोषणय् राजनीतिक कार्यकर्तात जक न्ह्याःवंगु मजूसें साहित्यकार व कलाकार नं विस्तारं विरोध यानावंगु खः। वि.सं. २००२

दँय् चेतनशील कलाकार जाना: 'कुम्हादाजु' खनेदत धा:सा व हे दँय् क्रान्तिकारी संगठनं जाना: 'करुणाकुञ्ज' खनेदत। लिपा वि.सं. २००६ दँय् 'समाज, नाटकय् विधुवा विवाहयात महत्व बिइगुया नापनापं अनमेल विवाहया विरोध याना: मिसातय्त समाजय् मान्यता बिइमा: धइगु स: थ्वय्का बिल (बज्राचार्य;११२९:७९)।

ख्वपय् गुंपुन्हिबलय् त्वात्वालं प्याखंत दय्का गुन्हुई च्यान्हु चाहुला प्याखं क्यनेगु परम्परा आतक्क नं दनि। ख्वपय् खनेदुगु प्याखंया नां थथे ख: - भैल: प्याखं, माक: प्याखं/ कथि प्याखं व रामचन्द्रया प्याखं, नतुवाचा प्याखं, लुसि प्याखं/कंलालि प्याखं, नाग/नागचा प्याखं, किजापुजा प्याखं, लाखे प्याखं खिचा प्याखं, भालु प्याखं, म्हय्खा प्याखं, सिंह प्याखं, धुँ प्याखं, न्याचा प्याखं, सल प्याखं, भ्याउरी प्याखं, कपाय् फ्यनीगुप्याखं, जंगली प्याखं, वा पिइगु प्याखं आदि (बज्राचार्य;११२९:३३-३४)।

थुगु प्याखनय् भाव अर्थात नाटकया कथं प्रस्तुत जुइगु प्याखंत - भालुचां प्याखं, नवदुर्गा प्याखं, जल प्याखं, किजापुजा प्याखं, कपाय् फ्यनीगु प्याखं ख:। थुगु प्याखंयात नं गीति प्याखं कथं नालाकाय्छि धा:सा भालुचां प्याखं वास्तवय् लोक नाटक हे ख:।

थुगु बाहेक नेवा: लोक गाथात नं भावनृत्य कथं गीतीप्याखं कथं न्ह्यब्वय्गु जुयाच्वंगु दु - सितला माजु, जि वयाला लछि मदुनि/साँदेय्, पृथ्वीया चिन्ता (प्याखं/बालसाहित्य मन्दिर, तेखापूखु/प्याखंम्व दिनेश जोन्छे /२०४८ न्ह्य:)।

च्वय् न्हिथनात:गु कथं बियात:गु प्याखंत स्वय् बलय् प्रत्यक्ष जनसरोकार दुगु ख्याली, व्यङ्ग्यात्मक प्याखंबाहेक मेगु (महासत्वराजाया प्याखं, कवीरकुमारया प्याखं, लालहिराया प्याखं, विश्वन्तरया प्याखं, कर्मवीर कामेश्वरी आदि प्राचीन प्याखंया हे प्रवृति/विशेषताया प्याखंत ख:।

थन चुन्द्रा बज्राचार्यजुं माध्यामिक कालयात घटना विशेषलिसें स्वानात:गु खनेदु। प्याखंया प्रवृत्तियात नजरअन्दाज यानात:गु खनेदत। वास्तवय् काल निर्धारण याय्बलय् घटना नापनापं सम्बन्धित विधाय् नं छुं पा:गु प्रवृत्ति न्ह्यागु दु या मदु व नं स्वय्मा:। साहित्यिक प्रवृत्तियात दकले अप्व: मू बीमा:। ध्वानाआखलं छापे याना: सफू पिथंगुयात थन माध्यामिक कालया सुरुवात क्यनातल। वास्तवय् विश्वन्तर नाटकतक पुलांगु हे धार्मिक प्रवृत्तियात छ्यला दय्कात:गु प्याखं ख:। ने.सं. १०६१ दँपाखे कान्छाबुद्धं 'कर्मवीर कामेश्वरी' ज्यापुप्याखनं आधुनिक प्याखं आलाउलु क्यन। नेपालभाषाया नाटक लेखनय् वि.सं. २००२ सालय् खनेदुगु 'कुम्हादाजु'या प्रदर्शननिसें आधुनिक नाटक सुरु जुल। ज्यापु जातिया बुंज्या याना: फुर्सदया इलय् मनोरञ्जनया लागि

दय्कीगु ज्यापु प्याखं गुपुन्ही ज्वःछि व यँयाः ज्वःति प्रदर्शित याइगु ज्यापु प्याखंयात प्रेमबहादुर कसाजु प्राचीन परंम्पराया प्याखं व आधुनिक प्याखंया स्वापु धका धयादीगु दु (कसाः;१०८४:१८) । व हे इलय् न्ह्याइपु छ्याय् कथं 'दयालक्ष्मीचिया प्याखं'', 'भ्यालिचा प्याखं', 'कठपुतली प्याखं'या नापनापं भाःतय्सं प्याखं दय्काः क्यनेगु यात । थ्व प्याखं नेपालभाषाया छ्धाः प्याखंया छुमाः खः (भिक्षु सुदर्शन;,१०८७:ग) । थुकथं लोक प्याखं कथं प्रहर्शन कथं प्याखंत न्ह्यागु खनेदत । प्याखं परम्परायात प्रवृत्ति कथं दुवाला स्वय्बले वि.सं. २००२ साल न्ह्यःयात प्राचीन काल व वनं लिपा वि.सं. २००२ सालय् खनेदुगु 'कुम्हादाजु'यात आधुनिक कालया न्हापांगु काल कथं नालाकाय्माली ।

माध्यामिक कालया नाटकया विशेषता थुकथं दु -

१. नायक विशिष्टि, गुणशाली, धीरादात्त, धीरोद्वत, धीरप्रशान्त वा धीरललित जुइमा ।
२. रसया प्रधानता दय्माः ।
३. बाखनय् केवल मध्यतक जक सङ्घर्ष दइ अलय् वधुंका नायकया विजय स्पष्ट कथं खनेदइ ।
४. चरित्रया अपेक्षा सत्य एवं न्याय सिद्धान्तया प्रधानता
५. लोकंह्वापिं पात्रत दुथ्याइ
६. व्यङ्ग्यात्मक प्रस्तुति दयाच्वनि
७. सामाजिक पृष्ठभूमि दयाच्वनि

१.३.३ नेपालभाषा नाटकया आधुनिक काल (ने.सं. १०६८-आःतक्क)

नाटक साहित्यया इतिहासय् नाटक च्वयाः प्रकाशित याःसांनिसें थौंतकया नाटकया गतिविधियात आधुनिक काल खः (बज्राचार्य;११२९:८२) । थकथं व हे घटनायात नाला प्रेमशान्ति तुलाधरजु नं भ्फायादीगु दु । नेसं. १०६८ स पिथंगु चित्तधर हृदयया ह्वगाना सफूया शाक्यानी नांया छ्धाः प्याखं नेपालभाषायाया परमपरागत शास्त्रीय नाटकया सट्टा पाश्चात्य शैलीया नाटकया थाय् काल (तुलाधर;२०७०:३३५०) । थन नं चुन्दा बज्राचार्य नाटकया प्रवृत्तियात मखु घटनाक्रमयात हे बः बियादीगु खनेदत धाःसा प्रेमशान्ति तुलाधरजुं ऐतिहासिक/धार्मिक व्यक्तित्व व कथानकयात आधुनिक नालादिल । थज्यागु समस्या काव्य, गद्य, पद्य फुक्कं थासय् नालाकयातःगु खनेदु । अज्यागु हे घटनाक्रमयात अप्वः नाला कयाः प्याखंया काल ब्वथलातःगु खनेदत । वास्तवय् व पाय्ति मखु । नाटकय् वःगु प्रवृत्तियात मू आधार दय्केमाः । खः, समस्यामूलक नाटक आधुनिक नाटकया मू विशेषता खः । रङ्गमञ्च व विस्कं पहःयाःगु अभिनय, प्रस्ततिकरण, व्यक्तिभावयात अप्वः प्राथमिकता बीगु ज्या आधुनिक

नाटय् खनेदयावःगु दु ।

थन चुन्दा बज्राचार्यजुं थुकथं आधुनिक नाटकयात विषयवस्तु ब्वथलादीगु खनेदु -

१) ऐतिहासिक विषयवस्तुया नाटक

२) प्राचीन ग्रन्थया आधारित विषयवस्तुया नाटक

३) सामाजिक प्याखं

(बज्राचार्य;११२९:८३)

१) ऐतिहासिक नाटक

नेपालभाषाय् ऐतिहासिक विषयवस्तु वा ऐतिहासिक घटना कयाः नाटक च्वयातःगु नाटक थुगु ब्वय् तयेगु यानातःगु दु । ऐतिहासिक विषयवस्त नेपाःया किराँतकालया घटनानिसें कयाः नेपाःगाःया मल्लकाल विशेषतया लिच्वःगु मल्लकालया घटना, स्थितियात कयाः नं नाटक च्वय्गु यानातःगु दु (बज्राचार्य;११२९:८५) ।

ऐतिहासिक नाटक च्वइपिं नाटककारत थुकथं दु -

क) सत्यमोहन जोशी	- सिद्धिदास (पूधाः प्याखं/१०७५)
	- ७ दँ लिपा (पूधाः प्याखं/१०९१)
	- वैद्य बा (पूधाः प्याखं/१०७६)
ख) भिक्षु सुदर्शन	- जुजु जयप्रकाश (पूधाः प्याखं/१०८२)
ग) हेमलाल जोशी	- सदाशिव (पूधाः प्याखं/१०८५)

२) प्राचीन ग्रन्थया आधारित विषयवस्तुया नाटक

जातक, पुराण, अवदान, महाभारत, रामायण आदि ग्रन्थयात प्राचीन ग्रन्थ खः । व ग्रन्थयात लिधंसा कयाः नं नाटकत च्वःगु खनेदु । व नाटककारत दुकथं दु -

क) भिक्षु सुदर्शन	- अम्बपाली (पूधाः प्याखं/१०७५)
	- राष्ट्रपाल (पूधाः प्याखं/१०७७)
ख) जनकलाल बैद्य	- कल्याणी (पूधाः प्याखं/१०७५) (स्वस्थानीया लिधंसाय्)

३) सामाजिक नाटक

नेपालभाषाया नाटक क्षेत्रय् थः स्वानाच्वंगु समाजया चित्रण, समाजय् दुथ्यानाच्वंगु घटना, समाजय् खनेदुगु समस्यायात कःघाना च्वय्गु परम्परा ऐतिहासिक नाटक व प्राचीन ग्रन्थ आधारित नाटक च्वय्गु परम्परा धुंकाः तिनि खनेदुगु खः । समाजया साधारण मनू वा मध्यमवर्गया समस्या, मध्यम वर्गया

घटना वा मध्यमवर्गया समाजयात प्रतिनिधित्व यानाः नाटक च्वय्गु परम्परा नेपालभाषाया नाटक साहित्यया विधाया् लिपा तिनि वःगु खः (बज्राचार्य;११२ ९:९२) ।

सामाजिक नाटक धाय्बलय् गुगुं घटनाप्रधान जूसा गुगुं समस्यामूलक खः । शेक्सपियरया शैली नाटक च्वय्गु विश्वव्यापी न्यनाच्वंबलय् नर्वेया हेनरिक इब्सेनं शेक्सपियरया विषयवस्तुनिसें बौद्धिक पक्ष, शैली थ्यंक पूर्ण रूपं परिवर्तन हयाबिल । नाटकया सुरुवात हे समस्या कथं न्ह्याकाः न्हूगु परम्परा इब्सेनं हयाबिल । नेपालभाषाय् नेसं. १०७८ स ईश्वरानन्द श्रेष्ठाचायं 'थःगु छैं' च्वयाः उगु धार नेपालभाषाय् दुत हल ।

पूधाः प्याखं

क) ईश्वरानन्द श्रेष्ठाचार्य - थःगु छैं (पूधाः प्याखं/१०७८)
- फसंपूगु लप्ते (पूधाः प्याखं/१०८०)

ख) बासुशशि - ताःचाप्वाँय् (पूधाः प्याखं/१०८९)
- झुमिं यंम्ह मनू (पूधाः प्याखं/११०७)
- श्रद्धा (पूधाः प्याखं/११०४)

ग) हेमलाल जोशी - रूपा (पूधाः प्याखं/१०८६)

घ) गिरिजाप्रसाद जोशी - बाखाछैं (पूधाः प्याखं/११०२)
- हाकु स्वाहाने (पूधाः प्याखं/११०७)

ङ) शेषराज दली - भक्तिलता (पूधाः प्याखं/१०९७)

एकाङ्की नाटक

प्राचीन ग्रन्थया लिधंसा

क) सत्यमोहन जोशी - शाक्यनी (छधाः प्याखं/१०७०)
- गौतम बुद्ध (छधाः प्याखं/१०७०

ख) धुस्वां साय्मि - त्रिवेणी (छधाः प्याखं/१०७२)

ग) स्वयम्भूलाल श्रेष्ठ - दबू (छधाः प्याखं मुना/ १०७७)

घ) गोविन्दहरि नेक हरि श्रेष्ठ - ह्य् सुयाम्ह ? (छधाः प्याखं/१०८६)

सामाजिक एकांकी

क) धुस्वां साय्मि - त्रिवेणी (छधाः प्याखं/१०७२)
- ह्याउँबाल (छधाः प्याखं/१०७६)

ख) ईश्वरानन्द - पसुका (छधाः प्याखं/१०७७)
- फिल्कुति (छधाः प्याखं मुना/१०७९)

ग) दिनेश भुजु - बाया वंगु लँपु (छधाः प्याखं/११०३)

घ) दुर्गालाल श्रेष्ठ - प्याखंपिचा (पूधाः प्याखं मुना/११०५)
ङ) राजाभाइ जकःमि - ल्हावसा (छ्धाः प्याखं/११०५)
ङ) भिक्षु सुदर्शन - दबू (छ्धाः प्याखं मुना/१०८७)
च) स्वयम्भूलाल श्रेष्ठ - धनया सदुपयोग (पूधाः प्याखं/१०९७)
छ) गणेशराम लाछि - ह्वंगासिं (छ्धाः प्याखं/११०८)
ज) सुभाषवीर सिंह कंसाकार- अपराध व दण्ड (छ्धाः प्याखं/११००)
(बज्राचार्य;११२९:१०२)

थुकथं हे दुर्लभलालसिंहया मुना परिवार, गोविन्द चिकंमूया अलःफय्, पुरस्कार, भिक्षु सुदर्शनया मिपुसा, कला व कलाकार, जनकलाल वैद्यया अस्तित्वया मू, पुष्प चित्रकारया कलाय, त्रिरत्न शाक्यया अपराजित लेखक, छपाः किपाः, मानसागर श्रेष्ठया ल्वापुया पुसा, घनश्याम राजकर्णिकारया अपरचित लिसें, पुष्प तुलाधारया विश्वास, शरण स्थापितया सिरपाः, शशिकला मानन्धरया वयात हिस्याय् मत्य, भूषणप्रसाद श्रेष्ठया माप फीगु अस्तित्व आदि नाटक पत्रपत्रिका मार्फत प्रकाशित जूगु दु (बज्राचार्य;११२९:१०३)।

ऐतिहासिक छ्धाः प्याखं

क) हेमलाल जोशी - खड्गसिद्धि (छ्धाः प्याखं मुना/१०७६)
(ख) हेमलाल जोशी - ? (छ्धाः प्याखं मुना/१०८५)

व्यङ्ग्यात्मक नाटक

क) पुण्यरत्न बज्राचार्य - विवाह समिति (ख्याल/१०७८)
ख) पद्मरत्न तुलाधार - आः जित नं तनतन दयावल (ख्याल मुना/१०९७)
ग) श्री कृष्ण अणु - खःला मखुला ? (ख्याल मुना/१०९७)
घ) रामशेखर - धिन्ताल्ल (ख्याल मुना/११०४)
ङ) तःम्ह ख्यालमि - हाफ ब्वयल (ख्याल मुना/११०६,११०७)
(बज्राचार्य;११२९:१०५)

मेपिं हास्यव्यङ्ग्यकारपिं खः, शैलेन्द्र श्रेष्ठया शुभविवाह, श्यामलाल दिवाकरया मंकाः देय्, अभिरत्न तुलाधरया सामुदायिक सेवा, माधव एन श्रेष्ठया जाकि दनीगु जुल, रमेशमान ज्वालाया एसियाली मापदण्ड खः धाय्गु याः ॥

पत्रिकाय् पिहाँवःगु ख्यालःत

- पद्मरत्नया शिक्षक विद्यार्थी (कुलां ५), महामुर्ख (खेलुइता ९), सुनागुवि (जः ११)
- श्रीकृष्ण अणुया चिसंलाःम्ह बाज्या (जः ७),
- रामशेखरया अन्तर्राष्ट्रिय मिसादँयात व्यङ्ग्य याना मिसा संबत्

(ग्वय्स्वां १), सःलु (स्वनिगः १)

- भूषणप्रसाद श्रेष्ठया सरस्वती सदनय् (देगः ११)
- अभिरत्न तुलाधरया लपंख्या (अन्तरक्याम्पसः १), ट्राफिक सिष्टम (चकना २), नयेपित्याःचापिनिगु बिचाः (जः९), हाः हाः (गं २)
- प्रकाश बज्राचार्यया क्यनेम्वाःगु खयाल (ग्वाय्दँ ५), फ्वंगिं गुथि (गं २)
- तुयुबहादुरया जि दने मफुत (ग्वयस्वां २)
- हेरानन्द शाक्यया भौचा कुनाः प्यं थयेगु (ग्वय्स्वां २)
- उद्धव मास्केया खेल सुरु (गं ११०५)
- सुरेश खड्गीया छैंया वैठक (चकना ४)
- श्यामलाल दिवाकरया मालामाल (नसंचाः ११०४)
- बालकृष्ण ज्यापुया धापू (मन्द ७)

(बज्राचार्य;११२९:१०६)

गीति नाट्य

क) दुर्गालाल श्रेष्ठ - बिहाँचुली (१०९१)
- श्रीमती (टैगोरया नटीर पूजापाखें प्रभावित)

ख) शुक्रराज महर्जन - सवार्थसिद्धि (११०७)

विजय मल्लया मंचित नाटक

क) विजय मल्ल - छ्पू न्यंकं बाखं
- कुलां चकनि तिनि (११०२)
- किसि न्याइम्ह मदनमान (११०४)
- किपालु लिनाच्वंम्ह मनू (११०८)

(बज्राचार्य;११२९:१०८-१०९)

आधुनिक नाटकय् ब्वय् सामाजिक नाटक व समस्यामूलक नाटक जक तय् पाय्छ जुइ । प्राचीन, ऐतिहासिक, धार्मिक, पौराणिक पात्रयात कयाः च्वयातःगु नाटक, एकाङ्कीयात आधुनिक प्याखं कथं नालाकाय्फै मखु । अथे जुयाः चुन्दा बज्राचार्यं आधुनिक प्याखनय् तयातःगु ऐतिहासिक व धार्मिक प्याखंयात आधुनिक कालय् च्वयातःगु प्राचीन प्रवृत्तिया प्याखं कथं नालाकाय् पाय्छि जुइ । क्वय् न्हिथनातःगु विशेषता दुगुयात जक आधुनिक नाटक/ख्याल/एकाङ्की कथं नाला काय्मालि ।

थुकथं आधुनिक कालय् नं निगू चरण कथं स्वय्पाय्छि जुइ -

क) न्हापांगु चरण - सर्वसाधारण पात्र जुयाः थःगु हे सुखदुःख क्यनातःगु सामाजिक पृष्ठभूमिया बाखं क्यताःगु नाटक/प्याखं न्ह्यानाच्वंगु प्याखं खः । गथे कि व.सं. २००२ 'कुम्हादाजु' व 'करुणाकुञ्ज', वि.सं. २००६ दँय् 'समाज' आदि ।

ख) निगुगू चरण - समस्यामूलक नाटक पिहाँवःगु ई निगुगू आधुनिका कालया निगुगू चरण खः । थ्व कथं ईश्वरानन्द श्रेष्ठाचार्य थःगु छैं (पूधाः प्याखं/१०७८) न्हापांगु आधुनि प्याखं खः, गुकिइ इब्सनया प्रभाव दकले न्हापां खनेदत ।

आःतक्क नेपालभाषा साहित्यय् मुक्कं १०८ गू नाटक सफूत पिहाँवय् धुंकूगु दु । प्याखनय् थीथी लेखन प्रवृत्ति, विषयवस्तु, समसामयिक चेतना व राजनैतिक प्रभाव नं उत्तिकं खनेदय्धुंकूगु दु । सञ्चारया विकासं यानाः प्याखं लागाय् यक्व प्रभाव लाकूगु दु ।

आधुनिक नाटकय् क्वय् न्हिथनातःगु प्रवृत्ति दय्माः ।

आधुनिक नाटक प्रवृत्ति व विशेषता थुकथं दु -

१. नायकय् गुगु नं विशिष्ट गुणत दय्माः धइगु मदु, व न्ह्यागगु नं परिस्थितिया मनू जूसा गाः । सामान्य मनू मू पात्र जुयाः वय्फु ।
२. रसया अपेक्षा मनोवैज्ञानिकया प्रधानता आवश्यक जुइ ।
३. बाखनय् दकले लिपातक हे सङ्घर्ष जुयाच्वनी । दकले लिपा चरमोत्कर्ष सुव्यवस्थित कथं जुयाच्वनि ।
४. चरित्रया विश्लेषण हे मू जुयाच्वन ।
५. यथार्थवाद हे अन्त्यया निष्कर्ष खः ।
६. अज्यागु छुनं कथंया घटना प्रतिबन्धित जुइमखु ।
७. जीवनया परिस्थितिअनुसार नाटक सुखान्त व दुखान्त निगुं हे जुइफु ।
८. रङ्गमञ्चया व्यवस्था वैज्ञानिक व कलात्मक जुयाच्वनि ।

(पोखरेल;२०५९:१७२)

लिधँसा

उपाध्याय, केशवप्रसाद (विसं २०४५), *समको दुखान्त नाट्य चेतना* । नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, काठमाडौं ।

इब्सेन (विसं २०२०), *जनताको शत्रु* (अनु. आनन्ददेव भट्ट) । रायल एकेडेमी, रायल एकेडेमी, काठमाडौं ।

एस्किलस, सोफोक्लिज, यूरीपिदीज मिर्नेदर आदि ग्रिसेली नाटककार ।

कसाः, प्रेमबहादुर, नाटक विशेषाङ्क, *सितु* ४३

कसाः, प्रेमबहादुर, (नेसं. १०८४) *जुजु जयप्रकाशया रत्नेश्वर प्रादुर्भाव*, च्वसापासा, येँ ।

किथ्, एवी (सन् १९६५), *संस्कृत नाटक* (अनु.डा उदयभानु सिंह) । मोतीलाल बनारसी दास, दिल्ली, पृ.५३ ।

जोशी, सत्यमोहन व शाक्य हेमराज (सं.) १०९०, *भूपतीन्द्र मल्लं च्वःगु विक्रमचरित*। यँ : च्वसापासा ।

तुलाधर, प्रेमशान्ति (वि.सं. २०७०), नेपालभाषा साहित्यया इतिहास, नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान, यँ, कमलादि ।

नगेन्द्र, (ईसं १९७०, *आधुनिक हिन्दी नाटक*। दिल्ली : नेशनल पब्लिसिंग हाउस ।

पोखरेल, भानुभक्त (विसं.२०५९), *सिद्धान्त र साहित्य*। ललितपुर : साझा प्रकाशन ।

बज्राचार्य, चुन्द (विसं. २०४३), *रणजीत मल्लया विवाहया धरःपौ*। त्रिवि, नेपाल र एसियाली अनुसन्धान केन्द्रय् लःल्हाःगु अनुसन्धान प्रतिवेदन ।

बज्राचार्य, चुन्दा (नेसं ११११२), *नेपालभाषाया आधुनिक नाटकया प्रवृत्ति व प्रवाह*। त्रिवि, नेपालभाषा विषयय् लःल्हाःगु विद्यावारिधि शोध-प्रबन्ध ।

बज्राचार्य, चुन्दा (नेसं ११२९), *नेपालभाषा नाटक साहित्यया इतिहास ने.सं. ११०८ दँ तक्कया छगू परिचय*। ख्वप : कुतः पिकाक ।

बज्राचार्य, चुन्दा (नेसं ११०५), *जितामित्र मल्लया छगू धरःपौ ग्रन्थ व उकिया भाषिक विशेषता*। त्रिवि, नेपालभाषा केन्द्रीय विभागय् लःल्हाःगु स्नातकोत्तर गतिंया शोध-प्रबन्ध ।

भट्टराई, गोविन्द भट्टराई (वि.सं. २०३९), *भरतको नाट्य-शास्त्र*। काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।

मल्ल, जितामित्र (ने.सं.८०७), छगू धरःपौ, अप्रकाशित

शर्मा, श्रीपति, (इ.सं. १९६१), *हिन्दी नाटकों पर पाश्चात्य प्रभाव,* आगरा, राजकिशोर अग्रवाल, आगरा, विनोद पुस्तक भण्डार, ३-४ ।

हृदय, चित्तधर, (ने.सं. १०९१), *झीगु साहित्य*। यँ : नेपालभाषा परिषद्‌ ।

Gasssner, John (1967), *Henrik Ibsen: Four Great Plays of Ibsen, with an introduction and prefaces to each play,* sharp.R.f (ed), New yourk: EP Datton.

Keith, A.B (1954), *The Sanskrit drama in its origion, development theory and practice*:, geoffray cermbbariege, oxford university pp 11-16

Regmi, D.R. (1966), *Midieval Nepal,* part III. Calcutta,: Firma K.L. Mukhopadhaya.

नेपालभाषाया उपन्यास

- सुनिता राजभण्डारी

१. उपन्यासया परिभाषा

गद्य साहित्यया नवीनतम् विधा उपन्यास विधा खः। विश्व साहित्यय् दक्वसिबे पुलांगु विधा पद्य खः। अनलिं गद्य विधाया रूपक अन्तर्गत लाःगु नाटक खः। वयांलिपा झन् परिष्कृत व उच्चकोटीया गद्य आख्यान–साहित्य स्वरूप उपन्यास साहित्य झीगु न्ह्यःने दंवःगु दु। वास्तवय् आख्यान–साहित्य, गद्य विधाया छगू मूलभूत अङ्ग खः गुकी आधुनिक बाखं, उपन्यास, कहानी, गल्प, किस्सा, निबन्ध प्रभृति प्रबन्धात्मक साहित्य आदि उप–विधात लाः। गद्य विधाया थज्याःगु हे च्वन्ह्याःगु साहित्य नापनापं आख्यान–साहित्य च्वन्ह्यानाः वयाच्वंगु खः। मानव समाजय् किस्सा, कहानी, न्यनेकने बाखंया परम्परा न्हापा आदिम युगनिसें हे शुरु जुयावःगु खः। लिखित साहित्यया न्हापा लोक साहित्यय् मानव समाजय् लोकबाखं इत्यादि आख्यानात्मक बाखं कनेगु व न्यनेगु परम्परां हा कयावयाच्वंगु खः। थ्व हे सन्दर्भय् प्राचीन लोक बाखनय् न्यँकँबाखं, क्वाः–बाखं, परिबाखं आदियात आधुनिक आख्यान–साहित्यया आदिम रूपकथं काय्ज्यू। अझ प्राचीन पूर्वीय आख्यान परम्पराया सापेक्षताय् धाय्माःसा वेद व उपनिषदया बाखंया सुत्र व पौराणिक साहित्यया पद्यं च्वयातःगु आख्यान व *पञ्चतन्त्र, हितोपदेश, बृहतकथा, वेतालपञ्चविंशतिका, सिंहासन द्वात्रिंशिका, शुकबहत्तरी, दशकुमार चरित, कादम्बरी* प्रभृति आख्यानात्मक रचनायात आधुनिक उपन्यास बाय् बाखं साहित्यया प्रारूपकथं काय्बह जू।

अथे हे प्राचीन पश्चिमी आख्यान परम्पराया सन्दर्भय् न पुलां पुलांगु 'नेरेटिभ टेल', 'पास्टोरल टेल', 'फेबल', 'एपिसोड', 'एनेक्डट', 'बाइबलया पाराबल्स्', युनानी (ग्रीक) महाकवि होमरया *इलियाड, ओडेसी*या पद्यात्मक आख्यान व रोमाण्टिक तत्व, प्राचीन अतिभौतिक बाखं, संस्मरण, जीवनी, प्राचीन सामुन्द्रिक वर्णन आदियात काय्ज्यु। वास्तवय् थ्व हे प्राचीन आख्यानात्मक रचनां आधुनिक आख्यान–साहित्यया उद्गम व विकास जूगु खनेदु। मध्य युगतक थ्यंबलय्, व प्राचीन आख्यान–साहित्य युरोपीय साहित्यय् 'रोमान्स'या रूपय् प्रचलित

जुयाबिल । ईसाया फिंप्यंगूगु शदी (ईसं १३१३–१३७५)या लोकंह्वाम्ह इटालियन बाखं च्वमि जियोभानि बोकासियोया नोभेलात मुना *डेकेमेरन* (ईसं १३४८) व वया हे समकालीन बाखं च्वमितय्‌या मेमेगु रोमान्सीय नोभेला न्ह्यब्वय्‌फै । उबलय् रोमान्स भाषाय् 'नोभल' खँग्वःया अर्थ चिहाकःगु बाखं खःसा 'रोमान्स' खँग्वःया अर्थ थ्याक्क विपरित ताहाकःगु बाखं खः । तर अंग्रेजतय्‌सं थ्व खँग्वः त्यासा काःबलय् तक थुपिं नितां खँग्वःया अर्थ ताहाकःगु फिक्ईसं गद्यकथं छ्यलेधुंकल (Scholes et al,1991: 141) । थथे हे आधुनिक आख्यान–साहित्यय् आदिम व मध्यकालीन बाखंया प्रवृतिं परिस्थितिया सापेक्षताय् थी थी रूप धारण याना थौंया थ्व युगया साहित्यिक परिवेश तक थ्यंबलय् यक्व हे परिष्कृत व परिमार्जित रूप काय्‌धुंकूगु दु । भाषिक अर्थ छ्याय्‌गु खःसा, पूर्वीय मान्यताकथं संस्कृत खँग्वःया उप व न्यासया संयुक्त रूप हे उपन्यास खः । उप व नि उपसर्गय् अस् धातुया प्रत्ययया संयोगं (उप+नि+अस्=उपन्यास) निर्माण जूगु खँग्वः हे उपन्यास खः । 'उप'या अर्थ नापं बाय् सत्तिक अले 'न्यास'या अर्थ वस्तु तय्‌गु (बह्रः) खः, गुकीया अर्थ छुं वस्तु बह्रःया रूपय् सत्तिक तय्‌गु खः (प्रधान, ११०३: ७) । संस्कृत साहित्यय् धयातःगु दु –*उपन्यासः प्रसादनम्* गुकीया मूलभूत अर्थ उपन्यासं प्रसन्न याइ अर्थात् मन लुधंकी (मिश्र, ११३४: ७९) खः ।

उपन्यासया अङ्गेजी खँग्वः नोवेल इटाली भाषाया नोभला खँग्वलं वःगु खः । इटालीया 'नोभला' खँग्वः नं ल्याटिन भाषाया 'नोभलस' व 'नोभस' पाखें वःगु खः । ल्याटिन भासं 'नोवेल'या अर्थ न्हूगु खः । व हे न्हू-न्हूगु खँ व सोच विचाः काल्पनाशीलताया माध्यमं छुं छगू उद्देश्य ज्वनाः उपदेशात्मक बाखंया रूपय् सत्तिक तय्‌हय्‌गु साहित्यया छगू धाः अथवा विधा हे उपन्यास खः । चि–चिधंगु बाखं मुना छगू कथावस्तुइ हनाः ताहाकःगु गद्यात्मक बाखंया रूपय् न्हूगु सोच व विचाः न्ह्यब्वयातःगु सफू हे उपन्यास खः ।

पाश्चात्य विद्वानतय् मिखाय् उपन्यासया परिभाषा :–

(१) हेनरी जेम्सया विचाःकथं :– उपन्यास धैगु, तसकं स्वतन्त्र, तसकं ताहाकय्‌क सालेज्यूगु व तसकं विराट साहित्य रूप खः । उपन्यासया अस्तित्वया छगू जक कारण थ्व खः कि थुकिं जीवनया प्रतिनिधित्व याय्‌गु कुतः याइ ।

(२) राल्फ फक्सया विचाःकथं :– उपन्यास, केवल कपोलकल्पित गद्य जक मखु, थ्व ला मानव जीवनया गद्य ख; गुकिं मनूया सम्पूर्ण जीवनया अभिव्यक्त याय्‌गु न्हापांगु कुतः याइ ।

(३) ई.एम.फोर्स्टरया विचाःकथं :– न्ययूद्वः खँग्वः स्वयां अप्वः दुगु काल्पनिक गद्य रचना उपन्यास खः ।

(४) वाल्टेयर एलेनया धापूकथं : – जिं नोवेलया परिभाषा बीगु कुतः यायमखु, छाय्धाःसा गुगु ज्याय् प्रत्येक आलोचकत असफल जुइ अन जिं थः सफल जुइधकाः गथे धाय् ?

(५) डेविड् बी. गुराल्निकया विचाःकथं :– ताहाकःगु काल्पनिक गद्यात्मक विवरण उपन्यास खः गुकी मानव–जीवन, इमिगु भावना विचाः व ज्याया जटिल वस्तु वा घटना समावेश जुयाच्वनी ।

(६) जोसेफ वारेन वीचया धापूकथं :– मानव स्वभावया गहन अध्ययन उपन्यासया न्हापांगु लक्ष्य खः ।

(७) जर्ज अर्वेलं थथे धयातःगु दु :– "दक्वसिबें अराजकतावादी साहित्यया–रूप" खः ।

(८) एच्.जी.वेल्सया विचाःकथं : – न्ह्यानाच्वंगु खाली दिमागयात झुमियंकाः असर मयाइगु वासः उपन्यास खः ।

(९) म्यारियोन क्रोफोर्ड धयादी :– उपन्यास धात्थें हे म्हिचाप्याखं खः (वज्राचार्य, ११३८ः ४–७) ।

वास्तवय् उपन्यास, मानव जीवनया छगू अनुकरणीय ब्वः खः गुकी समाजया सजीव चित्र न्ह्यब्वया च्वंगु हे दै गुगु उपदेशात्मक व सन्देशात्मक जुइ । गद्य शैलीया ताहाकःगु छपु बाखनय् थी थी घटना, परिस्थिति संघर्ष आदि मनूतय्सं भोगे याय्माःगु दक्वं थुकी दै उकिं हे उपन्यास झन् परिष्कृत जुइ । उपन्यास, उत्सुक्ता थना बीगु बाखं याकःचा च्वना ब्वनेबलय् मनय् लुयावइगु थी थी रस भावं थुकी अझ न्ह्यैपुगु अनुभव बी ।

२. विश्व साहित्यय् उपन्यासया विकासक्रम

उपन्यास विधा न्हापांगु झिंच्यागूगु शदी तिनि आख्यान–साहित्यया छगू ताहाकःगु गद्य साहित्यया विधाकथं पिहाँवल । ईपू ३/४शदी न्ह्यो निसें ग्रीकया स्काइलस्, सफक्लिज, होमर थेंज्याःपिं कवि व लेखकपिनि पालय् हे आख्यान–साहित्यया विकास जुइधुंकूगु खः । एरिष्टोटलं साहित्य छु खः अलय् थ्व गथेयाना च्वय्गु आदि इत्यादिया वर्णनयासें सफू च्वया पिथनेधुंकूगु खः तबिं उपन्यासया विकासकम धाःसा झिंच्यागूगुं शदी वयातिनि हे जक शुरुवात जुल । खय्तला, झिंछगूगु शदी जापानी मिसा च्वमि मुरासाकि शिकिबुं *द टेल अफ् गेन्जी* धाःगु ताहाकःगु बाखं च्वयाः पिथनेधुंकूगु खः । अथेसां थ्व उपन्यास विधाय् हे लाः धकाः सुनानं त्याजिक धयातःगु मदु । अनलिं ईसं १६०५य् स्पाय्निश च्वमि मिगेल डे सर्भ्यान्टिजया ताहाकःगु बाखं सफूकथं 'डों किहोते' प्रकाशित जुल । ईसं १६०५य् व् ईसं १६१५य् छब्वः व निब्वः यानाः पिथंगु खः । विश्व साहित्य

जगतय् थ्व सफू पिहाँ वयालिं स्पानिश साहित्य जगतय् तसकं प्रभाव लाकेत ता:लात नापं तसकं च्वछाय् बहजूगु काल्पनिक साहित्यया उत्कृष्ट नमूनाया रूपय् पिहाँवगुलिं व ईयात स्वर्ण युगकथं कयात:गु दु ।

थ्व प्रसङ्गय् विश्व साहित्यय् आधुनिक उपन्यासया न्हापांम्ह प्रयोक्ताया रूपय् ईसाया भिंच्यागूगु शदीया अङ्गेजी साहित्यया उपन्यास च्वमि डानिअल डिफोयात काय्फै । ईसं १७१९ दँय् पिथंगु *रबिन्सन क्रुसो* नांया औपन्यासिक कृतियात विश्व साहित्यया दक्व सिबे न्हापांगु औपन्यासिक नालेबह जू (प्रधान, ११०३: २४) । सोह्रौं शदी बेलायतया महारानी एलिजावेथया शासनकालय् इटाली भाषाया नोभेलाय् अङ्गेजी भासं च्वया: प्रकाशित जूसांनिसें अङ्गेजी गद्य साहित्यय् बीजारोपण जुल । अलय् व हे बीजारोपणया प्रतिफल स्वरूप भिंच्यागूगुं शदीया पूर्वार्द्ध तक थ्यंबलय् यक्व हे परिष्कृत व परिमार्जित गद्य आख्यानया रूपय् खनेदत । थ्व हे भ्वलय् डानिअल डिफोया *रबिन्सन क्रुसो* नां अङ्गेजी साहित्यय् अर्थात् विश्व साहित्यय् दक्वसिबें न्हापांगु उपन्यासकथं न्यास जुल । थ्व छगू यात्रा वृतान्तकथं छम्ह स्कटिस शाही सेना, एलेक्जेन्डर सेलकिर्क प्रशान्त महासागरय् याक:चा प्यदँतक वयात उद्वार मयातले अन हे जीवन हनेमाल धका: न्हिंन्हि डायरी थें च्वयात:गु यात्रा वर्णनया उपन्यास बाखं ख: । अनलिं वय्क:या हे ईसं १७२२ या *मोल फ्लाण्डरस, कोलोनेल ज्याक* व ईसं १७२४ दँय् *रोक्सना* छसिकथं पिहांवल । वयां लिपा सेम्यूअल रिचर्डईसंया ईसं १७४०या *पेमेला*, ईसं १७४८या *क्लेरिसा*, अथे हे ईसं १७४२य् व १७४६ य् हेनरी फिल्डिङ्गया *जोसेफ एण्ड्र्युस* व *टोम जन्स्* छसिकथं पिहांवल ।

खासयाना: प्राचीन व मध्ययुगया आख्यान–साहित्यया अपेक्षाय् आधुनिक उपन्यासं समसामयिक जीवन जगतया यथातथ्य चित्रण याय्गुया नापं मानव समाजया वस्तु–तथ्यया सजीवता व कलाकारीताया चित्रण यागु खनेदु । अझ भौतिक यथार्थताया चित्रणं आधुनिक उपन्यासं दक्वं मानव जीवनया थी थी आयामया उद्घाटन याय्गु नापनापं मनूया मानसिक उद्बोधन व समाजया सामाजिक स्फूर्तिया न माक्व अभिव्यक्ति बीत तिब: जुल । उकिं वर्तमान साहित्यिक परिप्रेक्ष्यय् उपन्यासयात शब्दकोशकथं त:धंगु गद्य आख्यान बाय् वृतान्त धाय्गु उपयुक्त जुइ (अनिअन्स्, १०८६: १३४१) ।

अथे हे पूर्वीय साहित्यय् अङ्गेजी ‘नोभल‘या अनुकृति आधुनिक उपन्यासया नीस्वना भारतीय वाङ्मय अन्तर्गत बाङ्गला साहित्यया माध्यमं जूगु स्मरणीय दु । ईसं १८००य् कलकत्ताय् अङ्गेज मिशनरीतय् छापाखाना व कलेज अफ् फोर्ट विलियमया पलिस्था जूसां निसें बाङ्गला साहित्यय् आधुनिक गद्यया विकास जुयावल । व हे ताकाय् व हे कलेजया बाङ्गला विभागया अध्यक्ष विलियम फेरीया

निर्देशनय् तत्कालीन बङ्गाली पण्डिततय्सं बाङ्गला भाषाय् थी थी कोश–ग्रन्थ, व्याकरण व इतिहास च्वःगु जुल । नापं अङ्गेजी साहित्यया तसकं च्वछाय् बह जूगु थी थी ग्रन्थ सफू बाङ्गला भाषाय् अनुवाद याःगुलिं न बाङ्गला गद्यया यक्व विकासय् थज्याःगु सृजनात्मक व रचनात्मक ज्यां महत्वपूर्ण पलाः न्ह्यात । थ्व हे सन्दर्भय्, ईसं १८०१य् 'राजा प्रतापादित्य चरित' व ईसं १८०२य् 'लिपिमाला' आधुनिक बंगाली गद्यया न्हापांगु तगिंया कुतःया रूपय् खनेदत । थ्व हे भ्वलय्, ईसं १८२१ दँय् 'बाबुर उपाख्यान', ईसं १८२५य् 'नव बाबु विलास', ईसं १८५८य् अलालेर घरेर दुलाल प्रभृति आख्यानय् हे पूर्वीय साहित्यया निर्तिं आधुनिक उपन्यासया वीजारोपणकथं कायेछिं । अङ्गेजी उपन्यासकार वाल्टर स्कट व फ्रान्सेली उपन्यासकार ह्यूगो व ड्यूमाकाया औपन्यासिक संरचना सौष्ठव, पात्र विधान व मूल प्रवृत्तिं उपन्यासकार वङ्किमचन्द्र चट्टोपाध्याययात यक्व हे प्रेरित व प्रभावित याःगु व वय्कः छम्ह स्वछन्दवादी प्रवृत्तियाम्ह जूगुलिं ईसं १८५६य् दक्व सिबें न्हापां 'राजमोहनस् वाइफ' नांया अङ्गेजी उपन्यास च्वया पिथन । वय्कलं थःगु बाङ्गला भाषाय् लगभग झिंप्यंगू उपन्यास च्वया पिथंगु दु । उकी मध्ये छुं छुं उपन्यास दुर्गेश नन्दिनी, कपाल–कुण्डली, मृणालिनी, विष–वृक्ष, देवी–चौधरानी, आनन्द मठ, चन्द्रशेखर, कृष्ण कान्त उइल, सीताराम, राजसिंह रजनी आदि छसिकथं दु ।

थथे हे युगबोधी प्रतिभा भारतेन्दुया इलय् सारा भारतय् स्वतन्त्र संग्रामया निर्तिं राष्ट्रिय जागरणया शंङ्खनाद जुयाच्वंगु खः । थ्व जागरण लकसया भ्वलय् न्हून्हूपिं प्रतिभात जागरुक जुयावयाच्वंगु इलय् युगद्रष्टा प्रतिभा भारतेन्दु हरिश्चन्द्रं मराठी भाषाया मूलं 'पूर्ण प्रकाश' व 'चन्द्रप्रभा' नांया सामाजिक उपन्यास हिन्दीं अनुवाद यानाः हिन्दी साहित्यय् वय्कलं हे दक्वसिबें न्हापां औपन्यासिक लेखन–कलाया वीजारोपण याःगु खः । थ्व हे सिलसिलाय् मौलिक औपन्यासिक लेखन–प्रक्रियाया दृष्टिं न लाला श्री निवास दासया ईसं १८८२य् पिहांवःगु *परीक्षा गुरु* हिन्दी उपन्यास परम्परायन्हापांगु ल्हाःचिं माने याय् बहजू , यद्यपि औपन्यासिक लेखन–कला व संरचना–सौष्ठवया ल्याखं पण्डित श्रद्धाराम फिल्लौरीया मौलिक सामाजिक उपन्यास ईसं १८७७ दँय् रचना जूगु तर ईसं १८८७ दँय् प्रकाशित जूगु *भाग्यवती* हे हिन्दीया न्हापांगु मौलिक उपन्यास खः (शुक्ल, १०४९: ४५५) ।

मूलतः प्रारम्भिककालीन हिन्दी उपन्यासं समाजिक व ऐतिहासिक धरातलयात ग्रहण यासें समकालीन भारतीय समाजया प्रचलित सामाजिक संस्कार व कुरीतिया पूर्णनिराकरण यानाः सामाजिक उन्नयन व भिंकेगुपाखे समाजया मानसिकतायात न्ह्यब्वय्गु कुतः याःगु दु । उबलेया नीतिमूलक आदर्शोन्मुखी

हिन्दी उपन्यासया मुख्यतया माया, मतिना, शौर्य व सतीत्व, जातिय गौरव व राष्ट्रियताया भावना पिज्वःगु खनेदु । थज्याःगु हे सामाजिक व नैतिक श्रोतया औपन्यासिक विषयवस्तु हे प्रारम्भिक कालीन हिन्दी उपन्यास परम्पराया मूल रूपय् न्ह्यज्याःगु खनेदु ।

हिन्दी उपन्यासया प्रारम्भिक चरणय् पिलूवःपिं उपन्यासकारत मध्ये किशोरीलाल गोस्वामी, राधारमण गोस्वामी, कार्तिकप्रसाद खत्री, गोपालमान गहमरी, राधाकृष्ण दास, बालमुकुन्द शर्मा, गोकुलनाथ शर्मा आदिपिं खः । थ्व बाहेक न फारसी रोमाञ्चक–अतिरञ्जक औपन्यासिक परम्परां प्रेरित जुया पिज्वःगु च्वमि देवकीनन्दन खत्रीया *चन्द्रकान्ता* व *चन्द्रकान्ता सन्तति* प्रभृति उपन्यासत थ्व ईया उपलब्धि जुल । खास आधुनिकता व प्रौढ औपन्यासिक संरचना सौष्ठव व शिल्प विधानया ल्याखं हिन्दी भाषाया न्हापांगु आधुनिक, मौलिक व स्तरीय उपन्यासया रूपय् ईसं १९१९ दँय् प्रकाशित जूगु उपन्यासकार प्रेमचन्दया 'सेवा सदन'य् लुइ । थ्व उपन्यास तक थ्यंबलय् आधुनिकताया नापनापं सजीवता व गतिशीलता नापं लुइकल । भारतीय साहित्यय् बाङ्गला व हिन्दी बाहेकं मेमेगु आधुनिक आर्य भाषात गुजराती, मराठी, उर्दू भाषाय् न उपन्यासया छ्यलाबुला खनेदु । गुजराती भासं 'नकल कथा' वा 'वार्ता', मराठी भासं 'नवलिका' वा 'कादम्बरी' जूसा उर्दू भासं 'नावेल' वा 'अफसाना' थेंज्याःगु खँग्वः छ्यलातःगु दु (प्रधान, ११०३ः १३) । लिपा बुलुँहुँ नेपालय् नं उपन्यास परम्परा न्ह्यात । दक्वसिबें न्हपांगु नेपाली उपन्यास, गिरिशवल्लभ जोशीया *वीरचरित्र* खः गुगु उपन्यास विसं १९६० (ईसं १९३०) दँय् पिदंगु खः (वज्राचार्य, ११३८ः १५) । नेपाली खँय् भाय्या उपन्यासया परिकृष्टता व उत्कृष्टताया इतिहासलिसें ईसं १९५४ दँय् थ्यंमथ्यं २४ दँलिपा तिनि नेपालभाषा आख्यान–साहित्यय् उपन्यास विधाया नां कीत ताःलात । वय्कः व्यक्तित्व धुस्वाँ सायिम खः । वय्कलं च्वयादीगु नेपालभाषाया न्हापांगु उपन्यास *मिसा* खः (वज्राचार्य, ११३८ः २०) । थनलिं नेपालभाषा साहित्यया धुकुती न बुलुँहुँ उपन्यासया सफू जायावल ।

थुकथं नेपाली खँय् भाय्या न्हूगु गद्य भाषाय् न उपन्यास खँग्व प्रचलित जुयाच्वंगु दुसा भ्कीगु नेपालभाषाय् न अङ्ग्रेजी नोभेल खँग्वः यात उपन्यास खँग्वः हे छ्यलातःगु दु । मूलतः भारतया हिन्दी व बाङ्गला प्रभृति साहित्यय् खनेदुगु न्हूगु औपन्यासिक छ्यलाबुलाया प्रभाव नेपाली गद्य आख्यान–साहित्य जुजुं नेपालभाषाया गद्य आख्यान–साहित्यय् तकं प्रभाव लाःगु स्वाभाविक हे खनेदु । उकिं संस्कृत श्रोतया धार्मिक व पौराणिक आख्यान व अरबी–फारसी साहित्यया रोमाञ्चक–अतिरञ्जक आख्यान श्रोतं तःधी जूगु प्राथमिक व मध्यकालीन

नेपाली आख्यान–साहित्यया विकासया चरम–प्राप्ति न आधुनिक उपन्यास हे खः । अलय् बुलुहुँ-बुलुहुँ व हे प्रवृति नेपालभाषाया गद्य आख्यान–साहित्य न दुहांवःगु प्रष्ट जुइक सीदु ।

३. उपन्यासया तत्व

३.१ कथानक (बाखं)

उपन्यासया संरचनाय् छ्यलावयाच्वंगु कथानक तत्व मूलतः बाखनं हे उत्पत्ति जुइगु खः अलय् थुकिया अर्थ न सामान्यतया बाखं सारंश रूप खः । अङ्ग्रेजी खँग्वः 'प्लट' खँग्वःया पर्यायवाची आर्य भाषाया कथानक खँग्वःयात विद्वानतय्सं उपन्यासकारतय्या जीवनदृष्टि न धाःगु दु (रोजेहीम, ११२२: ६०–६१) । वास्तवय् छुं न कलापूर्ण उपन्यासय् प्राप्त जूगु पूर्वापर–क्रम व कारण–कार्य–सम्बन्धं विकसित उपन्यासया आन्तरिक कार्य–व्यापार वा घटना–व्यापारया अज्याःगु योजनाबद्ध श्रृङ्खलायात हे औपन्यासिक कथानक अथवा बाखं धाय्गु चलन दु (प्रधान, ११०३: ४५) ।

एरिष्टोटलया दृष्टिकोणया लिधंसाय् आदि (न्हापांगु), मध्य (दथु) व अन्त्य (लिपांगु) ब्वकथं औपन्यासिक कथानकयात स्वब्वलय् ब्वःथलातःगु दु । थुकथं बाखं, न्हापांगु ब्वलय् जटिल समस्या नापनापं मूल घटनाक्रमया प्रारम्भिकय् तक्यनीगु शुरु जुइ, दथु ब्वलय् व हे तक्यनीगु घटनाक्रमं झं व्यापकता व गतिशीलतायात कःघानाः चरम् उत्कर्षपाखे बाखं न्ह्यावनी अलय् लिपांगु ब्वलय् व हे तक्यनीगु घटनाक्रमं छगू समाधान जुइगु प्रकिया पाखे सीमित व चीधं जुइ अलय् थुकीं हे लिच्वः बी । बाखंया विवृति व संवृति ब्वःया अन्तर्गत मूल घटनाक्रमं थःगु विकासक्रमय् प्राप्त याःगु न्यागू अवस्था दु ।

बाखं

विवृति (न्यनावनीगु)	**संवृति (क्य्कुनावनीगु)**
क) प्रारम्भिक अवस्था	घ) प्रतिचरमोत्कर्षया अवस्था
ख) विकासया अवस्था	ङ) परिणति (लिच्वः)या अवस्था
ग) चरमोत्कर्षया अवस्था	

बाखनय् छ्यलातःगु अन्वितियात ब्वथलाः स्वय्गु खःसा थुकियात स्वंगू तगिमय् ब्वथलातःगु दु ।

क) समयान्विति (Unity of time)

ख) स्थानान्विति (Unity of place) व

ग) कार्यान्विति (Unity of work) ।

एरिष्टोटलया *काव्यशास्त्र* (Poetics) य् समयान्वितिया सङ्केत जक यानाः

कार्यान्वितियात बाखंया सङ्ठनया मूल सुत्र खः धाइसा ईयात न्ह्याकाः न्ह्योने वनेगु भ्वलय् न्हूगु–क्लासिकल (१६ गूगु-१७ गूगु शदी) युगया इटाली व फ्रान्सेली न्हूगु–शास्त्रीयतावादी विद्वानतय्सं नाटकया बाखं संरचना–प्रक्रियाय् स्थानान्विति न तनाः समयान्विति, कार्यान्विति व स्थानान्वितिया लिधंसाय् अन्विति–त्रय (Three Unities)या मान्यता पलिस्था याःगु दु (त्रिपाठी, १०९३: १५३–१७४)।

३.१.१ घटनाप्रधान उपन्यास

सामान्यतया घटनाप्रधान उपन्यास वर्णनात्मक शैलीया जुइ। थज्याःगु उपन्यासय् मूलतः बाखं तत्व हे केन्द्रीय रूपय् दयाच्वनी। घटनाया क्रमिक विकासय् खनेदैगु द्वन्द्व बाय् संघर्ष व कौतुहलता हे घटनाप्रधान उपन्यासया मूल आकर्षण वा विशेषता खः। थज्याःगु उपन्यासय् भय, विस्मय, साहस, आश्चर्य–कल्पना व रहस्य उद्घाटन सम्बन्धीया रोमाञ्चकारी व रञ्जनात्मक बाखं लुइ। थुकी साहसिक, जासूसी, रोमाण्टिक, पौराणिक व धार्मिक आदि नीतिमूलक व उपदेशात्मक बाखंत जुइ।

३.१.२ चरित्रप्रधान उपन्यास

चरित्रप्रधान उपन्यास थौंया यथार्थोन्मुखी मनोवैज्ञानिक प्रवृतिया औपन्यासिक छ्यलाबुलाया न्हूगु प्राप्ति खः। बाखंया न्ह्यब्वज्याय् सिबें यक्व पात्रया चारित्रिक विशेषताया उद्घाटनया विश्लेषण याय्गुली लक्षित चरित्रप्रधान उपन्यास मूलतः आत्म–बाखं व चित्रात्मक शैलीं च्वयातःगु जुइ। मानवीय भाव व विचाःया मूर्त अभिव्यक्तिया नितिं चरित्रप्रधान उपन्यासया महत्व यक्व दु।

शैलीगत दृष्टिं चरित्रप्रधान उपन्यासयात निगू श्रेणी तयातःगु दु –

क) सामाजिक व

ख) मनोवैज्ञानिक (वर्मा, १०७८: १५५–१५६)।

सामान्यतया सामजिक उपन्यास वस्तुपरक जुइसा मनोवैज्ञानिक उपन्यास आत्मपरक जुइ। सामाजिक स्वरूपया उपन्यासया खास याना मानव समाजया थी थी संस्कार, समस्या, विद्रुपता (कुरूप), विश्रृङ्खलाया पिनेयागु रूप पिज्वयाच्वंगु दै अले थज्याःगु उपन्यासय् वर्णनात्मक व चित्रात्मक शैलीं तसकं तःधंगु भूमिका म्हिताच्वंगु दै। तर मनोवैज्ञानिक स्वरूपया उपन्यासय् सामाजिक वर्णन गौण जुयाः पात्रया मनोवाद अथवा अन्तरजगतया चित्रण मूल रूपय् जुयाच्वंगु दै। विश्व उपन्यास साहित्यया परिप्रेक्ष्यय् मनोवैज्ञानिक उपन्यास छगू न्हूगु श्रृङ्खला जुयाब्यूगु दु।

३.१.३ नाटकीय उपन्यास

नाटकीय उपन्यास घटनाप्रधान व चरित्रप्रधान उपन्यासया मध्यवर्ती जुयाः च्वयातःगु छगू न्हूगु ढाँचाया उपन्यास खः । बाखं व चरित्र थुकिया मूल जुइ । थ्व उपन्यास बाखं व चरित्रया सङ्गमस्थल खः । अलय् थुपिं नितां थवंथवय् परिपूरक जुइ । बाखं चरित्रय् जक केन्द्रित जुइगु अज्याःगु गौण औपन्यासिक तत्व मखु धाःसा चरित्र न थवंथवय् बाखंया अङ्ग मखु । थुलि जुयाः नं नाटकीय उपन्यासय् थ्व निगूलिं तत्व परस्परय् त्वाःल्हाय् मफुगु रूपय् खनेदै । औपन्यासिक पात्रया चरित्रं कार्य–व्यापारयात निर्धारित याइ धाःसा औपन्यासिक कार्यव्यापारं पात्रया चारित्रिक विकासय् छसिकथं हिला यंकाच्वनी (म्यूर, १०४८: ४१) ।

३.१.४ इतिवृत्तात्मक उपन्यास

इतिवृत्तात्मक उपन्यास आदिमतानिसें वर्तमानतातकया छगू विशेष बाखंयात कःघानाः च्वयातःगु ऐतिहासिक स्वरूपया उपन्यास खः । थज्याःगु उपन्यासय् खास ईया निरन्तरता खनेदै व छगू पूर्ण इलय् छम्ह पूर्ण अस्तित्व कुबियाः म्वानाच्वंम्ह मनूया जीवनया पूर्ण बाखं अङ्कित जुयाच्वंगु दै । वास्तवय् इतिवृत्तात्मक उपन्यास धैगु हे भूत, वर्तमान व भविष्यया सापेक्षिता खः गुकी सदां छगू पिनेयागु औपन्यासिक घटना व्यापारयात लिच्वः लाकातुंच्वनी । आदिमयुगनिसें वर्तमान युगतक मनुखं म्वानावयाच्वंगु छगू पुराबाखं (Myths)य् हे इतिवृत्तात्मक उपन्यासया बाखं आश्रित जुइ । मेगू अर्थय्,मनू जन्म जूसांनिसें मसीतलेया जीवननापं स्वापू दुगु थी थी घटनाया इतिवृत हे उपन्यासया खास औपन्यासिक रूप खः । थुकी छम्ह पात्रया थी थी दँ व अवस्थाया थी थी पक्षया चित्रण जुयाच्वंगु दै । इतिहास व वंशानुगत इतिवृत्तात्मकयात ऐतिहासिक उपन्यासं कःघानाच्वंगु दै । थुकिया विषयवस्तु बाखं, घटना, पात्र, वातावरण दक्वं इतिहासय् आधारित जुइ । ईया निरन्तरताय् पुस्ता–पुस्ताया वंशानुक्रमया इतिवृत्तात्मक स्वरूपयात थ्व उपन्यासं कःघानातःगु दै । थज्याःगु उपन्यासय् ई तत्व हे मूल जूसां तबि थुकिया गति नाटकीय उपन्यासय् थें गतिशील मजूसें गणितिक रूपय् बुलुहुँ-बुलुहुँ न्ह्यानाच्वंगु दै (म्यूर, १०४८: ९८) ।

३.२ औपन्यासिक पात्र वा चरित्र

मुख्यतया उपन्यासय् मानव–पात्रया समावेश जूसांनिसें हे औपन्यासिक संरचना प्रक्रियाय् पात्र वा चरित्र तत्वं मुख्य भूमिका म्हिताच्वंगु दै । जीवनं आमन्त्रित औपन्यासिक पात्र खास याना मानव मात्रया प्रतिनिधि स्वरूप खनेदै अलय् व हे पात्रया माध्यमं उपन्यासकारं खास जीवन–दर्शन वा औपन्यासिक उद्देश्य

प्राप्त याय्त मछ्राःमजूसें न्ह्यब्वयाच्वनी । तर प्राथमिक चरणनिसेंया उपन्यास–परम्परायात स्वय्‌गु खःसा औपन्यासिक पात्रया चरित्र मानवीय गुणयुक्त हे जुइमाः धैगु अज्याःगु निर्धारित नियम खनेमदु । मानव–पात्रया नापनापं मानवेत्तर पात्र वा सुं जीव प्राणी न उपन्यासय् विशेष रूपय् चित्रित जुयाच्वंगु दै ।

वास्तवय् मानव व औपन्यासिक पात्रय् छु पाः धैगु स्वाभाविक न्हसः दनी । थ्व हे प्रसङ्गय् थी थी विद्वानतय्‌सं धाःगु धारणायात मूल आधार दय्‌का औपन्यासिक पात्र व थुकिया चरित्रया विश्लेषण याय्‌फै । न्हापांला आधुनिक उपन्याया सैद्धन्तिक विवेचना याःम्ह विद्वान ई.एम्.फोर्स्टरं थःगु सफू 'एस्पेक्टस् अफ् दि नोभल' या माध्यमं औपन्यासिक पात्र व वयागु जीवनं प्राप्त जुइगु मानव जीवनप्रति ध्यान आकर्षण यासें थःगु विचाः प्वंकातःगु दु। वय्‌कःयाकथं औपन्यासिक पात्रया जीवनं मानव जीवन(वास्तविक जीवन)या यथार्थानुभूति प्रकट जूगु दु। उकिं व्यवहारिक रूपय् मनुखं भोगेयाःगु जीवन व औपन्यासिक पात्रं भोगेयाःगु जीवन छगू थें जुइगु स्वाभाविक हे खः , तबिं आधुनिक उपन्यासया मेम्ह सैद्धान्तिक विवेचक पर्सी लुबक थ्व धारणाप्रति सहमति मब्युसें मानव जीवन(वास्तविक जीवन) व औपन्यासिक पात्रया जीवनया दथुइ तफाःगु अन्तर दुगु खँ थःगु सफू 'दि क्राफ्ट अफ् फिक्सन'य् धयातःगु दु । मूलतः औपन्यासिक पात्रया जीवनया सम्पूर्ण गोप्य रहस्यत दृश्यमान जुइ (इन्साइक्लोपेडिया, १०८५: ६३) ।

थौंया वैज्ञानिक सभ्यताया युगय् उपन्यास–कला केवल मनोरञ्जनया साधना वा कल्पना–शक्तिया सिर्जना जक मजूसें छुं छगू निश्चित उद्देश्य वा जीवन–दर्शन प्राप्तिया छगू लक्ष्य न जुयाब्यूगु दु। समसामयिक यथार्थवादी अथवा मनोवैज्ञानिक यथार्थवादी प्रवृतिया उपन्यासत थ्व प्रसङ्गय् यक्व हे दसु बी ज्यूगु खनेदु। थुकथं उद्देश्यमूलक उपन्यासत अवश्य हे सत्यान्वेषी, मूल्य निर्माणात्मक, दिशा–निर्देशात्मककथंया जुइ अलय् थज्याःगु उपन्यासय् उद्देश्य वा जीवन–दर्शन–प्राप्तिया सम्भावना न विश्वसनीय व वास्तविक पात्रया समवेशं हे सम्भव जुइ(सिन्हा, १०८१: ६८) । थ्व दृष्टिं समसामयिक युगबोध जुयादीपिं सचेत व चेतनशील च्वमिपिं साक्षात व शाश्वत जीवन–जगतया अनुभव यानाः आदर्शतानिसें यथार्थतापाखे व अवास्तविकतानिसें वास्तविकतापाखे उन्मुख जुयाच्वंगु अनुभव जुइ । अभ्र विद्वानतय्‌या सहलहया निष्कर्ष चरित्र–चित्रणया हे क्रमय् नालाकाःगु न्यागूकथंया दृष्टिकोण दु ।

३.२.१ वर्णनात्मक चरित्र

थ्व अन्तर्गत थः स्वयम् उपन्यासकारया हे धापुती वर्णनात्मक शैलीया माध्यमं औपन्यासिक पात्रया चारित्रिक गुण–दोषया विवेचना यानातःगु दै ।

३.२.२ सङ्केतात्मक चरित्र

थी थी घटना व दृश्यया माध्यमं साङ्केतिक उल्लेख याना: उपन्यासय् न्ह्यब्वयात:पिं पात्रयात थ्व श्रेणीदुने तय्फै व थुकथंया पात्रया खास–खास चारित्रिक विशेषताया मापन याय्गु भाला न उपन्यास–ब्वनामियात हे ल:ल्हानात:गु दै ।

३.२.३ संवादात्मक चरित्र

गुलिखे उपन्यासय् औपन्यासिक पात्रया दथुइ संवाद मनूया मनोवृतिया पूर्ण ज्ञानं बियात:गु दै अलय् थज्या:गु न्ह्यब्वय्त पायि्छ जूगु आख्यान–धापू दुगु नाटकीय उपन्यासया पूर्वापर–क्रम कारण–कार्यया आधारय् घटना–व्यापारया क्रमिक विकास न संवादया माध्यमं जूगु जुयाच्वनी ।

३.२.४ घटनात्मक चरित्र

छुं छुं घटनां मनूया स्वाभाविक प्रवृति हिलेफु गथेकि बांमलाम्ह मनू बांलाय्फु अथवा बांलाम्ह मनू बांमलाय्फु छाय्धा:सा मानव जीवनया सिद्धान्त हिलाबुलाय् तक्यानाच्वनी । थज्या:गु परिवर्तनशील पात्रया चरित्रयात हे घटनात्मक चरित्र धाय्फै ।

३.२.५ एकाङ्गी विचा: प्रधान चरित्र

मूलत: मनोवैज्ञानिक यथार्थवादी उपन्यासय् थज्या:गुकथंया चरित्र दुपिं पात्रत दै अलय् थज्या:पिं पात्रया चारित्रिक विशेषता दक्वं छता हे खनेदै गुकी उमिगु विचा: न अन्तर्निहित जुइ अलय् स्वयम् व्यक्ति–चरित्रया स्वभाव दुपिं पात्रया विचा: न एकाङ्गी प्रवृतिया हे जुइ (प्रधान, ११०३: ७१) ।

मूलभूत रूपय् उपन्यासकारया व्यक्तित्वय् निगू प्रवृति हावी जुइ, छगूगु बहिर्मुखी प्रवृति व निगूगु अन्तर्मुखी प्रवृति प्रमुख खनेदै (सिन्हा, १०८१: ६९) । बहिर्मुखी उपन्यासकार–व्यक्तित्वया औपन्यासिक पात्र चयनया क्षेत्र व्यापक जुइ अलय् समाजया उपर तफा:गु वस्तुगत अवलोकन जुइगु जुया थज्या:गु प्रवृतिया उपन्यासकारया उपन्यासाय् पात्र सङ्ख्या न यक्व मात्राय् उपस्थित जुयाच्वंगु दै । तर अन्तर्मुखी प्रवृतिया उपन्यासकारं क:घाइगु औपन्यासिक क्षेत्र सीमित जक जुइगु जुया वयागु पात्र–न्ह्यब्वय्गु ज्याया सीमा न सीमित जक हे जुइ अलय् उपन्यासय् मा:क्व पात्रत जक दुथ्याकीगु जूगुलिं अज्या:गु उपन्यासय् पात्र सङ्ख्या अपेक्षाकृत म्हो हे जक जुइ । सामान्यतया कृतिगत भूमिकाया दृष्टिं औपन्यासिक पात्रयात स्वंगूगु श्रेणी ब्वथलात:गु दु ।

क) मूल पात्र

उपन्यासया मूल पात्रयात न 'क' 'ख' निगू उपश्रेणी ब्वथलातःगु दु । 'क' उपश्रेणी नायक–नायिका व 'ख' उपश्रेणी सहनायक–सहनायिका व मेमेपिं सहयोगी पात्र लाइ । 'क' उपश्रेणी मूल पात्र अथवा नायक–नायिकाया हे चारित्रिक विकासक्रमय् मूल व आन्तरिक औपन्यासिक घटनाक्रमया विकास–प्रक्रिया न अन्तर्निहित जुयाच्वंगु दै । पूर्वीय काव्य–शास्त्रय् थुकथंया नायक–नायिकाया चरित्रया बारे विस्तार–पूर्वकं वर्णन यानातःगु दु । काव्यय् रस निष्पतिया नितिं मूलतः नायक–नायिकायात थां(खम्बा) स्वरूप न्ह्योने ब्वयातःगु दै । पूर्वीय आचार्यतय्सं नायकयात मुख्यतया प्यंगू भेदय् ब्वथला उमिगु चारित्रिक विशेषताय् विशेष जः ह्वलातःगु दै । धीरोदात्त, धीरोदत्त, धीरललित व धीरप्रशान्त हे मुख्य खः अलय् थ्व हे प्यंगू भेदया न दक्षिण, धृष्ट, अनुकूल व शठ प्यंगू उपभेदं यानाः व अफ्व थ्व हे प्यंगू उपभेदया न उत्तम, मध्यम व अधम यानाः स्वंगू श्रेणी दैगु जुयाः मुक्कं ४८ गू भेदया आधारय् नायकया विस्तृत भेदया बारे विश्लेषण यानातःगु लुइ (सिग्देल, १०७९: १४३) ।

थ्व हे सिलसिलाय् विद्वानतय्सं नायिका भेदया वर्गीकरण न विस्तृत रूपय् यानातःगु दु । स्वकीया(थःकलाः), परकीया(अविवाहिता वा परस्त्री) व साधारनी(वेश्या) स्वंगू वर्गय् मिजंनापंया सम्बन्धया दृष्टिं नायिका भेदया वर्गीकरण यानातःगु दुसा उमेरया ल्याखं मुग्धा(नलिम्ह मिसा), मध्या(ल्यासेम्ह मिसा) व प्रौढा (बाज्यः वनेधुंकूम्ह मिसा)या रूपय् ब्वथलातःगु दु । अफ्व विस्तार–पूर्वकं नायिका भेदयात ध्वाःथुइकेगु खःसा चरित्र चित्रणया दृष्टिं धीरा(गम्भीर), अधीरा(चञ्चल) व धीरा–धीरा भतिचा गम्भीर भतिचा चञ्चल)या रूपय् न नायिका भेदया बारे विश्लेषण यानातःगु दु (अधिकारी, १०८६: ३५) । नायिकाया भेदया विस्तारया बारे खितुंखिनाः स्वय्गु खःसा पूर्वीय काव्य–शास्त्रकथं स्वसः व च्येपिगूगु(३८४) भेद तकं अःपुइक लुइकेफै तबि न स्वकीया, परकीया, साधारनी व मुग्धा, मध्या व प्रौढा अलय् धीरा, अधीरा व धीरा–धीरा भेदया आधारय् व परस्पर मिलनय् हे नायिकाया खास–खास भेद प्रष्ट जुइ ।

ख) गौण पात्र

औपन्यासिक पात्र विधानया प्रसङ्गय् गौण पात्र निगूगु श्रेणी लाः । उपन्यासय् गौण पात्रया तप्यंक स्वापू मूल पात्रलिसें स्वानाच्वंगु सहायक भूमिकाय् खनेदै । औपन्यासिक घटना व्यापरया संयोजनाय् व अफ्व औपन्यासिक संरचना–प्रक्रियाया सिलसिलाय् थज्याःपिं गौण पात्रया न्ह्यब्वज्याय् मदय्कं मगाःपिं जुयाबी । वस्तुपरक सामाजिक व ऐतिहासिक स्वरूपया उपन्यासय् गौण पात्र मूलतः निथ्वःकथं दयाच्वनी । मूल पात्रलिसें पारिवारिक सम्बन्ध दुपिं छथ्वः व

मेगुथ्वः, मूल पात्रया खास–खास कार्य व्यापारया पृष्ठभूमिनापं थज्याःपिं पात्रत सम्बन्धित जुयाच्वनी । थज्याःपिं पात्रया चारित्रिक विशेषताया दृष्टिं बहिर्मुखी प्रवृतिया जुयाच्वनी । खास याना आधुनिक वस्तुवादी सामाजिक उपन्यासय् थुकथंया गौण पात्रया उपस्थिति विशेष रोचक व हृदयग्राही जुइ ।

ग) अतिगौण पात्र

आधुनिक मनोवैज्ञानिक यथार्थवादी प्रवृतिया उपन्यासय् सिबें सामाजिक–ऐतिहासिक धरातलयात कःघानाः च्वयातःगु उपन्यासय् अतिगौण पात्रया उपस्थिति यक्व धैथें दयाच्वनी । उपन्यासय् थज्याःपिं पात्रया औपन्यासिक भूमिका सामान्य अथवा अतिसामान्य जक जुइ, उलि विशिष्ट जुइमखु तबिं मूल औपन्यासिक घटनाक्रमया विकासय् अतिगौण पात्रं थथःगु स्तरकथं औपन्यासिक भूमिका पूवंकाच्वंगु दै गुगु स्वाभाविक व औचित्यपूर्ण हे खनाच्वनी । सुं हाँस्य पात्र वा उपन्यासय् पलख जक पिलु वैम्ह पात्र थ्व हे अतिगौण पात्रया श्रेणी तय्फै ।

३.३ औपन्यासिक परिवेश (वातावरण)

प्राचीन व आधुनिक बाखं–साहित्यया दथुइ पाःगु खनेदयाच्वंगुया मुख्य कारण औपन्यासिक वातावरण हे खः धायछिं । प्राचीन परम्पराय् पात्रया चयन वातावरण निरपेक्ष जुइसा आधुनिक सन्दर्भय् वातावरण सापेक्ष घटना व पात्र चित्रित जुइ । थ्व हे कारणं यथातथ्य खँ सीकाच्वनेमाः धैगु मदय्कं औपन्यासिक घटना व पात्रया वास्तविक रूप सीकेत छुं थाकुइ मखु । औपन्यासिक वातावरणया मूलभूत विशेषता मध्ये उपन्यासया माध्यमं छगू विशेष युगया चित्रण याय्गु न खः । थ्व प्रसङ्गय् औपन्यासिक वातावरणया निगू प्रमुख स्वरूप खनेदै - (क) सामाजिक स्वरूप व (ख) भौतिक स्वरूप (सिन्हा, १०८१ः ९८) ।

खास औपन्यासिक बाखंवस्तुयात प्रभावकारी दय्केत व समाजया थी थी व्यक्तिया औपन्यासिक पात्रया चारित्रिक विशेषताया माध्यमं चरित्र–चित्रण याय्गु नितिं हे उपन्यासय् सामाजिक वातावरणया छ्यलाबुला याय्माःगु आवश्यक जू । आधुनिकताया प्रसङ्गय् गुलि उपन्यासकारतय्सं समाजया थी थी पक्ष, उच्च वर्गया विलासिता व सामन्ती जीन्दगानी, मध्यमवर्गया संघर्षशील जीवन–स्वाय्गु क्रम व निम्न वर्गया श्रम व चःति अलय् अभिशप्त, शोषित व तिरस्कृत जीवननापं औधोगिक, व्यावसायिक व न्हिंन्हिथंया जीवनया थी थी समस्या व जटिलता अलय् जीवनया अन्याय रूपया चित्रण याय्गुया नितिं उपन्यासय् विशेष यानाः सामाजिक वातावरण उपयुक्त जुइ । थुकथंया वातवरण प्रयुक्त जूगु उपन्यास सामाजिक उपन्यास खः । खासयानाः सामाजिक

उपन्यासय् ईया हाकः व थाय्या व्यापकता थुलि हे दय्माः धैगु सैद्धान्तिक मापदण्ड दैमखु ।

थ्व बाहेकं स्थानीय परिवेश व जातिया सामाजिक, साँस्कृतिक, धार्मिक, आर्थिक, राजनैतिक आदि थी थी क्रिया–कलापया सजीव न्ह्यब्वज्याया निति उपन्यासय् सामाजिक वातावरण मुख्य आधार जुइ । थज्याःगु स्थानीय सामाजिक वातावरणया आधारय् सिर्जना जूगु उपन्यासयात आञ्चलिक उपन्यास न धाइ ।

३.४ औपन्यासिक संवाद

संवाद धाय्बलय् खासयाना पात्र–पात्रया दथुइ खँल्हाबल्हाया प्रसङ्गयात ध्वाः थुइकेफै । संवादयात गनगनं विद्वानतय्सं कथोपकथन न धाय्गु याः । अङ्गेजी भाषाया 'डायलग' खँग्वःया पर्यायवाचीया रूपय् आर्य खँय् भाषाय् संवाद खँग्वः प्रचलित जू । उपन्यासय् औपन्यासिक पात्रया चरित्र चित्रणय् संवाद तत्वं महत्वपूर्ण भूमिका म्हिताच्वंगु दै अलय् प्रभावकारी व स्वभाविक संवाद कलाया न्ह्यब्वज्यां उपन्यासं सफलता तकं प्राप्त याइ ।

गुलिखे उपन्यासय् संवादया माध्यमं औपन्यासिक बाखं शुरु व विकास जुयाः अन्त्यतकं जुयाच्वंगु दै । थज्याःगु संवादप्रधान उपन्यासय् नाटकीय तत्व अप्वः दयाच्वनीगुलिं थेंज्याःगु उपन्यासयात नाटकीय उपन्यास न धाइ । सामान्यतया उपन्यासय् पात्रया जीवनानुभूतिया प्रत्यक्ष अभिव्यक्ति, मनू(मात्र)या अन्तरमनया भाव व उद्देश्य आदि दक्वं संवादया माध्यमं अतिकं सरल व कलात्मक ढङ्गं न्ह्यब्वयाःगु जुइ । गुलिखे विद्वानतय्या धारणाकथं सुं कलाप्रेमी सफल उपन्यास–च्वमिया भावाभिव्यक्तिया श्रेष्ठता व विशेष परिस्थितिं प्राप्त जूगु यथार्थानभूतिया विशेषण–सीप संवादया माध्यमं प्रकट जूगु जुइ अलय् पात्रया खास व्यक्तित्व न संवादय् पिलुवयाच्वंगु दै (हडसन, १०७३ः १५४) ।

३.५. औपन्यासिक भाषाशैली

साहित्यय् भाषा छगू अभिन्न अङ्गया रूपय् दयाच्वंगु दु । भाषा हे अभिव्यक्तिया मूल माध्यम खः । भाषाय् अभिव्यक्तिया ढङ्ग थी थीकथंया जुइ । च्वमिं थःगु कला व सीपं अभिव्यक्तिया निति भाषायात याइगु समा भाषाया शैली खः । उपन्यासया संरचना–प्रक्रियाय् न थ्व भाषा शैली तसकं महत्वपूर्ण तत्वया रूपय् खनेदै । थुकिया माध्यमं च्वमिया व्यक्ति–प्रतिभा न प्रकट जुइ । वास्तवय् औपन्यासिक बाखंवस्तु वास्तविक जीवन–जगतया छगू संश्लिष्ट(कृत्रिम) रूप खः अलय् थ्व रूपयात थी थीकथं प्रष्ट याय्गु व न्ह्यब्वय्गु ज्या औपन्यासिक भाषा शैलीं याइ । सफल शैलीकार उपन्यास–च्वमिं थःगु

अभिव्यक्ति शैलीया माध्यमं उपन्यास–ब्वनामिया मनय् भ्रमोत्पादन न याय्फै, गुकी ब्वनामिं थःम्हेसित हे पात्रया रूपय् खंकाच्वंगु अनुभव याइ । उपन्यासकारं क्वय् न्ह्यथनाकथंया थी थी शैली छ्यलातःगु दै ।

३.५.१. वर्णनात्मक शैली

३.५.२. आत्म–कथात्मक शैली

३.५.३. पत्रात्मक शैली

३.५.४. डायरी–पद्धति शैली

३.५.५. चित्रात्मक शैली

३.५.६. चेतना प्रवाहत्मक शैली

३.६ दृष्टिविन्दु

औपन्यासिक आख्यान–कथनया सम्बन्धय् थुकथं पद्धतियात मूलतः निगूकथंया दृष्टिविन्दुया माध्यमं छ्यलाः स्वयफै ।

१) विहङ्गावलोकन व २) सूक्ष्मावलोकन (पर्सी, १०७८ः ९०) ।

आख्यान–कथन व बाखंया न्ह्यब्वज्याया सन्दर्भय् आख्यातां थ्व निगू दृष्टिविन्दु मध्ये छुं छगू वा निगूयात छक्वलं छ्यलेफै । थ्व सन्दर्भय् विहङ्गावलोकन–दृष्टि अन्तर्गत छुं ई–विन्दुइ च्वनाः प्रथम पुरुष वा तृतीय पुरुष शैलीया माध्यमं घटनाया वर्णन याय्गु नापनापं अतीतावलोकन वा मेगु छुं पद्धतिं व हे घटनाया वर्णन याय्फै । अथे हे सूक्ष्मावलोकन–दृष्टिया खास तात्पर्य प्रथम पुरुष वा तृतीय पुरुष शैलीया माध्यमं खास थाय् व खास ई–विन्दुइ केन्द्रित जुयाः छुं घटना विशेषया सूक्ष्म विवरणसहित न्ववाय्कीगु खः । सुक्ष्मावलोकनयात न निगू उपश्रेणी ब्वथलातःगु दु । छगूगु विवरणात्मक सूक्ष्मावलोकन व मेगु संवादात्मक वा नाटकीय–धापू सूक्ष्मावलोकन । न्हापांगु धापुती थाय् व् ई विशेषया परिस्थिति वा घटना विशेषय् केन्द्रित जुयाः बाखं न्ह्याकी धाःसा निगूगु धापुती पात्रया दथुइ संवादया नाटकीय प्रविधिं व हे बाखं न्ह्याकी ।

३.७ उद्देश्य

वास्तवय् छुं न कार्य उद्देश्य प्राप्ति याय्त हे लक्षित जुइ, उद्देश्यहीन कार्य निरर्थक जुइ । उकिं उपन्यास उद्देश्य प्राप्तिया नितिं हे च्वै । च्वमिया खास जीवन दर्शन छु खः धैगु औपन्यासिक उद्देश्यं प्रष्ट जुइ । उद्देश्यहीन च्वमिया अचेतनाताया प्रतिकात्मक अभिव्यक्ति जक खः अथवा खाली कल्पना वा भावुकताया परिणाम खः । बाखंया अन्तिम परिणतियात औपन्यासिकया

उद्देश्य धाइ। कला पक्षया दृष्टिं औपन्यासिक उद्देश्य सौन्दर्यानुभूतिया अभिव्यक्तिया मूल साधन खः। थज्याःगु साधन प्रभावकारी, विश्वसनीय व स्वाभाविक जुइफुसा तिनि उपन्यासय् सार्थकता खनेदै। अझ समसामयिक युग–सापेक्षाताय् औपन्यासिक उद्देश्य वैज्ञानिक व यथार्थपरक जूसा उपन्यासया गरिमा तसकं च्वछ्वाय् बह जुइ।

सामान्यतया उपन्यासया उद्देश्य बाखं, चरित्र व वातावरणय् निहित जुयाच्वंगु दै। अझ थौंया गतिशील अन्तर्राष्ट्रिय युगय् महान् उपन्यासकारं सुं दार्शनिक अथवा चिन्तक, वैज्ञानिक वा जीवन–द्रष्टो जुयाः थःगु चिन्तन, अन्वेषणा व न्हून्हूगु औपन्यासिक छ्यलाबुलाया माध्यमं थी थी विचाः, सिद्धान्त,भौतिक सत्य व मूल्य आदियात उपन्यासं संसारयात बियाच्वंगु दै (वर्मा, १०७८ः १४२)। उपन्यास लेखनया मूल उद्देश्य सौन्दर्य सिर्जना याय्गुलि निहित जुयाच्वनी अलय् पाठकवर्गयात सौन्दर्यानुभूतिया आस्वादन बीत उपन्यासकारया न्हापांगु व प्रमुख कर्तव्य जुयाच्वनी। थ्व दृष्टिं सिद्धान्त वा विचाःया प्रसारण–कार्य औपन्यासिक उद्देश्यय् गौण जुयाः सौन्दर्यानुभूतिया नापनापं यथार्थ जीवन दर्शन न्ह्योने तय्गु मूल खँ खनेदै (प्रधान, ११०३ः ९५)।

थथे तत्वगत विवेचनाया आधारय् औपन्यासिक तत्वया निष्कर्षयात थीत स्वय्गु खःसा च्वय् न्ह्यथनाकथं न्हेगू तत्व हे उपन्यासय् प्रयुक्त जुयाच्वंगु दै। तर गुलिखे विद्वानतय्सं उपन्यासया न्हेगू तत्व मध्ये न बाखं व चरित्र तत्वयात जक उपन्यासया प्रमुख तत्वय् रूपय व मेगु तत्व गौण रूपय् जक स्वीकार यासें वातावरण व दृष्टिविन्दु बाखंया हे अङ्ग खः धयातःगु दु। उकिं व हे तत्वं औपन्यासिक बाखंयात विश्वसनीय व स्वाभाविक दय्की अलय् उद्देश्य, औपन्यासिक विषयवस्तुया परिणाम जक खः गुगु बाखनं हे प्राप्त जुइ अलय् नापनापं संवाद व भाषा शैली उद्देश्य प्राप्तिया छगू मूल साधन जक खः धयातःगु दु (वर्मा, १०७८ः १४२)।

४. निष्कर्ष

थनिं स्वद्वःदँ न्ह्योनिसें आख्यान–साहित्यया गद्यविधा मानव जीवनया छगू अभिन्न अङ्ग जुया थौंतकं नापनापं न्ह्यावयाच्वंगु दु। थुकिं समाजया ख्वापाः उलाबीगु निसें कयाः, समाजय् मनूतय् जीवन छु गुकथं न्ह्यांवनेमाः धैगु आदि ज्ञान नापनापं जीवन न्ह्याकेत माःगु थी थी उपदेशात्मक, सन्देशात्मक ज्ञान बीया लःधाः थें निरन्तर हायाच्वनी। गुकीं मनूतय्त नैतिक, शैक्षिक, धार्मिक, समाजिक, राजनैतिक, आर्थिक दक्वं क्षेत्रया ज्ञान प्रत्यक्ष–अप्रत्यक्ष

रूपं बियाच्वंगु दै । थ्व हे दृष्टिं उपन्यास, मनू जीवनया छम्ह स्यल्लाःम्ह पासा, मनूया जीवनय् जः व तत्व, अलय् माःगु थासय् मार्गदर्शन बिया ग्वाहालि याइगु मदय्कं हे मगाःगु पाठ्यवस्तुकथं नाले बहजू ।

लिधँसा

अनिअन्स्, सी.टी.(सं) (१०८६), *अक्स्फोर्ड डिक्सनेरी अफ् ईङ्लिस् इटिमोलोजी* । यू.केः अक्स्फोर्ड यूनिभर्सिटी (ईसं १९६६) ।

अधिकारी, कोमलनाथ (अनु) (१०८६), *साहित्य–दर्पण* । काठमाण्डौं : प्रज्ञा प्रतिष्ठान (विसं २०२३) ।

जेम्स्, विलियम (१०१०), *प्रिन्सिपल अफ् साइकोलोजी* । न्यूयोर्क : हेनरी होल्ट एण्ड कम्पनी (ईसं १८९०) ।

प्राधन,प्रताप.चन्द्र (११०३), *नेपाली उपन्यास : परम्परा र पृष्ठभूमि* । दार्जीलिङ्ग : दीपा प्रकाशन (ईसं १९८३) ।

फोर्स्टर, ई.एम. (१०७८), *एस्पेक्टस् अफ् दि नोभेल* । लण्डन : एडवर्ड आर्नोल्ड पब्लिसर्स (ईसं १९५८) ।

मिश्र, भगीरथ,(सं) (११३४), *काव्यशास्त्र* । वारणसी : विश्वविद्यालय प्रकाशन (ईसं २०१४) ।

म्यूर, एडविन, (१०४८), *दि स्ट्रक्चर अफ् दि नोभल* । लण्डन : होगार्थ प्रेस (ईसं १९२८) ।

रोजेंहीम, एड्वर्ड.डब्ल्यु.(११२२), *ह्वाट ह्यापन्स् इन लिटरेचर* । सिकागो : द युनिभर्सिटि अफ् सिकागो (ईसं २०००) ।

लुबुक, पर्सी (१०७८).*दि क्राफ्ट अफ् फिक्सन* । लण्डन : जोनाथान केभ (ईसं १९५८) ।

वज्राचार्य, चन्द्रमान (११३८). *कृति व दृष्टि* । यें : अर्विन्द्र मान सिं (विसं २०७५) ।

वर्मा, धीरेन्द्र(सं) (१०७८), *हिन्दी साहित्य कोश, भाग १* । वाराणसी : ज्ञान मण्डल प्रकाशक (विसं २०१५) ।

व्रिटानिका, इन्साइक्लोपेडिया (१०८५), *अ सोसाइटी अफ जेन्टलमेन, भाग १६* । प्रिन्सटन : प्रिन्सटन युनिभर्सिटि (ईसं १९६५) ।

हडसन, विलियम हेनरी (१०७३).*एन् इन्ट्रोडक्सन टु दि स्टडी अफ् लिट्रेचर* । लण्डन :जर्ज जी.हरप एण्ड कं.लि. (ईसं १९५३) ।

शुक्ल, रामचन्द्र (१०४९), *हिन्दी साहित्यका इतिहास* । काशी : नागरी प्रचारिणी सभा (ईसं १९२९) ।

सिग्देल, सोमनाथ (१०७९), *साहित्य प्रदीप* । काठमाण्डौ : नेपाल प्रज्ञाप्रतिष्ठान (विसं २०१६) ।

सिन्हा, सुरेश (१०८१), *उपन्यास शिल्प और प्रवतियाँ* । वाराणसी : हिन्दी प्रचारक पुस्तकालय (विसं २०१८) ।

त्रिपाठी, वासुदेव (१०९१), *विचरण* । काठमाडौ : भानु प्रधान (विसं २०२८) ।

त्रिपाठी, वासुदेव (१०९३), *पाश्चात्य समालोचनाको सैद्धान्तिक परम्परा*, काठमाडौं : साझा प्रकाशन (विसं २०३०) ।

Scholes, et al (1111). *Elements of Literature,* India : Oxford University press (1991AD) .

नेपालभाषा साहित्यया इतिहास (माध्यमिककाल)

- निर्मला श्रेष्ठ

१. पृष्ठभूमि

न्हापा-न्हापा विशुद्ध साहित्य सिर्जना मजुसे वाङ्मयया महत्वपूर्ण सिर्जना जूगु दु । थ्व नेपाःया लागि हे गौरवया विषय खः । नेसं ६२५ सालनिसे साहित्यया सिर्जना कथं भागवत पुराण लुयावःगु दु। थ्व लुया वय्‌न्ह्यः 'तन्त्राख्यान' दकलय् न्हापांगु सफूया रूपय् नेसं ६३८ सालया सफू दकले पुलांगु सफू माने यानातःगु खः ।

नेपालभाषा साहित्यया इतिहास साहित्ययात परम्परागत कथं ऐतिहासिक घटनाया लिधंसाय् स्वंगू चरणय् व्वथला अध्ययन याय्‌गु चलन दु ।

१. प्राचीनकाल नेसं ६२५ निसे ९६७ तक (ईसं १५०५ निसे १८४७ तक)
२. माध्यमिककाल नेसं ९६७ निसे १०६० तक (ईसं १८४७ निसे १९४० तक)
३. आधुनिककाल नेसं १०६० निसे थौंतक (ईसं १९४० निसे थौंतक)

२. परिचय

माध्यमिक काल नेसं ९६७ - १०६० (ईसं १८४७ - १९४०)

थन प्राचीन कालयात त्वताः माध्यामिक कालया बारे जक न्हिथने त्यनागु दु । परम्परागत ऐतिहासिक घटनायात कःघानाः नेपालया साहित्यिक इतिहासयात नेसं ९६७-१०६० तकया ईयात माध्यामिककालया रूपय् नालाच्वंगु दु ।

नेसं ८८८ सालय् मल्ल जुजुया शासन सत्ता शाहजुजुपिन्स ल्हातय् लाकाः शासन सञ्चालन याःसां साहित्य क्षेत्रय् शाह जुजुपिन्स नं नेपालभाषां हे साहित्य च्वय्‌गु व नाटक च्वयाः क्यनेगु यात । नेवाःतय्‌त नेपालभाषां च्वय्‌गु शासन सत्ता राणातय्‌सं कोतपर्व यानाः त्याकाः काल । उगु इलंनिसे नेपालभाषां च्वय्‌गु व साहित्य पिकाय्‌गु ज्याय् पूर्ण रूपं बन्देज हल फलस्वरूप नेपालभाषा प्रेमीपिंस प्रतिरोध याय्‌त न्हूगु युगया शुरुवात याइपिं युग पुरुषत बुइकल । थ्व हे हिउपालं प्राचीन कालयात माध्यामिक कालय् फःपुइकल । थ्व ईलय् प्राचीन

काल स्वया: पाक्क साहित्यिक लँपु ज्वनेगु शरु या:गुलिं थ्व इलंनिसे माध्यमिक कालयात नालेगु यात । माध्यमिक कालयात निब्वय् थला: थ्वया: साहित्यिक गतिविधि अध्ययन याय्गु चलन दु ।

२.१. पुनर्जागरणकाल न्ह्यःया साहित्य

माध्यामिक कालयात न्हापांगु (नेपालसम्वत ९६७ निसे १०२९ तक)

स्वनिग: शाह जुजुपिंस त्याका राज्य सत्ता संचालन यासां नेपालभाषा व साहित्ययात थकाय्गु हे ज्या जू वंगु दु । शाह जुजुपिन्स नेपालभाषा नाटक च्वया: थ: मचातय्गु विवाह, व्रतवन्ध, उत्सव, नखचख: तिथिमिति ईलय् व्यलय् लाय्कुलिइ क्यनेगु या: । नेपालभाषा व साहित्ययात दमन याय्गु कुत: मया । तर शाह जुजुयाकेच्वंगु शासन सत्ता कोतपर्व याना: जंगबहादुरं राजाका अधिकार दक्व: ल्हाती काल । राणा सरकारया ल्हाती शासन सत्ता लासेलि नेवा:तय्त दमन याय्गु जक मखु कि शाह जुजुपिन्त समेत दमन याना: नेपालभाषा च्वय्गु प्रतिवन्ध यात । नेपालभाषायात विनाश याय्गु तातुना चन्द्रशमशेर जंगबहादुर राणा नेसं १०२६ निसे थुखे नेपालभाषा च्वयात:गु छु भों अडडा अडालतय् प्रमाण लगय् जुइमखु धका: नेपालभाषायात वहिष्कार याय्गु ज्या जुल । फलस्वरूप नेपालभाषाया च्वय्गु ज्या व ब्वनेगु ज्या ह्रास वल । थुगु ई नेपालभाषा साहित्यया इतिहासय् अन्धकार युग धाय्गु या: । तत्कालिन निरंकुश शासक त्रसित जूगुलि साहित्य उलि न्ह्याय् मफत । सन्ततय्गु प्रभाव ला:पिसं उपदेशात्मक काव्य प्रवृति, धार्मिक प्रवृति कथंया काव्य रचना जुल ।

२.१.१. पुनर्जागरण काल न्ह्योया म्ये

पुनर्जागरण काल न्ह्योया साहित्य उल्लेख याय्वहगु विद्या म्ये ख: । लाय्कुली दुथ्यापिं भाइभारदार व सा:धुसन्ततय्गु प्रभावला:पिं धार्मिक व उपदेशात्मक प्रवृतियागु काव्य रचना जुल । शासकया त्रसितजूपिं जनतां भक्ति काव्यप्रति सिर्जना यात । साधुसन्ततय्सं निर्गुण भावभक्ति कथंया काव्य धा: न्ह्याकल धा:सा आध्यात्मप्रति आस्था तथा थ्व ईया कविपिंस मोक्षमुक्तिया कामना याना: काव्य रचना यात ।

थ्व ईया कविपिं स्वामि अभयानन्द हरिभक्त माथेमा, रामजी प्रधानाङ्ग, वीरबहादुर मल्ल, मोतीलाल श्रेष्ठ, बखतबहादुर, मानबहादुर जोशी, मानलाल मास्के, ई. आदिपिसं सन्त उपदेशात्मक कथं काव्य रचना या:गु दु ।

२.१.२. पुनर्जागरण काल न्ह्योया बाखं

पुनर्जागरण काल न्ह्योया साहित्य उल्लेख याय्वहगु मेगु विधा बाखं ख: ।

थुगु इलय् पिदंगु बाखंत प्राचीन कालय् पिदंगु बाखंया परम्परा कथंयागु हे जक पिदन। प्राचीन कालया बाखं थे धार्मिक, उपदेशात्मक आध्यात्मिक बाखं त जक दुगु कारण शासकया ख्याच्वलं त्रसित जुयाः खः। वास्तवय् नेपालभाषा साहित्यया धाः त्वामदय्क जक रचना जूगु खनेदु। थ्व ईया साहित्य तसकं म्हो जक जूगु जुल।

थ्व ईया प्रमुख बाखं सफू थथे दु -

बौद्ध जातकया अवदान बाखं, स्वस्थानी बाखं, विश्वन्तरया बाखं, कविर कुमारया बाखं, अष्टमी ब्रत महात्म्य आदि।

थथे शासकया ख्याच्वोया कारणं साहित्य रचना तसकं म्हो जक जुल। काव्यया धाःनं धार्मिक तथा सन्त उपदेशात्मक जक जुल। बाखंया प्रवृति नं प्राचीन कालया कथंया हे जक च्वय्गु ल्त्यगु जूगु जुल। शासकं च्वमिपिन्त सर्वस्वहरण याइगु, जेलय् कुनिगु जक मखु कि फासीसमेत बिइगु याःगुलि ग्यानाः यक्वःसिन च्वय्गु मयात। यदि साहित्य च्वल धाःसा उपदेशात्मक व आध्यात्मक गद्य, पद्य, बाखं जक रचना यात। व स्वयाः पिने वनाः च्वपिन्त ज्वनाः जेलय् स्वथन, देश निकाला यात, सर्वस्वहरण यात। उलि जक मखु कि फाँसी समेत बिल। अथे जूगुलि नेपालभाषा व साहित्यया विकास याय्त बाखंया माध्यमं सन्त परम्पराया माध्यमं अटुट रूपं न्ह्यानाः हे च्वन। गुलि क्वत्यल उलि हे बलं दनाः वय्गु याइथे झन् न्हू न्हूपि साहित्यकारपिं जन्म जुयाः पुनर्जागरण कालया सुत्रपात जुल।

१.२. पुनर्जागरणकालया साहित्य नेपालसम्वत १०२९-१०६० (ईसं १९०९ - १९४०)

नेसं १०२९ सालं पण्डित निष्ठानन्द बज्राचार्ययागु सफू देवनागरी लिपिं थासा आखलं प्रकाशननिसे पुनर्जागरण कालया साहित्य धकाः नालातःगु दु। थनं लिपा नेपालभाषा साहित्य थासा आखलं सफू पिकाय्गु चलन जुल। थुगु इलं पिदंगु साहित्य न्हापाया स्वयाः पाःगु जक मजुसे न्हूगु जागरण, न्हूगु उत्साह ज्वनाः थःगु भाषा साहित्ययात छु याय् धैगु भावना प्रेरित जुयाः सिर्जना जुगुलि थुगु ईयात पुनर्जागरण काल धाय्गु यात। सिद्धिदासया छपू कविता बिन्दु समस्या तत्कालिन पत्रिका *सुन्दरी* नेसं १०२६ स पिहावल। राजीवलोचनया छपू नेपालभाषाया कविता पिदन। वयकःया हे केदार कल्पा नेसं १०२४ सफुतिइ पिदन। नेपालभाषाया न्हापांगु थासा आखलं गद्य साहित्य पिकागु नेसं १०२७ स स्तोत्रसम्मुच्चयंया विज्ञापन पिदन।

पण्डित निष्ठानन्द बज्राचार्यपाखे नेपालभाषाया दकलय् न्हापां देवनागरी

लिपिं थासा आखलं एक विशंति प्रज्ञापारमिता सफू (ने.सं १०२९) स पिदन। थुगु इलंनिसे ध्वाना आखलं सफू पिदनेगु शुरु जुगु कारण पुनर्जागरण शुरु जुल धकाः नालेगु याः। नेपालभाषा साहित्य न्हूगु उत्साह, जागरण हयाः न्हूगु किसिमया साहित्य पिथंगुलिं पुनर्जागरण काल नालातःगु दु।

१.२.१. पुनर्जागरण कालया साहित्यिक च्वमिपिं

(नेसं १०२९ निसे १०६० तक) ईसं १९०९ - १९४०

पुनर्जागरण कालया साहित्य धकाः नेपालभाषायात हानं थनेगु ज्या तत्कालिनं साहित्यिक महारथीपिसं यात -

क. निष्ठानन्द बज्राचार्यं देवनागरी लिपिं थासा आखलं सफू पिकयाः नेपालभाषाय् नं मुद्रन परम्परा न्ह्याकल

ख. सिद्धिदास महाजुं विविध विषयया ५० गू मयाक सफू च्वयाः नेपालभाषाया साहित्य सम्वृद्ध यात

ग. जगतसुन्दर मल्लं मां भाषं शिक्षा बीगु प्रचलन हल। मातृभाषा नेपालभाषां ब्वकेगु विद्यालय चाय्‌कल।

घ. योगवीरसिंहं कविताया माध्यमं नेपालभाषाया उत्थान शंखनाद यात।

"नेपालभाषा जिर्ण जूगु अल्सि मचासे भिंकेनु
भारतीय शास्त्र भवनं मान थ्वइत बीकेनु"

- योगसुधा : नेसं १०७०:१

ङ. धर्मादित्य धर्माचार्य बुद्धधर्म व नेपालभाषा नांगु पत्रिका पिकयाः पत्रिकाया परम्परा न्ह्याकल।

च. शहीद शुक्रराज शास्त्री नेपालभाषा च्वय्‌गु एक रूपता व स्तरीय भाषा दय्‌केगुया लागि नेपालभाषा व्याकरण च्वयाः योगदान बियादिल। तत्कालिन विभिन्न साहित्यकारपिनिगु योगदानया फल थ्व युगयात पुर्नजागरणकाल धाय्‌गु जुल।

पुर्नजागरणकालया महारथी

क. निष्ठानन्द बज्राचार्य (नेसं ९७८-१०५५)

निष्ठानन्द बज्राचार्य नेपालभाषा साहित्य पुर्नजागरण अभियानया दकलय् थकालीम्ह महारथी खः। नेपालभाषाय् थासा आखलं सफू पिथनाः च्वय्‌गु, ब्वनेगु न्हूगु उत्साह उमंग शुरु जुगु ईयात पुर्नजागरणया शुरुवात जुल। वय् कयाः सफू एकविंशति प्रज्ञापारमिता देवीया सफू।

निष्ठानन्द बज्राचार्य नेसं १०३० निसें १०३४ बीका बौद्ध ग्रन्थ ललितविस्तर पिकयादिल। अथेहे मेगु ग्रन्थ नेसं १०४२ स बोधि चर्यावतार व विधिज्ञान

ने.सं १०४३ स थासा आखलं पिकया धार्मिक । बुद्धधर्म बुद्ध जीवनीया नापं नेपालभाषा साहित्यया प्रचारप्रसार यानादिल । तत्कालिन शासकतय्गु ख्याच्वलं आध्यामिक कालय् धार्मिक सफूत जक च्वयगु बन्देज मयागु कारण धर्म सम्बन्धी बाखं थाय्थासय् नेवाःभाषं कनेगु व सफूत धार्मिक पितब्वयाः न्हूगु युग जागरणया सुत्रपात जुल । वय्कःयात गद्य गुरु धकाः धाय्गु चलन दु । गद्य विद्या पुनोत्थान याय्गु लागि पण्डित निष्ठानन्दं योगदान बिल ।

ख. महाकवि सिद्धिदास अमात्य (नेसं ९८७-१०५०)

सिद्धिदास अमात्य नेपालभाषा साहित्यया पुर्नजागरण कालयाम्ह छम्ह सक्रिय महारथी खः । वय्कलं तन, मन बियाः मातृभाषाया निंति साहित्या सिर्जक जुल । गद्य विधा उत्थानया निंति निष्ठानन्दं योगदानयात सा पद्य विधाया निंति सिद्धिदास अमात्यं योगदान बिल । पद्य विद्या पुनोत्थानया निंति युगान्तकारी पलाः छिनाः ५० गू नं मयाक सफू च्वयादिल । नेपालभाषाया जक जनकवि मखु नेपालीभाषाय् नं उति हे ल्हाः न्ह्याकाः रचना यानादिल । तत्कालिन ईलय् बनारसं पिदनिगु सुन्दरी पत्रिकाय् (नेसं १०२६) पाखे समस्यापूर्ति कविता च्वयादीपिं मध्ये सिद्धिदास नं छम्ह खः । नेपालभाषं सिद्धि रामायण च्वल अलय् नेपाली भाषं भानुभक्त रामायण महाकाव्यया रचना जुल । वय्कःया दकलय् न्हापां थासा आखलं पिदंगु कविता “बिन्दु समस्या” नेसं १०२६ सुन्दरी पत्रिकासं खः । वय्कः खण्डकाव्य सत्यसतीं सामाजिक सांस्कृतिक जीवनया किपाया नापं जीवन व जगतप्रतिया दृष्टिकोण नं ब्वगु दु । विभिन्न किसिमया रचनात ज्योतिष, गणितशास्त्र, कामशास्त्र, छन्दशास्त्र, जीवन व जगतप्रति सामाजिक, धार्मिक आदि विविध विषयया निपुण जुयाः आजीवन नेपालभाषा व साहित्य सेवाया नापं न्हून्हूपिं साहित्यकारपिं सृजनाया निंति विद्यार्थीतय्त च्वकेबियाः स्यनाबियाः साहित्यकारपिं ब्वलंकेगुलिइ महत्वपूर्ण योगदान बियादिल । वय् कलं च्वयादीगु सफूत थुकथं दु -

- सज्जन हृदयाभरण (च्वःगु नेसं १०४०)
- आत्मकथा (नेसं १०४१)
- सिद्धिरामायण (नेसं १०३०-१०३५या दुने)
- सर्ववन्धु (नेसं १०४४)
- शिवविलाश (नेसं १०५०)
- सत्यसती (नेसं १०३३)
- शारदा भजन (नेसं १०३५)

- रम्भा शुकरम्भा सम्वाद (नेसं १०४२)
- संवाद (नेसं १०३७)
- सकतां मा: (नेसं १०४१)
- स्वंगू ऋण (नेसं १०३९)
- सप्त मित्र व सप्त स्तुति (नेसं १०३९)
- संचय प्राशन (नेसं ११०२)
- सनातन धर्म प्रकाशन (नेसं ११०४)
- सिद्धिदास थ:गु मिखाय् व शिवविलास बाखं (प्रकासित नेसं १०८७) आदि ।

नेपालभाषा साहित्यय् सिद्धिदास अमात्ययात पद्य गुरु नालेगुया वय्क:याके प्रशिक्षण जुयादीपिं सिद्धिचरण श्रेष्ठ, ठाकुरलाल मानन्धर, वैकुण्ठप्रसाद लाकौल आदिपिन्त काव्य सिर्जनाया प्रेरणा बिया: कवि, साहित्यकार ब्वलंकादिल । नेपालभाषा साहित्यय् सिद्धिदास महाजुयात आधुनिक पद्यया नाय: मानेयानात:गु दु । वय्क:या काव्य रचना सङ्गीतया निंति जक मजुसे च्वय्त: व ब्वनेत नं ख: धाइगु परम्पराया नीस्वन । काव्य आत्मानुभूतिया विषय जक मजूसे बौद्धिक ज्वलनय् नं दुथ्यात । नेवा:या अर्थात् नेपा:या सामाजिक, सांस्कृतिक परिवेशयात बिचा: याना: उपदेशात्मक, शिक्षात्मक प्रवृति कथंयागु काव्य चिना: काव्यया मूलभुत प्रवृतिइ नं हिउपा: हयाबिल ।

सिद्धिदास अमात्य विविध विधा, विविध विषयया प्रयोक्ताया रूपय् न्ह्य:लूगु दु । काव्य ख्यलय् सत्यसती खण्डकाव्य शुरुवात सिद्धि रामायण च्वया: महाकाव्य शुरुवात राग गजल च्वया: गजल परम्परा शुरुआत शिव विलास बाखं च्वया: गद्य विधा न्ह्याकल सर्ववन्धु सफू च्वया: निबन्ध विधा रचना सिद्धि व्याकरण च्वया: व्याकरण विधा आत्मकथा च्वया: आत्मकथाया परम्परा न्ह्यात ।

पुराण, जातक, अवदान	- धार्मिक विधा
स्वंगु ऋण	- उपदेशात्मक
संवाद च्वया	- सम्वाद आदि ।

वय्क: नेपालभाषा साहित्यया विधागत विविध ता:जाम्ह जक मखुकि विषयगत विविधता व उच्चस्तरया कला लेखन शिप मौलिकता नं दुम्ह महारथी ख: । साहित्यिक मूल उद्देश्य पर उपकारया नापं मातृभाषा अनुरागी ख: । "श्वजान्त: सुखाय्"....... परान्त सुखाय् परहीतया निंतिं नं छ्यलेगु जुल (मल्ल, नेसं १११०:३१) । सिद्धिदास जर्जर राणा सरकारया ईलय् पिदंम्ह जुसां नीति मूलक, ज्ञानमूलक, शिक्षा, चेतनामूलक व नैतिकता शास्त्रीय नियमयात नं चुनौति बिया: च्वैम्ह छम्ह राष्ट्रिय विभूति सिद्धिदास महाजु ख: । वय्कया नामं हुला टिकट सरकारं पिकागु जुल ।

ग. मास्टर जगत सुन्दर मल्ल (नेसं १००३-१०७३)

मास्टर जगत सुन्दर मल्ल नेपालय् शिक्षाया जः पिज्वय् हे मलानिगु ईलय् अङ्ग्रेजी शिक्षा प्राप्त यानादिम्ह ध्यवा कमाइ याय्गु लँपुइ मवंसे जनचेतना यानाः मातृभाषां आखः ब्वंकल कि याकनं सय्काः काय्फै धयागु मातृ भाषाप्रति अनुराग दुम्ह महारथी खः। थःम्हं सःगु ज्ञां जनसाधारणया मचातय्त स्यनेकने यानाः थम्हं ब्वंकापिं विद्यार्थीतय्सं मेपिंत नं नेवाः भासं आखः ब्वंकेमाः धयागु वय्कःया शर्त खः। नेवाः भासं ब्वंकल कि नेवाः मचातय्सं याकनं सय्काः काइसा नेपालभाषा नं प्रचारप्रसार ज्वी धैगु धारणा दु। वय्कःया बिचाःकथं मातृभाषा नेवाः भासं शिक्षा बिल कि याकनं सय् किगु ला स्वाभाविक हे जुल। नेवाः भाषा संस्कृति नं मन्हनिगु धारणा यानाः नेपालभाषां हे शिक्षा बिइगु ब्वनेकुथि नीस्वन। विद्यालय व त्वाःत्वालं आखः स्यनाः मास्टर जुल। गुगु जातिया गुगु भाषा जुयाच्वन उगु हे भाषां ज्ञान ब्यूसा याकनं ज्ञान थुइकाः काइ (हृदय नेसं ११०२:८७) धयागु सिद्धान्त खः। शिक्षाया प्रचारप्रसारया नाप भाषाया नं प्रचारप्रसार जुल। थ्वयकः मातृभाषाप्रति ममता, चेतना, जाम्हया नापं नेपालभाषा व अङ्ग्रेजी माने च्वयाः डिक्सनेरी च्वयादीम्ह। रोमया इतिहासया पेटरपाली धयागु सफू अनुवाद यानादिल। मेगु सफू *इसपं दय्कातःगु बाखं* धकाः इसप्स फेवल्सया अनुवाद यात।

थथे अंग्रेजी भाषाया सफू नेपालभाषां अनुवाद यानादीगु न्हापांगु सफू खः। गो मय्जुया बाखं च्वयादिल। वय्कः शिक्षाविद्, बौद्धिक व्यक्तित्व दुम्ह, छैं छैं वनाः नेपालभाषा ब्वंकः वनिम्ह नापं सफू नं छैंछैं थ्यंकाबिम्ह भाषा प्रचारकया नामं जगतसुन्दर ब्वना कुथी नीस्वनाः न्ह्यानाच्वंगु दु।

घ. कवि योगवीरसिंह (नेसं १००६-१०६२)

योगवीरसिंह साहित्यया माध्यमं सामाजिक चेतना, भाषिक जागरण, धार्मिक पक्षय् सशक्तम्ह कवि खः। वय्कः छम्ह साहुया काय्मचा जुयाः नं सिद्धिदास लेखनाथ शम्भुप्रसाद चक्रपाणि आदि थेंज्याःपिं साहित्यिक व्यक्तित्वलिसे जुयाः वय्कः नं सिद्धिदास लिपायाम्ह पुर्नजागरण कालयाम्ह कवि महारथी खः। तत्कालिन सरकारया ख्याच्वलं ग्यानालि थःगु नां हिलाः योगवीर सिंहया सत्ता जोगवीर उदास व *जोगमण्डलीका कवि र कविता* धकाः नेसं १११६ शरदचन्द्र भट्टराइजु सम्पादन यानाः पिकयादिल। वय्कः माध्यमिक युगयाम्ह कवि खः।

नेपालभाषा

धर्मसार

रानी मन्दिराया विलाप

मनया उद्‌गार

अहिंसा

वय्‌कःया कविताय्‌ सामाजिक सुधार, भाषिक अनुराग, चेतना व जागृति, उपदेशात्मक व नैतिक आर्थिक, नैतिकताया जः व्हलेगु यात । वय्‌कलं च्वयादिगु आपालं कविता लाइव्रेरी पर्वय्‌ (नेसं १०४९) जफत जूगुलिं भचाभचा ल्यंदुगु मुनाः नेपालभाषाया कवितायात वय्‌कःया शिष्य चित्तधर "हृदय" *योगसुधा* नामं (नेसं १०७१) पिकयादिल । वय्‌कः स्वच्छन्दवादी प्रवाहया प्रारूप खनेदु । वय्‌कः सिद्धिदासं शुरु यानादिगु चिनाखँ विधायात विषयगत विविधता, शैलीगत विविधता व जीवनमूलक ज्वीगु रचना याय्‌माःगु खँय्‌ न्ह्यलुवा खः । सामाजिक सुधार सम्बन्धी क्रियाकलाप यानादिगुलिं तःकःमछि जेल यातना फय्‌माल, बं पुलेमाल । 'धर्मसार' नांयागु नेवाः म्ये छापेयानाः इनाब्यूगु द्वपनय्‌ थ्वय्‌क यात १०/- तका दां वं प्वीकल ।

योगवीरसिंह नेपालभाषाया पुर्नजागरणया शंखनाद याःम्ह न्हापांम्ह साहित्यकारया रूपय्‌ म्हसीकेगु जूगु दु । शकुन्तला नाटकय्‌ दुथ्याःगु छपु म्ये खः (हृदय : नेसं १०७१) तर थ्व म्ये बुद्ध धर्म व नेपालभाषा पत्रिका पिकयाः उबलेया युवातय्‌त भाषिक चेतना मातृभाषाप्रति अनुराग थनेगु कुतः योगवीर सिंहं यानादिल ।

नेपालभाषा जिर्ण जूगु आल्छी मचासें भिंकेनु
भारतीय शास्त्र भवनं मान थ्वइत बीकेनु ।

- (योगसुधाः नेसं १०७०:१)

थ्व पंक्ति नेपालभाषाया पुनरुत्थानया निंति शंखनाद याःगु निंति स्पष्ट जू । उलिजक मखु कि नेपालभाषा कविताया माध्यमं शिक्षण संस्थां मान्यता बीकेगु निंति व तत्कालिन जनमानसय्‌ कविताया माध्यम न्ह्यब्वयाः उत्थानया महत्वपूर्ण ज्या याःगु । तत्कालिन ईया निंति भाषासाहित्य उत्थान याय्‌त आह्वान याःगु महत्वपूर्ण ज्या खः । वय्‌कः भाषाअनुरागी, सही नेतृत्व बीफुम्ह दीशावोधी व्यक्ति खः ।

ङ. शहिद शुक्रराज शास्त्री (नेसं १०१३-१०६१)

शहीद शुक्रराज शास्त्रीं नेपालभाषा व्याकरण च्वयाः नेपालभाषायात एक रूपता व स्तरीय दय्‌केगु ज्या यानाः शहीद जूम्ह अमर व्यक्ति खः । राणा शासकया जर्जरया ईलय्‌ "हे मस्त दँ दँ मिखा निगलं कँ कँ, तुति निपां चु चु" धकाः नेपाःया जनतायात चेतना थनाः आत्मनिर्भर ज्वीकेगु निंति आह्वान

यानादीम्ह पुर्नजागरण आन्दोलनया छम्ह सशक्तम्ह व्यक्ति खः । वय्कः भारतया बनारसय् जन्म जूसां कर्मस्थल नेपालय् जुल । वय्कःया शिक्षादीक्षा देहरादुनया सिकन्दरावाद गुरुकुलय् च्वनाः वेदान्त शास्त्री पास यानादीगुलिं वय्कःया नांया लिउने शास्त्री तय्गु यात । शास्त्री परीक्षाय् प्रथम श्रेणीं प्रथम जुयादिल । भारत सरकारं वय्कःयात विद्याभूषण धयागु विभूषणं विभूषित यात ।

वय्कयाके दुगु ज्ञां बुद्धि विवेकयात नेपाः देश थःगु देशय् वयाः नेपालभाषा, मातृभाषा व थ्वया साहित्यया उत्थानया निंति छ्यलादिल । नेपालभाषाया तत्कालिन आवश्यकता कथं स्तरिय भाषाया निंति लेखन विधिया एक रूपताया निंति व्याकरण च्वयाः व्याकरण मदुगुयात पूर्ति यानादिल । नेपालभाषा व्याकरण नेसं १०४८ स पिकयाः लिपायापिं च्वमिपिंत नं व्याकरण च्वय्गु प्रेरणा बिल । थुकिं यानाः नेपालभाषा स्तरीय भाषाकथं प्रतिष्ठापित जुल । नेपालया जनसाधारणपिंत भाषा स्तरीय व व्याकरणया दृष्टिकोणं अध्ययन याय्गु परिपाटी स्वनादिल । नेपालभाषाया व्याकरण च्वयाः दकले न्हापां पिकयादिल । बाल साहित्यय् नं शुक्रराज शास्त्रीं ल्हाः न्ह्याकादीगु दु । मचातय्त मचाभाषां बाल साहित्य च्वय्गु आवश्यक ताय्काः मचा साहित्यय् वर्णमालानिसें रीडर तकं तगिं तगिं यानाः *नेपालभाषा वर्णमाला* (नेसं १०५०) व *नेपालभाषा रीडर* १-२ (नेसं १०५०) च्वयाः भारतय् छापेयानाः नेपालय् दुतहल । मचातय्त वर्णमालानिसें निबन्ध, बाखंया माध्यमं नैतिकताया जः ह्वलेगु व नेपालभाषां च्वय्गु, ब्वनेगु अभ्यास दय्केगु महत्वपूर्ण योगदान यानादिल ।

मास्टर जगतसुन्दर मल्लं मातृभाषां आखः वा ज्या स्यनकि याकनं सय्काः काइ धकाः छेँ छेँ वनाः स्यनाबिल नापं मातृभाषां आखः स्यनेगु ब्वनाकुथी दय्काबिल । उकियात टेवाया कथं ब्वनाकुथी ब्वनीपिंत सफूया ¿पय् शुक्रराज शास्त्रीं च्वयाः बाल साहित्यया आधार तयार यात । नेपालभाषायात नेवार भाषा मधासे, नेवारी भाषा मधासे नेपालभाषा हे धाय्माः धकाः नेपालभाषा हे छ्यलेगु यात । थ्वहे कारण वय्कःया सफूया नां *नेपालभाषा व्याकरण* व *नेपालभाषा रिडर* व *नेपालभाषा वर्णमाला* आदि तयादिल । वय्कः नेपालभाषा जागरण व पुर्नजागरणया छम्ह सारथी हे नालेगु याः ।

च. धर्मादित्य धर्माचार्य (नेसं १०२२-१०८३)

धर्मादित्य धर्माचार्यया नां जगतमान वैद्य खः । शिक्षा दरवार हाइ स्कुल दश कक्षा पास यानाः उच्च शिक्षा कलकत्ताय् ब्वंके छ्वत । कलकत्ताय् तत्कालीन वातावरण भारतय् स्वराज्यया भावना दनाच्वंगु जुल । उकिं यानाः थःगु देश नं स्वराज्य व स्वतन्त्रताया आन्दोलन यानाः नेपालभाषाया उन्नति

प्रगति व पुनर्जागरण व धर्मप्रति मतिना यानाः धर्म प्रचारया सिलसिलाय् वःम्ह धर्मपाल नापं सत्संग जुल । अनंलि बुद्धधर्मय् प्रव्रजित जुयाः जगतमान बैद्यया धर्मादित्य धर्माचार्य जुयादिल। वय्कः कलकत्ताया युनिभर्सिटिइ ब्वनाच्वंगु ईलय् आशुतोष मुखर्जी अनया भाइस चान्सलर जूगु जुयाच्वन। भाइस चान्सलर मखर्जी छम्ह मातृभाषा अनुरागी दुम्ह विद्वान् खः । थ्व ईलय् नेपाली विद्यार्थीत नं अन नेवाः भाषा ब्वनिपिं दुगुलिं भर्नाकुलरय् थःगु भाषा तय्गुया निंति डेलिगेशन वनेत नेतृत्व यानाः धर्मादित्य धर्माचार्य सन् १९१८ सं छगू विज्ञप्ती पिकयाः कलकत्ता विश्व विद्यालयं नेपालीभाषायात मान्यता बिल । नेपालभाषायात सफू मदुनि धकाः मान्यता मबिल। थ्व सफू मदुनि धकाः मान्यता मब्युगुलिं मर्माहित जुयाः थःत नेपालभाषाप्रति छ्यलेगु प्रण यात । प्रवासय् च्वनाः नं नेपालभाषा उत्थानया निंति आन्दोलन यानादीम्ह बहुप्रतिभा दुम्ह बहुआयामिक व्यक्ति खः ।

"आः नं भ्की नेपालीतय् थःगु भाषा व साहित्ययात उन्नति याय्गुली कुतः मयातसा भ्कीत तःधंगु पाप लायि" - धयाः मातृभाषा अनुरागी व्यक्ति धर्मादित्य धर्माचार्य पत्रत्रिका, सफू पिकाय्गु, नेपालभाषाय् आपालं च्वमिपिं दय्केगु, न्हू न्हूगु कृति पिकाय्गु आदि साहित्यिक जागरण हय्गु महत्वपूर्ण योगदान बिल । *बुद्ध धर्म*या नामं पत्रिका कलकत्ताय् पिकयादिल । नेसं १०४५ सं पिकयाः निदँ लिपा नेपालभाषा नं थप यानाः पत्रिकाया नां *बुद्धधर्म व नेपालभाषा* धकाः तल । अनंलि धार्मिक व साहित्यिक च्वसुत पिहांवल । नेवाः जातिया भाषा साहित्य, संस्कृति, धर्मउत्थान हे थ्व पत्रिकाया मू आजु जुल ।

थ्व पत्रिकां तत्कालिन युवातय्त च्वय्गु उत्साह वल । नेपालभाषाया प्रचार प्रसारया नापं साहित्यिक उन्नति प्रगति जुल । सामुहिक रूपं नेपालभाषाया पुनरोत्थान याय्गु ज्या न्ह्याकादिल। योगवीरसिंह बैकुण्ठप्रसाद लाकौल, इन्दुनाद फत्तेबहादुर सिंह, चित्तधर हृदय लक्ष्मीनानी महाप्रज्ञा, हरिकृष्ण, तुल्सीमेयर, पूर्णमान, रत्नमान सिद्धिरत्न आदिपिं थ्वहे पत्रिकां परिचित च्वमित खः । नेपालभाषाया पाठ्य सफू ताःलाकेगु जुगुलिं नेसं १०४७ निगु अंक पिदने धुनेवं थ्व पत्रिकायात गद्य व पद्य बिधाय् ब्वथलाः पद्य पुचः, गद्य पुचःया ¿पय् सफू दय्कादिल ।

थथे धर्मादित्य धर्माचार्य पत्रकारिता, साहित्यिक क्षेत्र धार्मिक क्षेत्र, भाषिक चेतना, नेपालभाषां संचार विचार नेपालभाषायात हाकनं म्वाकेगु उन्नति याय्गु नेपालभाषा शिक्षा बिइगु आदि ज्याय् योगदान बियादीम्ह महारथी धर्मादित्य धर्माचार्य खः ।

थुपिं खुम्ह महारथीपिं बाहेक नं नेपालभाषाया पुनर्रोत्थान ज्याय् तिवः

बियाःवंपिं बौद्ध ऋषि महाप्रज्ञा भिक्षु धम्मालोक, डा. इन्द्रमान वैद्य, जीवरत्न, अमृतानन्द आदिपिं दुथ्याके छिं।

पुर्नजागरणकालय् साहित्यिक माध्यमं जक भाषिक चेतना, जागरण हय्गु ज्या मजुसे धर्म, सङ्गीतया माध्यम नं तत्कालिन नेवाः जनमानसय् भाषिक अनुराग थनेगु ज्या जूगु दु। अर्ति उपदेशात्मक रूपं, बाखं कनेया रूपय् नं भाषाया प्रचारप्रसारया नापं प्रगति उन्नति जूगु दु।

लिखँ

थुगु कालया महारथीत सिद्धिदास महाजु, जगतसुन्दर मल्ल, पण्डित निष्ठानन्द बज्राचार्य, योगवीरसिंह कसाः, शुक्रराज शास्त्री व धर्मादित्य धर्माचार्यपिसं म्हितिगु भूमिका छु नं कथं म्हो मजू। वय्कःपिसं मंका कुतःकथं थ्व अभियान न्ह्याकूगु मखुसां हरेकसिनं थःथःगु पहः, क्षमता व कुशलताया भरय् व योगदान बीत सुथां लाःगु खः। वय्कःपिनि थःयाके दुगु नेपालभाषाया श्रीवृद्धिया नितिं भावनात्मक कथं थःत दुफ्वागु खः। सिद्धिदास अमात्यया काव्य उडान व बाखंनय् सामाजिक पृष्ठभूमि महत्वपूर्ण उपलब्धि खः। नेपालभाषाया महत्वबारे मास्टर जगतसुन्दर मल्लया दूरदर्शी बिचाः थौं मन्टेश्वरीया प्रारूप मखु गथे मधाय्गु ? पण्डित निष्ठानन्द बज्राचार्यया कुतलं सरल भाषं, देवनागरिं नं च्वय्गु ह्वता चूलात। योगवीरसिंहया नेपालभाषायात च्वन्ह्याकेगु बिचाः उलि हे तःजाः। शुक्रराज जोशीया चेतनामूलक व आत्मनिर्भरया कुतः ऐतिहासिक पहल खः। धन व मन दुम्ह धर्मादित्य धर्माचार्यया नेपालभाषाया च्युता व समर्पणयात सुनां नमन मयाइ। थ्व कालया भावनात्मक ज्यां सकसित भाषिक जागरण, न्हूगु जोश थनाबीत सफल जुल।

माध्यमिक काल कथं आःतक्क यानावयाच्वंगु काल व्वथलाय् राजनैतिक घटनाक्रमयात जक यक्व तिबः बियातःगु खनेदत। खनेदुगु घटनाक्रमयात काय्बलय् अःपुइगु कथं जक काल ब्वथलातःगु थें खनेदत। माध्यमिक कालया सुरुवात नेपालय् जङ्गबहादुर राणाया उदय जूगु नेसं ९६७ (विसं १९०४) निसें नेसं १०६० या जेलकाल न्ह्यःतक काय्गु यानातःगु दु। वास्तवय् थ्व ब्वथला गुलि पाय्छि जुल धइगु छक मनन् याय्बहजू। वास्तवय् छुनं काल ब्वथलेत क्वय् न्हिथनाकथंया खँ मस्वसें मगाः -

क) लेखन प्रवृत्ति

ख) राजनैतिक घटनाया प्रभाव

ग) विषयवस्तु

घ) प्रस्तुति

माध्यमिक कालयात सुरुवाती ई कथं सन् १८४७ अर्थात् नेसं ९६७ (कोतपर्व) यात नाला काय्माःगु बिचार जनकलाल वैद्य, नर्मदेश्वरमान प्रधान, ईन्द्र माली, काशीनाथ तमोटपिनिगु दु (तुलाधर;२०७०:१३१)। वय् कःपिसं यानादीगु नेपालभाषा साहित्यया थ्व ब्वथला राजनीतिक घटनाक्रम कथं पाय्छि जू। लुमंकेत अपू। तर च्वय् न्हिथना कथं साहित्य लेखन प्रवृत्ति ह्यूपा वल ला ? मवः। व राजनैतिक घटना तप्यंक प्रभाव लाकूगु नं खनेमदु। अथेंतुं साहित्य लेखनया विषयवस्तु गुगु कोतपर्व न्ह्यः खनेदयाच्वंगु नैतिकपरक, निर्गुण उपदेश नं तत्काल पानावंगु खनेमदु। अथेंतु च्वय्गु प्रस्तुति नं खास व राजनीतिक घटना पाःगु मदु। उकिं राजनीतिक घटनायात जक कयाः साहित्यया काल विभाजन मयासें लेखन प्रवृत्तियात दकलय् न्हापां महत्व बीमाः। नेपाली साहित्ययय् मोतीराम भट्टं वि.सं. १९४५ (नेसं १००८) दँय्, *पिकदूत* खण्डकाव्य च्वयाः लेखनय् श्रृङ्गारिक प्रवृत्ति दुतहल। थुकथं नेपालभाषाय् नं काव्य, बाखं, नाटक, च्वखँय् प्राथमिक काल स्वयां पाक्क गुगु कृतिं सुरु जुल ? विषयवस्तु व प्रस्तुति नं पानावल, व खँयात ध्यानय् तयाः काल ब्वथलेमाः।

सिद्धिदास महाजुं नेसं १०४० य् *सज्जन हृदयाभरण* च्वःगु सालयात काव्य लेखनया माध्यमिक कालया सुरुवात काय्मालीगु अवस्था दु। अझ दरोगा बखतबहादुर (ईसं १८७५-१९१७) या मायान केनकाव तल रे जगत, हे मैजु ज्ञानी छि जिके वःसा थामे याये कुल म्येयात नं श्रृङ्गारिक प्रवृत्तिया कथं नाला स्वय् लुमंके मज्यूगु खःथें नं ताः। थ्वहे कथं महाजुया हे शिवविलास प्रकाशित साल नेसं १०५० यात बाखं लेखनया माध्यमिक काल नाला काय्माली। अथे हे च्वखँ, नाटकयात नं प्रवृत्ति कथं मालेमाःगु थौंया आवश्यकता खः। आधुनिक कालया खँय् नं छक पुनर्मूल्याङ्न याय्माःगु वाःचाय्का ब्यूगु दु।

माध्यमिक कालया विशेषता -

- छुं शृङ्गारिक भावया म्ये/कविता
- धार्मिक प्रवृत्ति यथावत
- अनुवाद, प्रभाव साहित्य यथावत
- राष्ट्रिय भावना व भाषाया उत्सर्ग प्रेम
- यथार्थवादीया छु सङ्केत
- काव्यय् ख्यलय् थीथी छन्दया छ्यला
- नाटकय् शृङ्गारिकताया छ्यला
- विकृति, विसङ्गतिया छुं चेतना जागृत
- नैतिक सन्देशयुक्त

लिधंसा

तमोट, काशिनाथ (संपा.), (नेसं ११०३), *नेपालभाषा साहित्य - परिचय*। यँ : नेपालभाषा परिषद् ।

तुलाधर, प्रेमशान्ति, (नेसं १०२०) *नेपालभाषा साहित्यया इतिहास*। यँ : नेपालभाषा एकेडेमि ।

तुलाधर, प्रेमशान्ति, (विसं २०७०), *नेपालभाषा साहित्यको इतिहास*। काठमाडौँ : नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।

पोखरेल, भानुभक्त, (विसं २०४१) *सिद्धान्त र साहित्य*। ललितपुर : साझा प्रकाशन ।

थापा, मोहन हिमांशु, (विसं २०३६) *साहित्य परिचय*। ललितपुर : साझा प्रकाशन ।